9(47.925)
Պ-32

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ

Պէյրութ
1960

9(3)
Պ-32

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

38

ՅՈՒՇԵՐ
ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ

Տպ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
Պէյրութ
1960

БИБЛИОТЕКА
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հ ԵՂԻՆԱԿԸ

ԶՕՆ

Թանկագին ծննդավայրիս՝ Թոմարզայի անցեալի կեանքին ու յիշատակին վերակոչման նուիրուած ներկայ համեստ հատորս՝ *կը Զօնեմ* սրտաբուղխօրէն՝ Հայ ժողովուրդի եւ մասնաւորաբար Թոմարզայի այն զաւակներուն, որոնք բախտը չունեցան սեփական գերեզման մը ունենալու եւ դարձան մեր ԱՆԾԱՆՕԹ ՆԱՀԱՏԱԿը. Հայ Հաւատքին եւ Ազատագրական մեր Ս. Գործին:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

ԻԲՐԵՒ ՆԱԽԱԲԱՆ

Երկար տարիներէ ի վեր հոգ եւ մտատանջութիւնը ունէի, կը փափաքէի, ուրիշ հայրենակիցներու նման տեսնել վերջապէս մեր ալ հայրենի ծննդավայրին՝ *Թոմարզայի Պատմութիւնը*: Այս ծանր եւ լուրջ պարտականութիւնը ստանձնած էր մեր հայրենակից Տիար Յովհաննէս Աւագ Սարկաւագ Թորոսեանը եւ տարիներէ ի վեր լծուած աշխատանքի ու պրպտումներու, որուն նիւթական կոուան հանդիսացաւ Ամերիկայի Թոմարզացիութիւնը, կազմելով հանգանակիչ յատուկ մարմին եւ համապատասխան կազմակերպութիւն: Տարի մը առաջ յայտարարուեցաւ անոր Ա· Հատորի լոյս տեսնելը:

Վերջերս հրատարակուեցաւ Պ· Թորոս Մատաղնեանի պատրաստած «ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ» գիրքը, նուիրուած իր հարազատ եղբօր եւ մեր ազգային նահատակ՝ Հանի Յակոբ Մատաղնեանի յիշատակին: Այս գրքին մէջ ունիմ համեստ աշխատակցութիւն մը:

1952–ին հրատարակուած էր դարձեալ մեր հայրենակիցներէն (Սէօյիւտլիւցի) Պ· Սարգիս Ճիւանեանի՝ «ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԹՈՄԱՐԶԱՀԱՅ ԿԵԱՆՔԷՆ» կամ (*Խորհրդաւոր Ձիաւորը եւ Գեղանի Կուհարը*) գիրքը:

Այս գրքերը նուիրուած են մեր պատմական ու պատուական ծննդավայրին՝ անմոռանալի Թոմարզային եւ կը ձգտին վերապրեցնել զայն մեր յիշողութեան եւ մեր նոր սերունդի հոգիներուն· ինչպէս նաեւ մեր արիւնաներկ պատմութեան մէջ:

Որպէս Թոմարզայի կեանքին հետ կապուած՝ այս հրատարակութեանց նախորդած են կարգ մը այլ աշխատութիւններ, որոնցմէ մաս մը կը հասնին Թոմարզայի հիմնադրման թուականներուն: Այս սկզբնական գործերը գրչագիրներէ կը բաղկանային, որոնք իրենց որոշ նպաստը բերած են Կապադովկիոյ եւ այլ հայ կեդրոններու աշխատանքներուն: Ասոնց մէջ առանձնայատուկ կը հանդիսանայ մեր ծաղկաստանէն բանասէր Դանիէլ Վրդ· Բաղումեանի հեղինակութիւնը, որը հողին տակ պահուած ըլլալով աքսորի շրջանին փնացած է: Այս բոլորի մասին հատ ու կտոր փշրանքներ միայն մնացած են, որոնցմէ կարելի չէ եղած լիակատար կերպով օգտուիլ:

Իր կարգին կ'արժէ յիշել Թոմարզացի Ղազարոս Ղազարեան — այլ անունով ծանօթ *Մարգպետ*–ի «*Մանկական Աշխարհ*» եւ այլ հեղինակութիւնները:

Այս Վարդան Տէր Վարդանեան (այլ անուամբ ծանօթ Վ. Զայրմենց)ի 1934ին հրատարակած «*Երեւան Հանդէս*»ը, որ շարունակուեցաւ մինչեւ իր Գալիֆորնիա հաստատուիլը. նոյն շտեմարան մըն է Թոմարզայի հին կեանքին շուրջ:

Ուրիշ հրատարակութիւն մըն է Թոմարզայի Սահակեան Վարժարանի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան նուիրուած *Յարգանք Տանտմեանի* Թոմարզացիական գիրքը:

Առանց մանրամասնութեան մտնելու ըսենք որ այլ Թոմարզացի հայրենակիցներ ալ ունեցած ենք, որոնք մասնայատուկ, փոքր կամ մեծ գրքեր հեղինակած են, սակայն անոնք մասնաւոր կապ մը չունենալնուն համար Թոմարզայի կեանքին հետ, հոս զանց կ'ընենք զանոնք մի առ մի յիշատակելը:

Հոս տեղին է արդար գնահատանքով յիշել որ ծանօթ բանասէր Պ. Արշակ Ալպօյաճեանի պատրաստած «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ» (երկհատոր) մեծահատոր երկասիրութեան մէջ յատուկ բաժին մը յատկացուած է Թոմարզայի եւ շրջակայքին:

Այս լուրջ եւ յոգնատանջ ուսումնասիրութիւնը մեծագոյն եւ վաւերական աղբիւրը կը հանդիսանայ այդ շրջաններու անցեալը ուսումնասիրողներու համար:

Մեր ներկայ համեստ ուսումնասիրութիւնը կատարած ենք նկատի ունենալով առ այս մեր շրջանի յատուկ նախորդ հրատարակութիւնները, առած ենք յուշեր, որոնք կը ներկայացնեն մասնայատուկ բնոյթ, սակայն հեռու են անձնական շեշտուածութենէն, այլ անոնք շաղուած են ժամանակակից հասարակական մեր ապրումներու հետ:

Հատորիս մէջ պիտի խօսինք մեր հայրենի ժառանգութենէն, մեր բնաշխարհի արժէքներուն, մեր ժողովուրդի նիստ ու կացին, սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն, սնընդառութեան, տարազին, պատմական դէպքերու եւ դէմքերուն, քաղաքական, տընտեսական, ընկերային, կրօնա-բարոյական կեանքի մասին, զանոնք պահելու համար ստեղծուած շարժումներու, Ամերիկա հաստատուած մեր հայրենակիցներու նիգերուն եւ զոհողութեանց, Հայ Ազատագրական շարժումին մաս կազմող կամաւորական շարժումին Թոմարզացիներու բերած նպաստին եւ ասոնց նման այլ խնդիրներու շուրջ:

Պիտի ջանանք խօսիլ անաչառ եւ անկողմնակալ, տարուելով միայն ընդհանրական եւ գերագոյն շահերէ:

Պիտի արտայայտուինք պարզ եւ ժողովրդական հասկնալի լեզուով մը, ոչ մէկ գրական եւ այլ յաւակնութեանց, քանի որ կը խոստովանինք թէ մեր ուսումը եւ զարգացումը ձեռք ձգած ենք գաւառական դպրոցի մէջ ու զայն նոյնացուցած ինքնաշխատութեամբ եւ ինքնազարգացումով:

Մենք առաջնորդուած ենք այն տեսակէտով թէ՝ քանի որ մենք ներկայ քաղաքական պայմաններու մէջ հնարաւորութիւնը չունինք վերստին մեր ծննդավայրը տեսնելու եւ անկէ ներշնչուելու եւ քանի որ մեր հին սերունդը հասած է կեանքի վերջին հանգրուանին, մենք պէտք է մեր գիտցածները պատմութեան յանձնենք: Դժբախտաբար շատեր իրենց՝ առ այս՝ անհոգութեամբ մեռան ու իրենց հետ թաղեցին իրենց կարեւոր յուշերը:

Եւ երբ մեր յարգելի ընթերցողները վերահասու ըլլան թէ նիւթական, ֆիզիքական եւ բարոյական ինչ տեսակ դժուարութիւններու տոկալով այս գիրքը կը հրատարակենք. այն ատեն կրնան աւելի լաւ գնահատել այս համեստ գործին արժէքը:

Մենք մեզի ինկած այս պարտականութիւնը կատարելով մընացածը կը ձգենք մեր յարգելի հայրենակիցներուն եւ պատմասէր մտաւորականութեան եւ հասարակութեան, որոնց երբ կրնանք փոքր մասով մը օգտակար ըլլալ, այդ իսկ պիտի նկատենք մեր այս գործին ու կատարած զոհողութեան վարձատրութիւնը:

Պէյրութ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ (*)

Ինչպէս գիտենք, Թոմարզայի ամբողջ գիւղաւանը ունէր միայն Սահակեան Վարժարանը, ուր կ'ուսանէին ձմեռ՝ 600. իսկ ամառը գրեթէ անոր քառորդ թուով աշակերտներ՝ քանի մը ուսուցիչներով: 1900 թուականին 20–30 բարեկեցիկ ծնողներ մեկտեղուելով, Պետրոս Մատաղեանի ուսուցչութեամբ վճարովի նոր դպրոց մը կը բանան առանձին խնամակալութեամբ: Յարութիւնի ծնողքը բարեկեցիկ չըլլալով կը մնայ իր գտնուած դպրոցը: Իր ընկերներէն խմանալով նոր դպրոցի եւ մասնաւորապէս անոր դասատուի համբաւի մասին, կ'որոշէ ինքն ալ նոր դպրոցը յաճախել: Օրին մէկը նոր դպրոցի խնամակալութիւնը դպրոց այցելելու պահուն կը ներկայանայ խնամակալութեան եւ իր ուսման փափաքը կը յայտնէ: Խնամակալութիւնը լսելով փոքրիկ Յարութիւնի փափաքը՝ կ'որոշէ բացառաբար զինքը պահել առանց վճարումի:

Յարութիւն Պարութեան ծնած է Թոմարզա, 1882ին: Իր կրթութիւնը ստացած է Սահակեան Վարժարանը եւ ապա վերոյիշեալ դպրոցը: Յարութիւն Մ. Տէտէ մինչ եկեղեցի յաճախելով եւ քրիստոնէական գրքեր կարդալով, կ'որոշէ Սեբաստիոյ կողմերը անապատ երթալ եւ ճգնաւորական կեանք վարել: Կը գործադրէ իր որոշումը, սակայն կառավարութեան կողմէ ձերբակալուելով իբր յեղափոխական կը վերադարձուի Եվէրէկի բանտը եւ Թոմարզայի իշխաններու խորհուրդով բանտին մէջ «խենթ» ձեւանալով հազիւ կ'ազատուի:

Քանի մը տարի Սահակեան Վարժարանի մանկապարտէզին մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ եւ ապա՝ ջուլհակ դառնալով 1912ին կուգայ Ամերիկա եւ կը հաստատուի Րէյսին: Մինչեւ որ հանգստեան կոչուի, գործաւորի կեանք մը կը վարէ: Յիշեալը Ֆրանսայի կամաւորական շարժման մասնակցելով մեկնած է Ֆրանսա 1917 Մայիսին: Այդ առթիւ Րէյսինի հրապարակային ժողովին մէջ իր արձանագրութեան պահուն ուղերձ մը ըրած է զոր կուտանք, այս առթիւ չմոռնանք ակնյնելու թէ Յարութիւն անդամակցած է Հընչակեան Կուսակցութեան, մինչ մնալով եկեղեցասէր, տարիներով վարած է Ս. Մեսրոպ Եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան քարտուղարութիւնը: Ֆրանսական բանակին մէջ կամաւոր դառնալէ յետոյ, ամուսնանալով բախտաւորուած է 4 զաւակներով: Իր գրական մասնակցութիւնը բերած է Յուշամատեանին:

(*) Տես՝ «ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ» (երկասիրող՝ Թ. Մ. Մատաղեանի) մեծահատոր գրքի էջ 340 եւ ապա՝ 623 էջերը, ուրկէ կ'արտագրենք ներկայս: Հրատարակուած 1959–ին, էջ՝ 627, Տպարան Կ. Տօնիկեան եւ որդիք՝ Պէյրութ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ՈՒՂԵՐՁԸ

Սիրելի հայրենակիցներ,

Ձեզի զարմանալի թող չի թուի, հակառակ տկար կազմիս՝ պատերազմի դաշտ երթալս փափաքս:

Գործս հանգիստ է եւ սիրուած եմ թէ պաշտօնեաներէն եւ թէ գործակիցներէս, սակայն երբ խոկալու ըլլամ, խիղճս ու հոգիս տարբեր խորհուրդներու կ'առաջնորդէ զիս: Երբ մտաբերեմ Միջագետքի անապատներուն մէջ տարագրեալ հարիւր հազարաւոր նահատակները, բռնաբարուած կոյսերը եւ անհայր ու անմայր մնացած որբերը, այդ ժամանակ ես կ'անէանամ եւ կ'ոչնչանամ եւ այս մտածման առջեւ իբրեւ այդ հովէ տարուած շիւղ մը կը գըլորուիմ կ'երթամ: Վերջապէս, եթէ ունիմ կաթիլ մը արիւն՝ ան ալ պիտի նուիրեմ ազգիս: Այս համոզումով եւ կանխամտածութեամբ որոշած եմ կամաւոր երթալ: Ուստի, կ'առաջարկեմ յարգելի Քարտուղարին, որ իմ անունս ալ արձանագրէք սեղանին վըրայ դրուած կամաւորական տոմարին մէջ:

***

Իսկ նոյն գրքի «Խօսք Շնորհակալութեան» *բաժնին մէջ (էջ* 623) ··· Մասնաւոր շնորհակալութիւններս նոյնպէս Յարութիւն Պարութեանին, որ երկար ժամանակ տրամադրեց Թոմարզայի սովորութիւնները պատրաստելու համար: Նաեւ.

[illegible] 224-էն 227 էջերը:

«ՅՈՒՇԵՐ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ» ԳՐՔԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Սփիւռքահայ մեր ցաւալի կեանքին մէջ, ամէն անգամ որ տարեց եւ «հաստատուած» մէկը անդարձ կերպով բաժնուի ապրողներէն՝ ոմանք կ'ըսեն — Իր կեանքի սահմանը հասած էր, ծերացածի բաժինը մահ է, երանի թէ մենք ալ անոր չափ ապրէինք, օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը: Մինչ ես անոնցմէ եմ, որոնք այդ մխիթարանքէն վերջ՝ կը խորհրդածեմ — արդեօք ի՞նչ գանձեր տարաւ հետը, կամ ունեցածէն որքա՞ն կրցաւ վերադարձնել կեանքին: Երանի անոր որ իր մահուընէ վերջ մնայուն յիշատակ մը կը ձգէ իրեններուն մօտ, զինք յիշեցնող կամ անմահացնող:

Գիտենք թէ ծնողս պիտի մեռնի: Մահը անծանօթ մը չէ մեզի համար, թէեւ յաճախ՝ եւ ինչո՞ւ չէ, միշտ ալ մահը անտեսելով կամ մոռնալով կ'ապրինք, այնպէս՝ իբր թէ երբեք պիտի չմեռնինք: Բայց մեզի պէս բնազուրկ, մեր անցեալէն հեռացեալ հեռացողներուս համար՝ մահը տարբեր կորուստ ալ կ'ենթադրէ մեզի:

Ժողովուրդի մը անցեալի կեանքը՝ իր քաղաքական, տնտեսական, ընկերային, բարոյական, մշակութային եւ աշխարհական երեսներով՝ իր մեծագոյն գրամագլուխն է: Եթէ ան իր բնաշխարհին մէջ կ'ապրի՝ նա բնական միջավայրով՝ իր գոյութիւնը կը պահէ, կը վերանորոգուի միշտ եւ կը յաւերժանայ, իսկ եթէ այդ ժողովուրդը մեզի պէս կ'ապրի օտար միջավայրերու մէջ, ուր օրէ օր կը խլուին իրմէ իր ունեցած արժէքներն ու արժանիքները եւ անոնց տեղ կը ներմուծուին նոր միջավայրի հզօր ազդեցութիւնները, շատ դժուար է տոկալ օտարամուտ այդ կլանումներուն: Մենք Սփիւռքի մէջ այս դժբախտ պայմաններուն մէջ կ'ապրինք եւ մեզի անցեալին հետ կապող յարաբերական կապը՝ հայրենի հողով, օդով ու ջուրով հասակ առնող մեր հին աւանդութիւններով ու սովորութիւններով կենսաւորուած ու կազմուած մեր երէց սերունդն է, որոնք ունին կարելիութիւն եւ հնարաւորութիւն անցեալը մեր մէջ վերապրեցնելու նուազագոյն կորուստով մը: Այդ ճերմակ գագաթով պսակուածները մեր անցեալի հանքերն են. պէտք է պեղենք զանոնք, մեր անցեալը ներկային զօդելու եւ ապագային զինելու համար լաւ հեռանկարներով: Մեր գոյութիւնը պահելու եւ մեր պատմական առաքելութիւնը կատարելու համար անոնց շատ պէտք ունինք: Անոնք՝ մեր ժողովուրդին, հայրենիքին ու մարդկային ընկերութեան շտեմարաններն են:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար մահուան պարտադրած ցաւին հետ ունինք այս մտահոգութիւնը, երբ հայրենի երկրէն հեռու կ'ապրինք օտար՝ հող չէ թէ հիւրընկալ երկիրներու մէջ ու հետզհետէ կը տեսնենք մեր ալեւոր պատուական սերունդին մահացումը, որոնք կ'իյնան աշնան տերեւներու կամ հասունցած պտուղներու նման:

Այս հայրենիքէն եկած բարի հոգիներէն գիտակիցներ՝ անդրադառնալով իրենց անդարձալի ու անխուսափելի դառն ճակատագրին վրայ՝ կ'ուզեն որ կեանքի այս կայանէն մեկնելէ առաջ՝ յիշատակ մը ձգեն ու ապա յաւիտենական հանգիստին վայելեն:

Ներկայ հատորին հեղինակը՝ Պ. Յարութիւն Պարութեան այդ տեսակ պատուական հոգիներէն է, որ իր կեանքի ութսունամեակին, կ'ուզէ կեանքի մէջ հետք մը ձգել: Իր այս գնահատելի ու օրինակելի ժեստը աւելի լաւ պիտի գնահատենք, երբ վերահասու ըլլանք թէ բաւական լուրջ ֆիզիքական տկարութեան դիմակայելով ու նիւթական զրկանքներու յանձնառու ըլլալով է որ ներկայ գործը պատրաստած է համբերատար ոգիով մը ու զայն այժմ լոյս կ'ընծայէ: Մեր պատմասէր, գրասէր ու հայրենասէր հասարակութեան եւ մասնաւորաբար Թոմարզացի իր հայրենակիցներուն պարտականութիւնն է ունենալ այս ազգագրական եւ հայրենակցական ատաղձներ բովանդակող գիրքը եւ անիկա օժանդակութիւն մը կը դառնայ այս գոհարներուն արժանաւոր Թոմարզացիին, որ ինքզինք կը նուիրէ Թոմարզացիական ընդհանրական շահերուն:

Յարգելի հեղինակը կը խոստովանի իր համեստ ու խոնարհ զարգացումը, հետեւաբար ընթերցողը այս գրքին մօտենալու չէ իբր գրական ճաշակները լման գոհացնող գործ մը, այլ անիկա՝ պարզ ու ժողովրդական լեզուով գրուած տեսակ մը յուշագրութիւն է, կազմուած պատմական Հայաստանի ներքին գաւառներէն արժէքաւոր շրջանի մը, որ Թոմարզան կը ներկայացնէ, իր տոհմային կեանքին ու կենցաղին, ինչպէս նաեւ հայկականութեան հանդէպ շատ նախանձախնդիր ժողովուրդին:

Թոմարզան չեմ տեսած, սակայն սիրած եմ Թոմարզացիները, անոնց պարզունակ, բարի, հիւրասէր, աւանդապահ, տոհմային առաքինութեամբ պահուած անկեղծ հոգին: Իրենց հետ ծանօթութիւնս առաջին անգամ կը սկսի Դամասկոս, 1923–26ին, արժէքաւոր բարեկամիս՝ ողբ. Բարսեղ Պօյաճեանի միջոցաւ, ապա շարունակուած՝ Պէյրութի Սին-Իլ-Ֆիլ արուարձանին մէջ, 1935–40ին, ուր Թոմարզացիները համախումբ փոքրիկ գաղութ մը կազմած էին իշխանապետութեամբ իմ պատուական ընկեր հանգուցեալ Յովսէփ Չէքեանի: Այս առիթով կարելի՞ է մոռնալ Սարգիս աղա Տէր Գա-

լուսանկարի, նուիրուած եւ հաւատարիմ Թոմարզացի երիտասարդութեան ջիղ՝ Յարութիւն Հիւթիւթեանի գործակցութիւններս, որոնց միջոցաւ ճանչցայ ու յարաբերութեցայ (նորոգ հանգուցեալ) Ամերիկաբնակ Վարդան Զայիմեանին, Թոմարզան պատմագրող Յովհաննէս Սարկաւագ Թօրոսեանին: «Դրուագներ Թոմարզայի կեանքէն»ի հեղինակ Ընկ. Սարգիս Ճիւանեանը, Ներսէս Գահրամանեանը, վրաս թողուցած են շատ ազնիւ ու գեղեցիկ տպաւորութիւն մը: Ըլլալով մեր պատմութիւնը սիրող եւ պրպտող մէկը՝ հիացած եմ Թոմարզացիներու քաջութեան, հայրենասիրութեան եւ զոհաբերութեան ոգիին վրայ, որոնք Կովկասեան ճակատին վրայ, Արարայի եւ Կիլիկիոյ մէջ կռուած են անձնազոհօրէն եւ հերոսաբար: Թոմարզայի մեծ նահատակ Յակոբ Մատաղեան մը(*) արտադրող Թոմարզացիները պարծենալու իրաւունք ունին եւ սիրուելու արժանիք:

Այս բոլորէն վերջ՝ յայտնեմ թէ Բէյրութաբնակ ընկերս՝ Յարութիւն Պարութեանէն նամակ մը կը ստանամ անակնկալ: Ան կը յայտնէր թէ իր պատրաստած սոյն գրքին վերամշակումն ու հրատարակութիւնը ինծի կը վստահի: Սիրով ստանձնելով այդ պարտականութիւնը կատարեցի զայն խղճամիտ վերաբերումով մը, որքան կարելի է ջանալով պահել արտայայտուելու իր ձեւն ու ոճը եւ բովանդակութեան հարազատութիւնը:

Ուրախալի երեւոյթ մըն է Թոմարզացիներու վերջերս պարզած շարժումը: 1952ին Սարգիս Ճիւանեանի «ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԿԵԱՆՔԷՆ, — խորհրդաւոր Ջիւորը կամ Գեղանի Կոհարը» (350 էջ) գրքէն վերջ՝ 1959ին լոյս տեսաւ Թորոս Մատաղեանի «ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ» (630 էջ) երկը, իսկ անկէ վերջ լոյս աշխարհ եկաւ երկար ատենէ ի վեր ծանուցուած եւ պատրաստուած Յովհաննէս Սարկաւագ Թօրոսեանի «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՏՕՄԱՐԾԱՅԻ» (840 էջ) մեծածաւալ գրքին՝ Ա. հատորը: Այս գործերուն հետ կը միանայ Յարութիւն Պարութեանի «ՅՈՒՇԵՐ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ» սոյն հատորը, որոնց երբ միանայ Յովհաննէս Սարկաւագին հրատարակուելիք Բ. հատորը, այս բոլորը կրնան Թոմարզան արժանաւոր կերպով ներկայացնել հայ պատմութեան:

(*) Այս թանկագին ու գաղափարանուէր Հնչակեան նահատակը մեր մէջ վերապրեցնելու համար, Լիբանանի շրջանի Ս. Դ. Հնչ. Մ. Ճիւղերէն մէկուն անունը կոչեցին *Յակոբ Մատաղեան*, Թոմարզացի ընկերներու հաւանութեամբ, որոնք ունին նաեւ նոյն անունով իրենց մարզական խումբը:

Այս ուղղութեամբ կարգ մը հայրենակցական միութեանց տարած հաւաքական աշխատանքն ու զոհողութիւնը գովելի է, իսկ առ այս՝ անհատ գրողներու եւ հրատարակողներու ճիգը՝ ամէն գնահատանքէ վեր կարելի է դասել ու կոչել՝ հերոսական:

Այո՛, մեր Մայր Հայրենիքէն դուրս, ուր ամէն ինչ պետական լուրջ հսկողութեամբ կը կատարուի եւ ուղղակի նպատակին կը ծառայէ միայն, մեր գաղութներու մէջ նման աշխատանքները լուրջ դժուարութիւններու կը բախին: Մեր ճիգը պէտք է ըլլայ նպաստել մեր նիւթական եւ բարոյական միջոցներով, որպէսզի ինքզինքնին մինակ կարծելով յուսահատութեան չի մատնուին գերագոյն շահերու եւ նպատակներու ծառայող այս անձնուէր հեղինակ ու հրատարակիչները:

Ազգապահպանումը Սփիւռքահայուն համար հրամայական պահանջ մըն է, որուն մեծապէս կը սատարէ այսպիսի հրատարակութիւնները, որքան ալ համեստունակ ըլլան անոնք, մինչեւ այն ատեն երբ այս փոխանցման ժամանակը նուազ կորուստով անցնելով բաղդը կ'ունենանք հասնելու այն օրուան, ուր մեզի կը վիճակուի հայրենի կանչով երթալ ու հաստատուիլ մեր սեփական Մայր Հողին վրայ, անով կենսաւորուելու եւ յաւերժանալու համար խաղաղութեան երկնակամարին տակ:

Պէյրութ — ՄԻՀՐԱՆ Մ. ՍԷՖԷՐԵԱՆ

«ԱՐԳԷՈՍ ՄԵԾ»Ի ՄԱՍԻՆ

Ըստ բանասէր Արշակ Ալպօյաճեանի «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ» գրքին (ինչպէս որ կը վկայէ նաեւ Երուսաղէմի երջանկայիշատակ նախկին Պատրիարք եւ բանասէր Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեանը) — Հրաբխային խառնիներէ գոյացած հսկայ խոռոչ եւ ժայռերու ամայն երեւոյթը, եւ մանաւանդ — այն խոռոչէն բղխող հրախառն մի շունչ, որ կ'ելնէ լերան այդ ընդերքէն, գերագանց երեւակայական ազդեցութիւն թողուցած է կ'ըսէ իր շուրջը ապրող ժողովուրդին:

Նոյնը բանաստեղծ՝ Վահան Թէքէեան կը վկայէ իր մէկ ճանապարհորդութեան ընթացքին հեռուէն դիտելով, հսկայ ժայռերու ահռելի երեւոյթը, կ'ըսէ — Կարծես երկու հսկայ առիւծներ դէմ դէմի պառկած զիրար կը հսկեն...:

Արգէոսը իր ամեհի ու ահաւոր երեւոյթով զօրաւոր տպաւորութիւն մը թողուցած է իր շրջանի բնակիչներու հոգիներուն ու նկարագրին վրայ եւ ի շարս անոնց Թոմարզացիներուս:

Մեզի համար Արգէոսը էր նաեւ օդերեւութական խորհրդանշան: Ամէն Թոմարզացի առտուն կանուխ արթնցածին պէս իր աչքերը անոր գագաթին կ'ուղղէր հասկնալու եւ գուշակելու համար թէ այդ օրը ինչպէս պիտի ըլլայ, ցո՞ւրտ, անձրե՞ւ, զով կամ տաք...:

Այո, Արգէոսը մեր կեանքի ուղեցոյցը հանդիսացած էր:

ԿԻՋԻՈԴՐԱԻ - ԿԷՕՍԹԷՐԷԻ ՇՐՋԱՆԱԿ

Արգէոսի շրջանակներէն — իր առանձնայատուկ նկարագրով ու տեղագրութիւնով անջատուող շրջանակը — կը ներկայանայ իբրեւ «Կէօսթէրէ»ի շրջանակ, որուն կեդրոնը՝ երբեմն Հաճըն քաղաքն էր, իսկ անոր Ատանայի կուսակալութեան կցուելէն յետոյ՝ Թոմարզան եղաւ:

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱՆԱԿ

Այս շրջանակին մէջ կ'իյնան, Էվէրէկ, Ինճէսու, Ճիճին, Եաղար Պուրուն, Եէնիճէ, Տաշխան, Սազախ, Կէօմէտի եւ Սէօյիւալիւ գիւղերը: Ասոնցմէ ոմանք Արգէոսի եւ ոմանք ալ «Կէօսթէրէ»ի շրջանակին մաս կը ներկայանային, կ'ըսէ բանասէր Արշակ Ալպօյաճեանը իր պատկառելի «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» երկասիրութեան մէջ:

38

ԱՐԳԷՈՍ ՄԵԾ

Ըստ Արշակ Ալպօյաճեանի, Սր. Բարսեղ Հայրապետի աղօթարանն ալ հոն կ'ըլլայ:

Արգէոսի անունն եւ ինքն ալ պատմական է: Պատանեկութեանս օրերուն կարդացած եմ Յայսմաւուրք եւ Վարք Սրբոցի մէջ, որ Մեծն Բարսեղ Հայրապետի Աղօթարանն հոն էր, ուր ստէպ աղօթք կ'ընէ եղեր աշխարհի Ստեղծիչին: Թուրքերը զայն Ալի Տաղ, (Բարձր Լեռ) կը կոչեն: Պատմութիւնը սապէս կը յիշէ. որ Բարսեղ եւ Յուլիանոս միասին եւ միեւնոյն դպրոցը կը յաճախեն եղեր (Յուլիանոսին «Զար Յուլիանոս» ալ կ'ըսուի):

Օրին մէկը Բարսեղ կը տեսնէ որ Յուլիանոս դպրոցին մէջ վրան նստուելիք ոչխարի կամ այծի մորթը, պատէն կախած՝ պաշտման մը ձեւը կ'սկսի այդ մորթը ծեծել, «ուրացիր զՔրիստոս, ուրացիր զՔո» ըսելով, Բարսեղ երբ զայս կը տեսնէ — Ա՛յ տղայ, քու վրայ աստուածային շնորհ չ'երեւիր կ'ըսէ: Եւ իրաւ ալ երբ Յուլիանոս կայսրութեան աթոռ կը բարձրանայ՝ քրիստոնէութիւնը ուրանալով քրիստոնեաները կը հալածէ: Ժամանակ մը ետքն ալ Պարսից դէմ պատերազմի երթալու միջոցին՝ երբ Կեսարիա կ'իջեւանի, Հայրապետն Բարսեղ՝ իբրեւ գարնիկեր եւ իբրեւ կայսերական յարգանք՝ իրեն երկու հատ նշխար կը ղրկէ: Անոր փոխարէն Յուլիանոս սկուտեղի (թասպ)ի մը վրայ փունջ մը խոտ զետեղելով Բարսեղ Հայրապետին կը ղրկէ: Անոր վրայ Բարսեղ անոր սապէս կը գրէ — Տէր Արքայ, մենք մեր կերածէն քեզի ղրկեցինք, դուն ալ քու կերածէդ մեզի՞ կը ղրկես...:

Կայսրը կատղած կ'ըսէ — Պատերազմէ վերադարձիս, Կեսարիան քար ու քանդ պիտի ընեմ, իսկ Բարսեղն ալ կ'ըսէ — Եթէ դուն ողջ առողջ վերադառնալու ըլլաս, Տէրը ինձ հետ խօսած չըլլայ...:

... Եւ իրաւ ալ երբ պատերազմի դաշտին վրայ Յուլիանոս կ'իյնայ, կըսամեն, հոգեվարքի ժամանակ ճերմակ ձիու վրայ փառաւոր կերպով նստած զինուորական մը գլխուն վրայ կը տեսնէ, սուրը բարձրացուցած խրոխտ կեցուածքով մը, որուն ի տես՝

Сектор востоковедения АН Арм. ССР
БИБЛИОТЕКА

Ցուլիանոս ուրացող կայսրը կ'ըսէ — ՅԱՂԹԵՑԻՐ ԳԱԼԻԼԵԱՑԻ, ՅԱՂԹԵՑԻՐ, եւ իր վերջին շունչը կը փչէ:

Աւանդական ենթադրութիւններ կան թէ՝ Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի, (Նիւղէցի): Սբ. Գէորգ, Սբ. Սարգիս, Ս. Մինաս եւայլք. ասոնք հայեր են, բայց Պարսիկ եւ Արաբացւոց կայսրութեան տիրապետութեանց ժամանակ, ասոնց ճնշումին տակ Յունական սահմանն անցնող հայերը եղած են եւ օտար երկիրներու մէջ ապրած: Յոյն կառավարութիւնն ալ շատ անգամ փորձութիւններ ընելով հայկական հետքերը կորսնցնել ջանացած է: Անիի գրաւման եւ Սեբաստիոյ մեր Սենեքերիմեան տան յանձնուած ժամանակ նման բաներ շատ եղան:

Մեր հայ պատմիչները այս եղելութիւնները լաւ մը ուսումնասիրելու, քննելու եւ ստուգելու համար ոչ ժամանակ ու ոչ ալ միջոցը ունեցած են ու մեզի ներկայացուցած են շատ մը դէպքերն ու դէմքերը այնպէս, ինչպէս որ կաղապարած եւ ձեւաւորած են տիրապետողները:

ԹՈՄԱՐԶԱ

Ահա այս Արգէոս մեծ պատմական լերան քղանցքին վրայ փռուած շրջանակին մէջ էր հաստատուած նաեւ Թոմարզան: Ան՝ Կեսարիայէն ութ ժամ (հեռաւոր) հեռաւորութեամբ էր, իր շուրջը ունէր՝ Արեւմուտքէն՝ Արգէոս, Արեւելքէն՝ (Թոմարզայի բարբառով) Սարաճուխ, (Տճկ. Սէրայճըղ, այսինքն՝ պալատիկ) Հարաւէն՝ Սիւմէնիկէն: Այս Սարաճուխ ըսուած լեռներու ետեւէն ուրիշ լեռնաշղթաներ դէպի հիւսիս կ'երկարէին եւ կ'երեւէին հիանալի տեսարժան բնանկարներ, որոնք հեռուէն արեւու շողին տակ՝ հաճոյալի կապտագոյն ձեւով կ'երկարէին մինչեւ Ծամնթաւ երկրող Տաւրոսի խոշոր լեռնաշղթաները, որը Թուրքերու կողմանէ «Զամանթը Տաղլարը» ալ կ'ըսուէր:

Բազմահմուտ բանասէր Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան Սրբազանի տեղեկատուութեան («Պատմ. Հայ Եկեղեցիի» եւ «Ազգապատում»ի) այս Ծամնթաւը ժամանակին՝ եղած է նոյնիսկ Կաթողիկոսանիստ Աթոռ: Արաբացւոց կողմանէ բուն Հայաստանի ոտնակոխ եղած թուականներուն: Եղած է նոյնիսկ բերդաքաղաք, Հայոցս Սեբաստիոյ տիրապետութեան՝ Սենեքերիմեան շրջանին: Հոն կայ մեծ պանդուկ մը, որը մինչեւ վերջերս կը մնար, (ըստ Օրմանեանի «Խաւար Տանիք» կամ «Տանէք» յորջորջուած: Թուր-

քերը զայն կը կոչէին «Ղարա Տայը Խանը»: Աւանդութիւնը Ծամընթաւը Թոմարզայի հետ կը նոյնացնէ «ի գաւառիս Ծամնթայ» ըսելով, ըստ Արշակ Ալպօյաճեանի, «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ»:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՆՈՒԱՆ ՇՈՒՐՋ

Աւելիներէ լսուած է որ ժամանակին Արծրունեանց տոհմէն Թումաս անուն իշխան մը եկած ու հաստատուած է այս գիւղը, որու անունով մնացած է Թոմարզա: Տօմարծա կամ Թամզարա ըսողներ ալ եղած են: Կ'ըսուի նաեւ որ շատ մը գրագէտ ուսումնական մարդիկ ու վանական վարդապետք, ապրած են մատուռի մը մէջ որ հնուցմէ աւերակ մնացած էր: Ասոնք գրական աշխատանքով զբաղուող եւ «Տու մար գրող» անձինք եղած են, որոնցմէ մնացած ըլլալ կը թուի Տօմարծա անունը: Կը պատմուի նոյնիսկ («Պատմ. Հայ Կեսարիոյ) երկու տարուայ ընթացքին, երկու անձինք Քասխըլըերէն կամ Կաստղըլերէն Կաստղըլեր, Կաստղօն թերեւս, սոյն մատուռը եկած ժամանակ ճամբան Թուրքերէ կ'սպանուին: Հաճընցի Վասիլ Սարկաւագ եւ Քասխըլչեցի Յովհաննէսը:

Առաջինը՝ ի թուին տօմարական, ՌԾԶ, այսինքն՝ 1607ին, իսկ երկրորդը ՌԾԷ, 1608ին: Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքի քովի տապանաքարերուն վրայ գրուած:

Սոյն մատուռը երեւան կ'ելնէ սապէս — Երկու որսորդք նապաստակ մը կը հալածեն: Նապաստակին որջը հող կ'ըլլայ: Ան՝ ծակէ մը ներս կը սպրդի, որսորդները այդ ծակը կը մեծցնեն եւ կը նային որ մէջը քիչ անդին բաւական ընդարձակ վայր մը կայ, ուր կը գտնուի խաթարուած ձեւի մէջ, Տիրամօր պատկերը, Յիսուս մանուկը գիրկը: Այդ տեղը ետքէն կ'ըսուէր Սբ. Կարապետ եւ անոր կից շինուած է Սբ. Աստուածածին եւ Սբ. Խաչ փառաւոր վանքը, Բարսեղ Վարդապետ Թորոսեանի նախաձեռնութեամբ եւ ջանիւք ամբողջ Թոմարզացիներու, որը տեսնողներուն հիացում կ'առթէր:

Վանքէն դէպի Արեւմուտք, բաւական հեռու, հայոց գերեզմանատան մէջ, կար մի աւերակ շէնք, որ կ'ըսէին թէ ժամանակին եկեղեցի կամ վանք եղած է, որուն բարձր եւ ամուր պատերը եւ երկու հսկայ սիւները, մէկը՝ շրջուած վիճակի մէջ, իսկ միւսը՝ կանգուն դեռ՝ մինչեւ մեր օրերը կ'երեւար: Յունական կերտուածք եւ թերեւս նախայունական կառոյց ալ եղած ըլլայ: Թուական կամ գրութիւն ես չեմ տեսած: Կը վկայուի «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ»

մէջ: Գերեզմանատան միւս կողմի վրայ կանգուն մնացած երկու սիւներուն վրայ արագիլները բոյն կը շինէին:

ՀԻՆ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ՔԱՐԱՅՐՆԵՐԸ

Թոմարզայի շրջակայքը շատ մը տուներ, եկեղեցի ու վանքերու աւերակներ կային, որոնց փլատակները մինչեւ այսօր ալ կը մնան: Այդ աւերակ տեղերու անուններն էին. Սիւրմէնկէն, Սարաճուխ, Մարմախոր, Կառըլեր, Ղըզըլճին, Կըֆըս, Գիրգովրու, Ջափալու, Ասմա, Պելեմիսն եւ Կոպը: Պելեմիսն եւ Կոպի Թուրքերէ բնակուած էին: Մեծ Պելեմիսն հայ գիւղաքաղաք մը ըլլալը յայտնի էր եւ պատմութեանց մէջ ալ յիշատակուած է «Ի քաղաքին Մեծն Պելեմիսոն»: Այժմ Թուրքերու կողմէ «Սարը Մէմէշալի» կը կոչուի ան: Վերին Կոպը նոյնպէս մեծ աւերակ է, Թոմարզայէն մի քիչ հեռու: Թերեւս հայկական բարբառով Կոփ կամ Ծոփ, (ինչպէս որ Հայոց Պատմութեան մէջ յիշուած է, Կոփաց կամ Ծոփաց Աշխարհ, որ մեր Խարբերդու նահանգն է, չըլլայ թէ այստեղ ժամանակին այդ կողմերէն եկած հաստատուած գաղթավայր մը եղած ըլլայ, որ ետքէն աւերակ դառնայ: Ամէն պարագային խնդրին լուծումը կը թողում մեր խորամիտ բանասէրներուն:

ԿԷՕՄԷՐ կոչուող թրքաբնակ գիւղ մը կայ, (արդեօք՝ գոմե՞ր հայերէն լեզուով, եզներու կամ անասուններու գոմ, ախոռ): Այս գիւղը թերեւս ժամանակին հայկական մի գիւղ եղած ըլլայ::

Թուրքերէն Սիւմէնկէն կոչուած տեղը լեռնային է, (սու մէնկէնի, ջրոյ աղբիւրներ, ջրոյ ակեր) իրաւ ալ շատ մը ջրոյ ակեր կան հոն. որ ամէն տեղերէ կը բղխին: Խողովակներ անգամ երեւան ելած են: Այդ խողովակներով անշուշտ ջուրերը իրենց նպատակին կը ծառայեցուէին բաշխուելով:

ՍԱՐԱՃՈՒԽ (Տճկ. Սէրայճըղ)ի մէջ ալ կայ պալատանման շէնքերու եւ եկեղեցւոյ փլատակներ, որոնց մարմարէ սիւները դեռ մինչեւ այսօր ալ կը տեսնուէին:

ՋԱՓԱԼՈՒ որ շատ հեռու չէ Թոմարզայէն, հոս ալ կան աւերակներ: Ասոր մօտերը երկրաշարժէ եւ կամ տարերային ցնցումներէ գոյացած տեղ մը կայ, Խոր Վիրապի նման. որ Պուգլեղ կը կոչուէր, հոն ջրհորի նման ծակ մը կ'իջնէ, որուն մէջը մի քիչ

ընդարձակ է: Վերի պատաժեայ տաշտաղէն ջրեր կը կաթկթին, այս կաթիլները փոքր յատակին վրայ կը հաւաքուէին եւ գարնան ժամանակ՝ այդ հաւաքուած ջրերը, պատերը կազմող հսկայ ապառաժներու արանքէն փչող հովերու սաստկութենէն պաղելով սառ կը դառնային, իսկ ձմեռը լոկ ջուր: Ամառուան մէջ Հայերու եւ Թուրքերու սառնարանն կ'ըլլար եւ կ'օգտագործուէին հիւանդներու եւ թէ պանիր շինողներու համար, որոնք անպատճառ հոն պէտի դային սառ գտնելու:

ՋԱՓԱԼՈՒ ըսուած տեղը չորք մը ծառեր ալ կային մարդահասակ, որոնց Թուրքերը կը վախնան եղեր մնաս հասցնելէ եւ կտրելէ: Այդ ծառերը կտրուելուն պէս արիւնի նման բան մը դուրս կու տան եղեր: Կ'աւանդուի թէ իր ժամանակին այդտեղ գտնուող եկեղեցւոյ մէջ քահանան Ս. Պատարագ մատուցած միջոցին, Հայերը ջարդելու եւ կողոպտելու նպատակաւ եկող Թուրք խուժանը ծառերու վերածուած է եւ ի նշան այդ եղելութեան այդ ծառերու աւիշը կարմիր գոյն ունի: Դեռ մինչեւ մեր օրերը կային այդ ծառերը:

ՄԱՐՄԱԽՈՐ («Մայրմաճուրը» թերեւս աղաւաղուած «Մարմախոր» եղած է): Այստեղի արտերը միշտ արժէքաւոր էին, շատ արդատարեր ըլլալով ցորեն եւ ուրիշ արմտեաց համար: Կը պատմուի թէ՝ ժամանակին Թոմարզացի մը Պոլիս կ'երթայ: Հոն, սրճարանին մէջ մարդու մը կը հանդիպի, մարդը երբ անոր Թոմարզացի ըլլալը կը հասկնայ կը պատմէ թէ.— Ես մեծ հայր մը ունէի որ միշտ «Մարմախոր» անուն տեղ մը կը յիշէր: Հօսլինները (Թոմարզայի բարբառով «Հէսիւլիւ») ոսկեայ նման ցորենի չեղջերուն մէջ ցցելով փախանք: Ի՞նչ տեսակ տեղ է: Մեր ամենապատուական ցորենի արտերն հոն են, կ'ըսէ մարդը: Ուրեմն բան մը կայ եղեր որ նախահայրս միշտ կը յիշէր, մեծ հառաչանք քաշելով: Այդ փախուստը թերեւս կ'ակնարկուի Ղուզանի ժամանակներուն, որու հրոսակները կալի ժամանակ գալով կողոպտելով ամէն ինչ կ'անցնին կ'երթան եղեր: Այս «Մարմախոր»ի մէջ ճամբայ մը կայ վրան գոց, կամարանման փորուած մըն է, որ մինչեւ Կառըլեր կ'երթայ կ'ըսէին:

ԱՍՄԱՆ, նոյն Ասմայի մէջ, խոշոր ապառաժի մէջ փորուած ընդարձակ հսկայ շէնքի մը տեղը կայ, որու բարձր պատերը եւ լայնանիստ խարիսխներով հսկայ սիւները մինչեւ մեր օրերը կանգուն կը մնային, թերեւս պաշտնոցի համար շինուած: Բայց դար-

մանալին հոն է որ ինչպէ՞ս փորած են, այնչափ կարծր ապառաժին մէջը, որ ներկայ պողպատեայ բրիչով ու քլինքով իսկ՝ անկարելի է այդպէս փորել, որովհետեւ մարմարը քարէն աւելի ամուր է։ Սոյն քարափոր գորանոցին մէջ ծակէ մը օրին մէկը Խրլխըլեան Ղազարոս անուն տղան (որ հիմա Հայաստան է) կը մտնէ ներս, եւ բաւական երթալէն ետքը ձեռքը ունեցած լոյսով կը տեսնէ, որ գլխուն վերեւ տեղ մը կախարիչի նման բան մը կայ, տակը բարձր մի քիչ գարիվեր գիրքով, անմիջապէս իր գլուխը եւ ուսը տալով կը հրէ, կախարիչը կը բացուի եւ կ՚երեւի լոյս աշխարհ։ Դուրս կ՚ելլէ այդ տեղէն ի մեծ զարմանս զինքը փնտռողներուն։ Մինչեւ անոնք կուլային եւ կ՚ողբային թէ Ղազարոսը կորսուած ու մեռած է։

Այսպիսի խոռոչներ եւ գետնափոր ուղիներ Թոմարզայի ամէն տեղերը՝ ներսը թէ դուրսը, տուներու տակ եւ բակերու մէջ շատ կային, որոնք կ՚երթային շատ հեռուները, ժամ մը, երկու, եւ աւելի, գիւղէ գիւղ նոյնիսկ։ Ասանկ տեղերուն Թոմարզայի լեզուով «կօֆաան» (քարայր) կ՚ըսուէր։ Այս տեսակ տեղեր պէտք է ծռելով մտնէիր, որովհետեւ ասանկ գետնափոր տեղերու ծակերը շատ ցած կ՚ըլլար, մարդ մը հազիւ մտնելու չափ։ Իսկ ասոնց առջեւ ներսի կողմը հսկայ երկանաքար մը եւ վրան ծակեր բացուած, անշուշտ սլաք եւ նետաձգութեան համար։ Զարմանալի է որ ո՞ւր տեղէն բերած եւ ինչպէ՞ս մուծած (խօթած) են այդ հսկայ քարերը ներսի կողմէն։ Ներկայ մարդոց համար այս կարգի խնդիրները դեռ իրենց լրիւ մեկնութիւնը չունին։

Ասոնց ճամբուն վրայ երբեմն տեղեր, մարդու հասակէ շատ աւելի խորութեամբ մեծ փոսեր փորուած կ՚ըլլան եղեր, մէջը ջրով լեցուն, գուցէ գործածուելու եւ կամ թերեւս ալ թշնամեաց համար. որպէսզի երբ ներս մտնեն, դիւրութեամբ չի կարենան խուժել ներս ու այդ փոսերուն մէջ իյնալով խեղդուելու համար, ի մասնաւորի գիշերը։ Ասոնք ժողովրդական հնաւանդութիւններ են, որոնք կը կարօտին ստուգումներու։

Այս տեսակ տեղեր մտնել փափաքողները իրենց հետ պէտք է ունենային, լոյս, մոմ, լուցկի, երկար չուան կամ յարդ, ճամբան տեսնելու եկած տեղէն դուրս ելլելու համար ի հարկին։ Չուանով գացողը իր ետին կը ձգէ, կամ յարդը կը ցանէ վերադարձին չի շուարելու եւ չի կորսուելու համար։ Մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէ՞ս փորած են այնչափ հեռու գետնին տակը, եւ փորուածքը ո՞ւր եւ ինչպէ՞ս փոխադրած են։

Ասոնց մէջ կան շատ կակուղ, փխրուն եւ շատ ալ կարծր տեղեր, որոնցմէ ոմանք ինչպէս ըսինք ներկայի բրիչով ու քլինքով

անհնարին է փորել։ Մեր երկրի ամէնէն հսկայ ու հուժկու մարդը՝ քարակիր Ղարապէյեան Արթին Աղէքը, որը ամէն տարեց Թոմարզային գիտէ եւ որու արհեստն էր այդ հսկայ քարերը կտրել, երկանաքար—ջաղացքի— եւ այլ քարեր պատրաստելու համար, ըսած է — Իմ բրիչին եւ քլինկին գործը չէ այս բաները, երբ տեսած է Ասմային փորուածքը։

Ասոնք տեսակ մը հանք են թերեւս, որոնք քարացած են։ Թերեւս այդ տեղերը փորուած ժամանակ կակուղ եղած ըլլան, եւ յետոյ քարացած՝ ժամանակի ընթացքին, հազարաւոր եւ աւելի տարիներէ եւ անյիշատակ դարերէ ի վեր։ Թոմարզայի լեզուով այդ փորուածքը Թիլէմ կ՚ըսուէր։

Աւերակ վիճակին ենթարկուած են նաեւ «Ղզըլճիճ», «Կրֆըս» եւ «Գիրգովրու» ըսուած տեղերը։ Ողբացեալ Աջապահեան Սանցի Յակոբ էֆէնտին որ բաւական ժամանակ իբր ուսուցիչ ապրած է Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքը, Կեսարիոյ Առաջնորդ եւ բանաստեղծ Գալեան Տրդատ Սրբազանի թելադրութեամբ եւ հրամանաւ «Գիրգովրու» ըսուած տեղւոյն վրայ, Պէյեան Աւագը հետն առած՝ բահ ու բրիչով բաւական տեղեր փորած են պրպտումներով, հնութիւններ գտնելու համար։ Յակոբ էֆէնտին մինչեւ վերջը կը խօսէր ու կը հիանար Աւագի քաջասիրտ անվախութեան եւ ճարպիկ շարժուձեւին, մանաւանդ այդ խոռոչ ու ծակերուն մէջ անվախօրէն մտնելու եւ իջնելու մասին։

Սոյն աւերակներու մասին մեր այս գրուածները առնուած են ականատես Յ. Աջապահեանէ, Գաբրիէլ Գալայճեանէ եւ Պարսամ Գալայճեան (կամ Հիւթհիւթեան)է։

Աջապահեան պրպտումներ ըրած է նաեւ քանի մը այլ տեղեր եւս, նաեւ Կասղըլեր, ուրտեղ հին գերեզմանաքարերու վրայ հայ գրեր գրուած կը գտնէ, որով այդ տեղը նախապէս հայերէ բնակուած ըլլալը բացորոշ կ՚երեւի։

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԹԱՂԵՐԸ ԵՒ ՄԵԾԱՒՈՐՆԵՐԸ

Ըստ հինաւուրց ծերերու պատմածին, մանաւանդ այդ ծերերէն մէկուն՝ Արթին Էմմի Ազարեան կամ Ճինկէօզեանի ըսածին, որ եօթանասուն եւ հինգ, ութսուն տարեկան ծերունի մըն էր, կ՚ըսէր թէ Թոմարզայի նախաբնիկները շրջակայ կործանեալ քաղաք եւ գիւղերէն՝ Սուրմէնիկէնէն, Սարաճուխէն, Գիրգովրուէն, Պէլէմիտոնէն եկած եւ հաստատուած են Թոմարզա։

Չորս թաղերէ կը բաղկանար Թոմարզան, Վերի Թաղ, Վարի Թաղ, Օրթա կամ՝ Ճամի Թաղ (թրքաց մզկիթին պատճառաւ այսպէս կը կոչուէր) Հայեկ կամ Հայեակ Թաղ, (Հայեակ բառը դիտարանի իմաստով ընդունելով) ժամանակին բերդ մը կը գտնուի եղեր այդտեղ, որու վրայի դիտարանէն կը դիտեն եղեր, թշնամու շարժումները, որմէ մնացած է հայեկ կամ հայեակ անունը, ջրհորը՝ քովը:

Այս չորս թաղերու իւրաքանչիւրը առանձին իր մեծաւորները ունէր, որոնք թաղին քիչ թէ շատ բանիմաց եւ հեղինակութիւն ունեցող երեւելիները կը համարուէին:

Վերի Թաղին երեւելիներն էին (կ՚ըսուի) Յովհան Աղա Անանեանց, Մահտեսի Արթին աղա Ազարեան, Յովհաննէս աղա Պօյաճեան, Թորոսեանց տուները, եւայլն:

Վարի Թաղի երեւելիներն էին. Մահտեսի Յովհաննէս աղա Տէր Կիրակոսեան, կամ Զօրպաճեան, անոր եղբայրները Կիրակոս աղա Զօրպաճեան, Մահտեսի Յակոբ աղա Զօրպաճեան (Հանի Յակոբեան ալ կ՚ըսուէին): Հանի Յովհաննէսի որդիքը Բարսեղ, Գրիգոր եւ Հանէմի Զօրպաճեանք: Անոնց մասին կ՚ըսուէր թէ Տէօրթ Եօլէն եկած են, (Կիլիկիայէն) եւ կը սերին Ռուբինեանց տոհմէն:

Վարի Թաղեցի կը համարուէին, Մահտեսի Կարապետ, Հանի Կարապետեան, որ հարիւր տարեկան ծերունի մըն էր: Անոնց ցեղէն՝ Յովհաննէս աղա Պչաղեան (Հանի Կարապետենք՝ Պչաղեանք ալ կ՚անուանուէին):

Օրթա Թաղի երեւելիներն էին (1885–90–ական թուականներուն) Մահտեսի Նիկողոս Պօյաճեան, իրենց փեսան՝ (Թորոսեանց ցեղէն) Բարսեղ աղա Պօյաճեան եւ կինը՝ Ազդրգ Անան, (Մահտեսի Նիկողոս աղայի դուստրը որ իր ժամանակին հարուստ եւ երեւելի մարդ էր եւ Ազդրգ Անան Գէորգ Վարդապետին մայրն էր) մօտ հարիւր տարեկան յարգելի տիկին մըն էր ան: Այր եւ կին Բարսեղ աղա Պօյաճեանք ընտանեօք ազնուական տոհմէ սերած, երեւելի մարդիկ էին հիւրասէր, հայ եւ թուրքերէ երեւելի յարգուած եւ մեծարուած: Իրենց անդրանիկ որդին՝ Սարգիս՝ վայելչակազմ, ուժկու եւ ցցուն երիտասարդ մըն էր, որ նշանաւոր կը հանդիսանար մանուանց ձիավարութեան մէջ: Սեւական կոչուած Աւշար ցեղերէն վերադարձին՝ ճամբան դարանակալ անծանօթի մը կողմէն, հրացանի գնդակով ինկաւ գիտապատ, մեծ ցաւ պատճառելով իր ծնողքին եւ ամբողջ գիւղին: Հոս, Ամերիկայի մէջ մահացած Միհրանի հայրն Թամարին եւ Լեւոն Պօյաճեանի հօր՝ Տէմէ Վարժապետի եղբայրն էր: Անոնց տոհմը շատ ընդունակ, գիտա-

կից եւ ուշիմ էին: Առակի կարգն անցած էր եւ կ՚ըսուէր թէ անոնց — կատուն ալ կը կարդայ...:

Բարսեղ աղայի ժամանակակից էր նաեւ Յակոբ աղա Պանազֆէյիշեան, (անոնց Տէյի Յակոբեանց ալ կ՚ըսուէր): Անոնց եղբօրորդի կամ ցեղակից էին Մահտեսի Յովսէփ Պանազֆէյիշեան, եւ Յովհաննէս աղա Տէլի Յակոբեան: Խաչուկ եւ Մահտեսի Կարապետ աղա Ճիպիլեանք, կամ Նալպանտեանք:

Անոնք մարդկօրէն սխալանքներ ունեցած են: Հայեկ Թաղի երեւելիներն էին Մատթէոս Գամաքեանք, անոր եղբայրը Յովհաննէս աղա եւայլք:

Անխախտ մարդ չի կրնար ըլլալ աշխարհի վրայ, կատարեալ էին չըսուիր, բայց դարձեալ իրենց կարողութեան չափով ազգին եկեղեցւոյ եւ երկրացուն համար աշխատած են: Իւրաքանչիւրը իր թաղին Թաղական Խորհրդի անդամ եւ ամէն ինչն էր: Կառավարական խնդիրներու, ազգային գործերու, կաղ ու կոխ, դատ ու դատաստանական խնդիր եւայլն, բոլորի մէջ ալ անոնք էին, որ պիտի կարգադրէին, հաշտեցնէին, գլուխ հանէին: Երբեմն նոյնիսկ (եւ շատ ժամանակ) անոնց թուրք կառավարութեան դատարանն յաճախելու:

Մանաւանդ՝ աւատապետութեան շրջանին՝ տէրէպէյերու (ձորապետ) Ղուզան Օղլուի, Զաֆան Օղլուի եւ Միւսէլլիմներու հրոստութեան օրերուն. Մահտեսի Յովհաննէս աղա Զօրպաճեան, եւ Անանեանց Յովհան աղան եւ անոնց ժամանակակից մեր երեւելիները մեծ զոհողութիւն եւ նեղութիւններու կուրծք տալով մեր հայրենիքն ու հայրենակիցները ազատած են բռնակալներու ճիրաններէն:

Այս թաղերու երեւելիները, նոյնիսկ մեր օրերուն, որուն ականատես եղած ենք, թէ թուրքերու կողմէ ցոյց տրուած ինչպիսի մի բռնութիւնէ եւ նեղութենէ մը ազատած են Թոմարզան, երջանկայիշատակ եւ լուսահոգի Տէր Յակոբ քահանայի եւ ժամանակակից մեծերու օրով: Թրամշունցի բռնած թուրքեր ժամանակ ժամանակ Արգէօսէն եկող գետակի մը ջուրը կը կարէին եւ արգելք կը դառնային Թոմարզայի ջաղացներու դառնալուն, ուր կ՚աղացուէր ամբողջ մեր գիւղացիներուն ալիւրը եւ այդ ջուրով կը հաղացուէր շրջանի բնակչութիւնը: Այդ Թրամշունցի գիւղին թուրքերը իրենց սեփականութիւնը կը համարէին այդ վազող ջուրը:

Այդ թուրքերուն պատճառաբանութիւնն ալ այս է եղեր.— Թրամշունցիք ժամանակին ջուր չեն ունեցեր: Նոյն գիւղին մէջ շատ կատակախօս եւ զուարթարան մարդ մը կ՚ըլլայ, անունը՝ Խնձիրլի Ջավուշ: Ասոր կատակաբանութեան եւ զուարճախօսութեան համ-

բաւր մինչեւ Թագաւորին ականջը կը հասնի: Ուստի, օր մը Սուլթանը իրեն քովը կը հրաւիրէ այս մարդը եւ իր քովէն չի հեռացնէր իբրեւ զուարճացնող մարդ: Օրին մէկը՝ Սուլթանը կ'ուզէ զինքը վարձատրել, կը հարցնէ Ինճիրլիին թէ. — Ի՞նչ կ'ուզես ինէ, հայտէ — ուզէ որ տամ: — Ջուր չունի մեր գիւղը, տէր իմ, կ'ըսէ Ինճիրլին: Մօրս արգանդին չափ ջուր եթէ տաս կը բաւէ: Ո՞ւր գտնենք այդ չափը, կ'ըսէ արքան.— Մեր գիւղէն քիչ հեռուն կայ, միայն թէ դժուար է, Տէր Արքայ: Թող կատարուի Ինճիրլիի փափաքը կը հրամայէ Սուլթանը: Անմիջապէս կը կատարուի խնդիրքը, շինուելով այդ ջուրին ճամբան ջուրը կը հասնի դէպի իրենց գիւղը: Այդ պատճառաւ կռիւ ու կոխ անպակաս էր, եւ դատ ու դատարան կը շարունակուէր տարիներով: Եւ վերջապէս դատը կը շահուի ի նպաստ Թոմարզացիներու:

Թոմարզան կը բաղկանար մօտ հազար երկյարկ քարաշէն տուներէ, վարի յարկը կով ու եզներու իբրեւ գոմ կը ծառայէր: Ասոնցմէ հազիւ 40 տունը Թուրքեր էին: Ասոնք տարուէ տարի կը պակսէին հոս ու հոն գաղթելով, որովհետեւ հայերէն չէին ախորժեր:

Թոմարզայի աւերակներու եւ քարայրներու եւ նաեւ անոր չորս թաղերու եւ անոնց մեծերուն մասին այսչափը բաւ համարելով, անցնինք անոր տարազին եւ հագուստ կապուստի ձեւերուն:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՏԱՐԱԶ ԵՒ ՀԱԳՈՒՍՏ ԿԱՊՈՒՍՏԸ

ԱՅՐ ՄԱՐԴՈՑ

Ընդհանուր առմամբ Թոմարզայի այր մարդոց բոլորին ալ տարազն ու հագուստ կապուստը միեւնոյն ձեւը ունէր: Ամառ ժամանակ մի քիչ կը տարբերէր, շատեր շալվար ալ կը հագնէին:

Ինչպէս Ամերիկայի մէջ, հոն ալ տակի շապիկ եւ վարտիք կը հագնէին, (վարտիքին «տիպլիկ» ալ կ'ըսէին), սա տարբերութեամբ որ մերինը ճերմակ կտաւէ կ'ըլլար, եւ ասոր վրայ կարմիր կապոյտ եւայլն գծաւոր զպուն (խէտէ) մը կը հագնէին (գծաւոր տեսակներուն «խէտա» կ'ըսուէր, խատուտիկ բառէն առնուած): Զպունը կ'ըլլար երեք ձգի քղանցքով, (այսինքն երեքի բաժնուած քէշով): Առջեւի կողմը օձիքէն մինչեւ լանջը, (մինչեւ կուրծքը) եւ անկից վար մինչեւ սրունքները երկուքի ճեղքուած կ'ըլլար, առջեւի կողմը՝ մինչեւ կուրծքին վրայինը՝ կը կոճկուէր: Իսկ ետեւի կողմը լման, նորէն մինչեւ սրունքները կ'իջնար, բայց առջեւի քէշե-

րէն մի քիչ լայն ձեւով: Առջեւի քէշերէն մէկը՝ մէկ ծունկը, իսկ միւսը՝ միւս ծունկը կը ծածկէր:

Տողերը գրողս՝ հագած եմ այդ տեսակ զպուններ, մինչեւ 18–20 տարեկան հասակիս:

Ասոր վրայ Ամերիկայի գործարաններուն մէջ հագնուած կապոյտ շապիկներուն նման, շապիկ մը կը հագնէին, որուն Թոմարզայի լեզուով «լիպէտէ» կ'ըսէին: Ասոնց վրայ կը կապէին ամէն տեսակ գոյնով գծաւոր մի քիչ լայն գօտի մը:

Չքաւոր աղքատներուն համար, ամառ ձմեռ միեւնոյն հագուստն էր գրեթէ, իսկ հարուստները եւ միջին դասակարգը կը հագնէին շալվար, որ ետքէն շատ տարածուեցաւ, եւ առջի հագնուածքի սովորոյթը բոլորովին փոխեց: Ունեւորները ձմեռը ասոնց վրայէն կը հագնէին լայնկեկ աբա մը, որ ամբողջ մարմինը շրջապատելով կը ծածկէր: Այս աբան՝ սեւ ու ճերմակ թելերէ գծաւոր կ'ըլլար, վերէն ի վար: Բուն Թոմարզայի ջուլհակները կը գործէին, (կը կործէին): Կը հագնէին նաեւ կապայ մը, (Տճկ. «վառա քէպէ» կ'ըսուէր), թանձր բուրդէ թելերով գործուած: Իսկ հարուստ եւ կարող երիտասարդներ կը հագնէին ասուէ «չուխայ շալվար» եւ «չուխայ չէփկէն» ըսուած եէլէկ մը, (պատմուճան), որը կռնակին եւ կուրծքին վրայ արծաթ եւ ոսկեգոյն թելերով կիտուած (իշլէմէլի) կ'ըլլար: Չմոռնամ ըսելու թէ երիտասարդաց հագած շալվարի կապերն ալ տարբեր կ'ըլլար նաղըշլու եւ գունաւոր: Երիտասարդներ կային որ իրենց մէջքին կը կապէին նաեւ խոշոր, լայն եւ ծալ ծալ կաշիէ գօտի մը, որը կ'ըսուէր «քէմէր», (կամար) որու մէջ դրամ ալ կը պահէին:

Վերջին տարիները, գաղթականութենէ քանի մը տարիներ առաջ, ամէն տեսակ խայտաբղէտ գոյներով գօտիներ մէջտեղ ելաւ եւ ամբողջ Թոմարզան ողողեց: Իւրաքանչիւր անհատ կը փափաքէր հատ մը ունենալ: Ասոնց վարպետներն էին ջուլհակագործ Հաճի Անտոնեան եւ երկու հօրեղբօրորդիք՝ Կարապետ եւ Փանոս: Ասոնք լաւ ստայնանկ (ջուլհակագործ) էին, ամէնէն լաւ գունաւոր գօտիները ու շալվար (չիֆթ թէֆէճիք)ը՝ ասոնց հօրէն, ջուլհակէն կ'ելլէր: Լաւ ջուլհակագործ էին նաեւ Վերի Թաղեցի (էնիկճէ) Սարգիս Աբէրը:

Տողերս գրողն ալ ջուլհակագործ էր, զայն հանգուցեալ հօրմէս սորված ըլլալով:

Առ հասարակ գլուխի համար տաճկական ֆէս (գլխարկ) կը գործածուէր, կային որ ֆէսին բոլորտիքը կը կապէին նաեւ չղարչենի չիթ մը: Երիտասարդաց համար մանաւանդ իբրեւ առանձին հաճոյք (էֆէ գալըմ): Ան՝ ձմրան համար ականջները կը պահպանէր

ցուրտէն։ Դպրոցականներ, մանաւանդ գիւղական համարուողները, իրենց գլխարկին վրայ գտնուած փրչիկէն (փիւրչիկ) «բարակ թելէ կախուած» դէպի ետեւի վրայ կախուած փնջիկ մը կ՚ունենային, ծաղուոր, որը «փիսակիւլ» կ՚ըսուէր։

Գալով ոտնամանին Թոմարզայի հողագործը, մանաւանդ դաշտի մարդիկը, մեծաւ մասամբ կը հագնէին տրեխ (չարուխ) մէջը գուլպայ, եւ վրան փաթթոյթ մը, (փաթթոց, խաքին, տօլախ)։ Ասկից զատ կը հագնէին կօշիկ, եէմէնի, (հողաթափէն քիչ մը տարբեր) որ վերջերը շատ ընդհանրացաւ։ Կիներ կը հագնէին փայտէ «նալին» ըսուածը կօշիկէն ի զատ, որը շատ անգամ տան մարդը կամ արհեստաւորը կը շինէր փայտէ։ Մարդիկ ալ երբեմն կը հագնէին փայտէ կօշիկ կիներուն պէս։

Ձմեռը կօշիկին մէջ կը գործածէին նաեւ ուրիշ կրկնակօշիկ մը, որը «մէս» կ՚ըսուէր։ Ես ինքս ալ հագած եմ այդ տեսակ փայտէ կօշիկ մը, որ հայրս շինած էր, 1894–95–ական թուականներուն։

Լաւ կը յիշեմ, հազիւ 12–13 տարեկան պատանի էի, օրթալըխը գէշ էր (Թոմարզայի բարբառով)։ Ձինուորներ եկած էին, իբրեւ թէ «գիւղին պաշտպանութեան համար»։ Կէօփիւցի Մէմիկին կ՚ըսուէր (անունը Ահմէ՞տ թէ Մէհմէտ, լաւ չեմ յիշեր, Թոմարզայի մօտ գիւղէն, կէս ժամ հեռու գիւղէ մը)։ Ան ալ զինուոր էր, ես երեկոյեան դէմ, քիչ մը տունէն հեռացած էի, դէպի պէյին կալերուն վըրայ ինկող ճամբուն վրայի երկայնքը։ Ասիկա հանդիպեցաւ ինծի հեռուէն խոժոռ կերպով մը մէյ մը ինծ, մէյ մը ոտքիս կօշիկին նայեցաւ, որը բուսական կաշիէ շինուած էր։ Երբ գաղտագողի այս ու այն կողմ կը դիտէր, ես վախնալով թէ ոտքիս կօշիկը «զունտուրան» ելլէր երթանք... կ՚ըլլայ, անմիջապէս մեր տան կողմը փախեցի, չար նախանձէ խուսափելու համար, այլապէս կրնայի լսել տալ «զունտուրա», որուն արժէքը հասկնալու համար պէտք է այդ շրջանը մտաբերել։

ԿԱՆԱՅՔ

Առ հասարակ, Թոմարզայի կիներու բոլորն ալ միեւնոյն ձեւ հագուստ եւ հագուելակերպը ունէին. կապէ շապիկ եւ անդրավարտիք, որու վարի մասը ծունկէն մինչեւ սրունքները խէտէ կամ նաշխուն ջիթէ լայն, ու վարի ծայրի մասը մինչեւ ոտքին վրայ, իջած անցը կծկուած ձեւով կարուած կ՚ըլլար, (Թուրքեր «փաչա» կ՚ըսէին ատոր)։ Տակէն կը հագնէին նաեւ մէջը բուրդով կարուած

անթերի մը, (որ բուրդով զպուն կ՚ըսուէր)։ Ան ձմեռուան ցուրտին համար շատ ապահով կ՚ըլլար։ Ասոր վրայէն կը հագնէին զուբուն զպունը, կուրծքին կողմը կոճկուած, ետեւի մասը մէկ ճղի (ճեղուած) լայն բէշով մը։ Առջին կը կապէին լայն գօտոց մը ու կուշա–կուրծքին՝ կշտանոց։ Կամ՝ կ՚ըլլար որ փոխանակ գօտոցի՝ կը հագնէին կապոյտ կամ սեւ լայն վերարկու մը (եսթլիւզ)։ Իրենց գլուխներուն համար ունէին մասնաւոր գտակ մը «թէչլինկ» որուն վրայ կը կապէին սեւ եազմա մը (չգարչ), որով կը ծածկէին նաեւ իրենց քիթ ու բերանը մինչեւ ծնօտը, (որ կ՚ըսուէր եաշմախ, յաշակ)։ Թէ դուրսը եւ թէ տան մէջ, ամէն ժամանակ եւ ուտելու ատենն անգամ, ձեռքին ձախովը ծնօտին տակէն եաշմախը (յաշակը) վեր բռնելով եւ աջովը գդալը բերանը պիտի տանէր եւ նորէն գդալը բերնէն վար առնելէ ետքը պիտի գոցէր բերանը։ Այսպէս էր ամէն ժամանակ։ Երբեմն տան մեծաւորները կը հրամայէին որ ազատ ըլլան բանան բերաննին, բայց շատ ամչկոտ եւ համեստները նորէն չէին կրնար բանալ յաշակնին։ Ասոր համար երբեմն հարսները զատ կը նստէին եւ կ՚ուտէին։ Մանաւանդ նոր հարսը, երբ տան մէջ ըլլար, տան մեծին կամ ամուսնոյն, հօր ու մօր կամ օտար մարդոց առջեւ ծածկեալ պիտի ըլլար իրենց բերանն ու քիթը, իբրեւ կիրթ ու քաղաքավարութիւն։

Միջանկեալ ըսեմ որ, նոր ամուսնացեալ երիտասարդը, ընրացեաց առջեւ երբ ունենար նոր մանկիկ մը, իր հօր ու մօր ու նաեւ դուրսը իր մանկիկը համարձակօրէն սիրելու համարձակութիւնը չէր ունենար, որովհետեւ շատ ամօթ կը սեպուէր այդպիսի արարք մը, ըստ մեր տոհմային դաստիարակութեան, կրթութեան եւ հակացողութեան։

Թոմարզայի Թուրք կիներն ալ գրեթէ նոյն ձեւերը ունէին, ինչ որ ունէին հայ կիները, բայց անոնց գլխու կապած եաշմաղ՝ ընդհանրապէս կարմիր գոյն կ՚ունենար մեծ ու խաչոր, որ մինչեւ մէջքերնին կ՚իջնէր։ Անոնք եաշմաղ դնելու մէջ հայերէն համարձակ էին, շատ չէին գործածեր, մանաւանդ գիւղ տեղեր, իսկ հարուստ տուներու կամ պաշտօնեաններու, երեւելի Թուրքերու կամ քաղաքներու մէջ կը տարբերէր։ Անոնց կիները դուրսը բոլորովին ծածկեալ պիտի ըլլային։ Զատ կը գործածէին այր մարդոցմէ չի տեսնուելու համար։ Թուրք թագաւորական, պարսիկ կայսերական պալատներու, իշխանական մեծ տուներու մէջ մասնաւոր «հարէմ» կանանոցներ կային, ուր կիները միայն իրենց ամուսիններուն կը տեսնուէին եւ ուրիշներու համար նամահրամ կ՚ըլլային։

Հայ չափահաս աղջիկունք ու օրիորդք եւս միեւնոյն ձեւ ու

տարազը ունէին, ինչ որ ունէին կիները, բացի անթերի ու եաշմախ կապելէն եւ խալխիկ եւայլն հագնելէն:

Անոնց գլխուն եազման ալ իրենց չափահասութեան յարմար պէտք է ըլլար չէկ ու փառաւոր: Առջեւնին կը կապէին գեղեցիկ նաշխուն գօտիոց, երբեմն հարս ու աղջիկունք իրենց ճակատին ոսկեղէն, ու կոնակին փռուած մազերի հիւսկէններին վրայ շարուած կ՚ունենային արծաթեղէն ու ոսկեղէն դրամ, եւ չունեցողներն ալ փայլուն ոսկենման կեղծ դրամներ (բէնէս): Ականջներնուն ոսկի օղ եւ թեւերուն ապարանջան ու մատներուն ալ ոսկի կամ արծաթ մատանիներ կը գործածէին: Ոտքերուն կը հագնէին կօշիկ, հողաթափ գոյնզգոյն եւ նաշխի: Մանուկներու հագուելիքները իրենց ծընողաց կը վերաբերէր, ինչպէս որ ուզէին անանկ կը հագուեցնէին:

ԼՈՒԱՑՔ ԵՒ ՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆ

Հագուստեղէններու մաքրութեան եւ լուացքին համար, մասնաւոր յատուկ տեղեր ունէին, հոն կ՚երթային ջրհորի կամ աղբիւրի մօտը: Հոն սօթուած կը լուանային զանոնք, օճառի տեղ կը գործածէին բուսեղէն խոտի արմատ մը, բուսական հատիկէկ, որը օճառի նման կը փրփրէր ճերմակ փրփուր մը յառաջացնելով:

Այս լուացքի տեղը, Վերի Թաղի մէջինը՝ աւելի յարմար կը սեպուէր, մասնաւոր տեղ կար հոն, երբեմն ամէն թաղերէ հոն կ՚երթային կիները մարդոց աչքերէ հեռու, աւելի ազատ լուացքի համար: Հոս էր նաեւ այն համբաւաւոր «Ցօլայճիզհօրը» (Թոմարզայի բարբառով) քովը մեծ փայտէ շինուած գուռ: (Թրք. «տօլու գույու» կամ «չօգալը գույու» կ՚ըսուէր):

Այս ջրհորին ջուրը երբեք չէր պակսէր եւ այնչափ առատ էր որ որչափ ալ ջուր քաշէիր անկէ տափճանը կը մնար նոյնը: Կը պատմուի թէ՝ անգամ մը մեծ երաշտ մը (չորութիւն, Տճկ. «գուրախըլըգ») ըլլալով անձրեւի պակասէն, ջուրերը կը պակսին ամէն տեղեր: Գիւղի ամբողջ ժողովուրդը ու անասունները վրան թափուելէն զատ, շրջակայ գիւղերէն ալ հայ թէ թուրք բոլորն ալ վրան կը թափուին, բայց շնորհիւ իր խոր եւ բազմաթիւ երակներուն այս անզուգական ջրհորը ամբողջ ժողովուրդին եւ կենդանիներուն ջուր կը մատակարարէ, որով մերոնք կ՚ազատուին ծարաւէ եւ ոսջորամահէ: Մեր այս ջրհորին կատարած փրկարար դերը մինչեւ այսօր ալ կը յիշեն:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տարիներ առաջ Թոմարզայէն գաղթող շրջակայ գիւղերը, Եէնիճէ, Տաշան, Սէօյիւտլիւ, Կէօմէտի՝ բոլորն ալ իրարու նման ու միեւնոյն ձեւ տարազ եւ սովորութիւնները ունէին, ինչ որ ունէին Թոմարզացիք:

Թոմարզայի մէջ առ հասարակ սովորութիւն էր, ամառ թէ ձմեռ, երբ տան մեծը կամ տիկինը կանուխ ելլելով կ՚արթնցնէր մեծը թէ պզտիկը, կ՚ըսէր — «Ելէ՛ք մի ծոյլ ծոյլ պառկիք, ժամ կացէք, երեսնիդ խաչ մը հանեցէք, Աստուծոյ երկու ծունկ կրկնեցէք, (այսինքն երկրպագեցէք) «Հայր Մեր մը ըսէք, որ Աստուած դըսմէքնիդ բանայ, գործերնիդ յաջողութիւն գտնայ»... եւայլն: Մանաւանդ որ եթէ Կիրակի ըլլար: Այսպէս կ՚ըսէին ու կ՚ընէին մեր հայրերն ու մայրերը: Դեռ մինչեւ մեր օրերը մենք կը լսէինք այս խօսքերը: Եւ իրաւ ալ ծեր թէ երիտասարդ, մեծ թէ պզտիկ, ամէնքն ալ նախ եկեղեցի կ՚երթային, ապա նախաճաշ կ՚ընէին եւ կամ կ՚սկսէին իրենց գործերուն: Հողագործը իր վարուցանքին, գործաւորը իր գործին, արհեստաւորը իր արհեստին, խանութպանը իր խանութը, վերջապէս ամէն մարդ իր գործին գլուխը կ՚անցնէր: Եթէ ձմեռ էր, պզտիկները արդէն դպրոց կ՚երթային, իսկ մեծերը (այլեւս ծեր համարուածները) թաղին մէջ գտնուած սենեակ-օտաները, եւ ախոռ-սաղուները կ՚երթային, հոն իրենց ժամանակները կ՚անցնէին խօսակցութեամբ:

Ախոռ սաղուններն ալ սենեակի նման յարդարուած ու զարդարուած կ՚ըլլային գրեթէ: Այս օտա բաժանները, (միեւնոյն ժամանակ հիւրանոց) ամէն թաղին մէջ ալ կը կենար, մէկ, երկուք կամ աւելի: Աղքատ եւ չքաւորները չէին կարող ունենալ այս օտաները, այլ մի քիչ ի վիճակի, ձեռնհաս եւ ունեւոր համարուածները կ՚ունենային եւ կրնային պահել զայն: Անոնք այս հիւրանոց օտային վերաբերեալ ամէն յարմարութիւն պիտի ունենային, ամէն նեղութեանց պիտի համբերէին, եկող գացող, հայ թէ թուրք, մանաւանդ կառավարական պաշտօնեաներու եւ հեռու տեղերէ եկողներու համար այդ օտային դուռը միշտ բաց կը մնար: Կային մարդիկ, որոնց տուները կարծես Հայր Աբրահամու հիւրանոցն ըլլար: Այս բոլոր ծախսերուն, նեղութեանց եւ դժուարութեանց պիտի տոկար, եւ տոկալու ալ կարողութիւնը պիտի ունենար: Վառել, եփել, թափել, կերցնել, խմցնել՝ եւայլն: Չի մոռնամ ըսելու թէ գիւղին ասանկ պատուաւոր մարդոց, երբեմն դրացիներն ալ փայտը եւ վառելիքը կը բերէին էշերով եւ սայլերով:

Ընդհանրապէս Թոմարզայի հողագործը եւ մանաւանդ բազմանդամ ընտանիքի տերերը, տաս, քսան հոգի մէկ տան մէջ կ'ապրէին։ Երբ սեղան նստելու ըլլային, վեց-եօթը հոգի միասին կը նստէին, խոշոր, կլոր սեղանի մը շուրջ, (որուն՝ Թոմարզայի բարբառով կ'ըսէին «խոն»)։ Հարս ու աղջիկ երբեմն առանձին կը նըստէին, մանաւանդ երբ դուրսէն հիւրեր կային։ Ընտանիքներ կային, նահապետական օրերուն, քսան, երեսուն հոգի, այր ու կին հարս ու աղջիկ, զաւակ ու թոռներ եւ սպասաւորներ միասին կը ճաշէին, երկու երեք տեղեր սեղան կը դրուէր։ Տեսնողին վրայ այն ազդեցութիւնը կը թողուր, որ կարծես թէ մեծ հարսանիք մը, կամ խընճոյք մըն է որ կը տրուի եւ այս կը պարզէր հաճոյալի տեսարան մը։

ԿԱՆԱՆՑ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒ եւ գործին վերաբերեալ սովորութիւններն էին — Տան տիկինը առաւօտուն իր աղօթքը ընելէն ետքը, անմիջապէս իր առաջին գործը կը համարէր թոնիրը վառել, խաչ երկաթը տեղաւորելով, կերակուր եփելու կաթսան (թէնճիրէն) կը դնէր վրան։ Առաւօտեան նախաճաշ եւ ճաշը, երկուքը մէկ անգամէն պատրաստ կ'ըլլար կէս օրուայ համար։ Հարսը կամ մեծ աղջիկը, արտ վարողներու (լուծք) գացողներուն համար ուտելիք պատրաստելու ետեւէ կ'ըլլային։ Անոնց մախաղ (հէյպէ)ին մէջ, հաց, պանիր, մածուն եւայլն կը դնէին։ Իսկ եթէ պահքի օրեր համդիպէին ծեծած չամիչ, (էզմէ) սալ եւ հրաշալի մախոխ կը լեցնէին մախաղին մէջ։

ՇԱՀԵԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԸ կը պատմուի Թոմարզայի պատուական եւ հրաշագործ մախոխի մասին.— Տաշանցի հողագործ մը, անգամ մը, իրենց արտը վարած ատեն, երբ կէսօրին կերակուրի կը նստի, կը պատահի որ այդ օրն ալ պահք եղած կ'ըլլայ որով մախոխ ունի առջեւը ուտելու համար։ Յանկարծ թուրք ձիաւոր մը կուգայ, բարեւէն յետոյ, ինչպէս սովորութիւն է արեւելեան ժողովրդոց, մանաւանդ հայերուս համար, կերակուրի կը հըրամցնէ եկողը։ Մարդը յօժարած ըլլալով ճաշելու աման մըն ալ իրեն առջեւ կը դնեն։ Մարդը կ'սկսի հետզհետէ ախորժակով ուտել եւ պատմել թէ.— Բժիշկին քովէն կուգամ, ամիսներէ ի վեր ջերմ (դող)է բռնուած եմ, կ'ըսէ թուրքը, կ'երթամ կուգամ օգուտ մը տեսած չունիմ, էն վերջ կ'աւելցնէ — բայց այս ինչ համով եւ թթու ախորժաբեր բան է եղեր։ Ասանկ կերակուր կեանքիս մէջ կերած չեմ, կ'ըսէ՝ որուն վրայ քիչ մըն ալ կուտան ու մարդը լաւ մը կ'ուտէ։ Ու ապա շնորհակալութիւն յայտնելով «մնաք բարով» կ'ըսէ եւ կը հեռանայ։ Շաբաթ մը վերջը, այս մարդը նորէն կուգայ անոնց

վարած տեղը, եւ հազար օրհնէքներ թափելով կ'ըսէ.— Իլահի տօսթում, էպու էնտառընա ռահմէթլէր օլսուն, ճանտան բէնտէն պէզմիշ իտիմ, այլար ըլան սըթմա տութտուղընտան։ Լաքին պին շիւքիւր Ալլահա սիզտէն այրըլտըղըմ կիւնտէն պէրու, սըթմա իւզիւնիւ կէօրմէտիմ, տահմա շուքիւրլէր օլսուն Ալլահա վէ մէմնունիյէթ սիզէ։ Պիր ռիճամ վար սիզէ.— օլ թաամը նասըլ եաբըյօրսէնիզ սէօյլէյին պանա, պէնտէ եաբտըրայըմ էվտէ։ Թուրքին խընդրանքին եւ պնդումին վրայ կը բացատրեն մախոխին պատրաստութիւնը եւ ճամբայ կը դնեն մարդը։ Թոմարզայի այս մախոխի զօրութեան պատմութիւնը պատմեց Յոհան Ազարեան, Տաշանցի։

ՄԱԽՈԽԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ. Թոմարզայի տիկինները զայն կը շինէին թթխմորի ջրով. պատրաստ եփուած կորկոտը կը լեցնէին մէջը, եւ քիչ մըն ալ կրակի վրան տաքցնելէն յետոյ, խոշոր պտուկի մը մէջ լեցուցած կը ձգէին օր մը, կամ երկու օր որ թթուի, գետնափոր տեղերու մէջ։ Հոն կը պահէին նաեւ իրենց մածունի, կարագի, պանիրի եւայլն պահեստները, տաքէն չի վընասուելու համար ամառ ատեն։ Այս տեսակ տեղերը կը գործածուէին իբրեւ մառան, (կիլար)։ Անոնք ներկայ սառնարանի դերը կը կատարէին։ Մախոխի մասին այսչափը բաւ համարելով, գանք նորէն Թոմարզայի տիկնոջ թոնիր վառելուն եւ հաց եփելուն մասին, հետաքրքրական ծանօթութիւններ տալու։

ԹՈՆԻՐԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԹՈՆԻՐԻ ԳՈՐԾԸ. Տան տիկինը կանուխ ելլելով պիտի վառէր թոնիրը։ Բայց նախ խօսինք վառելիքի մասին։ Երբ աշնան վերջին ամիսէն յետոյ, հողագործին եզն ու կովը, էշն ու ձին կը քաշուին ներս, իրենց ախոռ-գոմերուն մէջ՝ ուտել, խմել ու պառկելու համար, անոնց տակի քակորը կը հաւաքեն ամէն ժամանակ, եթէ ծառայ ունէին ծառայողի եւ եթէ չունէին, տան տիկինի, հարսի կամ աղջիկի միջոցաւ։ Անոնք մասնաւոր կարուած կոնակնոցը կռնակը կապած, ու նոյնպէս ուռենի (սէօյիւտ)ի ճիւղերէ ճարտարօրէն հիւսուած քթոց, (կթոց)ը որը իրենք կը հիւսէին, իրենց կենդանիներու քակոր (թրիք)ը մէջը լեցնելով՝ շալկած, բակին մէկ անկիւնը, յարմար տեղ մը, եւ կամ կալերու մէջ թափելով կը հաւաքէին։ Մայիս ամսուայ մէջ երբ օրերը տաքնային, մանաւանդ հրաւէրով թաղին հարս ու աղջկունքը կը կանչուէր, որոնք մինչեւ

ծունկերնին սօթտուած կը մանէին այդ դիզուած քակորի կոյտե-րուն մէջ։ (Միջանկեալ ըսեմ որ այդ աղբի կոյտերը կէս առ կէս յարդ եւ մանտուն կ՚ըլլար, որ այնչափ ալ զզուելիք ու գանելիքի տեղի չունէր)։ Հոս տեղին է յայտնել թէ՝ Սերաստիայէն Կեսարիա ոտքով վերադարձած ատենս տեսած եմ Կէմէրէկի մէջ որ թուրքե-րու այր մարդիկը մտած էին այդ կոյտերուն մէջ սօթտուած։ Խոր-հիմ թէ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելեան ժողովրդոց սովորութիւննե-րը յար եւ նման են իրարու փոքր տարբերութիւններով։ Աքսորի ատեն ալ հայ գաղթականները տեսած են Շամ, Հալէպ եւ Սուրիոյ զանազան կողմերը միեւնոյն ձեւի աշխատանքներ։ Թամարզայի բարբառով այդ կոյտերուն «կանոգֆ» կ՚ըսուէր։ Անոնք պզտիկ բը-լուրներու պէս կ՚երեւային կալերու մէջ։

Մանելով տանից մէջ բահով, թիով ու բրիչով կ՚աշխատէին։ Ոմանք ջուրին, ուրիշներ յարդ բերելու եւ խառնելու աշխատանքին լծուելով։ Յարդը ջուրը կը ծծէր, ապա լու մը կոխկռտելով եւ իրա-րու հետ շաղուելով գրեթէ կը նոյնացնէին։ Ապա՝ յատուկէն 4–5 մատնաչափ լայնութեամբ տախտակի բարակ շերտերէ շինուած եւ իրարու կցուած կլորակ ձեւով շրջանակի մը (որ «ղանախ» կ՚ըսո-ւէր) մէջը կ՚առնուէր։ Լրացուելէն յետոյ, մէջէն հանելով, եթէ կալերու մէջ է, իրարու քով կը շարէին չորնալու համար, իսկ եթէ բակի մէջ է չանկալով «ղանախ»ին անցուցած կտուրին վրայ քա-շելով քով քովի կը թարէին չորնալու համար։ Այդ շրջանակ (ղանախ)էն ելածին՝ աղիւս կ՚ըսէին։ Իսկ ֆշկուրը ձեռօք կը շի-նէին, եռանկիւնաձեւ, քիչ մը տափակ եւ երկար ձեւով։ Ասոնք չորնալէն յետոյ ներս կ՚առնուէին թոնիրի համար իբր վառելիք։ Աղքատ ընտանիք՝ ունեւորներէն կ՚առնէին այդ աղբը, կամ անա-սունները կանուխ ելլելով արածելու գացող նախիրի (սիւրի) քա-կորները կը հաւաքէին։ Գարուն եւ աշուն, այդ քակորներուն մէկ մա-սը աղիւս ու քշկուրի համար, իսկ մէկ մասն ալ դարձեալ կալերու մէջ փռելով կը չորցնէին, որուն կ՚ըսէին վառլինկ (վառելիք)։ Ա-սոնցմէ զատ կը գործածուէր նաեւ ոչխարներու քակոր (ալբառը) եւ փայտ։ Այս երկուքը լեռներէն կը բերուէր, ձմեռները քարայր-ներու մէջ պառկող ոչխարներու գոմերէն հաւաքելով։ Կը վառէին նաեւ ամառուան կալի մէջ կամնատալով ցորեն, գարի, սալ ե-ւայլնի որաներէն։ Ցորենի հասը յարդէն զատուելէն ետքը, մնա-ցած խոշոր մանիկները որ այլեւս չի վարուիր, չի մանրանար, կը գործածուէր թոնիրի համար, որը կ՚ըսուէր կոթուճֆ (կոթին յոգնակին)։ Գանք վառելու ձեւին եւ սովորութեան, բայց նախ խօ-սինք, թոնիրին, ինչէ՞ն, ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ ձեւ շինուելուն, եւ ապա անցնինք ինչպէ՞ս վառուելուն եւ հաց եփուելուն։

ԹՈՆԻՐԸ. Գիտենք որ թոնիրը կաւագործները կը շինեն կաւէ, երկու երեք մատնաչափ թանձր, բաւական խոշոր կլոր ձեւով, որ մարդու մարմին մը, երբեմն քիչ մըն ալ աւելին կրնայ պարփակել իր մէջ։ Մէկ կողմին վրայ կ՚ունենայ պայտաձեւ ծակ մը, այս պայտաձեւ ծակը կուգայ ճիշդ այն ծակին դիմաց, որը թոնիրին տե-ղը շինողները թողուցած կ՚ըլլան, վառուած ժամանակ օդ, հով առ-նելու համար։ Այս ծակին «ֆիվլէ» կ՚ըսուէր։ Այս «քիվլէ»ն վառ-ւելէն ետքը կը ծածկէին, որպէսզի կրակը չի մարի, (այս ֆիվլէ բառը ուսկի՞ց ներմուծուած է Թամարզայի լեզուին մէջ, յայտնի չէ)։ Թոնիրին տակի սալաքարը արդէն իրեն համար շինուած, պատ-րաստ կ՚ըլլայ տեղւոյն վրայ եւ կ՚իջեցնեն ղայն հոն տեղաւորելով։ Թոնիրին պայտաձեւ ծակին նման շինուած, պայտաձեւ ծակը կը դնեն քիվլէյին ճիշդ ծակին բերանը։ Այսպէսով լմնցած կ՚ըլլայ թոնիրին գործը։

Այս թոնիրը եւ ծակը կրակի մէջ լաւ թրծուած ու ամբող-ջացած կ՚ըլլայ։

Հիմա գանք վառելու ձեւին։

ՎԱՌԵԼՈՒ ՁԵՒԸ. ամէն տուն կ՚ունենար վարի ներքնայարկ մը (Ամերիկայի «տաւուն սալէր»ի նման, բայց ընդարձակ եւ առանց կրկինը), մեծ ու խոշոր, ուր կը պահուէր մեծ մասամբ դիւղացիին եզը, կովը ու էշը եւայլն։ Ան սաստիկ ձմեռուան, բուք բորանին օրե-րով իր կենդանիները պահելու մասնաւոր տեղ կը հանդիսանար։ Քանի որ երբեմն սախլման տակ գանոնք ներս պահել հարկ կը տես-նուէր, ղուրսը արածուիլը անհնար գառնալով։ Այս անասուններու պահուած տեղւոյն կ՚ըսուէր, գոմ, ախոռ։

Հոս կը պահուէր նաեւ վառելիքի մեծ մասը։ Ուստի տան տիկինը առաջ պիտի պատրաստէր վառելիքը, վարէն բերելով ղայն։ Նախ քշկուրը կ՚երկարէ, կը դնէ մէկ ծայրը ծակին ու միւս ծայրը աղիւսի կտորի մը վրայ։ Ասոր տակը կը դնէ թուղթ կամ չա-փութի կտորներ, եւ ապա երկու խոշոր աղիւսի շերտ (կտոր)ներ քշկուրին քովն ի վեր կցելով՝ կուտար կրակը, վրան վառլինկ կամ կոթունք թափելով, եւ յետոյ քիչ քիչ ասոնցմէ վրան ցանելով։

Երբ լաւ մը վառուեցաւ, մաղմաղ կրակ եղաւ, թոնիրին կո-ղերը արդէն տաքցած կ՚ըլլան, տան տիկինը, արդէն պատրաստ ու բացղած խմորի տաշտը քովը քաշելով կ՚սկսի հաց եփելու, թեւերը մինչեւ արմուկը վեր հաւաքած։ Խմորի մասին ալ տանք մի քիչ տեղեկութիւն, անոր պատրաստութեան շուրջ։ Ալիւրը՝ տախտակէ շինուած կամ պղինձէ դաշտին մէջ, (որը կ՚ըսուէր լէկէն) լեցնելով տաք ջուրով խուսամանին մէջ պահուած թթխմորը նախ կը ճմրթ-

կեն, կը ճմլեն եւ քիչ քիչ ալիւրէն ալ առնելով կը շաղեն: Առանց թթխմորի, խմորը չի թթուիր, չի քացղիր, պէտք է քիչ մը թըթուած ըլլայ որ քացղի, որպէսզի հացը լաւ ըլլայ: Շաղուելէն յետոյ վրան ծածկոցով ծածկելով (հացծածուկ) տաք կը պահեն գայն որ քացղի (քացախիլ բառէն): Ինչպէս ըսինք, տան տիկինը որ պատրաստած էր արդէն հաց եփելու, նախ խմորը մաս առ մաս ձեռքին վրայ առած կը փակցնէ թոնիրի կողին՝ պէղը, (գունտ մը խմորին պէղ կ՚ըսուէր, մէկ պէղը հաց մը կ՚ըլլար) հացին ձեւը քիչ մը լայն եւ երկար ձեւովին, վրան եփողին մատներուն տեղը յայտնի կ՚ըլլար, իսկ միւսը՝ հացին հաւասար երկարութեամբ, բայց քիչ մը կլոր ձեւով նկանակ, (որուն Թոմարզացիք «պօղաչ» կ՚ըսէին):

Երբեմն կողին փակցուած հացերը դեռ լաւ մը չեփած կողէն վար կը թափուէին, անոնց ալ «գիւտ» կ՚ըսուէր: Երբ այդպէս շատ վար թափուէին, կիներու համար մեծ նեղութիւն, դժուարութիւն եւ միեւնոյն ժամանակ բարենիշ մը չէր համարուեր, գայն նկատելով «թշուառութեան նախանշան մը»:

Երբ հաց եփի գործը լմննար, տան հարսը կամ աղջիկը տան մաքրութեան ետեւէ կ՚ըլլային: Անոնք այժմ իրիկուայ կերակրուն մեծ պտուկի մը մէջ լեցուցած կը թաղէին այդ մաղմաղ կրակին մէջ, որ կամաց կամաց եփի: Երբեմն Կիրակի եւ տօն օրեր, մանաւանդ Ս. Ծնունդ եւ Ս. Զատիկին կ՚եփէին նաեւ համբաւաւոր եւ հանրածանօթ հայկական մեր նախնիքներէն մնացած հարիսան: Նոյն այդ օրերուն Թոմարզայի կանայք կ՚եփէին նաեւ խըզարլիթ, (քաթայ), թերթհայս (բախլավա), շաքարահատ (շէքէր լօղմասը) եւայլն:

Բախլավայի խմորը, գաւազանի նման կլոր փայտով մը, բարակ ու նուրբ կտաւի մը պէս բաւական լայն բանալով կը թարթէին իրարու վրայ: Յետոյ պատառ պատառ եւ քիչ մը շեղակի կտրելով, անոր ուզուած ձեւերը կուտային: Հնոց-փուռ (Փըրըն կամ Փըրնոց)ին մէջ եփելէն ետքը, վրան մեղր կամ հալած շաքար լեցնելով կ՚ուտէին: «Շէքէր լօղմասը»ն բախլավայէն մի քիչ դիւրին է, թէեւ ան ալ բախլավայի պէս կը բանան, բայց յետոյ բարակ ու կլորակ գաւազանի նման՝ շեղակի մաս առ մաս կը կտրէին: Բախլավա, քաթայ, շէքէր լօղմա եւայլնի համար զուտ, արդար իւղ պէտք է գործածուի, ուստի զուտ, արդար իւղի կամբակ (իւղի աման)ը միշտ քովերնին պէտք է ըլլար:

ՋՈՒՐ ԲԵՐԵԼՈՒ մասնաւոր սովորութիւն մը կար Թոմարզայի շրջանին մէջ: Երբ տան հարսը կամ աղջիկը խմորի շաղումը կամ տան մաքրութեան գործը լմնցնէր, սովորական կենակնոցը եւ ջու-

րի փարչը կռնակն առած, կ՚երթար մասնաւոր ջրհորներէն խմուելիք ջուր կը բերէր: Անոնք՝ երբեմն ալ երկու ձեռքերնին մէկ մէկ գոյլ Թոմարզայի լեզուով «կալխան» առած կ՚երթային:

Այս փարչերը կը շինէին ու կը բերէին ծախելու աւշար կամ փառասալս թուրքերը, իրենց անտառներէն կտրուած տախտակներէ պատրաստելով: Փարչը կը շինուէր կարծր եւ ամուր փայտէ, կլոր ձեւով վարի կողմէն ծակ մը բանալով: Մէջը յատակէն իրենք կը փորէին, անշուշտ սուր գանակով ու գործիքով փորուած ու սըրբուած կ՚ըլլար: Այս փարչը վերի կողմին ուսին վրայ իր ամբողջութենէն առնուած ծակ մը կ՚ունենար պզտիկ կռան նման, այնինքն կռանի պէս փորուած, ուրկէ երբ փարչը ծռէին խմելու համար, ջուրը գլգլալով կը վազէր բերաննին: Վարի կողմի ծակի շինուածքը երբ լմննար, կուպր (գիֆթ, կամ գաթրան)ով կը ծեփէին անոր բոլորտիքը, որ ջուրը չի հանէ, չի վազէ: Ջուրը ասոնց կամ կաւէ կուժերուն մէջ կը դնէին եւ կը շարէին կուժկարքին մէջ, որը յատակէն շինուած կ՚ըլլար: Այս փարչերը ու կուժերը հարս ու աղջիկ ուսերնին առած, մասնաւոր շինուած ջրհորներէն ջուր բերելու կ՚երթային, յաճախ խումբով: Սոյն ջրհորները գարնան առաջին ամսուն՝ Մարտին՝ ձիւնհալի ժամանակ, երբ ջուրերը կը շատնային, յատուկէն փորուած առուներով մաքուր ջուրը կը լեցնէին հոն եւ աւազ ու կիրով (քիրէճ) կը ծեփէին գայն: Այդ ջուրը կը բաւէր մինչեւ տարեգլուխ եւ կարծես սառն ջուրի նման պաղ կ՚ըլլար: Ամառ ժամանակ կ՚ըսէին ծերեր իրենց հարս ու աղջիկներուն.

— Եավրում, հա, գնա (սէհրինճէն-սառնիճէն), ջրհորէն պաղ ջուր մը բեր ալ, պաղ պաղ խմենք, հօրդ հոգւոյն:

Թոմարզայի ամէն թաղի մէջ ալ կային այդ առուները, եւ այդ ջրհորները: Այդ երկուքն ալ մեր նախնիքներէն փորուած, շինուած ու պատրաստուած էին, կարծր «թիրէմ» ըսուած ամուր գետիններու մէջ: Միջանկեալ ըսեմ որ Թոմարզայի գետնի յատակը, մանաւանդ տուն տեղ հաստատուած տեղերը, ամբողջութեամբ եթէ ըսեմ «թիրէմ» էր, չեմ սխալիր: Այդ ջրհորները երթալու առեն անոնք իրարու հետ խօսելով, շաղակրատելով, եւ կատակելով ժամանցում կ՚ընէին: Չուան եւ գոյլ կը տանէին որպէսզի ջրհորէն ջուր քաշելով կուժ ու փարչերը լեցնէին: Յետոյ չուանը կլոր մը ոլորելով իրենց ուսն ու վիզը կ՚անցնէին եւ երկու ձեռքերով գոյլերը շալկած տուն կուգային բաւական յոգնած:

ԾԵԾԱԾ, ԿՈՐԿՈՏ ԵՒ ՊՂԳՈՒՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ. պըղգուր եւ ծեծած կորկոտ պատրաստելու համար երկուքն ալ սանդի տակէն պէտք անցնէին: Պղգուրը (ցուար, թերեւս գաւար, որ

մեր լեզուով ուրիշ իմաստ ունէր, երբ ջաղացքին տակէն ելած ալիւրը խոշոր ըլլար, ատոր պաւար կ՚ըսէինք), պլղուրցու մանաւոր ցորենը նախ խոշոր պղինձ կաթսաներու մէջ լաւ մը կը խաշեն: Մեծ պահքը երբ կէս ըլլար, կիները «միջունք» ըսելով յատակէն խաշած մանաւոր ցորեն հատիկ կը ցրուէին: Յետոյ այդ հատիկը տան կտուրին կամ հարթ գետինին վրայ (փառցներով) կը չորցնեն ապա զայն կը տանին աղացին (աղացը կը նմանի ճիշդ ձիթահանի աղացին): Այդ խոշոր եւ հսկայ քարին մէջտեղը ամուր կերպով ագուցուած է բաւական հաստ գերանը, (առանցքը, մաղին) զոր կը դարձնեն եզը կամ ձին (եւ երբեմն ալ մարդիկ, իրենք կամ կնիկներ խմբովին), հատիկը մէջը կը լեցնեն եւ վրան ալ մի քիչ ջուր սրսկելով կը դարձնէին մինչեւ որ թեփը հատիկին վրայէն կ՚ելլէ: Նոյնը եւ կորկոտը, պայմանաւ որ ցորենը չի խաշեն պլղուրին նման: Այս ցորենին վրան մի քիչ ջուր սրսկելով կը դարձնեն աղացքարը, մինչեւ որ դարձեալ թեփը դուրս գայ, եւ ապա կը չորցնեն զանոնք: Կորկոտ կամ պլղուրի հատիկը չորնալէն յետոյ, տան տիկինը թաղին քանի մը երիտասարդ տղաքը կամ աղջիկները հրաւիրելով տունը կը դնէին երկանք քարը (խոշոր կամ մանր) ատիճանաչափը, կամրջակը (կարմրճապ) տակը: Տղաք կամ աղջիկունք խմբովին ուրախ զուարթ երգելով կը դարձնէին երկանաքարը: Տակէն ելածը կը մաղեն եւ քաշուածին խոշորը մանրէն կը զատեն: Մանրին սմընթ կ՚ըսէին, իսկ խոշորը պլղուր (ցաւար): Աղացողները կ՚ըլլար որ առաւօտէն մինչեւ իրիկուն եւ կամ իրիկունէն մինչեւ առաւօտ կ՚աղային, լաւ կերուխում եւ ժամանց մըն ալ ընելով, ամէն մէկը իր տունը կ՚երթար, նահապետական բարի եւ ընկերային սովորութիւն մըն էր ասիկա: Հոս չի մոռնամ յիշելու թէ վերը յիշուած ցորեն հատիկը լաւ մը կը չորցնէին փառց–ճիչերու վրայ:

ՍՆՆԴԵՂԷՆԻ, ՈՒՏԵԼՈՒ ԵՒ ԱՄԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Վերը յիշեցինք թէ Ս. Ծնունդի եւ Ս. Զատիկի օրեր, մեր նախնիք կը շինէին նաեւ համբաւաւոր հարիսան, իւղաբլիթ, քաթա եւայլն: Հարիսան կը շինէին, կակուղ ադդրի (ուլլեխ) եւ հաւի միսէն, որուն ծեծած կորկոտ խառնելով խոշոր պտուկ եւ կաթսաներու մէջ լաւ մը կ՚եփէին, մանաւանդ վանքերու եւ մեծ ընտանիքներու տուներուն մէջ: Մաղմաղ կրակի մէջ լաւ մը ժամերով եփուելէն յետոյ, երկու երեք մարդով լաւ մը կը խառնեն, որ եփուած միսն ու կորկոտը թել թել ըլլայ եւ նոյնանայ իրարու հետ:

Հարիսան պատուական եւ նշանաւոր կերակուր է: Մեր նախնիք երբ պատերազմէն յաղթական տուն դառնային, հարիսան կ՚եփէին եւ ուրախ զուարթ հաւաքաբար կ՚ուտէին, կը պարէին եւ կ՚երգէին:

ԹՈՄԱՐՁԱՅԻ ՈՍՊՆ ալ որակով շատ սննդարար եւ նշանաւոր էր: Խոշոր պտուկներու մէջ լաւ մը եփուելէն ետքը, գրեթէ նոյն ձեւով հարիսային պէս լաւ մը կը զարնեն ու կը խառնեն, որ ոսպը իր գոյնը տայ դուրս: Կաս կարմիր եւ շատ համով հոտով կ՚ըլլայ: Ես զայն տեսած եմ նոյնիսկ հարսանեկան օրերու մէջ հիւրերու առջեւ:

Մեր Թոմարզայի նախնիք, դեռ ներկայ դդալը եւ բերոն (պատառաքաղ)ը սովորութիւն չեղածէն՝ ջրեղէն կերակուրները փայտէ դդալով, իսկ թանձր կերակուրները հացի փրթուչով, մատներով բռնելով կ՚ուտէին: Միջանկեալ ըսեմ որ, եփելու եւ ուտելու ամաններուն գալով՝ ընդհանուր առմամբ Թոմարզայի բնակչութեան ամբողջին ալ տուներուն մէջ կը գործածուէր պղնձեղէն ամաններ, օրինակ՝ պղինձ «հարենի» խոշոր, (պլղուրի հատիկը ասով կը խաշէին) կաթսայ, սան, մեծ սան, սկուտեղ (թապաղ, թէփսի), խոշոր մեծ «սինի»ներ (որոնց մէջ բախլավան կ՚եփէին), թաս թասակ, եւայլն: Կային նաեւ խեցեղէն եւ փայտեղէն ամաններ, սափոր, կուժ, շընիչ, (ըրրեխ): Փայտեղէն, օրինակ՝ պնակ, կիւշ, շերեփ, դգալնոց (դդալները մէջը դնելու) տեսակ տեսակ գեղեցիկ կերպով շինուած գծաւոր ծաղիկներով դդալներ կ՚ըլլային:

Սոյն պղնձեղէն ամանները որոշ ժամանակ մը վերջ կլայեկող (ղալայճի)ի ձեռօք կլայելու կը տրուէր յարմար ժամանակին գործածուելու համար(*):

Թոմարզացիք մեծ պահոց եւ հասարակ պահքի օրերուն ունէին բուսեղէն սերմ մը, որ ցանուելով ճերմակ հունտ մը կ՚ունենար, որը «Ասպուր» կ՚ըսուէր: Ասիկա փոքրիկ սանդի մէջ ծեծուելով եւ տաք ջուրով տրորուելէն յետոյ, կաթի պէս ճերմակ ջուր մը կը դառնար: Այդ ջուրով «սուր» (մեր բարբառով «չուվրայ», Տճկ. «չօրպա») եւայլն շինելով՝ համով հոտով կ՚ուտէին:

(*)Մեր միլիոններ արժող պղնձեղէններն ու մետաղեայ հարըստութիւնները համաշխարհային Ա. պատերազմին թուրք խուժաններու ձեռօք կողոպտուելով Գերմանիա փոխադրուեցան եւ պատերազմական նպատակներու ծառայեցուեցան:

ԹՈՄԱՐՁԱՅԻ ԹՈՒՐՇԻՆ ալ անուանի եւ համով կ'ըլլար: Թուրշին կ'ըլլար մանր տեսակէ ճակնդեղէ, որուն արմատն ու փնթրուկը միասին խաշուելով կը լեցնէին մեծ կարասներու մէջ, թթխմորով պատրաստուած ջուրն ալ իբրեւ «մայա» վրան լեցնելով: Ժամանակ մը ծածկոյով ծածկելէ վերջ կը թթուէր, եւ երբ թթուէր, ջուրը ճիշդ կարմիր գինիի գոյնը կ'առնէր, ճակնդեղին նման կարմիր:

Մեծ պահոց օրերուն երբեմն սեղանի վրայ բերուելով կ'ուտէին, եւ երբեմն ալ եփելով կ'ուտէին զայն, վրան «սապուր»ի ջուր քամելով թթու ապուր կը դառնար:

Այս «սապուր» բաւածին հունար խըզալից էր, երբ ցանուէր կերակուրներու վրան, լաւ համ կուտար: Այս բուսեղէն իւղը ուտելը մեղք չէր համարուեր պահքի օրերուն: Մեր շրջանի հայութիւնը շատ խստապահանջ էր պահքի մասին: Երբ կաթոլիկները ձուկ կ'ուտէին այդ պահքի օրերուն մերոնք լաւ չէին համարեր զայն: Թոմարզայի կարասներն ալ համբաւաւոր էին, խոշոր ամէն մէկը լիտրներով ջուր կ'առնէր: Այս կարասները կաւագործ բրուտները կը շինէին: Անոնք կը պատրաստէին խեցեղէն ամէն ինչ, պըտուկ, պնակ, կարասեղէն, կուժ, սափոր եւայլն, որոնք կրակի մէջ լաւ մը կը թրծուէին:

ԿԱՐԱԳ ունենալու համար մածունը կը լեցնեն խնոցը: Խնոցը կաւէն շինուած խեցեղէններու տեսակէն կարասի նման է, բայց շատ գեղեցիկ ու կոկիկ կերպով շինուած կ'ըլլայ, յարմար բաւական լայն տրամագծային պարանոց ու բերան մը եւ բերանէն մի քիչ վար փոքրիկ ծակ մը նաեւ երկու փոքր ձգան (գուլփ)ով եւ անկէ կախուած պզտիկ փայտէ խցան մը կ'ունենայ: Մածունը կը լեցնէին այս խնոցին մէջ, մի քիչ տաք (գաղջ) ջուրով խառն եւ ոչխարի մորթէ ուրէկը բերանը ամուր մը կը կապէին: Ձգանէն կախուած փոքր խցակը ծակը սրբելով (մխելով) խնոցը կը դնէին հեծակին վրայ, (խնոցը վրան դնելու փայտէ անօթ մը) եւ կը հարէին (հարել—զարնել): Բաւական հարուելէն յետոյ, ճիպոտ (չպուխ)ի նման կլոր փայտ մը կը մխէին, կը սրբէին այդ ծակէն ներս ժամանակ ժամանակ նայելով, քննելու համար թէ կարագը եղե՞ր է, գոյացե՞ր է: Երբ կարագը իր գոյութիւնը ցոյց կուտար, (որը յայտնի կ'ըլլայ այդ փոքր ծակէն ներս սրբուած ճիպոտին վրայ կարագին կպճուած–փակած ըլլալէն եւ կամ կլոր կլոր փոքրիկ գնդիկներէն) ալ խնոցին մէջ հարուած թանը խոշոր ամանի մը մէջ պարպելով, կը հաւաքէին կարագը, կլոր գունդ մը կազմելով զայն:

Ապա՝ այս կարագը նորէն կը հալեն, մէջը սոխ կամ ուրիշ բան մը ձգելով: Անկէ վերջը այդ հալած կարագը կը կոչուի ար-

դար իւղ, որ հլիմ հլիմ կ'երեւնայ: Ամերիկացիք ասիկա չեն գիտեր:

Եայլա ելլող եւ շատ ոչխար ու կովերու տէր եղողները, կոգի (պանիր) եւ կարագ ունենալու համար, իրենց կերպերը ունէին:

ՊԱՆԻՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ժամանակ, չորս, հինգ տուն մէկտեղ (շաբաթ մը կամ երկու) իրարու փոխ կուտային կաթը, փայտի եւ ամանի կամ այլ բանի մը չափով: Շաբաթ մը վերջը մաքուր ջուրի մէջ կը պատրաստուի զանգը, «մայան»: Այս զանգը կ'ըլլար չամիչ, թուզ, եղջիւր (որ կ'ուտուի, կը կոչուի նաեւ «խառնուպ» կամ կառուչ) եւ նաեւ մաքրուած ու չորցած սարխանայէ (սարխանայը կենդանեաց ստամոքսային մասնիկ մըն է): Ասոնցմէ բաղադրեալ նիւթ–զանգուածը, որ ինչպէս բնիք մայան կը կազմէ, վեց, եօթն օր ջուրին մէջ մնալէն յետոյ այդ խառնիճաղանճ նիւթը կը նետեն, եւ անոր քամուած զուտ ջուրը կ'առնեն, որ «մայան» կը կազմէ: Այդ «մայայ»էն խոշոր թաս չերեփով մը մեծ պղինձ ամաններու մէջ լեցուցած մի քիչ գաղջ (ըլըգ) կաթին մէջ, մէկ մէկ չերեփ կը լեցնեն: Այդ կաթը քիչ վերջը պանիրի կը վերածուի: Երկու օրի չափ մնալէ յետոյ կը լեցնեն զայն մասնաւոր տոպրակ–պարկերու մէջ եւ կը դնեն ծանր բաներու տակ, այդ ճնշումով ջուրը քամուելու համար: Այս պարկի պանիրը կը կոչուի «գլուխ պանիր» որ կլոր կլոր կ'ըլլայ:

Այս պանիրին իւղը հանելու համար զայն մաս առ մաս կը կտրեն եւ կամ այնպէս լման, պղնձեղէն խոշոր ամաններու մէջ եռացած տաք ջուրով լաւ մը եփելով խոշոր չերեփներով միշտ կը խառնեն: Երբ կարագ իւղի գոյութիւնը յայտնի կ'ըլլայ, այդ իւղը կ'առնեն, եւ եթէ երկրորդել ուզեն եռացած եփուն ջուրը վրան լեցնելով կը խառնեն նորէն, յետոյ իւղը հաւաքելով կը քամեն ջուրը եւ կը մնայ զուտ պանիրը: Քանի մը օրեր պաղ սառն (պուզը) վրան դնելով եւ վերջը պղինձներուն մէջէն հանելով, պանիրը կը լեցնեն, կաշիէ տիկերու մէջ, շերտ առ շերտ (գաթ գաթ) ու վրան ալ չէօքէլիք ցանելով: Չէօքէլիկը կ'ըլլայ մածունի պէս թթուած կաթը եփելով, իսկ պանիրի ջուրը եռացնելով քամուելէ յետոյ՝ տակը մնացածը կ'ըլլայ «լօռ»:

ԹԱՐԽԱՆԱ ընել երբ ուզէին, խոշոր պղինձ (հարենի) ամաններու մէջ կորկոտը լաւ մը եփելէ ետքը, խոշոր կաշիէ տիկերու եւ կամ ծծուն ճերմակ քարէ ամաններու մէջ մածունը (որ «լէօնկիւր» կ'բռուէր) կը լեցնէին, երբ թանձրանար եփած կորկոտը կը խառնէին ու կը չաղէին եւ օր մը կամ երկու մնալէն վերջը կտորներու

վերածելով տանիքներու վրայ կը չորցնէին։ Միջանկեալ ըսեմ որ, այս կոչիէ տիկերու եւ քարէ ամաններու մէջ, եթէ ջրոտ պանիր լեցուէր, ջուրը ծծելով դուրս կուտար, մանաւանդ այս «լէօնկիւր» ըսուածին քարը ճերմակ կակուղ քար մ'էր, որ դանակով կրնայիր կոփել, եթէ ուզէիր։ Ուստի, գիւղացիք մեծ մասամբ, իրենց կով, այծ եւ ոչխարներու մածունը կը լեցնէին այս ամաններուն մէջ։ Երբ թանձրացած մածունը մինչեւ բերանը լեցուէր, մածունը լէկէններու մէջ կը ջրեցնէին եւ եփած կորկոտը իրարու հետ խառնած լաւ մը կը շաղէին։ Երբ ըստ բաւականին եղած ըլլայ մի քանի կիներ ձեռքերնուն մէջ մաս առ մաս ձեւ տալով տափակ, մասնաւոր երկարած եղէգէ (գամբէշ) չիփերու վրայ շարելով կը չորցնէին, որուն կ'ըսուէր «թարխանա»։ Ձմեռուան համար լաւ ուտելիքէ պահեստի պաշար մը կ'ըլլար։ Ուտելու ժամանակ քիչ մը նորէն կրակի վրայ եփելով կամ տաքցնելով կ'ուտէին։

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԶԲԱՂՈՒՄԸ

Ներկայացուցած յարմարութեան եւ պայմաններուն համեմատ, բնակչութեան մեծ մասին զբաղումները եղած էին անասնապահութիւն եւ հողագործութիւն։ Իր արտադրութիւններն էին, հաճար (ճոճ), քիչ ցորեն, գարի, մեղր եւայլն։ Առեւտուրի գլխաւոր նիւթերն եղած էին արջառ, մորթ, պանիր եւ «կաղի» խէժը։

Այս «ԿԱՂ» ըսուածը փշոտ բոյս մ'էր, կլոր գլխով, կնտակ կաղին նման։ Թոմարզացի ոչ հողագործ դասակարգը ամառը այդ «կաղ»ով, իսկ ձմեռը ջուլհակութեամբ կ'զբաղէր։

Ուստի երբ ամառ գար, իր արտերուն մէջ անթիւ կերպով բուսած այս «կաղ»ը, բահ ու բրիչով հանելու համար արտ կ'երթար։ Երբ ամէն մի «կաղ»ի արմատը ձեռաց չափ խորութեամբ փորելով հանէր, սուր դանակով մը «կաղ»ին արմատը մեծ մատի եղունգի չափ կը կտրէր չեղակի ճեղքելով, քիչ վերջը տեսեր եւ ահա կը վազէր խէժը (որը Թոմարզայի բարբառով «փիւրս» կ'ըսուի)։ Անիկա «կաղ»ին ծուծն է որ դուրս կուգայ։ Այսպէս ամէն երեք չորս օրը անգամ մը կը հաւաքեն, առջեւնին պարկ մը (տոպրակ) կապած։ Անձրեւոտ օրերը գէշ է այս գործով զբաղողներուն համար (որոնց Տճկ. «զանախճի» կ'ըսուէր)։ Որովհետեւ «կաղ»ին բերանը հեցած խէժ (փիւրս)ը հողէն կը սեւնայ եւ իր արժէքէն կ'իյնայ։ Եթէ լիտրը ոսկի մըն է, կ'իջնայ կէսի կամ աւելի պակասի։ Երկու երեք օրը անգամ մը փիւրսճին զայն հաւաքած ժամանակ

«կաղ»ին բերանը քիչ մը կ'արինէ, կը մաքրէ եւ այսպէս կը շարունակէ մօտ երեք ամիս, մինչեւ անձրեւոտ օրերը, մինչեւ աշնան գրեթէ Հոկտեմբերը։ Որով կ'ունենան ոմանք 5, 6 լիտր «կաղ» եւ աւելի, եւ ոմանք պակաս եւ ծախելով զայն, անոր վաստակով կ'ապրէին։ Կային անհատներ, աղքատներ, որոնք կառավարութեան, հարկահաններուն իրենց (վէրկին) գլխահակը (եղան, կովուն եւայլնի վերաբերեալ տուրքը) չկրնալով հատուցանել փոխ կամ տոկոսով դրամ կ'առնէին, խոստանալով զանախի ժամանակ վճարել։ Փոխ եւ տոկոսով առնուած այդ դրամները երբ ամէն յոյս ի գերեւ ելլէր, շատ մեծ դժուարութեան կը մատնուէր, կառավարութիւնը տան մէջի կահ կարասին, ըսենք ջուլ ճիւլը, նոյնիսկ տակի անկողինը ծախու կը հանէր, իսկ պարտատէրն ալ նոյնպէս իր ուզածը չարիքը կ'ընէր, եթէ խղճի տէր էր վճարման նոր ժամանակ մը կուտար։ Ահա թէ ինչու համար անհամբերութեամբ կ'սպասէին «կաղ»ի կարիքաւորները։

ՔԱՐԱՀԱՏՆԵՐ ալ ունէինք որոնք այդ գործին մէջ շատ վարպետ դարձած էին։ Օրինակ՝ խաչեր աղէր Զօպանեան, եւ Արթին վարպետ Ղարապէյեան։ Խաչեր աղէրը թէեւ թիկնեղ, խոշոր էր բայց 40-ը անց եւ գրեթէ ծեր էր։ Արթին վարպետը վեց ոտքէն բարձր, հուժկու եւ խոշորակազմ մարդ մ'էր։ Ան՝ վարպետ եւ անւանի քարահատ էր, ջաղացքի եւ շինութեան վերաբերեալ քարեր կը կտրէր։ Ունէինք սեւ քարի հանք մը որ կակուղ դիւրին կոփւելու, տաշուելու յատկութիւն ունէր։ Սոյն վարպետները այս քարերէն մեծ քանակութեամբ (կանգունի չափ մեծութեամբ) կտրելով կը ծախէին, որոնցմէ պատուական մեծ ու փոքր շէնքեր կը շինուէր։ Արթին աղան ունէր եղբայր մը Խաչեր անունով, ան ալ բաւական խոշորակազմ եւ երիտասարդ էր։ Շատ ժամանակ անոնք միասին կը գործէին։ Ասոնց երկուքն ալ Ճամի (Օրթա) թաղին կը պատկանէին։ Սակայն Խաչերը վերջը Վերի թաղ հաստատուեցաւ։

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ կամ ՀՈՂԱԳՈՐԾՆԵՐԷ զատ կային նաեւ ԽԱՇՆԱՐԱԾՈՒԹԵԱՄԲ զբաղուողներ, որոնք ամառ ժամանակ կ'անցնէին երկու ժամ հեռաւորութեամբ Սիւմէնկէն եւ Սարունուխ ըսուած լեռները։ Աւելի օգտագործելու իրենց ոչխարներու իւղն ու բուրդը։ Թոմարզայի մէջ կային գրեթէ ամէն տեսակ արհեստաւորներ, հիւսներ, կօշկակարներ, պատ հիւսողներ, ծեփողներ (սուվաճի) ջուլհակներ եւայլն։ Ճամի կամ Օրթա թաղէն էին նաեւ Ղուկասենց Բարսեղ, Ահարոն եւ Խաչեր, Փանոս. Ահարոն վարպետին աղան Թէմուր վարպետ եւ էրկէնեան Մելքոն վարպետ, նաեւ ծանօթ Ագ-

կիլեան Աւագ Ղալֆան, Բազումեան Արթին վարպետը եւայլն: Ասոնք բոլորն ալ երեւելի հիւսն (տիւլկեր) քարակոփ եւ ամէն բանի ձեռնհաս արհեստաւորներ էին:

Աւագ Ղալֆան 1910–11 թուականին, նոյնիսկ Թուրքերու համար նոր մզկիթ մը շինել սկսաւ: Բակի մուտքի դրան ձեւն ու կամարը ճիշդ վանքի «բաշա օտասը» բսուած շէնքի մուտքի դրան ձեւըն ու կամարը ունէր, ճիշդ անոր նման կամարաձեւ էր:

Մզկիթի շինութեան յանձնառու եւ վերակացու Հաֆըզ Հոճան, շինութիւնը չկրցաւ լմնցնել: Դրամի պակասէն շէնքը կիսատ մնաց: Աւագ Ղալֆան ալ եօքէն Ամերիկա գալով այդ մզկիթը կիսատ մնաց: Թուրքերը Ֆէյթէանէ հազար ու մէկ նամակներով հրաւիրեցին մեր Ղալֆան, անոր նոյնիսկ Ամերիկայի մէջ առած օրավարձը տալու խոստումը ըրին, բայց Ղալֆան չի վերադարձաւ Թոմարզա եւ լաւ որ չի գնաց, այլապէս իր կեանքն ալ գուցէ վրայ տար, որովհետեւ 1914ի համաշխարհային պատերազմը վրայ հասաւ, երբ գործադրուեցաւ նաեւ հայուն մեծագոյն աղէտը 1914–18ի շրջանին:

ՈՍՏԱՅՆԱՆԿ-ՋՈՒԼՀԱԿԻ արհեստը Թոմարզացիներու մօտ կարեւոր դեր ունեցած է: Հիւսուածեղէնի վերաբերեալ այս արհեստը իր գործիքը, պիտոյքները, սարքաւորումը ունի, որոնց իւրաքանչիւրին մասին մէկիկ մէկիկ խօսիլը մեզի կրնայ հեռացնել տանիլ: Թոմարզայի լեզուով այն տեղը ուր կ'աշխատի ոստայնանկը կը կոչուի հոր, իսկ գործողը՝ հոր գործող: Մէկ երկու անուն միայն գրեթէ հայերէնը ունէր, օրինակ, սանտր եւ մաքոք, իսկ մնացեալներու բոլորը գրեթէ թրքերէն բառեր էին: Ոչար ճախարակը, ըսենք՝ տօլապը, որուն վրայ թելերը կը հիմնուէին, (հինել) կը փաթթուէին: Կամ թուփան-տուփէն, որուն մէջ անցուած կ'ըլլար խոշոր սանրը (մաքոքով նետուած թելերը զարնելով իրարու միացնող գործիքը): Ուրիշները Տճկ. բառերով «սալման» (կուրծքին եկած խոշոր փայտէ գործիքը) կամ «այախճաղ», «մասրա» եւն., եւն.:

ՃԻԽԼ ԵՒ ՃԻԽՎԱԼ ինչպէս կը գործէին: Բառէն եզրակացնելով, իսկական հայ բառ մըն է, (Տճկ. ջուլը թերեւս թուրքերը մեզմէ առած են): Ինչպէս բսենք ջուլհակ՝ Թոմարզացիք հոր գործողին կ'ըսէին, (գրական լեզուով ոստայնանկ): Ճիլը կանգուն ու քառորդ լայնութեամբ ու 3–4 կանգուն եւ աւելի երկարութեամբ՝ երկու մասէ բաղկացած կ'ըլլար, ընդհանրապէս տան մէջ թոնիրի մօտերը կը փռուէր, Ամերիկայի գորգերուն պէս: Ճիվալը նոյնպէս մեր այս ջուլհակները կը գործէին, բուրդ եւ կամ այծի մազէ խառն

թելերով: Ասիկա կ'ըլլար խոշոր պարկ, երկայնքը կը հասնէր մինչեւ մարդու մէջքը եւ աւելի վեր ու մարդ մը կրնար պարփակել իր մէջ: Իսկ ատկից աւելի խոշորները կ'ըլլար, որ «խարէր» կամ «հաբան» կը կոչուէր:

ՆԱԽՇՈՒՆ ԳՕՏԻ, ՇԱԼ ՇԱԼՎԱՐ ալ կը գործուէր ճիլ ճիվալէն զատ, գոյնզգոյն, ճերմակ, սեւ, կարմիր, դեղին, կապոյտ եւայլն թելերով խառն: Շալվարի մէկ տեսակը կայ, որ շատ բարակ եւ նուրբ թելերով խիտ առ խիտ ամուր գործուած կ'ըլլար, (Տճկ. «չիֆթ թէփէճիք»):

Մեր մամիկներն ու մայրերը կը մանէին այդ թելերը, նստած ճախարակին առջեւ, մանիչը ձեռքերնին՝ «Մանիր, մանիր, իմ ճախարակ» երգելով: Ձեռքով կը մանէին նաեւ ամէն տեսակ բարակ եւ հաստ թելեր: Այս ձեռքով մանուելու տեսակին-ձեւին քարմաճ մանել, իսկ ուրիշ երկրացիներ ալ իյիկ կ'ըսէին: Այս քարմանը կ'ըլլար երկու կտոր տախտակէ խաչաձեւ իրար անցուած, մէջ ընդ մէջ, մետաղը մէջտեղի ծակէն անցուած:

Մանելէն առաջ բուրդը մաքուր յատուկ սանտրով կը գզէին (բուրդ սանտրել) կամ խոշոր աղեղով կ'աղբնէին: Ոչխարի աղիքէ շինուած լարը խոշոր փայտէ շինուած աղեղին մէջ անցուցած եւ գնդակաձեւ «դէք»ին պոչը ձեռքին կը գործուէր՝ պինդ եւ ամուր սեղմած, (դէքին գլուխը վերը կլոր աղեղի լարը քաշելու ճեղք մը կ'ունենար):

ԼՈՅՍԸ եւ ԿՐԱԿԸ ի՞նչ ձեւով ձեռք կը ձգէին մեր նախնիք: Կը յիշեմ եւ մանկութեանս օրերուն տեսած եմ ծնողքս եւ անշուշտ անկից առաջ ալ մեր նախահայրերը դեռ լուցկին երեւան չելած լոյս եւ կրակ ունենալու համար կը գործածէին եղեւինի (մարխ) չերտեր, եւ հալած ծծմբաթի (քիւքիւրթ) մէջ թաթխուած չորեր: Չորը կը շինուէր բամպակի կակուղ իրար ագուցուած թելերով: Վառելու ժամանակ խիլկուըրնէ թոնիրի մոխրին տակ անթեղուած կրակը արծարծելով՝ կը վառէին այդ չորը: Մեղրամոմէ ալ կը շինուէին չորեր եւ երկուքն ալ կը գործածուէին:

Գիշերն ալ նոյնը կ'ընէին, երբ ճրագը պիտի վառէին: Ճրագը շինուած կ'ըլլար կաւէ, մէջտեղը փոս, բռնելու համար ետեւի կողմը կ'ունենար պոչ մը, իսկ առջեւի կողմը աղաւնիի կտուցի նըման կտուց մը: Ինչպէս վերը խօսեցանք չորի մասին, բամպակ թելերը իրարու ագուցուելով, ճրագի փոսին մէջ լեցուած ձէթին մէջ կը ձգէին, մէկ ծայրը դէպի կտուցը երկարած եւ կը վառէին այդ ծայրամասը: Ատկից վերջն է որ թիթեղէ ճրագը մէջտեղ եկաւ,

(Տճկ. «խարէ») որոնք հետզհետէ փոխակերպուեցան ապակիէ լամպաներու, ջահերու եւ վերջապէս ելեկտրական լամբերու։

Այս մեր ճրագը Ամերիկայի գործարաններուն մէջ գործածուած մեքենաներու խողովակներուն կը նմանէր, քիչ տարբերութեամբ։ Անոնց խողովակը մի քիչ երկար է, իսկ մեր այդ տանւոյ գործածածը կարճ կ'ըլլար։ Քարէ ճրագին մէջ դրուած բամպակ չորը գործածելով կը վառէին։

Ձէթը մեր նախնիք հնարած էին իւղալից բոյսերէ եւ անոնց հունտ-սերմերէն, որոնցմէ կը ցանէին առատօրէն, անոնք կը կոչուէին ըգդօն եւ սյէրէկ, երբ հասուննար այդ ցանքը կը բերէին կալը, կամնելով հատիկը յարդէն կը զատէին եւ կը տանէին ձիթահանին, (Տճկ. ուէթէնճի)։

Ձիթահանը մասնաւոր շինուած խոշոր սանդին մէջ կը լեցնէր այդ ըգդօն եւ սէյէրէկը, որ ճզմուելով կ'ելլէր անոր իւղը։ Սէյէրէկի ձէթը կ'ուտուէր եւ յարգի էր, որմէ կը պատրաստուէր նաեւ Թոմարզայի համբաւաւոր պիշիճ։ Երբ ըգդօն եւ սէյէրէկը սանդին մէջ լեցնէին, խոշոր, ծանր եւ հսկայ երկանաքարը կամ բենք սանդ-քարը կը դարձնէր գոմէշ մը կամ այլ կենդանիներ իր լծելին, առանցքին վրայ ժամերով։ Լաւ ծեծուածը մաղելով բարակը կը լեցնէին քովի ամաններուն, յետոյ նորէն հանելով ամբողջութեամբ կը լեցնէին սանդին մէջ, սանդը կը դառնար նորէն իր առանցքին վրայ, քիչ քիչ ջուր նետելով վրան եւ ձեռքով շօշափելով երբ յայտնի ըլլար թէ թաց կը դգչի, ալ լաւ եւ յարմար տափճանին հասած կ'ըլլար։ Կը լեցնէին զամբիւղ (զէմպիլ)ները, կը տանէին իրեն յատուկ տեղը։ Հոն մէկ ծայրը ամուր թիրէմին մէջ մխուած 2–3 հատ իրար վրայ զօդուած հսկայ գերաններ եւ անոնց մէջ անցուած է հոլովաւոր (իւյի) հաստ առանցքը։ Այդ գերաններուն միւս ծայրին ագուցուած եւ կախուած է հսկայ քարը (պասման տաշին)։ Այս գերաններուն ներքեւ ճիշդ ազօրիքին մէջ զետեղուած են վերոյիշեալ զամբիւղները, իրար վրայ թարսուած, գոմէշին դառնալովը առանցքի հոլովոյթը ճիշդ վար կ'իջնէ, կ'իջնէ նաեւ գերաններուն եւ հսկայ քարին ծանրութիւնը զամբիւղներուն վրայ կը սեղմուի։ Ահա կը վազէ ձէթը, իրեն յատուկ ամաններուն մէջ։ Կը մնայ չոր նիւթը (կոմլաան) որոնք կը տրուէին գոմէշի եւ եզներուն իբր ուտելիք։ Չի մոռնանք յիշելու թէ, այս ըգդօն եւ սէյէրէկը սանդի մէջ չի լեցուած մի քիչ կը խանձէին (կը պէօհրէին կ'ըսէին Թոմարզացիք)։

ՀՈՂԱԳՈՐԾ ըլլալով Օրթա Քաղին մէջ կային Եօղուրթճենց

տունը, (Ամերիկայի մէջ ապրող Պետրոս Եօղուրթճեանի հայրը), Սարգիս, Կիրակոս եւ Յակոբ եղբարք, Սամուէլեան Գրիգոր աղօր տունը։ Ժամանակ մը կար նաեւ Ճիպիլեան Մահտեսի Կարապետ աղայի տունը որ շատ հիւրասէր եւ հացով էր, կերցնող խմցնող էր։ Ետքը անօգնականութեան պատճառաւ, հողագործութիւնը ձգելով երկաթագործութեամբ կ'զբաղուէին։ Նաեւ Ղուլումճենց երկու տուները, Յարութիւն եւ Խաչեր եղբարք, Պաճաղ Քէյիշեանց տունը, (Տէլ Յակոբենք) Մեսրոպ, Արթին եւ Համբարձում։ Անոնց ցեղակից Հաճի Յովսէփենք, Հաճի Սահակեանց (պէյին ալ կ'ըսուէին) տունը, Գրիգոր եւ Հաճի եղբարք։ Անոնց ազգական Իսկէնտէր աղայի տունը, նոյնպէս՝ Պետրոս եւ Նազարէթ աղայենք (Տուտէնենք) բոլորն ալ մեծ հողագործներ էին։

Ամէն թաղերու մէջ ալ կային ասոնց նման մեծ ու պզտիկ հողագործներ, որոնց աշխատանքը միշտ հողի հետ էր, եւ միշտ վար ու ցանքով կը պարապէին։ Հողագործը իր վար ու ցանքին վերաբերեալ, սայլ, արօր, լուծ, լօրխ, (կաշէ սարք մը) սամի, կանտիկ եւայլն, փայտեղէն գործիքները, շատ անգամ ինքը իր ձեռքով կը շինէր։ Բայց դեռ իրեն պէտք էր մանգաղ, խոփ, բահ, բրիչ, կացին եւայլն, մանաւանդ սայլի անիւ, (թէքէր)ը շինել տալու համար պէտք ունէր երթալ երկաթագործի, որովհետեւ երկաթագործն էր միայն որ կը շինէր անիւը։

Թոմարզայի հողագործը ձմեռ որ եկաւ, առքին մէկը գրեթէ իր անասուններուն քովը կ'ըլլար։ Զանոնք պիտի ակեր (կեր տալ) անոնց ջուր տար, տակի քակորը մաքրէր, աւլէր, մաքրէր եւ վերջն ալ կովին, եզին տակը, ներքեւը քիչ մըն ալ մանտուն, (մանտունք, մանրունք), մանր յարդ, (էրդ, Թոմարզայի բարբառով) պիտի ցանէր, անասուններու ներքեւնին չոր պահելու համար։ Այս ամէնէն ետքը (միջանկեալ) ըսեմ որ, այս բոլոր սովորութիւնը եթէ ծառայ (չրախ) ունէին՝ ան կ'ընէր, եթէ չունէին, տան ընտանիքէն երիտասարդ մը, կամ հարս ու աղջիկը կը կատարէին։ Սովորական կոնակնոցը կոնակը կապած՝ քթոցով այդ հաւաքուած ու մէկդիզուած աղբի հաւաքոյթը կոնակ (չալակ)ն առած բակին մէջ տեղ մը կամ կալերը պիտի կրէր, տանէր ու թափէր։ Երբ գարուն գար, ալ կ'սկսէր երկրագործական զբաղումներու, այսինքն վարելու, ցանելու, քաղելու եւայլնի վերաբերեալ, սայլ, լուծ, անիւ եւ ասոնց նման բաներով զբաղուիլ։ Կանուխ ելլելով եզները պիտի լծէր, լուծքի երթալու համար, լուծքի ժամանակ Թոմարզացի հարս ու աղջիկունք մեծ բաժին ունէին վարելու, ցանելու աշխատանքին մէջ։ Անոնք կանուխ արթնցած իրենց ամուսնոյն կամ եղբօր հետ՝ մինչեւ իրիկուն արտերը վարելու կ'երթային։ Անոնց հետ կ'ըլլային

նաեւ 10–11 տարեկան տղաք (եղբայր կամ քոյր) մեծերուն զբաղուած ժամանակ անոնց ուտելիք պաշարը կը բերէին եւ էշերու եւ այլ անասուններու արածելուն կը հսկէին, կամ խմելիք ջուր կը բերէին եւ այլ օգնականի գործեր կը կատարէին: Կիներու մէջ կային նաեւ ոմանք որոնք այր մարդու պէս մանգաղ գործածել գիտէին: Մանգաղով քաղելու կերպ մըն ալ կար, որ «բունատ» կ'ըսուէր, բունատ քաղելը շատ դժուար էր:

ԲԱՂԻ ժամանակ երբ գար, գարի, ոսպ, քուշնա եւ ղաճար (ասիկա շատ համեղ կերակուրցու էր) հարս ու աղջիկ, մարդ ու տղայ միասին կը քաղէին երգելով ու կանչելով: Նահապետական կեանքի ի՜նչ հիանալի տեսարան կը պարզուէր այդ հաւաքական աշխատանքին մէջ: Մանաւանդ՝ երբ պարկի (տոպրակի) մէջ քամուած մածունը ջրեցուցած՝ խոշոր պնակը առջեւնին առած՝ հացը մէջը փրթած (Տճկ. տօղրամա) տաք տանէրկու հացի խառն ու միասին կ'ուտէին ուրախ զուարթ, կարմիր արեւին տակ:

...ՓԵՏՈՒ ժամանակ Թոմարզայի հողագործը չէր մոռնար նաեւ իր աղքատ դրացիները: Քաղելու կը հրաւիրէր զանոնք, ՓԵՏ երթանք ըսելով: Յետոյ, կալի ժամանակ քանի մը չափ ցորեն, հաճար, ոսպ տալով կը վարձատրէին զիրենք: Արտերուն մէջ ատանկ քաղուած ու իրարու վրայ դիզուած մանր կոյտերուն խուրձ, (տեսթէ) իսկ մեծերուն ալ դէզ («տիզ» մեր լեզուով):

Ոմանց արտերը շատ հեռու կ'ըլլար, (ժամուան մը երկուք եւ աւելի), որոնք հացի օրական սայլ մը, կամ երկու, երեք սայլ որայ կրնային բերել:

1895 եւ 1896 թուականներուն էր կարծեմ: Երկու երեք անգամ Վարի Թաղեցիներուն, (սայլ կալերուն) եւ անգամ մըն ալ (1910) Հաճի Սահակեան Գրիգոր Աղային կալի որանները կրակ առին եւ մինչեւ Եօղուրթճենց (Դընդըրենց) Սարգիս աղբօր եւ Պշախչենց կալը գնաց, հազիւ հազ կրակին առաջքը առնուեցաւ: Այս բոլոր հրդեհի պատճառներով քանի մը ժամուայ մէջ տաս, քսան տուներու ամբողջ տարուայ մը աշխատանքը մոխիրներու վերածուեցաւ դժբախտացնելով անոնց հետ նաեւ շատ մը ուրիշներ: Յայտնի չեղաւ սակայն կերպ թէ վրէժխնդրութեա՞ն թէ պատահմամբ, մասամբ սիկարէթի մնացորդ նետուելով՝ կրակը յառաջացած էր: Այս հրդեհներու ժամանակ, մանաւանդ Վարի Թաղի մէջ, ամբողջ գիւղի ժողովուրդը ոտքի ելած էր: Անոնց մէկ մասը իր քովը գտնուած լճին ջուրը գոյլերով կամ թրջուած ջուալներ եւայլն կրակի վրան կը նետէր, իսկ միւս մասը կրակին վրայ հող նետելով զբաղուած էր: Նոյնը եղաւ ծամի թաղին մէջ պատահած ատենը, քովի ջրհորի ջուրէն կամ հողէն նետելով ջանացին մարել հրդեհը: Ամէն մարդ իր ձեռքէն եկածը ըրաւ, բայց օգուտ չըրին այդ նախապատմական միջոցառումները:

Թոմարզայի բնակչութեան մեծ մասը հողագործ էր: Հունձքի ժամանակ արտերուն մէջ մնացածը կը քաղէր, եւ հատիկը յարդէն կը զատէր: Միջանկեալ ըսեմ որ, Թոմարզացիք սովորական յարդէն զատ, կ'ունենային նաեւ մի ուրիշ փշեղէն յարդ: Իր արտերուն մէջ բուսած փուշ-տատաշ (տատասկը տեսակ մը փշեղէն է, որ թարմ եղած ժամանակը կանանչ գոյն կ'ունենայ), նոյնպէս կանկառ եւայլն: Ասոնք քաղելով անոնց յարդը կը պատրաստուէր որ կը կոչուէր աշխըն, էշերու համար օգտակար ուտելիք մը կը դառնար: Երբ յարդը կրելու ժամանակը գար, Թոմարզացին սայլին վրայ խոշոր եւ լայն տախտակներ դնելով երկու կողմը, առջեւը ու ետեւը, սայլը կը վերածուէր մի մեծ քառակուսի սնտուկի մը: Ասոր չէթէն կ'ըսուէր, որուն մէջը յարդ լեցուցած կը լծէին եզները եւ դոյն կը տանէին մարագները

Հոս Ամերիկայի մէջ, երբ խոշոր դրամները տեսնէի, երկրի այդ մեր չէթէնը միշտ միտքս կ'իյնար: Կ'ըլլար որ տան հարս, աղջիկ եւ տղաքն, համբաւաւոր խոշոր քթոցները կռնակնին առած կը կրէին: Երբեմն ալ թաղին երիտասարդները հրաւիրելով վերը յիշուած խոշոր ձուլերուն երկու ծայրերը երկայն ձողի մը (ճէրէկ, մեր լեզուով) վրայ, ամուր մը կապած՝ մէջը լեցուն յարդը, երկու երիտասարդք՝ ձողին մէկ ծայրը մէկը, միւս ծայրը միւսը ուսերնին առած՝ արագ արագ դէպի մարագին ծակը կը քալէին, որը կտուրի վրայ եւ կամ մարագին յարմար տեղ մը կ'ըլլար: Լմննալէն ետքը տանտէրը մի քանի լիտր խաղողով եւ այլ ճոխ ուտելիք եւ պտուղով լաւ կերուխում մը տալէ յետոյ կը ցրուէին բոլորը: Երբ օգնողը հողագործ է, կը փոխադարձուէր այս ձեւի աշխատանքով մը, իսկ եթէ աղքատ է, կ'ըլլար որ իր աշխատանքին փոխարէն իր անասուններուն համար այդ յարդէն կը տրուէր:

Կալի ժամանակ հողագործ եւ ոչ հողագործ՝ ամէն կողմ եւ ամէն կերպ մեղուաջան աշխատանքի վրան էին: Ամէն մարդ իր ապրուստին ետեւէն ինկած հալալ վաստակով կ'աշխատէր: Թոմարզայի հողը բարեբեր չէր: Այդ պատճառաւ ալ ցորեն շատ չէր ցանուեր: Կը ցանէին աւելի hաճար (ճոն), բայց պատուական հաճար, որ գրեթէ ցորենէն ետ չէր մնար: Ասոր հետ միասին կը ցանէին նաեւ գարի, ոսպ, քուշ նաեւ ղաճար, որ գարիէն քիչ տարբեր նմանութեամբ հատիկ մը կ'ունենար:

Գիւղացին գարնան ու աշնան իր քրտնաջան աշխատանքին պտուղը քաղելով՝ կալը կը բերէր:

Նախ կամնասայլով (կը կասէր) կը վարէր, որանները (օրայ) լաւ մը կը մանրացնէր: Կամնասայլին (կամին) տակը ամբողջ կայծքարով ամրացուած կ'ըլլար ակռաներու նման ցցուն ու սուր: Մանրացուելէն յետոյ հատով միասին յարդը կը դիզէին տեղւոյն վրայ բլուրի մը նման որուն բէդ անունը կուտային: Ցարմար եւ լաւ հով եղած օրերուն մարդ ու կին, հարս ու աղջիկ հոսելիներով (հէսուլի) կ'էօսնէին, հովը յարդը կը տանէր անդին, հատիկը կ'իյնար վար ու յարդէն զատուելով այդ գործը իր լրումին կը հասնէր, որուն վրայ կառավարութեան տասանորդի պաշտօնեան գալով «Աշար»ի իր բաժինը կ'առնէր, յետոյ իր իրաւունքը տուն տանելով կը գործածէր իր պէտքին համաձայն: Մինչեւ տարեվերջ իրեն բաւելիք ալիւր ու պլղուրցուն կը զատէին, մնացածը իրենց խոշոր ամբարները ու հորերը կը լեցնէին, կը պահէին եւ կամ եթէ կարիք ունենային կը ծախէին: Հոր բուածը՝ գետնի մէջ, մանաւանդ աւելի թիրէմ եղած տեղերը կը փորէին: Բաւական խոշոր եւ կլոր տրամագծով, լայն ու մարդ ու կէս հասակով կ'ըլլար: Այդ մեծ փոսերը լեցնելու առեն չերտ առ չերտ յարդ կը լեցնէին, այսինքն մէկ զատ յարդ ու մէկ զատ ցորեն, կամ ձոն, կամ գարի, ինչ որ է, մինչեւ որ փոսը բերանը լեցուէր: Յետոյ իր կափարիչ (խուբ)ը վրան, բերանը գնելով կը ծածկէին գետնի հաւասար, անտեսանելի եւ անճանաչելի կերպով: Այնպէս որ երբեք մարդու մտքէն չէր անցներ թէ հոն բան մը պահուած կը մնայ: Երբ գարնան լուծքի ու վար ու ցանքի ժամանակը գար, հանելով գայն կը ցանէին եւ կամ չունեցողներուն կը ծախէին:

ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾԸ

ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾԸ կը շինէր երկաթեղէնի վերաբերեալ ամէն ինչ: Օրինակ, կացին, ուրագ, դանակ, խոփ, մանգաղ, պէլէկ (փայտահատ) եւայլն: Ուստի երբ հողագործին խոփը կամ մանգաղը կոտրէր կամ մաշէր անմիջապէս պիտի դիմէր երկաթագործին: Աս այս ամէնէն ռախպողական պէտքն ու կարիքը կը չեշտուէր սայլի անիւին: Անիւը եւրոպական երկիրներու մէջ շատ տարբեր ձեւերով կը շինուի, եւ անիւը կը թաւալի ու կը դառնայ առանց լիսեռ (մաչին)ը շարժելու: Մինչ մեր երկիրներուն (Թոմարզայի) մէջ, ինչպէս նաեւ այլ թուրք թէ հայ գիւղերուն մէջ, լիսեռ եւ

անիւ միասին կը թաւալէին, առանց շարժելու: Մեր երկրի անիւի շինութիւնն ու ձեւն ալ ինչպէս ըսինք, տարբեր էր:

Անիւի ամխատակը կաղնիի, եղեւինի (մարխ)ի փայտէն կ'ըլլար, որը Փարասխ բսուած թուրք գիւղացիները կը բերէին: Բաւական թանձր կ'ըլլար: Դարբինները (երկաթագործ) այս փայտը անընդմէջ գնելով, իրենք ձեւը կուտային: Վարի կողմը հինգ վեց մատնաչափ լայնութեամբ, իսկ վերի կողմը, դէպի մէջտեղի մինչեւ քառակուսի ծակը՝ աւելի լայն կ'ըլլար: Երբ անիւին բոլորտիքի կլոր երկաթէ օղակը պիտի անցնէին, նախ խոշոր փքոցով (քէօրիւկ) փայտածուխէ կրակը հովահարելով պատրաստելէ յետոյ, 3 ու կէս 4 մատնաչափ լայն չափուած, ձեւուած երկաթ ձողերը կրակին մէջ մխելով (խօթելով) եթէ ծառծ եւայլն է, կը շլտկէին, կը հարթէին, յետոյ դուրսը յարմար տեղ մը այդ երկաթ ձողերը իրարու վրայ թարսելով, փայտ, աղբիւս, քշկուր ու փայտի տաշեղով (ազոցուքով) երկաթը ծածկելէն յետոյ՝ կուտային կրակը: Երբ երկաթը կրակի պէս կարմիր դառնար, երկու հոգի խոշոր ունելիով (գաշ) երկաթը կրակէն կը քաշէին դուրս, եւ երկու հոգիով՝ մէկը աջէնի կողմէն, միւսը ետեւէն բռնած՝ կը տանէին նախ կլոր քարին: Այս քարը խոշոր ժայռ մ'էր, վերի կողմը, գլուխը կլորցուած, երկաթ ձողին մէկ ծայրը յատկապէս իրեն համար շինուած ու պատրաստուած ճեղքին մէջ ամրացուելէն ետքը, միւս ծայրը ունելիով ամուր բռնած՝ կը դառնային քարին բոլորտիքը: Երբորդ վարպետ մը անդադար երկաթը կը հարուածէր խոշոր մուրճով մը, որպէսզի քարին յարմարելով կլորնայ: Երբ այսպէս երկու ծայրերը իրարու մօտեցնէին, երկաթը հանելով խանութ կը տանէին (դարբնոցը) եւ հոն նորէն լաւ մը տաքցնելով երկու ծայրը իրարու կը միացնէին, կը զօդէին ճարտարօրէն, երկաթին մահացու թշնամին եղող փուշին (նիշատըր) ցանելով վրան, որը երբեք յայտնի չէր ըներ իրարու զօդուած-միացած ըլլալը եւ անոր տեղը: Երբ այս գործողութիւնն ալ լրանար, հետեւեալ օրը նորէն կլոր (շրջանակը) օղակը կը մխէին կրակը, բայց այս անգամ կլորակ ձեւով, ինչ որ երկաթ (օղակն) էր, իրարու վրայ թարսուած եւ նոյնձեւ կրակով, աղբիւս ու քշկուրով: Երբ երկաթը կատարելապէս տաքնար, անիւը որ իր քառակուսի ծակին համեմատ եւ նման շինուած ու պատրաստ իր յարմար տեղւոյն վրայ արընկուած փայտէ (կանդուն ու քասորդ) կանգնաչափ ձողին վրայ անցուած կ'սպասէր: Երկու երեք հոգիներով ունելիով բռնած կը տանէին զայն եւ կ'անցնէին անիւին վրայ: Կրակ կտրած երկաթէն՝ փայտ անիւը կ'սկսէր վառիլ: Այդ միջոցին, ուրիշ երկու հոգիներ, առաջինները որ ունելիով եւ արագ արագ օղակը տեղը իջեցնելու

աշխատանքին մէջ կ՚ըլլային, ասոնք ալ խոշոր մուրճերով արագ արագ կը հարուածէին երկաթեայ տաք օղակը փայտեայ անիւը մէջը սեղմեցնելու համար։ Այս պահուն երկու ուրիշներ քովի փոսին մէջ պատրաստ ջուրը, դոյլերով անդադար, արագ, արագ կը թափէին անիւին վրայ, որպէսզի շատ վառելով երկաթը չի թուլնայ։

Այս գործողութիւններու ժամանակ, մօտ ութ, տասը հոգւոյ տարած հաւաքական ջանքն ու աշխատանքը, շարժումներն ու թափած արիւն քրտինքները տեսարժան բան մը կ՚ըլլար, եւ տեսնողներուն հաճոյալի ժամանց մը կը դառնար։

Ճամի թաղին մէջ եւ մօտերը, կար մի քանի երկաթագործի խանութ (դարբնոց)։

Մահտեսի Կարապետ Ճիպիլեան եւ տասը եղբայրը Ղազար արէրը, Պըշախչեանց, Հաճի Կարապետեանց եւ ասոնց ազգական քանի մը տուներ կային։ Անոնց ալայի տունը, եւ Սամուէլեանց տունը, Գրիգոր եւ Մինաս աղան եւայլն, ասոնց բոլորն ալ միեւնոյն ժամանակ հողագործութեամբ կ՚զբաղէին։ Տողերս գրողին տունը ասոնց ամենամօտն ըլլալով ամէն օր կը տեսնէի գրեթէ ամէն ինչ որ կ՚ընէին։ Որովհետեւ այդ կլոր քարը եւ մանաւանդ անիւը վրան անցնելու քառակուսի փայտէ ձողը եւ մէջի ջուր լեցնելու փոսը բոլորը մեր տան մօտ էին։ Հոն կուգային ամէն կողմերէն, վարէն, վերէն բոլոր դարբիններ իրենց յաճախորդներուն (հայ թէ թուրք) անիւները անցնելու։ Վերի թաղէն կուգային նաեւ Մինաս Օղլուեանց՝ Սարգիս, Կարապետ, Բարսեղ եւ Ղազէր եղբարք։ Ասոնք եւ ուրիշներ միշտ խմբովին կուգային եւ կ՚օգնէին իրարու մեծ եռանդով։ Երեւելի, համբաւաւոր վարպետ երկաթագործներ էին նաեւ Թէմուր վարպետ եւ Մկրր վարպետ Թուրշուտեան կամ Պաղտասարեան (այսօրի Թուրշու Կիրակոսին հայրը), Ճամի թաղեցի։

ՆՇԱՆՏՈՒՔ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

ՆՇԱՆՏՈՒՔԸ մեր շրջանի ժողովուրդին մօտ յատուկ արժէք ունէր։ Բայց նախ խօսինք շատ գործածական չեղած սովորութեան մը մասին։

Մեր նախահայրերու օրերէն մնացած հին սովորութիւն, ձեւ մը կար։ Ընդհանրապէս կ՚ըլլային անհատներ, երկուստեք տղայ եւ աղջկայ ծնողքը, ի տղայ տիոց երբ դեռ տղայ եւ աղջիկ երեխայ էին, իրենց օրօրոցին մէջ անոնց համար խօսք կապ կ՚ընէին, կը նշանէին զանոնք, ասոնց ենթականերու գիտակցութեան եւ հաւանութեան։ Այս ձեւի «նշանտուք» եւ «խօսք կապ»ին «պէշիկ քէրթմէ» կ՚ըսուէր։ Ասիկա երբեմն ալ կ՚ըլլար այն ատեն երբ որ դեռ տղան ու աղջիկը իրենց 10–12 տարեկան պատանեկութեան մէջ էին։ Բայց ինչպէս ըսինք ատանկ «խօսք կապ»երը մեր կողմը շատ գործածական չէին, որովհետեւ անոնք անհիմն ըլլալով ետքէն կը մոռցուէր եւ կամ իբրեւ անարժէք խօսք կը դրժուէր բուն ենթականերուն «նշանուող»ներուն կողմէ, քանի որ սէրը սրտէն պէտք է ըլլի եւ ոչ թէ պայմանաւոր պարտադրանքի նիւթ դառնայ։

Գանք՝ մեր նշանտուքին, տղուն ծնողքը առաջին անգամ մարդ մը կամ երկուք կը զրկէին իրենց սիրած աղջկայ հօրը տունը, բաս օրինի մասանի մը ծրարուած գլխուն կապուելիք շպարշին (եազմային) մէջ։ Ասոնք երթալով նախ սովորական կերպով կը խօսակցէին եւ յետոյ խօսակցութեան ընթացքին կը պարզէին իրենց նըպատակը։ Աղջկան ծնողքը կ՚ընդունէր նշանը եւ առաջարկութիւնը եւ կամ կը մերժէր։ Շատ քիչ կը պատահէր որ աղջկան ծնողքը մէկ անգամէն ընդունէր եղած առաջարկը։ Երբեմն քանիցս յոգնեցնելով եւ օրեր քաշքշելէ ետքը միայն ծնողքին հաւանութիւնը կ՚առնուէր վերջապէս։ Այս ամբողջ ժամանակամիջոցին ուղղակի ոչ աղջիկը լուր կ՚ունենար եւ ոչ ալ տղան։ Եթէ ունենային իսկ չէին կրնար յայտնել զայն։ Այս գործին մէջ գլխաւոր դերը կը խաղար ծնողքը եւ ոչ թէ ենթական՝ նշանուելիք աղջիկն ու տղան։ Եւ հակառակ ասոր շատ քիչ դժբախտացածներ կ՚ըլլային, որոնց նշանտուքը ետ ըլլար, իսկ ամուսնութենէն վերջ ամուսնալուծում շատ հազուագիւտ պարագաներու մէջ կը պատահէր, որոնք երբեք չէին կրնար համեմատուիլ ներկայ ամուսնալուծումներու հետ։ Ծնողքին խօսքին ու կարգադրութեան գլուխ կը ծռէին աղջիկն ու տղան ու երջանիկ ամուսնական երանելի կեանք կ՚ապրէին։ Հէյ կիտի օրե՛ր...։

Կասկածոտ եւ թոյլ նշանտուքներուն համար երբեմն քահանայի ձեռօք օրհնել կուտային նշանը, որպէսզի Աստուծոյ օրհնութեամբ աւելի ամրանար նշանտուքը։ Այս պայմաններուն տակ եթէ նշանտուք կատարուէր, բայց տղան ու աղջիկը չուզէին, իրենց ծընողքը յաճախ քարսիրտօրէն մտիկ չէին ըներ իրենց զաւակները եւ այդ անսիրտ ամուսնութիւնը կը կատարուէր, պարզապէս ծնողները իրենց տուած խօսքերնին չի դրժելու համար։ Տղուն կամ աղջկան կողմը եթէ հարուստ եւ երեւելի եղած ըլլային, պատուոյ խնդիր եւ նիւթական հարց ալ կը դառնար։ Տեսակ մը ընդհանրացած մըտայնութիւն էր թէ՝ քանի որ ծնողքը իրենք սիրեր են, տղան կամ աղջիկը, հոգ չէ թէ նախ չի սիրեն զիրար, վերջը կրնան սիրել զիրար եւ յարմարիլ իրարու։

Այսու ամենայնիւ կ՚ըլլար որ ետքէն այդ ամուսնացեալ զոյգ

ալ գիրար կը սիրէին, կ՚ըլլար նաեւ որ մեծ դժբախտութեանց եւ թշուառութեանց եւ մահու ալ պատճառ կը հանդիսանար։ Այս բոլորը բախտին կը վերագրէին։ Շատ քիչ կը պատահէր որ կատարեալ սիրով, գիրար սիրելով ամուսնացող զոյգեր ալ ըլլային։

Նշանուող երիտասարդ զոյգը, նշանուելէն ետքը, գիրար միայն պիտի տեսնէին եւ հետապնդէին հեռուէն, տանիքներու վրայ եւ ծածուկ տեղեր, առանց իրարու մօտենալու։ Եթէ ամուսնանալու շատ ժամանակ կար (տարի կամ երկուք) աղջկան եղբօր հարսի միջոցաւ հեռուէն տեսակցութիւն մը կը շնորհուէր, որովհետեւ վերին աստիճանի պատուախնդրութիւն եւ կրօնի համարում կար, առանց Սուրբ Պսակի չմերձենալ իրարու, մեծ ամօթէն աւելի գործուած մեղք կը համարուէր։

Ինչպէս ըսի կատարեալ սիրով, գիրար սիրելով ամուսնացող զոյգ՝ շատ ցանցառ էր, այդպիսիները շատ ժամանակ իրարու կը կապուէին ընդհանրապէս հեռուանց հեռու գիրար տեսնելով, իրարու յօնք աչք ընելով,, հարսանեկան տուներու մէջ հանդիպելով կամ տեսնելով եւ կամ կտուրներու վրայ։ Երկրի տանիքները Ամերիկայի պէս անելանելի չէին, ամէն տեղերէ ելելու դիւրութիւն կար, տափարակ եւ հարթ էր։ Թէեւ ցանցառ, ինչպէս քիչ վերը ըսինք, սիրահարութեամբ գիրար սիրելով ամուսնացողներ ալ կ՚ըլլային։ Ահա այդ կարգի սիրահարներու կեանքէն դրուագ մը պիտի ներկայացնեմ իբրեւ օրինակ ընթերցողներուս։

Ան՝ կատարեալ անկեղծ սիրոյ արտայայտութիւն մըն է, որ իր խորքին մէջ երեւան կը բերէ այն խօսքին ճշմարտութիւնը թէ. «Զոր Աստուած զուգեաց մարդ մի մեկնեսցէ», (Աստուծոյ միացուցածը մարդիկ պիտի չի կրնան զատել, կամ մարդիկ թող չի զատեն)։

Ահա երկու սիրահարներ, երկուքին ալ ծնողքը նշանաւոր մարդիկ, երկուքին ալ տղան ուրիշ աղջկայ ու աղջիկը ուրիշ տղու նշանուած, իրենց ծնողաց կողմանէ, բայց երկուքն ալ դժգոհ իրենց նշանածներէն, կը տանէին այդ ծանր լուծը մինչեւ այն օրը երբ հետեւեալ օրը հարսանեկան պատրաստութիւն տեսնուած ու եկեղեցի տարուելով պսակադրութիւն պիտի կատարուէր։ Աղջիկը ճարահատ ինքնասպանութիւն յանձն կ՚առնէ, բայց վերջին փորձ մը եւս ընել կ՚որոշէ։

Նշանուած տղուն մտերիմ բարեկամներէն մէկուն հետ վերջնական որոշումով լալագին լուր կը ղրկէ թէ՝ իրենց տան մօտ գտնուած ջրհորին իյնալով խեղդամահ պիտի ըլլայ պսակէն առաջ, եթէ ինքը չի կարենայ փրկուիլ այս անէծքէն։ Այս ցնցիչ լուրը երբ կը լսէ իր սիրականը, անմիջապէս կ՚որոշէ իր երեք հաւատարիմ ընկերները հետն առած, գիշերուայ կէսին՝ մթութենէն օգտուելով

(աղջկայ եղբօրն ալ օգնութեամբ) աղջկան պառկած սենեակէն կերպով մը առնելով աղջիկը կ՚աներեւութանան։ Հետեւեալ օրը աղջկայ ծնողքը եղելութիւնը իմանալով անշուշտ սաստիկ կը զայրանան եւ ետ խլել կ՚ուզեն աղջիկը, բայց ալ ուշ էր․․․։ Գիւղին երեւելի մարդոց ալ խորհրդով ետ կը կեցնեն գիրենք այդ դիտաւորութենէն։ Գալով միւս տղուն ու աղջկան, տղուն հայրը աղջկայ հօրը հետ համաձայնաբար իր պզտիկ տղուն հետ կ՚ամուսնացնէ իր եղբօր նշանածը։ Միւս տղան ալ բարեխիղճ մարդու մը խորհրդով ծնողաց հետ միաձայն կ՚ամուսնանայ այդ մարդու աղջկան հետ. միեւնոյն օրը միւս ամուսնացողներու կարգին։ Այդպիսով կը լմըննայ այդ երկու սիրահարներու արկածախնդրութիւնը վտանգաւոր, որոնք նոյնիսկ իրար հետ համարձակօրէն յարաբերութիւն իսկ չունենալով նշանացի՝ աչքով-յօնքով կապուածներ էին։

Ուրիշ զոյգ մըն ալ կը սիրեն գիրար ի բոլոր սրտէ եւ իրարու հետ նշանուած իսկ կը մնան մօտ երկու տարի. բայց աղջկայ ծնողքը դժտութեան մը պատճառաւ չէին ուզեր աղջիկը այդ տղուն տալ։ Գիշեր մը աղջիկը պատեհութիւնը գտնելով գաղտագողի կ՚երթայ տղուն տունը, կէս գիշերուայ ընթացքին քահանայ բերելով պսակի արարողութիւն կը կատարուի, ի մեծ ապշութիւն եւ ի զարմացումն իր ծնողաց։ Այսպիսի բացառութիւններ քիչ անգամ պատահած են եւ առիթ տուած զանազան ըսի բսիներու նահապետական կեանք եւ կենցաղ ապրող մեր ժողովրդին մէջ։

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ սովորութիւնն այսպէս էր։ Պսակադրութեան համար որոշուած ժամանակամիջոցը մօտենալու օրերէն, շաբաթ մը երկուք առաջ, մանաւանդ եթէ հարսանեաց տէրը հարուստ էր, երկ կողմանէ տուներուն մէջ ալ կ՚սկսէր եռուզեռը, աղջկայ տունը ոչ այնչափ, իսկ տղուն տունը շատ աւելի։ Աղջկայ տան համար հագուստ, կապուստ, արդուզարդի, հարս ըլլալէն վերջը հագնելիք-կապելիքի վերաբերեալ բաներու համար կ՚ըլլար այդ եռուզեռը։ Ահա այդ առենն է որ կը պատրաստուէր բուրդով զգուճը։

Տղուն տան մէջ եռուզեռը, ուտելիքի, կերուխումի եւ ուրախանալու առիթներ ստեղծելու համար կ՚ըլլային։ Նոյնիսկ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ պահք օրերու համար ալ, Թամարդայի համբաւաւոր սալ ապուրը, ոսպ, սիսեռ եւայլն կը պատրաստէին, ինչպէս նաեւ ուտիք օրերու համար պանիր, մածուն, հաչակաւոր

հարիսան եփայինք։ Սուրճի սրճամանը չէր հեռանար կրակարանէն, սրճեփին եւ սուրճ աղացողին, մատուցողին գործը կը քաշուէր հիւրերը պատուելու համար։ Մանաւանդ երգ ու ուխտի համար հրաւիրեալները, իրենց պատուական նուագածուներովը (քնար, կիթառ եւ նշանաւոր դաւոնան գրնգրնգացող թմբուկը) ուրախութիւն կը պարգեւէին հարսնատան։ Ժամանակ առ ժամանակ հայկական երգիչները տիրացու եւ վարժապետ եւս կ'երգային։ Այր մարդոց այս խումբը դատ՝ կանանց երգեցիկ խումբն ալ դատ կ'երգային։ Ասոնք այդ օրերուն մէջ, երբեմն երբեմն մանաւանդ խիր-կուհները, կը նուագէին, կը չափէին, կ'երգէին, կը պարէին ու այսպէսով մեծ հաճոյք ու հրճուանքով կ'անցնէին այդ օրերը։

Ալ հայկական անուշ գինիին ու պատուական օղիին գաւաթները խրախ կը դառնէին փոխադարձ կենացներով։ Ամէն ոք ուրախ, ամէն մարդ ցնծուն ու զուարթ, մանաւանդ տղուն ու աղջկան ծնողաց եւ խրախ ուղղուած «աչքերնիդ լոյս»երը, շնորհաւորութիւնները օդը կը թնդացնէին։ Հեռուէն ու մօտէն բոլորը հաւաքուած են։ Հեռաւոր ազգականները արդէն շաբաթներ առաջ եկած են։ Դրացիք, երեւելի անձինք, տիրացու, վարժապետ, տէրտէր եւ վարդապետք եւս, բոլորը ներկայ են, ինչպէս բնիկք, եթէ հարսանիք բնողը հարուստ եւ երեւելի մարդիկ են։

Ս. ՊՍԱԿԻ օրերը երբ մօտենար մեր երկրի մէջ հետեւեալ սովորութիւնը կը կատարուէր։ Տղուն կողմանէ նախ եկեղեցւոյ եւ քահանայի համար սահմանեալ տուրքը եւ Ս. Պսակի օրինաց համաձայն հոլաւ օրհնութիւնը կատարուելէն ետքը, մարդ մը կամ երկուք հոլաւը հետերնին առած՝ կ'երթային աղջկան տունը։ Անշուշտ հասկնելու թէ — պատրաստուեցէք պսակադրութեան, վաղը կամ միւս օրը ձեր աղջիկը պիտի առնենք տանինք։ Ահա հոս ունին է որ կ'սկսէր զուարճախառն կատակաբանութիւն, սրամտութիւնն ու պատրաստաբանութիւնները, խաղերը եւայլն։ Գողտագողի կոմիթ, աւեղ եւ մախաթի մխում, գնդում խրախ կը յաջորդէին։ Նոյնիսկ այդ պահերուն իրենք զիրենք երբեմն վտանգաւոր խայտառակութեան ատնողներ կ'ըլլային։ Այսպիսի սովորական կատակախաղ մըն ալ հոն կ'ըլլար, երբ պսակադրութենէն առաջ՝ փեսայի կողմանէ աղջկան տունը կ'երթային, աղջիկը առնելով եկեղեցի բերելու համար։ Աղջկան տան դուռը գոցուած կ'ըլլար, հակառակ ձայնի, թախումներու եւ պահանջներու չէր բացուէր դուռը ժամերով։ Հոն սակարկութեան կը մտնէին աղջիկը տալու համար, դրամ, ուտելիք, կամ արժէքաւոր բան մը, առանց զայն ստանալու դուռը չէին բանար։ Երբ յաջողէին ներս մտնել այս անգամ ալ տըղուն կողմնակիցները տունին մէջ աչքի զարնուած արժէքաւոր բա-

ները, ափսէ կամ ուրիշ բան մը «ել երթանք» կ'ընէին, կը գրպանէին։ Այդ առնուած բանը կ'ըսուէր «սալուկ», ամէն ժամանակ հարսին յիշեցնելու համար թէ ասիկա մօրդ տունէն բերուած է։

Թոմարդայի մէջ թէեւ ըստ եկեղեցական կանոնի սահմանեալ՝ օրերու մէջ կ'ըլլային պսակադրութիւնները. բայց մեծաւ մասամբ Յիսնակայ եւ Սուրբ Յակոբայ շաբթուայ պահքի եկած ուրբաթ եւ շաբաթ օրերու մէջ մանաւանդ իրիկուայ ժամերգութենէն ետքը կը կատարուէր պսակադրութեան արարողութիւնը փառաւոր եւ շքեղ հանդիսաւորութեամբ։ Այդ օրերը, մօտ 50–60 եւ աւելի զոյգեր իրենց կնքահայր եւ սանամայրերով միասին եկեղեցւոյ խորանին առաջ շարուած կ'ըլլային, իսկ հարսնացուք ալ ներքը խուցին մէջ լեցուած, իրենց օգնական հարս քոյրերու հետ միասին, երկու քահանայ՝ մէկը բեմին վրայ Մաշտոցը ձեռքը պատրաստ, իսկ միւսը հարսքոյրերու օգնութեամբ խուցէն հարսնացուին ձեռքէն բռնած մէկիկ մէկիկ կը բերէին իւրաքանչիւրը իր զոյգին քով։ Երբ այդ գործողութիւնը լմննար կ'սկսէր Ս. Պսակի արարողութիւնը։ Տեսնելիք բան էր այդ միջոցին եկեղեցւոյ մէջի բազմութիւնը, գրեթէ ամբողջ գիւղը ոտքի եկած կ'ըլլար այդ պահուն։ Եկեղեցւոյ ներսը թէ դուրսը, բակին մէջ խռնուած կ'ըլլային։ Պսակէն վերջն ալ իւրաքանչիւր թաղի հարսնեւորները փեսան ու հարսը մէջերնին առած՝ բազմութեամբ «Երեւեցար խնկաբերից, յողջոյն կենաց ուրախութից» Ներսէս Շնորհալիին սքանչելի Յարութեան շարականը երգելով խմբովին կ'առաջնորդուէին հարսանեաց տունը։ Կ'սկսէր երգ ու խաղը մինչեւ ուշ ատեն, նոյնիսկ մինչեւ առաւօտ։ Տան մէջ փեսան՝ այր մարդոց մէջ, իսկ հարսը՝ կանանց մէջ ոտքի կը կայնէին, բոլոր հանդիսականներուն առջեւ, մինչեւ որ հանդիսականներէն մէկը կամ մեծաւոր մը չըսէր — նստեցէք, չէին կրնար նըստիլ։ Կ'ըլլար որ ժամերով կ'սպասէին եւ երբ արտօնութեամբ նըստէին եւ դուրսէն երեւելի մէկը գար, պարտաւոր էին նորէն ոտքի ելլելու։ Ասիկա քաղաքավարութեան հնազանդութեան օրինապահութիւն մըն էր։ Այդ ուրախութիւն ու խաղերը կը տեւէին երկար ժամեր։ Հետեւեալ օրը Կիրակի ըլլալով սովորութիւն էր փեսան երթար կնքահօր տունը երեք օրի մը չափ իբրեւ հիւր, երեք օրէն ետքն էր, որ պիտի դառնար իր հօր տունը, Սբ. Պսակի եւ Ս. Հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ։ Որովհետեւ, ամէն նոր ամուսնացող զոյգ պսակուելէն առաջ պէտք էր Սբ. Հաղորդութիւն առնէր, եւ պսակուելէն վերջն ալ Սբ. Երրորդութեան անուան ի յիշատակ՝ երեք օր պէտք էր սպասէր, կնքահօր տունը։ Հայկական ի՛նչ մաքրամաքուր եւ սրբասուրբ օրէնք եւ սովորութիւն, որ մարմնական զօրութիւնը կը զսպուէր եւ կ'ենթարկուէր հոգեկանին։

Հետեւեալ օրը առտուն երբ որ կը լուսնար եւ հարսանիքի տէրը, ինչպէս բոլոր, եթէ ձեռնհաս էր, ի շնորհս նորապսակաց, հորթ մը, եզ մը եւ կամ ոչխար մը մորթել կուտար իր մատաղ։ Ուտել խմելէ եւ հայկական հիւրասիրութիւնը վայելելէ, շնորհաւորում եւ աչքալոյս բարեմաղթութիւններով կ՚երթար իր տունը, եւ այսպիսով լմնցած կ՚ըլլար հարսանիքը։

ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ· Թերեւս ընդհանուր հայոց մէջ, իւրաքանչիւր քաղաք եւ գիւղ իրենց յատուկ աւանդութիւնն ու սովորութիւնները կ՚ունենան։ Թոմարզայի մէջ ալ եղածները նախահայրերէն եկած էին աւանդաբար։

Տեառնընդառաջի (տէրէնտէզ) երեկոյին, երբ եկեղեցին բոկլուէր, նոր փեսաները խորանին առաջ կը շարուէին մինչեւ լրանալը եկեղեցիին, ապա կը վերադառնային տանիքներու վրայ հին քթոց կամ հին ջրոյ փարչ մը՝ մէջը թուղթ եւ փայտի կտորներ լեցուցած եւ երկայն ձողի մը վրայ անցնելով կուտային կրակը եւ երբ վառելով լրանար ան, նոր ամուսնացած հարսերը կրակին շուրջը կը դառնային։ Ճահիլ ճիւանները ալ կրակին վրայէն կը ցատկէին մեծ դրօսանք ընելով եւ զուարճութիւն, հաճոյք զգալով։ Այդ վառուած կրակէն փայտի կտոր մը, կամ չերտ մը առնելով՝ իրենց հաւնոցին մէջ կը դնէին ապահով տեղ մը, հաւերը ածան դարձնելու համար։ Անիկա Թերեւս մեր նախնեաց կրակապաշտական օրերէն մնացած սովորութիւն մըն էր։

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԸ իր շատ զուարճալի սովորութիւնն ունէր Թոմարզայի մէջ։ Շատ հինէն եկած էր, բայց ճիշդ առենը յայտնի չէր, թէեւ միշտ թարմ կը պահուէին բարեկենդանական սովորութիւններն ու ցնծութիւնները, որոնք մեծ հաճոյք կը պատճառէին տեսնողներուն։ Բարեկենդանի օրերուն մեծ պահքէն երկու շաբաթ առաջ հարս ու աղջիկ զարդարուած իրենց գոյնզգոյն ու արժէքաւոր հանդերձներով խումբ առ խումբ կազմուած՝ կտուրներու վրայ իրար թեւանցուկ կ՚սկսէին պարել ու երգել։ Երբեմն կամաց նազելաճուք շարժումներով եւ երբեմն թռչկոտելով, մինչեւ որ յոգնէին։ Տեսարժան էր այդ օրերուն ամէն կողմերէ եկած եւ տանիքներու վրայ եւ հրապարակներու մէջ համախմբուած բազմութիւնը։ Ամէն ոք շէն եւ ուրախ զուարթ կ՚ըլլար, պահ մը մոռցած իր առօրեայ տագնապները։ Երիտասարդք իրար վրայ կը հեծնէին, իրար վրայէն կը թռչէին, թռչիկ, «յախտիթերա» կը խաղային, երկու ձեռքը գետինը եւ երկու ոտքերը վեր օդին մէջ դառնալով, (Թոմարզացիք «չան ճարման» կ՚ըսէին այդ խաղին)։ Երիտասարդ, նաեւ ամուս-

նացած մարդիկ իրարու ուսին բարձրացած երեք երեք եւ երբեմն չորսական՝ 12 հոգի «Աման փէլէկ» կ՚երգէին։ Աւելի տեսարժան եւ հանդիսաւոր կ՚ըլլար մանաւանդ երբ երկու, երեք զօրաւոր անձինք, երբեմն ձիու, էշու, եզան կամ ուղտի մորթը վրանին առած՝ այդ կենդանիին պէս, ճիշդ նմանը յարմարցնելով մէկը վրան նստած կը մտրակէր կամ կը սաստէր ձին կամ ուղտն եւ անիկա գլուխը կը շարժէր այս ու այն կողմ, տեսակ տեսակ զուարճալի կենդանական միմիկներ ներկայացնելով։ Հազարաւոր ժողովուրդ եւ մանաւանդ փոքրիկներ իրենց ետեւը թափուած, Վարի թաղէն Վերի թաղ, Վերի թաղէն Օրթա թաղ կամ Հայեկի թաղ կը շրջագայէին։ Այնպէս հմայիչ կը դառնային այս խաղերը որ խուռն բազմութիւնը թուրք թէ հայ, չէին ուզեր զատուիլ այս զուարճալի տեսարանէն։ Այդ օրերն ու հանդիսութիւնները անմոռանալի կը մնան մինչեւ այսօր եւ շատերս երբ կը յիշենք այդ ժամանակը, կարծես պահ մը կը մոռնանք մեր ներկայ ցաւերը, կարիքը, տարիքը··· ու ակամայ կը գոչենք — Հէյ կիտի օրեր, անցած ու քաղցր օրե՛ր···։

Երբեմն թաղեցիք միատեղ կը հաւաքուէին, պարուհիք, հարս ու աղջիկ իրենց շրջանակին մէջ կը վայելէին այդ պահերը։ Հարուստն ու աղքատը, կիներն ու նոր հարսները, երիտասարդ ու ծերերն ու մանուկները, ն·շանուածները, ամէն ոք, ամէն մարդ, ուրախ իր տան մէջ, ուրախ դուրսը ամէն տեղ եւ ամէն օր։ Ուրախութիւնը այնքան կը ժողովրդականանար որ մեծ մարդիկ ալ մանուկներու պէս զանազան խաղեր եւ նոյնիսկ վէգ կը խաղային։ Թուրք դրացիներ եւս ունէինք, որոնք կուգային այդ հանդէսներուն, կը վայելէին զայն, ոմանք գոհ եւ ուրախ, իսկ շատեր ալ չար նախանձով լեցուած կը հեռանային մեր հանդիսութիւններէն, իրար մէջ հայութիւնը այս շէն վիճակէն զրկելու մասին նոր դաւեր կ՚որոճային։ Բռնակալ Համիտի օրերուն 1894–95–96 Թուականներուն, երբ բռնութիւնը երթալով օրըստօրէ աւելի շատցուց հայոց դէմ ամէն տեղ։ Այդ պարերը, ուրախութիւնը ու ցնծութիւնն ալ հետզհետէ դադար առնել սկսաւ։ Թաղին երեւելի մարդիկը, Թաղական Խորհուրդք եւ քահանայք կը խրատէին, արգելք կը հանդիսանային նման հրապարակային հայկական աւանդական հանդիսութիւններու, Թուրքերը աւելի չի գրգռելու համար։

Երբ Բարեկենդանի օրերը անցնէին ամէն բան լմնցած կ՚ըլլար։ Հետեւեալ օրը, Երկուշաբթի, մեծ պահոց առաջին օրը կ՚ըլլար։ Այդ օրը եկեղեցւոյ խորանը գոցուած ըլլալուն համար «Փակեալ խորան» կը կոչուի, որուն կարգ մը հայեր ալ կ՚ըսեն. «Բազլա խորան»։ Կը կարծուի թէ «Փակեալ Խորանը» ժողովուրդի բերնին մէջ հետզհետէ աղաւաղուելով յարմարցուած է յետա-

գալին «Բադլա խորանի» եւ այդ օրը շատ մը հայեր բագլա կ'եփէին, մանաւանդ վանքերու մէջ, ուրկէ մեծ պահքի կերակուր: Մեր բանաստեղծներուն կը մնայ ճշդել այս օրուան եւ անուան ստուգաբանութիւնը:

Այդ օրը երդիքէն կը կախէին նաեւ սոխ մը, վրան եօթը հաւու փետուր մխուած, ի նշան Մեծ Պահքի եօթը շաբաթներու: Ամէն մէկ շաբաթ որ անցնէր այդ սոխի վրայէն փետուր մը պէտք էր քաշուէր, մինչեւ որ լրանար Մեծ Պահքը այդ կախուած սոխը կախուած կը մնար եւ տեսակ մը օրացոյցի դեր կը կատարէր, մանկանց ալ զուարճալիք մը դառնալով:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՎԱՆՔՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ նշանաւոր են: Երկուքն ալ հոյակապ եւ աչքառու կրօնական հաստատութիւններ են. մէկը՝ գիւղին մօտ ձորի մէջ կառուցուած Սբ. Աստուածածին նշանաւոր վանքը, իսկ միւսը՝ գիւղին կեդրոնը հաստատուած Սբ. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին էր:

Թոմարզայի ժողովուրդը սկիզբէն ի վեր շատ կրօնասէր եւ աւանդապահ եղած է: Ամէն առտու եւ իրիկուն պէտք էր եկեղեցի երթային: Նոյնիսկ 6–7 տարեկանէն սկսեալ՝ մինչեւ 10–12 տարեկան դպրոց յաճախող աշակերտները, ամէն կիրակի պէտք էր հսկիչ ուսուցչով միասին, դասին եկեր, մասնաւոր պատրաստ տեղ մը հաւաքուած՝ մօտ հարիւր մը եւ աւելի Ս. Պատարագի արարողութեան ներկայ պէտք է ըլլային. «Ի սպաս տղոց» (սպաս տարիքէն) այդպէս դաստիարակուելու եւ իրենց մատաղ մտքերու եւ հոգիներու մէջ արմատանալու համար:

Մանուկներու կրօնական դաստիարակութեան շատ հոգ կը տարուէր, մանաւանդ հինգ Տաղաւարաց տօնի օրերուն, Ս. Ծնունդին, Ս. Զատիկին, Աւագ շաբթուայ՝ վերջին չորս օրերուն: Ջուր օրհնէքի, Աւագ Հինգշաբթուայ՝ Ոտնլուայի օրհնեալ ջուր եւ իւղ տանելու համար, տեսնել կ'արժէր այդ մանուկ դասակարգը: Անոնք զիրար կոխկռտելու չափ, եւ իրար գլխու վրայէն քահանային ձեռքէն խլելու աստիճանին կը հասնէին: Յաճախ շատ պայրացած կ'ըլլար իւղարարչի քահանան, բայց ո՞ր մէկ պզտիկին կրնար ձայնի ստոր լսեցնել: Նոյն բազմութիւն կ'ըլլար նաեւ Աւագ Հինգշաբթի «Խաւարման Գիշեր»ը, Ուրբաթ երեկոյեան գերեզմանի թափօրին: Արանց համար վարը եւ կանանց՝ վերը վերնատան մէջ լեցուն կ'ըլլար, մինչեւ իսկ դեռ խաչ հանուէնք, երիտասարդ եւ երիտասարդուհիք, ծերք եւ մանկունք: Այդ օրը Սբ. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցիին մէջ կ'ըլլային նաեւ վանքի ամբողջ դպրաց դասը եւ վանականները, մեր օրերուն ծերունի Յովհաննէս, Գէորգ եւ Դանիէլ վարդապետները, օրուայ արժանաւորութեան համաձայն Բրիստոսի թաղման վերաբերեալ սքանչելի պարզեւատուն շարականը փոխն ի փոխ կ'երգէին: Այդ օրերուն, Աւագ Հինգշաբթի, աւագ Ուրբաթ, Շաբաթ եւ Կիրակի Զատիկին Դանիէլ վարդապետի հրեշտակային դէմքը եւ ձայնը, իսկ Գէորգ վարդապետի Աստուածաբան, պերճախօս քարոզը լսելու փափաքէն տարուած՝ կը լեցուէին եկեղեցին խուռն բազմութեամբ: Օրուայ արարողութեանց, զմայլելի շարականաց երգեցողութեանց, Ս. Պատարագի եւ Հաղորդութեան մասնակցիլը հոգեկան անհրաժեշտ պահանջ մը կը դառնար:

Թոմարզացիք ինչպէս պինդ փարած էին իրենց կրօնքին, նոյնպէս պինդ փարած էին նաեւ իրենց լեզուին: Թէեւ մի քիչ աղաւաղուած, ուշադրաւ է որ երկրագործական գործիքներու, տան կահ կարասիներու, ուտելիքներու, հագուստ կապուստ եւայլն, եւայլն անունները, միշտ հայերէն կը գործածէին: Թոմարզայի մէջ հայ այլ յարանուանութիւններ, օրինակ՝ կաթոլիկ, բողոքական եւայլն՝ գոյութիւն չունէին եւ գրեթէ մինչեւ հիմա ալ Թոմարզացիք կրօնական-եկեղեցական այդ ամուր համարումը իրենց հետ կը մնայ, ուր որ ալ ըլլայ ան: Մեր երկու կրօնական հաստատութիւններն ալ, հնութեան եւ կառուցումի տեսակէտով գերազանցելի էին: Մօտ 300 եւ աւելի տարիներէ ի վեր գիւղին ուշիմ ճարտարապետ (Խալֆա)ները իրրեւ յիշատակութիւն իրենց ձեռագիրներուն լաւագոյնը մեզի ձգած էին հոն:

Անոնց իւրաքանչիւրը ջանացած է իր նախորդը գերազանցել եւ այսպիսով ճոխացուած է, թէ վանքին եւ թէ եկեղեցւոյն հնութեան պահարանները: Վանքը հարուստ եւ արդաւաւէտ հողամասի մը վրայ հաստատուած էր, շրջապատուած պարտէզներով եւ պտղատու ծառերով: Մօտաւորապէս 40·000 Օսմ. հնչուն ոսկիի արժէք կը ներկայացնէր իր այդ անշարժ կալուածները: Հապա՞ թանկարժէք մագաղաթները, ոսկեզօծ մասնատուփերը ու խաչքարերը: Ո՞ր մէկը թուել. ունէր խիստ գեղեցիկ իւղանկարներ, որոնցմով լեցուն էին մեր սրբատեղիները: Իր նիւթական հարստութեան հետ միասին նոյնպէս հարուստ եւ նշանաւոր եղած էր այն վանքը իր յիշատակութեան արժանի կղերականներով ու վանական վարդապետներով: Անոնք միշտ արժանի կը մնան յիշատակութեան եւ պանծացումի:

Սարգիս Վարդապետ Տէլի Սէյխեան
Բարսեղ Վարդապետ Թորոսեան
Յովհաննէս Վարդապետ Բարդադմեան
Յովհաննէս Վարդապետ Վահրատեան
Գէորգ Վարդապետ Պօյանեան
Դանիէլ Վարդապետ Բագումեան
Կարապետ Վարդապետ Շահինեան (Կէրմիրցի)
Կարապետ Վարդապետ Առաքելեան

ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ՏԷԼԻ ՍԷՅԽԵԱՆ :— Իր ժամանակին շատ նշանաւոր եղած է երջանկայիշատակ Սարգիս Վարդապետ Տէլի Սէյխեան, որուն գործունէութիւններէն շատեր հրաշքի կարգն անցուցած են: Կը պատմուի թէ անոր մէկ անէծքին պատճառաւ կաղ ծնած էր Տէր Կիրակոսեան Մահտեսի Յովհաննէս աղայի որդին, Գրիգոր աղա Տէր Կիրակոսեանը:

Օրին մէկը Թոմարզայի չորս թաղերուն չորս իշխանները եւ ամբողջ Կէօսթէրէլի 36 տաճկական գիւղերը ներկայացնող ազդեցիկ եւ անուանի թուրք մեծամեծ աղաները, ժողով կ'ունենան վանքին հիւրասենեակը, ժողովի արդիւնքը կ'ըլլայ հետեւեալը.— Ազդու աղերսագիր մը յղել օրուան Ալթ Օսմանի գահակալ Սուլթան Մէճիտին, ստորագրուած Կեսարիոյ շրջանի հայ եւ թուրք գիւղացիներէն, Գօզան Օղլուի անկումը պահանջելով:

Յաջորդ տարուան ժողովի որոշումը կը գործադրուի այսպէս, Յովհաննէս Վարդապետ Բարդադմեան երկու օգնականներով նախ կ'երթայ Ծամնթաւ (Էֆրէկ՝ թերեւս Ագարակ) եւ Փօղուխի գիւղերը: Մահտեսի Յովհաննէս Զօրպաճեան, իրեն օգնական ունենալով քաջն Կարապետ Պալատոլեան կամ Եալլըն Գըրճեանը, կ'երթայ Կեսարիոյ Էվէրէկի շրջանի գիւղերը, մօտ երկու ամիս պարագաներու համեմատ աշխատանք կը կատարուի, ստորագրութիւններ կը հաւաքուին գաղտնի եւայլն: Էվէրէկի մէջ անուանի հարուստ Ղուզուճ Օղլու Հաճի Արթին աղան շատ կը գնահատէ եւ կը քաջալերէ սկսուած գործը, իր ամբողջ ուժն ու հարստութիւնը գոհաբերելու տրամադրութիւնով իր աջակցութիւնը կը խոստանայ: Գրեթէ գիշեր ցերեկ աշխատողներու հետը կ'ըլլայ եւ գաղտնի քուէի հաւաքման յաջողութեան կը նպաստէ: Վերջապէս վարդապետ ու Զօրպաճի իրենց ստանձնած ժողովրդանուէր Ս. Գործը գլուխ հանելով կը վերադառնան Թոմարզա, 20 հազարէն աւելի (հայ, թուրք, աւշար եւայլն) խառն ստորագրութիւններով:

Խառն, գաղտնի վերջին ժողովին մէջ, կարգ մը տեղեկագիրներէ վերջ կը խմբագրուի աղերսագիրը եւ ստորագրութեանց

ցանկին հետ միասին Կ. Պոլիս Պատրիարքարանի հասցէին կը ղըրկուի, Սէյխեան Սարգիս Վարդապետի միջոցաւ: Կ. Պոլիս ղըրկուած յիշեալ աղերսագրին պատճէնը դժբախտաբար ուրիշ պատմական գրութիւններու հետ միասին մնացած է թաղուած՝ վանքի աւերակոյտերուն տակ, սակայն եթէ ջանք թափուի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի արխիւէն կարելի է օգտուիլ առ այդ: Այսուամենայնիւ, աղերսագրին մէջ գրուած հետեւեալ քանի մը բառերը միշտ կը խօսուէր. «...Բռնապետ Ղօզան Օղլուի անկումով կ'ազատուին այն բոլոր հայ եւ թուրք գիւղացիները, որոնք միշտ ենթակայ են կողոպուտի, առեւանգումներու եւ չարագործութեանց... ազատութիւն կամ նոր շրջան մը, շնորհեցէք մեզի... Տէր Աստուած արեւշատութիւն տայ արդարասէր մեր թագաւորին...» եւայլն:

Այս պատմական աղերսագիրը ձեռքը, Սարգիս Վարդապետ կը հասնի Պոլիս, Աստուծոյ փառք տալով իր ապահով Կ. Պոլիս ժամանելուն համար: Այդ միջոցին դժբախտաբար յանկարծ Սուլթան Մէճիտ կը մեռնի եւ անոր կը յաջորդէ Սուլթան Ազիզ (Տաճկի 1217–18 եւ 1862 Փրկչի թուականին): Սարգիս Վարդ. մտահոգութեան մէջ կ'իյնայ, չակնկալուած նոր եւ յարէ դժուարութեան մէջ կը գտնուէր ան: Ան լրջօրէն կը մտատանջուէր վաղուան անելիքին մասին:

Իրիկուն մը իր սենեակին դուռը կը զարնուի, Ամիրայի տըղան ներս մտնելով — Հայր Սուրբ, հիւր կ'ընդունի՞ս կ'ըսէ:

— ...Ինչո՞ւ չէ տղաս, երանի թէ ձեզ հիւրասիրէի Թոմարզայի իմ վանքիս մէջ: Նստիր, նստիր նայինք:

— Ոչ՛, Հայր Սուրբ, նստելու ժամանակ չէ, հայրս ձեզ կ'ուզէ անմիջապէս: Հայր Սուրբը ուրախ, ժպիտը դէմքին կը յարէ ամենայն սիրով, հայտէ երթանք, տղաս:

... Մէկ ժամէն կը հասնին Ամիրային տունը: Յարութիւն անհամբեր կ'սպասէր վարդապետին (ոմանք կ'ըսեն Պօղոս Պէյ Տատեան): Յարութիւն թէեւ ինքը Պոլիս ծնած, բայց իր հայրը բնիկ Կեսարացի եղած է: Յաճախ ուխտի եկած է Թոմարզայի Սբ. Խաչ վանքը, (այն ժամանակ երբ դեռ ճարտարապետական մարմնացում եղող հոյակապ նոր վանքը շինուած չէր): Զօրաւոր հաւատաքի տէր մարդ ըլլալով իր սերունդի սրտին մէջ տպաւորած ու դըրոշմած էր, սրբավայր ուխտատեղիներու հրաշագործութիւնը: Ամիրան, ինքը անձամբ կը բանայ դուռը: Տան մէջ ոչ մի ձայն ձիւն կայ, Վարդապետը կուտայ իր ողջոյնը բոլորին: Ամիրան Վարդապետին Ս. Աջը առնելով կ'ըսէ — Հայր Սուրբ, դուն եկած ես այն ուխտատեղիէն, որու մասին լուսահոգի հայրս ջերմեռանդօրէն կը պատմէր անոր հրաշագործ զօրութեան մասին, ուր հաւատքի զօ-

րութեամբ տեսակ տեսակ հիւանդներ բուժուած են ու իրենց քնական առողջութիւնը վերստացած ։ Ահա, իմ սիրասուն զաւակս անկողինն է, ծանր հիւանդ պառկած է, միայն յոյսս դուն ես, օրհնէ զայն ու աղօթէ Աստուծոյ որ բժշկուի, Հայր Սուրբ․․․ ։

Սարգիս Վարդապետը ձեռքերը վեր բարձրացնելով՝ Աստուած հաւատքին հաստատ պահէ, կ՚ըսէ ։ Այս՝ զինքը կ՚առաջնորդեն սենեակներէն մին, ուր Ամիրային տղան պատանի Յովհաննէսը ծանր հիւանդ՝ պառկած է անկողինին մէջ ու կը տքայ, մայրը վըշտահար իր սնարին կայնած՝ կուլայ, որովհետեւ բժիշկները կոնխու եկեր գացեր են — յոյսերնիդ Աստուծոյ մնացած է, ըսելով ։ Հայր Սուրբը ներս մտնելէն եւ այս վիճակը տեսնելէն յետոյ — կը հաճի՞ք զիս առանձին թողուլ կ՚ըսէ ։ Անմիջապէս ծնողքը եւ միւս Ամիրաները հիւանդին հետ առանձին կը թողուն զինքը ։ Հայր Սուրբը ծունկի կուգայ կ՚աղօթէ, Ս․ Նարեկացիին Գիրքը՝ Նարեկը բացած, մինչեւ լոյս, արտասուախառն կ՚աղօթէ պատանի Յովհաննէսին սնարին նստած, հոգեւին վերանալով կը մրմնջէ — Ո՜վ Տէր, եթէ ես մեղաւոր եմ՝ լսէ մեր տառապեալ ժողովրդին արդար ձայնը, որոնց ազատութեան համար մինչեւ հոս եկած եմ, Տէ՛ր, անգամ մ՚ալ ցոյց տուր անսահման ու անվախճան ուժդ ու բժշկէ այս պատանին, եւայլն ։

Առաւօտ կ՚ըլլայ ։ Արեւածագին՝ հիւանդը աչքերը կը բանայ եւ գլխուն վերեւ անծանօթ վարդապետը տեսնելով, քիչ վերջը կը նստի անկողնոյն մէջ ։ Հայր Սուրբը խնդուն երեսով ձեռքերը ափին մէջ առնելով ու մխիթարական խօսքերով կը սփոփէ հիւանդը ։ Ծնողք եւ Ամիրաներ ներս մտնելով կը զարմանան, երբ կը տեսնեն որ Յովհաննէսը անկողնի մէջ նստած Հայր Սուրբին հետ կը խօսակցի ։ Կարելի՞ է երեւակայել ուրախութիւնն ու հրճուանքը ծընողքին եւ ներկաներուն, որով Հայր Սուրբը մեծ պատիւներու կ՚արժանանայ ։ Մայրը՝ տիկին Մարիամ Հայր Սուրբին ոտքը կ՚իյնայ համբուրելու համար, բայց Հայր Սուրբը թոյլ չի տար ։ Ալ կրնաք երեւակայել թէ Պոլսոյ մէջ ինչ նպաստաւոր հանրային կարծիք կը ստեղծուի Հայր Սուրբի մասին ։

Սարգիս Վարդապետ Պատրիարքարան այցելելէ յետոյ կը դիմէ պարպռաճի պաշը Պօղոս պէյին ։ Նորին Վսեմութիւն խնդրոյն կարեւորութիւնը նկատի առնելով, բոլոր հայ ամիրաները խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ ։ Ժողով կ՚ունենան ։ Ըստ Արթին Կէօմշէնի գրութեան, այդ թուականներուն Պոլիս գտնուող Թոմարզայի 3 անձինք Գայմագամեան Եղիա էֆէնտի, Ջէբեան Եղիա եւ Խպիշեան Փանոս աղաները ալ շատ կ՚օգնեն Հայր Սուրբին ։ Հայր Սուրբը կը ներկայացնէ իր հետ բերած աղերսագիրը, ժողովը նըկատի առնելով աղերսագրին պարունակութիւնը, կ՚որոշէ նախ օր-

ուան սատրազամ Ահմէտ Բաշան տեսնել առանձին, անոր կարծիքը առնելու համար ։ Սատրազամը իր կարգին խորհուրդ կուտայ որ, Սուլթանը, Սուլթան Էյուպ ճամբին գացած ժամանակ՝ աղերսագիրը ճամբուն վրայ ներկայացուի ։ Հայր Սուրբը եղած կարգադրութեան համաձայն, որոշեալ անկիւնը կ՚սպասէ եւ Թագաւորին ճիշդ անցած պահուն կը կանչէ — Աման շէվքէթլիմ, եիւքիւմ աղըր, եօլում պայըր, փաքիրլէրինի սէն դայըր․․․ ըսելով մինչեւ գետին կը խոնարհի եւ աղերսագիրը ձեռքին եւ կառքին առաջը կը նետէ ։ Սատրազամ Բաշային հրամանաւ աղերսագիրը գետնէն կը վերցուի Սուլթանին ներկայացնելու համար ։ Հոս այս պատմութիւնը կը վերջանայ որը առնուած է Թոմարզայի զրող Վարդան Ջալըմենցի «ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆԴԷՍ» թերթէն, պատմուած՝ Իսկէնտէր Զօրպաճեանէ ։

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՂՕԶԱՆ ՕՂԼՈՒՆԵՐԸ․ Մեր հայրենակից Յարութիւն Այտնեան կը պատմէ որ — Սարգիս Վարդապետ Տէյլի Սէյխեան, իր ժամանակակից Սուլթան Ազիզէն Ամիրաներու թելադրութեամբ եւ իր խնդրանքով, կայսերական հրովարտակ մը ստացած է, ոճրագործ Ղօզան Օղլու Ահմէտ Պէյ ըսուած բռնապետին բռնատիրութենէն ազատելու Թոմարզան եւ շրջակայքը ։

Աւանդաբար շատ անգամներ լսուած ու յիշուած է, բայց որչափ ստոյգ պատմուած է չենք գիտեր, մթութեան մէջ է, բայց գիտենք որ Ղօզան մը կար որը Թուրք կայսերական զօրքի միջոցաւ յաղթահարուելով աքսորանքի ենթարկուած է, որու մասին կ՚երգէին․

«Իւնիւ պէօյիւք Ղօզան Օղլու, պէյիմ աման,
Իսկեան օլուպ սիւրկիւն կիտէր իմիշ աման» եւայլն ։

Այդ դէպքը կը պատահի այսպէս ։ Օրին մէկը, Հաճընէն մարդ մը կուգայ Թոմարզայի վանքը, եւ հոն կը մնայ ժամանակ մը, տրտում տխուր է ամէն օր եւ ամէն ժամանակ ։ Երբեմն կ՚ուտէ եւ երբեմն երբեք չուտեր ։ Այս մարդը որեւէ մէկուն չի բացատրեր իր վիճակը, իր ինքնութիւնը, մարդու հետ չի խօսիր եւ այսպէս կ՚ապրի մենակեաց ու տխուր․․․ ։ Օրին մէկը Սարգիս վարդապետ ուշադրութեան կ՚առնէ այս մարդու վարուելակերպը եւ իր ներկայութեան հրաւիրելով կը հարցաքննէ զինքը իր տրտմութիւնը հասկընալու ։ Մարդը կ՚սկսի լալ, կը խնդրէ ծածկել եւ կ՚ըսէ — Հայր Սուրբ, իմ ցաւ ու տէրտը մեծ է, դարման չի գտնուիր, ինչո՞ւ դուն ալ իմ հետ վշտակցիս, մտատանջուիս, ձգէ զիս իմ ցաւերուս հետ․․․ ։ Վարդապետը վերջապէս պատմել կուտայ, մարդը կ՚ըսէ —

Մէկ հատիկ զաւակ մը ունէի, սխալեցայ ամուսնացուցի, պսակադրութենէն յետոյ երբ եկեղեցիէն կ'ելլէինք անօրէն չարագործ բռնակալ Ղօզան Օղլուն բռնի հարսին երեսը բանալ տալով կը տեսնէ անոր գեղեցկութիւնը(*) զայն կ'առեւանգէ: Տղաս այս անպատուաբեր եղելութիւնը տեսնելով կ'ուզէ հարսը ազատել, բայց տեղն ու տեղը կ'սպաննուի...: Այդ օրէն իմ աշխարհը խաւարած՝ թափառականութիւնը ձեռք առի ու կը չարչարուիմ, կուլամ, կ'ողբամ այս անմխիթար վիճակիս մէջ...:

Վարդապետը երբ կը լսէ, կը սարսափ ու սաստիկ զայրացած հոգով մարմնով կը խռովի եւ արտմութենէն կը գոչէ — Եթէ ես այդ չարագործ անօրէնը իր դիրքին ու աթոռին վրայ թողում յետ այսու, Տէրը զիս անտես ըրած թող լինի...: *Սարգիս Վարդապետը անմիջապէս Հաճըն կ'երթայ, կ'ստուգէ իրողութիւնը եւ աւելի սրտաճմլիկ պատմութիւններ կը լսէ: Անոր վրայ է որ Պոլիս կ'երթայ եւ Սուլթան Ազիզի ձեռքէն կայսերական հրովարտակը առած կուգայ, որուն կը յաջողի Ղօզան Օղլուի տէրէպէյութեան բնաջնջման գործողութիւնը: Որովհետեւ, Սուլթանը ինք եւս ձանձրացած այդպիսի տէրէպէյներու (ձորապետ) նեղութիւններէն եւ մանաւանդ ընդհանուր իշխանութիւնը կեդրոնական դրութեան մը ենթարկելու մտօք, իր նշանաւոր զօրավարներէն Ղուրտ Իսմայիլ Բաշային հրաման կուտայ բնաջնջել Ղօզան Օղլու բռնած բռնապետը: Կ'ըսուի որ այս զօրավարը իր զինուորական ամբողջ ուժով ու պատրաստութեամբ կ'իջնէ Թոմարզա: Երկու շաբաթ գիւղին երեւելիներուն՝ Արժանայիշատակ Յովհան աղա Անտոնեանց, Մահտեսի Յովհաննէս աղա Տէր Կիրակոսեան եւ այլ երեւելեաց հետ կը խորհրդակցի: Այդ երկու շաբթուայ ուսումնասիրութեան ընթացքին զօրքն ալ լաւ մը կը կերակրուի կը հանգստանայ: Մանաւանդ այդ միջոցներուն բուն իսկ Ղօզան Օղլուի հաշուակալ եւ քարտուղարը համարուող Էքմէքճի Մարտիրոս անուն մարդու մը կողմանէ իր իսկ ձեռքով գծուած քարտէս մը գաղտագողի զօրավարը ձեռք կ'անցնէ: Ասով կը հասկցուի թէ Ղօզան Օղլուի մօտ 25–30 հազարի չափ չախմախլու հրացան բռնող (հրասակ)ները, այսինչ տեղ դիրք բռնած են: Եթէ այս ճանապարհով գաք, դուք կը պաշարուիք, իսկ եթէ այնինչ ճանապարհով գաք՝ դուք զիրենք պաշարման մէջ կ'առնէք եւայլն: Այս կէտերը լաւ մը ուսումնասիրելէ եւ ճշդելէ յետոյ՝ կ'սկսին կռուի, որոշուած եւ նա-*

(*) *Կը պատմուի թէ հարսնիքի առիթով Ղօզան Օղլուն միշտ ներկայ կը գտնուի եղեր եկեղեցին եւ հարսերու մէջ ընտրութիւն ընելով իր նախընտրելին իր հարէմը կը զրկէ եղեր:*

խառնուած ձեւով պաշարման տակ առնելով զանոնք Ղօզան Օղլուի հրոսակները ամբողջութեամբ սրակոտոր կը ջախջախուին, այդ տեղերը մեծ լատանի մը վերածելով, ըստ տեսնողներու վկայութեան: Ղօզան Օղլուն իր գերդաստանով շղթայակապ աքսորի կ'ենթարկեն, 1864ին:(*) Իր աքսորի ճամբուն վրայ երբ Թոմարզայէն պիտի անցնէր, Ղօզան Օղլուն կը խնդրէ որ զինքը այս վիճակին ենթարկող «Տէրի Սէյիս» *կոչուած քարտուղար (Հայր Սուրբը) անգամ մը տեսնէ անպատճառ: Վարդապետը կը դժկամակի, չ'ուզեր իրեն երեւալ տեսնել, շատ պնդումներու վրայ ամէն կողմանէ, ի վերջոյ կը յօժարի, երբ հեռուէն անոր գալը կը տեսնէ, մօտենալուն պէս, Ղօզան Օղլուն սրտի խորէն հառաչանք մը քաշելով* — վերադարձիս քեզ ընելիքս գիտեմ... *կ'ըսէ, մինչ մեր արիաբանց Հայր Սուրբն ալ կը պատասխանէ* — Մի անպարծեր, երբ ետ դառնաս այն ատեն պարծենցիր, ոչ թէ հիմա... *Եւ իրաւ ալ Ղօզան Օղլուները աքսորանքէն ետ չի կրցան վերադառնալ եւ փճացան:*

Սուլթանը երբ Ղուրտ Իսմայիլ Բաշայէն կը լսէ Ղօզան Օղլուներու չարաչար պարտութիւնը եւ Մարտիրոսի հնարամիտ դերը, զայն իր քով կանչելով զինքը կը վարձատրէ, իրեն նուիրելով Լարիսայի (Ազիզիյէ) արդւանց եւ գեղեցիկ «ուզուն եայլա» կոչուած արօտավայրերը:

Այս տեղերը ամէն առաջ Ղօզան Օղլուն օդափոխութեան կուգայ եղեր Մարտիրոսը միշտ իրեն հետը ունենալով: Մարտիրոս այդ տեղերը կը շէնցնէ, կը շինէ պալատանման տուներ, գեղեցիկ պարտէզներ, ինչպէս նաեւ քանի մը ջրաղացներ: Իրեն մեռնելէն յետոյ, իր որդւոյն՝ վայելչակազմ, խմաստութեամբ զարդարուած Դանիէլին կը մնայ այդ ամբողջ կալուածային հարստութիւնը: Բայց, Կարմիր Սուլթան Համիտի օրերուն, Թուրքեր նախանձելով Դանիէլի հարստութեան ու վայելուչ եւ նախանձելի կեանքին, շատ մը ամբաստանութիւն եւ զրպարտութիւններով կ'անհանգստացնեն զինքը եւ զանազան նեղութիւններու կ'ենթարկեն: Դանիէլ տեսնելով որ ամէն ինչէն վերջը իր կեանքն ալ պիտի կորսնցնէ, դատ-դատարան, Թուրքի դատաստան իրարու կը յաջորդեն, վերջապէս, մտերիմ բարեկամի մը խորհրդով, Մահմետականութիւնը ընդունելով, Դանիէլը կը դառնայ «Էօմէր էֆէնտի» եւ այսպիսով միայն կ'ա-

(*) Ըստ Կէօվշէնեանի յուշերուն Ղօզանի յաղթահարումն ու աքսորումը կ'ըլլայ Սուլթան Ազիզի օրով, (որ աթոռ բարձրացած էր 1862ին) 1864–ին: Ղօզան Օղլուի երկու եղբայրներէն Եուսուֆ աղայի ընտանիքը Եօզղատ, իսկ Ահմէտ Բաշայինը՝ Պոլիս, Գըրք Քիլիսէյի կողմերը կ'աքսորուին եւ հոն կը մահանան:

պատէ իր ամբողջ կալուածքը: «Խօմէր Էֆէնտի»ն երբ Թոմարզա գար, ուրիշ տեղեր հիւր չէր ըլլար, այլ միշտ վանքը Պօյաճեան Գէորգ վարդապետին քով իր օթեւանը կ'ընէր: Թուրք երեւելիներ կուահած էին «Խօմէր Էֆէնտի»ին թաղմանատուութիւնը:

Պարզամիտ Թուրքեր կը հիմնային «Խօմէր Էֆէնտի»ի կարողութեան վրայ, կ'ըսեն եղեր յաճախ.— Թուրքի գլխու չի նմանիր «Խօմէր Էֆէնտի»ի գլուխը, այլ ճիշդ հայու տաղանդաւոր գլուխ է ան: Մեր օրերուն այսպէս կ'աւանդուէր «Խօմէր Էֆէնտի»ի մասին:

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍԵԱՆ. Մեր վանքի հոյակապ շինութիւնը տասր կը պարտի Թոմարզացին: Վանքին ճակատը յիշատակագիր մը կար, որ շատ աղօտ կը յիշեմ, պատանեկութեան օրերուն երբեմն կարդացած ըլլալով: Սա չափը միայն կը յիշեմ — Շինեցաւ տաճարս այս՝ Կեսարացի Մահտեսի Յովհաննէս աղա Եազըճեանի ծախիւք եւ ջանիւք, եւայլն: Բարսեղ Վարդապետի հետ միախորհուրդ եւ միասին կատարուած է այս հոյակապ շինարարութիւնը: Ըստ «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ» գրքին՝ Բարսեղ Վարդապետ ի հարկին զէնք ալ կը գործածէ եղեր, Աւշար աւազակները զսպելու եւ տեղին համեմատ անոնց հետ չափուելու համար: Այդ օրերուն Թուրք կառավարութեան եւ թէ այդ աւազակ կեղեքիչներուն անտանելի տուրք տալու նեղութենէն ձանձրանալով այլուր փոխադրուիլ ուզողները, այս կորովի վարդապետին միջոցաւ զաղրած են այլ տեղ փոխադրուելէ: Հայր Սուրբը տուրքի ծանրութեան որոշ մէկ մասը իր վրայ առած է: Այս կերպով արգելք հանդիսացած է Թոմարզայի բնակչութեան մէկ մասի տեղափոխման: Թոմարզան շնորհիւ այս տեսակ զաւակներու օրէ օր զարգացած է քանի որ կլիման բարեխառն, օդը չոր ու ջուրը առողջարար ըլլալով (թէեւ ջրամբարի ջուր) բնակչութիւնը եղած է առողջ եւ կենսունակ:

ԿԵՐՄԻՐՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇԱՀԻՆԵԱՆ, իր պերճախօսութեամբ եւ շինարար օգտակարութեամբը մեծ համբաւի տիրացած էր մինչեւ մեր օրերը: Անոր ջանքի եւ զոհաբերութեան արդիւնքն էին, կ'ըսուէր, վանքը շրջապատող շինութիւնները, վանքը եկող ուխտաւորներու հիւրանոց սենեակը եւ օթեւան իջեւաններու շարքը: Սոյն շինութիւնները գլուխ հանելու համար, մինչեւ պատմական Հայաստանի խորերը՝ Բաղէշ, Պիթլիս, Մուշ եւն. տարիներով աստանդական թափառումներ կատարած է հանգանակութեան երթելով:

1895-96 թուականներուն, երբ Թուրքիոյ բռնակալ Սուլթան

Համիտի բարբարոս հորդաները, ընդհանուր հայաբնակ վայրերը արիւնով կ'ողողէին, այդ բարբարոսութեան ալիքները մինչեւ Թոմարզա ալ հասած էր: Ես լաւ կը յիշեմ այդ օրերէն մէկը.— Իրիկուան ժամը 4-5ի առեններն էր: Այարնըլեան Համբարձումն էր մունետիկ(տէլլալ)ը, որ կը կանչէր.-Աճապարեցէ՛ք ժողովուրդ, ամէն մարդ ինչ որ կրնայ ձեռք անցնել իբրեւ զէնք, դանակ, հրացան, կացին, մկրատ, գաւազան ինչ որ գտնէք, վազեցէք, առէք վանքին ներքեւ: Ահա (Սօղուլան) հասեր են. թուրքերը կոխել կուգան մեր գիւղը, եւայլն: Բոլոր ժողովուրդը ոտքի հանեց: Անմիջապէս չորս կողմերէն ծովածաւալ բազմութիւն մը խռնուեցաւ հոն: Փողոցը նեղ կուգար եւ չէր կրկներ (Թոմարզայի բարբառով): Հոն էի, ճամբին եւ անոր առջեւը բաւական ընդարձակ հրապարակի պէս տեղ մը կար, հանդեպ էին նաեւ Պէնտէլեան Գալուստ աղայի եւ Ալի Էֆէնտի ըսուած հօճային տուները: (Այդ խիկ պատճառաւ Պէնտէլլի եւ Ալի Էֆէնտիի փողոց — սօխաղ — ալ կը կոչուէր): Ահա այդ հրապարակի վրայ խռնուած բազմութիւնը շուարած մնաց, որովհետեւ այս անգամ ալ ուրիշ մունետիկ մը կը կանչէր թէ՝ — Ահա թուրքերը հողվարքի կողմէն կուգան...:

Ինչպէ՞ս ընել, ո՞ր կողմ վազել... բայց գիւղի երեւելիներ քննելով որ առայժ բան չկայ, ժողովուրդը հանդարտեցնելով հազիւ կը ցրուեն:

Այս բոլոր խռարանցում, զառում, դաչում եւ փերիվայրումներու ժամանակ, Շահինեան Վարդապետ ինքն ալ, Զօրպաճեան եւ քանի մը այլ երեւելեաց հետ այդ խռնեալ բազմութեան հանդիպելով, երկիւղի եւ մատամնջութեամբ համակուած սրտի կաթուածի կը բռնուի եւ քանի մը շաբաթուայ հիւանդութենէ յետոյ կը վախճանի, խոր սուգի մատնելով իր պաշտօնակիցները, երեւելիները ու գիւղի ժողովուրդը, որոնցմէ շատ սիրուած էր: Առիէ վերջն էր, իրաւ ալ Թուրքերու հողվարքի կողմէն Կեսարիայէն 800 կամ 1000ի չափ զինուոր եկաւ Թոմարզա: Այս զինուորները չեկածէն առաջ ժողովուրդէն լսուած էր թէ զինուոր կուգայ, իբր թէ պաշտպանութեան համար: Այդ առթիւ գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը, ծեր, երիտասարդ, հարս ու աղջիկ եւ կիներ, կտուրներու վրայ ելած, կայնած էին: Գիւղի երեւելիներ, տէրտէր, վարդապետ, իշխան, նաեւ Թուրք երեւելիներ հոն էին դիմաւորելու համար: Թուրքաց Հողվի կողմէն կուգար զօրքը, (այդտեղ էր թրքաց գերեզմանոցը, որուն պատճառաւ Թուրքերու հողվը կ'ըսուէր) խառն բազմութիւնը կայնած կը դիտէր պարզուած տեսարանը: Խեղճ հայութիւն, ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ անկեղծ ու միամիտ կը գտնուէր, չէր գիտեր

ինչե՞ր պիտի պատահէր, ի՞նչ «ձիուն պիտի գար իր գլխուն» ինչպէս կ'ըսէր ժողովուրդը:

Երբ զօրքը զէնքի գնդակը հանելու չափ մօտեցաւ, սկսաւ ցրուիլ, Բարձր կոչուած ձորին ծայրէն՝ դէպի վանքի կողմի ծայրը «Պըլլընկ» ըսուած տեղը, իսկ միւս ծայրը գիւղին դէպի միւս ծայրը, Վերի Թաղի «Ճէհրիլիք» կոչուած տեղը ընդգրկող տարածութեան վրայ: Զօրքի ցրուիլը երբ կը տեսնեն Թուրքեր եւ Հայեր, մանաւանդ նախկին Թրքական զինուոր Այտընեան Համբարձում աղան, կը հասկնան թէ որսորդութեան դիրք կ'առնեն, ու տեսակ մը կռիւի նախապատրաստութիւն է, կը սրտմտին եւ երբ կը հնչէ զինուորական փողին վտանգի դէմ պատրաստ փողահարումը՝ կը պոռան Զօրպաճեանին.— Համ աղա՛, Համ աղա՛, ամա՛ն, ասիկա կրակի ջարդի փողահարութիւն է... Հոն էր Բուստըլուցի Հաճի Իպրահիմ աղան, որ մեր շրջանի Թուրք երեւելի մեծաւոր մըն էր, որուն շատ բարի եւ ազնուական մարդ մը ըլլալը համբաւուած էր ու Զօրպաճեանին ալ սերտ բարեկամն էր: Հոն էին նաեւ գիւղին միւտիրը, ժանտարմներ եւայլք, որոնք անմիջապէս իրենց կեցած տեղէն, զինուորի նշան կուտան թէ այստեղ ոչ հայերու եւ ոչ ալ Թուրքերու կողմանէ իրարու հանդէպ թշնամութիւն եւ վնաս կայ: Ասոր վրայ զօրքը սկսաւ նորէն մէկտեղուիլ: Անմիջապէս բանակին կողմանէ զինուորական մը ձին աստանդակելով եկաւ հասաւ բազմութեան քով եւ տեսնելով որ իրենց տեղեկացուածը բոլորովին զրպարտութիւն է եւ յերիւրանքներ, զօրքին գնաց հասկցուց իրողութիւնը եւ զօրքը մտաւ Թոմարզա: Հասկցուեցաւ թէ զօրքի հրամանատարութեան հաղորդուած է որ իբր թէ հայերը մզկիթի վրայ յարձակելով Թոմարզա գտնուած Թրքութիւնը ջնջել, մէջտեղէն վերցնել ուզած են եւ իրենք եկած են իսլամները փրկելու համար: Զօրքը առաջնորդուեցաւ ու գիւղին մէջ բաժնուեցաւ չորս թաղերու հայ երեւելիներու տուները եւ վանքի սրահներուն մէջ: Զօրքը քանի մը շաբաթներ Թոմարզացիներէն հիւրասիրուելէ ու խնամուելէ յետոյ մեկնեցան: Խմէրէկի ջարդի օրերուն ալ եկաւ քանի մը հարիւր զինուոր, դարձեալ Թուրքերու կողմանէ դաւադրաբար գրկուած: Ասոնք եւս մէկ երկու օրեր հիւրասիրուելէ յետոյ մեկնեցան: 1895–96 Թուականներուն Թոմարզան եւս իր ջարդ եւ կողոպուտի անձկութիւններն ու սարսափը ունեցաւ: Գիշեր ցերեկ հսկողութիւն եղաւ գիւղին եզերքը, կասկածելի անցքերը ու ճանապարհները: Մեր ինքնապաշտպանութեան միջոցներն էին որսորդի հրացան, դանակ, կացին, եւայլն: Այդ առենին էր, որ Թուրքերը գիւղին քանի մը հարիւր ոչխարի հօտեր (սիւրիւ)ն քշեցին տարին, որոնցմէ քիչ մաս մը միայն ետ բերուեցաւ վերջերը:

Թուրքերն ու իր ցեղակիցները վարժուած էին թալանելու հայ քրիստոնէին ունեցածները: Հայուն յառաջդիմութիւնը Թուրքերը միշտ չարամտութեանց կ'առաջնորդէր:

Թոմարզան 1909ի Ատանայի կոտորածի օրերուն ալ ունեցաւ նորէն, իր անձկութեան ու երկիւղալի օրերը եւ սարսեցաւ: Դարձեալ Թուրք խաժամուժ (պաշը պօզուգ) ամբոխը խումբ խումբ (չէթէ) կազմած լեռներու, ձորերու եւ պուրակներուն մէջ զարան սկսան նստիլ, յարմար եւ որոշեալ ժամուն գիւղին վրայ յարձակելու, ջարդել ու փչրելու եւ կողոպտելու համար: Այդ խառնակ եւ խռովւալ միջոցին հայ եւ Թուրք երեւելիներ, գիւղապետ (միւտիր)ը դիտակը ձեռքերնին քննութեան համար Սօղուլու կոչուած տեղէն հեռուէն հաւաքուած խուժանին շարժումները դիտելու կ'ելլեն: Չարամիտ միւտիրը, գիւղը անպայման ջարդել տալու մտադիր ըլլալով, դիտակը ձեռքը՝ քանիցս անգամ նայելով — Ես բան մը չեմ տեսներ կ'ըսէ: Այս այն միւտիրն է, որու թեւը կարելին հայ եւ Թուրք միասին զաւազանի զարկերով, Հաճի Միւքրէմին (Կէօպիւցի) աղան ալ համբերութիւնը հատած բարկանալով կը գոչէ.— Միւտիր էֆէնտի, պէն տիւրպիւնսիզ բէն կէօզիւմ իլէ կէօրիւյօրում տէ, սէն տիւրպիւ իլէ կէօրմէ՞յօրմուսուն (Ես առանց դիտակի իմ աչքովս կը տեսնեմ, դուն դիտակը աչքիդ ինչպէ՞ս չես տեսներ): Այդ միջոցին հոն ներկայ եղող զինուորականի մը հրաման կը տրուի, որը իր մարթին հրացանով գնդակ մը արձակէ դէպի խուժանը, որու հետեւանքով մէկը կը զարնուի: Այս պարագան Թուրքերու կողմէ քննադատուեցաւ եւ դատապարտուեցաւ գնդակ արձակողը «անմեղ» Թուրք մը սպաննելուն համար:

Ինչ դժուար էր այս տեսակ պայմաններու մէջ, այս տեսակ Թուրքերու հետ ապրիլը, որուն ալ փորձեցինք... Հոս տեղին կը համարեմ յիշել նմոյշ մը եւս Թուրքերու սովորական բարբարոսութենէն, որը պատահած է Թոմարզացի երեք անձերու վրայ, քանի մը Թուրքերու կողմէ, որոնք մինչեւ վերջը երբեք երեւան չելան: 1898ին, այս երեք հայերը առտուն կանուխ ելլելով Թոմարզայէն (ոտքով) 5–6 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Խմէրէկ քաղաքը կ'երթան, իրենց անհատական պէտքերը հոգալու: Հազիւ 2 ժամուայ ճամբայ կտրած առանց դէմ կ'ելլեն քանի մը Թուրքեր եւ կ'ուզեն զիրենք կողոպտել: Այդ միջոցին հայերէն մին կը փախչի, որուն վրայ կրակելով տեղն ու տեղը կ'սպաննեն: Իսկ միւս երկուքն ալ գլխուն ետեւէն՝ ծոծրակէն՝ ոչխարի նման կը մորթեն ու կը թողուն ճամբուն վրայ եւ իրենք կ'անյայտանան: Ասոնցմէ այն որ ինկած էր գնդակով սպաննելով մինչեւ Ճիճին (Ջոջըն) կոչուած փոքրիկ հայ (տաճկախօս) գիւղի կալերը հասած է եւ օգնութեան հա-

մար պռռացած, բայց այդ գիւղացիները ապագայի պատասխանատուութենէն վախնալով չեն կրցած օգնել ու հոն ինկած եւ մեռած է, բայց զարմանալի է որ անոր գլխակն ալ յետոյ միւս երկուքին քով ձգուած էր: Ասոնց անուններն էին Խաչեր Թէֆիչեան, (գնդակին զոհ գացողը), միւսները՝ Գրիգոր Ղարախանեան (կամ Թէքիչեան) եւ Տատուր Քէրիպեան: Ահաւասիկ այսպիսի բարբարոսութիւններ դարերէ ի վեր կը շարունակուէին թուրքերու կողմէ հայերու վրայ: Քրիստոնեայ Եւրոպայի խարդախ դիւանագիտական մրցակցութեան պատճառաւ, Թուրքիոյ մէջ երկու միլիոնէն աւելի հայութիւն զոհ գնաց այսպէսով:

Մեր օրերուն 1895ին մեր շրջանը դարձեալ յուզուեցաւ ուրիշ ոճիրով մըն ալ: «Կէօրմէզլիրմէնի» կոչուած ջաղացքը ալիւր աղալու համար գացող Պահնէնեան Գրիգոր եւ Հազարծեան (կամ Տալըլեան) Գալուստ աղօր, երկուքին ալ ճամբան կը կտրեն չորս-հինգ հոգիով եւ բռնի կը թլփատեն (սիւննէթ), Թէքսինցի Ալին, Մէվլուտին տղուն եւ Պէպէք կոչուած չարագործներու ձեռնակցութեամբ:

Հաճի Գրիգոր աղան եւ Գալուստ Աղօրը իրենք ալ թէպէտեւ զօրաւոր մարդիկ, 4–5 զինուած այս թուրքերու հետ թէեւ կը կռուին, սակայն մինչեւ վերջ չեն կրնար տոկալ:

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՓՕՅԱՃԵԱՆ ԵՒ ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ. ԲԱՋՈՒՄԵԱՆ. Թորոսեանց ցեղէն Գէորգ Վարդապետ Փօյաճեան աստուածաբան եւ պերճախօս եկեղեցական մըն էր: Ան՝ իր հիանալի պերճախօսութեամբ զինքը լսողներու ամէնքն ալ կը հիացնէր: Այնպէս որ ուրիշ խօսողներու քարոզը մտիկ ընողները Գէորգ Վարդապետին գերիվեր կը դասէին: Ուրիշ ատեններ եկեղեցին ոտք չի դնողները, երբ գիտնային կամ լսէին թէ Գէորգ Վարդապետը պիտի խօսի, այդ օրը երբեք եկեղեցիէն չէին ուզեր բացակայիլ ու եկեղեցին լեփ լեցուն կ'ըլլար:

Համբաւաւոր եղած էր նաեւ Դանիէլ Վարդապետ Բաջումեան, իր առաքինի կուսակրօնութեամբ եւ հրեշտակային հիանալի կերպարանքին ու ձայնին շնորհիւ: Ընդհանուր Կեսարիոյ շրջանը եւ աւելի հեռուները այս երկու վարդապետներու համբաւը տարածուած էր: Այնպէս գրաւիչ տպաւորութիւն ու համակրութիւն կը թողուր տեսնողին վրայ որ միանգամ զինքը տեսնողը կը փափաքէր կրկին տեսնել զինքը կամ վայելել իր այցելութիւնը ու ձայնը: Հակառակ իր Ֆիզիքական այս գեղեցկութեան եւ հրեշտակային ձայնին եւ ասոնց համար ժողովրդեան իր վրայ ունեցած համակրութեան երբեք չէր քարոզած ժողովրդեան ներկայութեան:

Մինչեւ այսօր ալ հասկցուած չէ թէ ի՞նչ էր պատճառը իր չի քարոզելուն, խօսելու կարողութի՞ւնը կը պակսէր, թէ այլ գաղտնիք մը կար անոր մէջը...: Բայց երբ սկսէր շարականի երգեցողութեան, իր հիանալի հրեշտակային ձայնի հաճելի եղանակովը՝ ամբողջ եկեղեցւոյ մէջը կը լեցնէր եւ ժողովուրդը կը հիպնոսացնէր: Դանիէլ Վարդապետի տեսքն ու ձայնը եւ Գէորգ Վարդապետին ալ պերճախօս քարոզութիւնը շատ ժողովրդականացած էր: Մանաւանդ Գէորգ Վարդապետը նոր օրերու մեր Յովհան Ոսկեբերանը կոչուելու արժանի էր: Այս իսկ պատճառաւ Կեսարիոյ շրջաններէն եւ ուրիշ հեռաւոր քաղաքներէն ու գիւղերէն՝ Մանճուսուն, Մունճուսուն, Թալաս, Մալաթիա, Մէրզիֆուն (Մարզուան), Կէմէրէկ եւ մինչեւ իսկ հեռաւոր Սեբաստիայէն, խումբ խումբ հայեր գեղեցիկ ձիակառքերով Թոմարզայի Սբ. Աստուածածին վանքը կը փութային ուխտի Աստուածածնի Վերափոխման Տօնի օրերուն:

Գէորգ եւ Դանիէլ Վարդապետները երկուքը միասին եւ մէկ օրուայ մէջ Սանփաննոս Եպիսկոպոս Շէհրիկեանի ձեռօք կը ձեռնադրուին Վարդապետ, կնքահայրութեամբ՝ Բարեյիշատակ Ղալբախճօղլու Գէորգ Էֆէնտիի, հարուստ եւ ազնիւ գերդաստանի տէր անձնաւորութեան: Ետքն՝ ասոնց ապագային եւ աստուածային շնորհքին փայլքը տեսնելով զիրենք օծողը, կնքահայրը եւ բոլորը կը հրճուէին: Ղալբախճօղլու Գէորգ Էֆէնտին ամէն տարի Սբ. Աստուածածնի տօնին օրը ուխտի եկողներու մէջէն պակաս չէր ըլլար, եւ իր առատաձեռն նուէրները կը բաշխէր պէտք եղած տեղերը: Այս զոյգ վարդապետները իրարու ազգական ալ էին: Դանիէլ Վարդապետի եղբօր Սարգիսին աղջկան հետ ամուսնացած էր Գէորգ Վարդապետի եղբայրը Նիկողոս (Տէտէ ալ կը կոչուէր) Վարժապետ Փօյաճեան: Ան՝ գեղեցիկ եւ ազնիւ բնաւորութեամբ տիպար կին մըն էր, մայրը՝ մեր հայրենակից Պ. Լեւոն Փօյաճեանի՝ Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան ձեռնհաս, յարգելի քարտուղարին:

Հետեւեալ հետաքրքրական դրուագը կը պատմուի Դանիէլ Վարդապետի մասին: Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Սրբազանի հրամանաւ Դանիէլ Վարդապետը Կեսարիա փոխադրուելով Սբ. Կարապետ վանքի տեսչութեան կը կոչուի: Կեսարիոյ իշխանաւորներէն մէկուն կնոջ ականջը կը հասնի Դանիէլ Հայր Սուրբի զմայլելի գեղեցկութեան եւ գրաւչութեան համբաւը: Այս կինը կը փափաքի անգամ մը տեսնել զինքը: Օրին մէկը յանկարծակի վանքը այցելելով, կը խնդրէ տեսնել այդ վեղարաւոր վարդապետը անպայման: Լուր կը ղրկուի եւ Հայր Սուրբը կը ներկայանայ խոնարհ կերպով մը: Վեղարով գոցած ըլլալով դէմքին կէսը, — հաճիս մի

քիչ մը առ միայն Հայր Սուրբ, կ'ըսէ: Վերջապէս պնդումներու վրայ Հայր Սուրբը քիչ մը վեր առնելով կը պարզուի անոր հրեշտակային դէմքը, որուն ի տես ազնուական կինը կը գոչէ, — Ինսան տէյիլ սին, մէլէք սին (դուն մարդ չես, այլ հրեշտակ ես) ու կը խաչակնքէ եւ երկիւղածօրէն կը խոնարհի անոր առջեւ եւ անոր Ս. Աջը առնելով ու փառք տալով Աստուծոյ, կը մեկնի:

Ս. Կարապետ վանքը շատ վարդապետներու ու եպիսկոպոսներու նոյնիսկ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներու օթեւան ու իջեւան եղած է:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ: 1886 *Հոկտեմբեր* 18 *Սրբոց Աւետարանչաց տօնախմբութեան շաբաթ օրը ժամը* 8*ին փոթորկոտ օր մը, Հաճնոյ վրայով Թոմարզայի Ս. Աստուածածին Վանքը եկաւ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ՔԷՖՍԻԶԵԱՆը (Մարաշ—Գերմանիկցի)*:

Թոմարզայի եկեղեցական դասի եւ հասարակութեան կողմանէ հանդիսաւոր ընդունելութեամբ դիմաւորուեցաւ Մկրտիչ Վեհափառ Հայրապետը, իր հետեւորդ Մարաշցի Ղազարեան Յովհաննէս Աւագ Սարկաւագին, իր քարտուղարին, սափրիչին եւ այլոց հետ միասին: Յաջորդ օրը՝ Կիրակի արշալոյսին՝ օդը ցրտելով կէս կանգուն չափ ձիւն տեղաց: 16 *օրուայ ընթացքին Վեհափառը եւ իր հետեւորդները ամենայն յարգանօք հիւրասիրուեցան եւ* 2 *Նոյեմբերին Հրեշտակապետաց Տօնի Երկուշաբթի օրը՝ մեկնեցաւ դէպի Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը, ուր* 12 *օր մնալէ յետոյ՝ հասաւ Կեսարիա,* 23 *օր ալ հոն մնալէ ետքը անցաւ Եօզղատ եւ այսպէս հայրապետական այցի շրջան մը ըրաւ: Մկրտիչ Կաթողիկոս երկայնահասակ, նիհար դիմագծով, մանրիկ եւ խոհուն աչքերով անձնաւորութիւն մըն էր: Կիլիկիոյ Կաթողիկոս ընտրուած էր* 1872 *Մայիս* 7*ին, չորրորդ կիրակին՝ Կիլիկիոյ Մայր Աթոռին Կաթողիկոս օծուած եւ անոր հետեւեալ կիրակին՝ Մայիս* 14*ին ալ Սբ. Միւռոնի օրհնութիւնը կատարած*:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ: 1911 *Մայիս* 21*ին Շաբաթ օր կէսօրէ վերջ ժամը* 3*ին Սիսէն Սէօյիւտլիւյի վրայով մեծահանդէս շուքով Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքը եկաւ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽԱՊԱՅԵԱՆ (Խար-*

բերդի Եղէգն գիւղէն) իր հետ ունենալով Երուսաղէմի նախկին լուսարարապետ, եւ իրմէ օծեալ՝ Տէր Խորէն Եպիսկոպոս Դիմաքսեան, (Կիւրինցի) Տ. Եփրեմ Վրդ. Ասլեան — Տոհմունի — (Սսեցի) փոքրաւորը եւ այլ հետեւորդներ: Երկու գիշեր վանքը գիշերելէ յետոյ Երկուշաբթի առաւօտ գիւղի Ս. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցին հանդիպելով, օրհնութենէ մը յետոյ մեկնեցաւ Ս. Կարապետ: Գիշեր մը հոն մնալէ վերջ իջաւ Կեսարիա, ուր շքեղ հանդիսաւորութեամբ դիմաւորուած էր: Կիրակի Մայիս 29*ին Վեհափառ Կաթողիկոսը Կեսարացւոց խնդրանօք, եկեղւոյն հոյաշէն Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն մէջ Ս. Պատարագ կը մատուցանէ: Սոյն պատարագէն օր մը առաջ Մայիս* 28 *Շաբաթ օր մը, Կաթողիկոսին ընկերացող Խորէն Սրբազանէն, նոյն եկեղեցւոյ մէջ, Թոմարզայի վանուց սաներէն* Յովհաննէս Թորոսեան, *Կէօմէտեցի Ստեփան Տօնիկեան, եւ Տաչանցի Յարութիւն Մարկոսեան տիրացուները սարկաւագութեան աստիճանի արժանացան:*(*)

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԶԱՆԱԶԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ. Թոմարզայի Սբ. Աստուածածին եւ Սբ. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցիէն զատ հոն կային նաեւ գետնափոր եւ բաց տեղեր, որոնց դէպի Արեւելեան կողմի պատին վրայ առ հասարակ խաչաձեւ փորուածքներ կային: Տղեկս գիւղին տան ճիշդ քովը կար՝ այս տեսակ տեղ մը, բաւական խոր, մութ ճամբայով մը, անունը դրուած էր Սբ. Ստեփաննոս: *Երբեմն բարեպաշտ անձինք ու կանայք խունկ ու մոմ կը մատուցանէին: Ես ինքս ալ շատ ժամանակ հոն մտած եմ աղօթելու համար: Այս տեսակ տեղեր ամէն թաղի մէջ ալ կային,* Սբ. Խաչ, Սբ. Նշան, Սբ. Սարգիս, Սբ. Յակոբ *եւայլն անուններով: Երբ Ս. Յակոբայ պահքը լրանար, սովորութիւն եղած էր, աւանդաբար ամէն տարի մատաղ ընել: Հայոց գերեզմանոցին մօտ կար՝* Սբ. Յակոբայ *վրան բաց մատուռ, խաչաձեւ փորուածքը վրան, գերեզմանոցին քովն էր նաեւ ի հնուց ճարտարօրէն կերտուածք տեղ մը (յունական կառո՞ւն) հայերը Ս. Աստուածածին անուն դրած էին այդ տեղին: Այդ մատուռին մէջ մատաղ օրհնութիւն եւ հանդստեան արարողութիւն կը*

(*) Այս մասին մէջ օգտուած եմ Դանիէլ Վրդ. Բագումեանի գրածէն, որ լոյս տեսած է «Երեւան Հանդէս» թերթին կողմէ, որը կը խմբագրէր Վարդան Զոլըմեանը:

կատարուէր մեռելներու հոգւոյն համար: Այդ մատաղէն ուտելու կուգային ամբողջ Թոմարզացիք մէջի Թուրքերէն ի զատ, շըրջակայ Թուրք գիւղերէն ալ: Իրենք ուտելէ եւ կշտանալէ վերջ իրենց հիւանդներուն ալ կը տանէին, որպէսզի ուտեն եւ բժշկուին:

ՄԵՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՇՈՒՐՋ

Ըստ «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» գրքին՝ Թոմարզայի Ս. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցին հիմնուած է 1837ին, բայց ըստ Յովհաննէս Սարկաւագ Թորոսեանի, այս եկեղեցւոյ հիմնարկութեան թըւականը անծանօթ է, թէեւ յիշատակարաններ կան, որոնք մասամբ կը ճշդեն հիմնման հնութիւնը: Որքան հին է գիւղը, որպէս Հայ Թոմարզա, նոյնքան հին է նաեւ Ս. Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցին: Սոյն Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցւոյ շինութեան հետ կառուցուած է նաեւ Թորգոմեան Վարժարանը, որ յետոյ փոխուած է Սահակեանի: 1909ին, չորս թաղերէ մէկ, մէկ անձ՝ Յակոբ Երլանեան (Վերի Թաղէն), Զաքարիա Սանայեան (կամ Սալպաշեան, Վարի Թաղէն), Թորոս Ալթըպարմագեան (Հայեկէն) եւ Սարգիս Քէչէճեան (Օրթա Թաղէն) Հոգաբարձու կ'ընտրուին: Ասոնք դպրոցը աւելի լաւ կազմակերպելով եւ դասարանները վերածելով պաշտօնի կը կոչեն հինգ դասատուներ, Տէր Յակոբ քահանայ Պօյաճեանը տնօրէն ընտրելով: 1901ին դպրոցը կ'ունենայ 280 աշակերտ (մանչ), 4 ուսուցիչներ, 175 ղրուշ ամսական ճգճիմ թոշակով, որը կը հոգացուէր եկեղեցւոյ սնտուկէն:

Երբ այս մարդիկը վերակացու կ'ընտրուին, վարժարանը մինչեւ այն ատեն ունեցած հին գրութենէն կը փրկեն:(*) Թաղական Խորհուրդը կը նորոգէ եկեղեցին ալ, եկեղեցւոյ սեպհական ձիթահանը արդիւնաբեր կալուածի մը կը վերածէ: Հին գրութեամբ կառավարուած դպրոցը լաւ վիճակի մէջ կը դնէ: Աղջիկներու համար ալ դպրոց մը կը բանայ, ընդհանուր ծախքը 220 Օսմանեան ոսկիի բարձրացնելով (ծախքը կը հոգացուէր եկեղեցւոյ սնտուկէն եւ նաեւ թոշակներէ): Սահակեան Վարժարանին իր կարեւոր նըպաստը բերած է «Թոմարզայի Ազգ. Սահակեան Վարժարանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը», որը 1909 Մարտ 1ին կազմուած էր Ամերիկայի Րէյսին քաղաքի մէջ հաստատուած Թոմարզացի գաղթականներէն:

1910ին երբ անդամներուն թիւը 150ի հասաւ, այս ընկերութիւնը կարեւոր գումար մը եւս ղրկեց երկիր, որ ուրիշ յարմար դպրոց մը եւս շինուի եւ այդ նպատակաւ հող մըն ալ գնուի, սակայն վերահաս պատերազմին աղէտը պատճառ եղաւ որ ատիկա չիրագործուի:

Այսպէս յառաջդիմութեան, զարգացման եւ մանաւանդ բարգաւաճման վրայ էին Թոմարզացիք, երբ ընդհանուր պատերազմը վրայ հասաւ եւ Թոմարզան ալ զոհ գնաց թրքական վայրագութեանց եւ խժդժութեանց:

(*) Այդ ատեններուն Թոմարզայի ժողովուրդը մեծ մասամբ անգրագէտ էր: Շատ քիչեր կային, որոնք գրել կարդալ գիտնային եւ գրաբարէն հասկնային: Այնպէս որ գրաբար գիտցողները ժողովուրդին մէջ կը մատնանշուէին:

ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

1887–1888 թուականին Թոմարզայի մէջ կար միայն մէկ վարժարան, Սահակեան Վարժարան անունով, որը բաւական ժամանակներէ ի վեր հին ձեւի վրայ աւանդաբար շարունակուեցաւ, պարզ կարդալ գրել սորվեցնելով աշակերտին: Բացառաբար ուշիմ եւ սըրամիտները բաւական հմտութեան կ'արժանանային: Երբեմն մէկ եւ երբեմն երկու վարժապետ կ'ունենար այս վարժարանը: Վերոյիշեալ թուականներուն երբ ես հինգ տարեկան տղայ էի, դպրոց յաճախել սկսայ, մեր ուսուցիչներն էին՝ մէկը ինծի դրկից՝ Նիկողոս (Տէտէ) վարժապետ Պօյաճեան, Գէորգ Վարդապետի եղբայրը, միւսը՝ Միքայէլ վարժապետ Արմաղանեան, որը իր երկու աչքերուն կոյր ծնած էր: Երկուքն ալ միշտ եկեղեցւոյ ջերմեռանդ եւ հմուտ երաժիշտներն էին:

Անոնք դպրոցէ զատ երաժշտութեան մեծ հոգածու, հիանալի ձայնաւոր եւ մեր եկեղեցւոյ սոխակներն էին, մանաւանդ Միքայէլ վարժապետը, որուն յանձնուած էր եկեղեցւոյ դպրապետութեան պաշտօնը ընդմիշտ: Երկուքն ալ երկար ժամանակէ ի վեր դասատու էին գիւղին Սահակեան Վարժարանին, որոնց տարեթոշակը չորս ոսկիէն անդին չէր անցներ: Դպրոցին տէրն ու տիրականը Թաղական Խորհուրդն էր:

ՆԻԿՈՂՈՍ (ՏԷՏԷ) ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՊՕՅԱՃԵԱՆ ազնիւ, խնդումերես եւ ժողովրդային անձնաւորութիւն մ'էր: 1906–1907 թուականներուն քանի մը հոգիներու հետ դէպի Ամերիկա ճամբայ կ'ել-

լէ: Իր ընկերակիցները կ'ըլլան Ղուկասեան Թաչեր վարպետ, եւ Սամուէլեան Սամուէլ: Թուրք կառավարութեան կողմանէ Իզմիրի մէջ, իբրեւ ակրութեան անհաւատարիմ ու անհնազանդ յանիրաւի բանտի դատապարտուելով մօտ 2 տարի եւ հազիւ 1908ին, կեցց Սահմանադրութեան առթիւ ներման արժանանալով բանտէն ազատուեցան: Անշուշտ այդ բանտային նեղութիւն ու զրկումներէն ազդուելով Փիլիպեան ակարութեան եւ հիւանդութեան ենթարկուեցան: Անկէ վերջ թէեւ ապրեցաւ մի երկու տարի, բայց վերջապէս իր մէջ բոյն դրած հիւանդութիւնը զրկեանց զինքը եւ իր մահկանացուն կնքեց 1909 (կամ 1910)ին ի մեծ ցաւ իր մեծ եղբօր Գէորգ Վարդապետին, ընտանիքին ու գաւառին: Բանտէն ազատուած տարին էր: 1908-ի ամրան իրենց տան առջեւ նստելու համար դրուած աթոռներին վրայ եղած կրակոտ ուղերձ մը բրաւ զինքը գնահատելու ու շնորհաւորելու համար հաւաքուած բազմութեան եւ կառավարութեան կողմանէ ի գործ դրուած բռնութեան եւ կեղեքումներու մասին: Մեռնելէ առաջ բարեխրատաբար իմ ալ ամուսնութեան պարտականութիւնը իրենց տան մէջ կատարել տալու, իբրեւ հայր խնամք տանելով Գույումճեան Յարութիւն ազգականիս հետ, քանի որ հայրս մեռած էր:

ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՄԱՏԱՂՃԵԱՆ 1888 եւ 89ին, քանի մը խոհեմ եւ ուշիմ անձինք, Սահակ աղա Նէմէճիճեան, Կարապետ Սունայեան, Յարութիւն Գույումճեան (կամ Քէլիչեան) եւ Ստեփան աբեր Թէլլեան (Այվազեան), իրենց գաւառը լաւ ուսում ու դաստիարակութիւն տալու համար յարմար ուսուցիչ մը կը փնտռեն ու առ այդ կ'ընտրեն Պետրոս վարժապետ Մատաղճեանը, որ իր մանկութեան օրերուն Հաճին տարուած եւ հոն հայերէն գրաբարի եւ տաճկերէնի մէջ լաւ զարգանալով հմուտ մէկը դարձած էր: Անոր դասատու ընտրուելուն պէս, որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր աշակերտ տարեկան 2 մէճիտ վճարէ, որը յետոյ 3ի բարձրացաւ: Եկեղեցւոյ սենեակներէն մէկը իբրեւ դասարան յատկացուեցաւ: Այսպէս այդ նեղ սենեակին մէջ, երկար ժամանակ մինչեւ 1910 ուսուցչութիւն ընելէ եւ գիւղին ալ բաւական աչքի զարնուելիք ուսեալ եւ կարող աշակերտ տալէ յետոյ, (հայերէն, տաճկերէն եւ թուաբանութեան մէջ) զինքը փոխադրեցին վանքը, ուսուցչութեամբ զբաղուելու: Այսօր, այդ թուականէն սկսեալ, բոլոր զարգացած սերունդը շատ բան կը պարտի այս կրթական մշակին: Քանի որ գրեթէ անոնց բոլորը իր աշակերտներն էին: Երբ լսեցաւ թէ Պետրոս վարժապետ Մատաղճեան մեռած է, ամբողջ Թոմարզան ցնցուեցաւ եւ թունդ ելաւ քաղաքը: Իր յուզարկաւորութեան եւ թաղման

արարողութեան հսկայ բազմութիւն մը ներկայ էր, (որուն ականատես եղած եմ) ախրացու, սարկաւագ, քահանայ ու վարդապետ, խաչ ու խաչվառով: Գերեզմանին վրայ դամբանական մը խօսեցաւ արտասուաթոր աչքերով երջանկայիշատակ Յովհաննէս Վարդապետ Վահրամեան: Մինչեւ այսօր ալ կը յիշուին իր ջանքերը եւ թողուցած լաւ յիշատակը:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԱՂՔԱՏԱԽՆԱՄ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թոմարզացին Ամերիկայի մէջ առաջին անգամ հիմը դրաւ Աղքատախնամին, (երբ դեռ ուրիշ հայրենակցականներ խոր քունի մէջ էին) Ուսումնասիրաց Ընկերութեան ալ հիմը դրուեցաւ 1909 Մարտ 5ին, մինչդեռ նախական կազմութեան որոշումը առնուած էր 1908ին, բայց ինչ ինչ պատճառներով այդ որոշումը իրագործուած է 1909ին: Այս կազմակերպութեան առաջին անգամ գաղափարը յղացող եւ մղում տուողը եղած է Յարութիւն Տէտեան (կամ Տէր Գրիգորեանը): Օրին մէկը Յարութիւնը Սեբաստացի եւ Խարբերդցի քանի մը հոգիներու կազմած մէկ ժողովին ներկայ կ'ըլլայ, հոնտեղ Յարութիւնը Թոմարզայի բարբառով խօսելուն համար անոնց ծիծաղին կ'արժանանայ: Այս ընթացքը Յարութիւնին հայրենակցական արժանապատուութեան դպչելով եւ անկէ զրգռուած կ'որոշէ անոնց չի հաւնած Թոմարզացիներու հայրենակցական ուժը ցուցահանել: Անմիջապէս իր յղացած Ուսումնասիրացին մարմին կուտայ օգնելու համար Թոմարզայի նոր սերունդի դաստիարակութեան նիւթապէս: Այդ միտքով տոգորուած՝ անմիջապէս Ճինկէօզեան սարկաւագ Յովհաննէսը գտնելով առնողական կերպով կ'առաջարկէ անդամաձա ընկերութեան մը հիմնումը: Ասոնց կը միանայ յաւէտ ողբացեալ մեծ նահատակ Մահտեսի Յակոբ Մատաղճեան եւ ապա ուրիշներ, որոնց ջանք ու աշխատանքով հիմը կը դրուի ընկերութեան եւ անունը կը դնեն ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ:

Աղքատախնամի եւ Ուսումնասիրացի միացման հիմը կը դրուի 1926 Սեպտ. 12ին: Առաջին կեդրոնական վարիչ մարմնին անդամ կ'ընտրուին.—

Տեարք՝
Յովհաննէս Տէր Գրիգորեան՝ Նախագահ
Տիգրան Ճինկէօզեան՝ Ատենապետ
Վարդան Զալըմեան՝ Ատենադպիր
Միքայէլ Գալայճեան՝ գանձապահ
Բարսեղ Գալայճեան՝ կնքապահ

Դժբախտաբար այս միացումէն առաջ սոյն երկու միութիւններու համապատասխան արձանագրութիւնը կը պակսի, քանի որ անոնց արձանագրութեանց տետրակները անհոգութեա՞ն թէ մասնաւոր նկատումով կորսուած են։ Անոնք մեր պատմութեան եւ նոր սերունդին համար շատ կարեւոր էին։ Մեր նպատակը այս ցաւը գրգռել չէ այլ անոր անհրաժեշտութիւնը մատնանշել է հոս։ Ս. Միլվօքի եւ Բէյսինի մասնաճիւղի վարչութեան փոխանցուած եւ իբրեւ հաշուետոմար ընդունուած տետրակի սկիզբը լուսաբանուած է կորսուած ըլլալուն պարագան։

Յիրաւի ցաւալի է որ սոյն մեր ընկերութիւնը, իր հիմը դրուած թուականէն սկսեալ ի՜նչ փուլերէ անցած, գրկումներու ենթարկուած է, կ՚արժէր գիտնալ։ Վստահաբար եւ նախանձոտ անհատներու կողմանէ միշտ ալ մարդկային ընկերութեան վնաս հասցնողներ յաճախ եղած են։ Բայց եղեր են եւ կան ալ անհատներ, որոնք ամէն նեղութիւն եւ նախատինք աչքի առնելով՝ արիաբար եւ առանց վարձու ակնկալութեան միշտ ալ աշխատած են գէշերու ըրածները դարմանել։ Թոմարզացիները ուրախ են որ իրենց մէջ միշտ ալ անպակաս եղած են զոհաբերող եւ մեծ կամքի տէր մարդիկ, որոնք տոկալով դժուարութեանց այս ընկերութիւնը ապրեցուցած են եւ դեռ կ՚ապրեցնեն փայլուն կերպով։ Մեր պարտաճանաչ վարչութիւնները իրենց կարողութեան ներած չափով կարելին ըրած են օգտակար ըլլալու հայրենակցական նպատակներու։ Անոնք իրենց հերթին ըրած են մատաղ, խնճոյք, դաշտահանդէս, պարահանդէս, թէյասեղան եւ այլ ձեռնարկներ։

ԳՆԱՀԱՏԵԼԻ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ. Այս պատուական հայրենակիցներէն մէկն է այսօր, ամէնէն աչքառու եւ կարկառուն ընկեր Տիգրան Ճինկէօզեանը, որ համբերող, տոկուն եւ շրջահայեաց է ու իր հնարամտութեամբ եւ վարչագիտութեամբ քիչ վերը յիշուած մատաղ-դաշտահանդէս եւայլնի ձեռնարկներու մէջ, ամէն ժամանակ խօսելով, թելադրելով, առաջնորդելով դժուարին խնդիր ու գործերու մէջ ելք ու ճանապարհ գտնել աշխատած է ու նաեւ իր ջանքն ու զոհաբերութիւնը ի յայտ բերած է եւ կը բերէ միշտ։ Հին տոմարի կորսուելէն եւ Դաշնակցութեան խումբին միութենէս բաժանումէն ետքը, այդ խումբի հետ հաշուեյարդարութիւն կատարուած օրերուն, իր հետ ունենալով նաեւ Ալեքսանդր Պչագլեանը, ահագին նեղութիւն եւ դժուարութիւն կրելով, երկու կողմերու հաշիւ եւ գժտութիւնը մաքրած է։

Նոյնպէս գնահատանքի եւ գովեստի արժանի է Ամերիկա ոտք կոխած օրէն ի վեր՝ միութեանս կեդրոնի անխոնջ նուիրուածներէն ընկ. Լեւոն Պօյաճեան, որ քարտուղարութեան ծանր եւ դըժուարին լուծը ուսին առած կը գործէ ընկերութեանս մէջ, մեծ յարգանքի արժանանալով, որուն գործը դժուար թէ ուրիշ մէկը կարենար գլուխ հանել։

Նոյնպէս ընկեր Գրիգոր Քէթիպեան, որը իր առատաձեռն զոհողութեամբ բոլոր ընկերները կը գերազանցէ, խնճոյքի, դաշտահանդէսի եւայլնի ժամանակ։ Ան միշտ օտարազգի բարեկամն եւ մտերիմներն ալ իր հետ դաշտահանդէսի վայրը փութացնելով, ուտել խմել եւ ծախսելով կը զուարճացնէ մեզ, ի շահ միութեանս։ Եւ դեռ շատ շատեր թէ Բէյսին եւ թէ Ս. Միլվօքի, ինչպէս Յակոբ Երլանեան, Բարսեղ Պ. Քէյիշեան, Վարդան Ջալըմենց եւայլն։

Եւ շատեր, որոնք այսօր իրենց մահկանացուն կնքած են։ Ողջ Թոմարզացիութիւնը Բէյսինի, Ս. Միլվօքիի եւ Գալիֆորնիայ մէջ, նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս պարտաճանաչ, զոհաբերող ընկերներ, միութեանս կեանք, փայլ եւ յաջողութիւն տուած են։ Փառք եւ պատիւ իրենց, որ ամէն ժամանակ կ՚աշխատին միութիւնը կենդանի պահելու եւ զայն մղելու դէպի նորանոր յաջողութիւններ։

Տարիներու ընթացքին միութիւնս իր հիմնադիրներու, անդամներու եւ համայն Թոմարզայի անցելոց հոգւոյն ի յիշատակ եկեղեցւոյ մէջ եւ թէ դաշտին մէջ՝ մատաղ օրհնութիւն եւ հոգեհանգիստ կատարել տուած է, թերեւս տասն անգամէն աւելի, իսկ խնճոյք եւ դաշտահանդէսներ հաշիւ չունին։

Հոս տեղ կը ներկայացնենք 1908 կամ 1909 թուականին Ուսումնասիրացի հիմնադիր եւ առաջին վարչական անդամները.—

Յարութիւն Տէր Գրիգորեան (Տէտեան)
Յովհաննէս Սարկաւագ Ճինկէօզեան
Մահտեսի Յակոբ Մատաղեան եւայլք։

Ասոնցմէ դուրս շատեր ալ դժբախտաբար մեզի անծանօթ մնացած են եւ մեռած։ Անոնք կը հանդիսանան մեր Անծանօթ Զինուորը եւ որոնք միշտ պիտի արժանանան մեր խորին յարգանքին։

1912էն ասդին կը յիշուին Մկրտիչ Գալֆայեան, Պարսամ Գալֆայեան, Խաչեր Քէչէճեան, Հաճի Գալֆայեան, (կամ Հիթիթեան), Ալեքսան եւ Պօղոս Գույումճեաններ, Արթին Տէր Կարապետեան, Հայրապետ Տէտեան եւայլն։ Իսկ Միացեալի (Ուսումնասիրաց եւ Աղքատախնամի) Կեդրոն-Վարիչ Մարմնի առաջին կազմի մասին անկէ առաջ արտայայտուած ըլլալով՝ հոս կը ներկայացնենք Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան անդամներու ցանկը.—

ՄԱՀԱՑԱԾՆԵՐ

1· Բարսեղ Գալայճեան
2· Վարդան Ջալըմենց
3· Հայրապետ Մատաղեան
4· Գրիգոր Թաքոսեան
5· Արսէն Քէրխպեան
6· Թորոս Թէլլեան
7· Խաչեր Հանի Պէկեան
8· Գրիգոր Մատաղեան
9· Հանի Խըշխըշեան
10· Յովհաննէս Կիւրիւնեան
11· Իսկէնտէր Զէքեան
12· Մանուկ Թորոսեան
13· Աւագ (Գալֆա) Ազկիւլեան
14· Նազարէթ Ֆերունեան
15· Կարապետ Պօրանեան
16· Միհրան Տէտեան
17· Խաչեր Տրդատեան
18· Արթին Ճինկէօզեան
19· Լեւոն Զօպանեան
20· Սարգիս Տէտեան
21· Կարապետ Մարկոսեան
22· Միհրան Մաղաքեան
23· Գրիգոր Գառէմեան
24· Գալուստ Հանի Պօղոսեան
25· Կարապետ Հանի Պօղոսեան
26· Բարսեղ Անտիկեան
27· Գասպար Թորոսեան
28· Տէր Վարդան Քհնյ· Գաւիրեան
29· Գրիգոր Տէտեան
30· Միհրան Բազումեան
31· Գաբրիէլ Տէտեան
32· Խաչեր Քէչէճեան
33· Տատուր Բաբէլեան
34· Դանիէլ Բաբէլեան
35· Հայրապետ Չիրքինեան
36· Ռուբէն Պչագլեան
37· Յակոբ Քիւլաֆեան
38· Հանի Շէհիրլեան
39· Գալուստ Շէհիրլեան
40· Գալուստ Չիրքինեան
41· Տիգրան Ազկիւլեան
42· Կարապետ Քէօրօղլանեան
43· Մելքոն Տէտեան
44· Իսկէնտէր Տօնիկեան
45· Արմենակ Առաքէլեան
46· Առաքէլ Առաքէլեան
47· Սարգիս Պչագլեան
48· Մանուկ Պ· Քէշիշեան
49· Միհրան Չօրպաճեան
50· Իսկէնտէր Չօրպաճեան
51· Յակոբ Կաղըճեան
52· Գրիգոր Տէր Կարապետեան
53· Պետրոս Գաբրիէլեան
54· Ալեքսանդր Պչագլեան
55· Հայրապետ Գասպարեան
56· Հանի Պէշիրեան
57· Հանի Ֆօլմէսէկեան
58· Յարութիւն Գալայճեան
59· Յովհաննէս Բալթալեան
60· Սարգիս Ալէքսանեան
61· Գաբրիէլ Պօրանեան
62· Միհրան Կիզիրեան
63· Տատուր Աղապալեան
64· Մարտիրոս Տէօվլէթեան
65· Մելքոն Տէտեան

ԱՊՐՈՂ - ԳՈՐԾՈՂՆԵՐ

1· Տիգրան Ճինկէօզեան
2· Եղիա Կիզիրեան
3· Գալուստ Կիզիրեան
4· Տիգրան Բէհլիվանեան
5· Իսկէնտէր Թէքիրեան
6· Գրիգոր Քէրխպեան
7· Պարսամ Մէնէշեան
8· Յարութիւն Զօպանեան
9· Արթին Պալեան
10· Սահակ Ազկիւլեան
11· Յովհաննէս Եօղուրթճեան
12· Կիրակոս Խուրշուտեան
13· Սեդրակ Կէտիկեան
14· Հայրապետ Ազատեան
15· Յարութիւն Պարուքեան
16· Մինաս Բաբէլեան
17· Գրիգոր Պօրանեան
18· Միսակ Տէտեան
19· Գրիգոր Սուվաճեան
20· Միհրան Տէտեան
21· Ղազար Ղազարեան
22· Մանուկ Ճինկէօզեան
23· Աւագ Սահակեան
24· Նազարէթ Տէտեան
25· Գալուստ Տէտեան
26· Ղուկաս Մաղաքեան
27· Պետրոս Եօղուրթճեան
28· Ղազար Մըրդըճեան
29· Միհրան Պալեան
30· Սիմոն Հանի Թորոսեան
31· Իսկէնտէր Պչագլեան
32· Յովսէփ Պչագլեան
33· Բարսեղ Պչագլեան
34· Գրիգոր Պչագլեան
35· Յակոբ Պչագլեան
36 Հայրապետ Ծերուկեան
37· Գրիգոր Չիրքինեան
38· Սահակ Գայսէրլեան
39· Միհրան Ղազարեան
40· Կարապետ Կէտիկեան
41· Յովակիմ Չօրպաճեան
42· Սարգիս Արմաղանեան
43· Արիս Արմաղանեան
44· Միհրան Արմաղանեան
45· Տիգրան Արմաղանեան
46· Արմաղան Արմաղանեան
47· Խաչեր Մէնէշեան
48· Համբարձում Գ· Պօղոսեան
49· Կարապետ Թէքիրեան
50· Երամ Չօրպաճեան
51· Յովհաննէս Դուլումեան
52· Գասպար Սալպաշեան
53· Նազարէթ Չօրպաճեան
54· Գաբրիէլ Գասպեան
55· Սարգիս Ս· Գաբրիէլեան
56· Գրիգոր Կ· Քէշիշեան
57· Կարապետ Տրդատեան
58· Ազատ Ազատեան
59· Գրիգոր Այգըրեան
60· Արսէն Անտիկեան
61· Արթին Գալայճեան
62· Յովհաննէս Առաքէլեան
63· Արիս Թիւֆէնկճեան
64· Սարգիս Սօլագեան
65· Նազարէթ Սալպաշեան
66· Յարութիւն Կ· Պօրանեան
67· Պարսամ Հիւթիւթեան (Գալայճեան)
68· Յովսէփ Բաբէլեան
69· Յարութիւն Ազատեան
70· Պետրոս Ալէքսանեան
71· Սարգիս Պէշիրեան
72· Սարգիս Կիզիրեան
73· Արշակ Եալընզըլըճեան
74· Արմէն Պաղտասարեան
75· Դանիէլ Ոսկան Գաբրիէլեան
76· Սարգիս Անտիկեան
77· Խաչատուր Ս· Գաբրիէլեան
78· Կարապետ Աղապալեան
79· Յարութիւն Օ· Գաբրիէլեան
80· Ծերուն Գաբրիէլեան
81· Յովհաննէս Պ· Քէշիշեան
82· Գասպար Սալպաշեան
83· Նազարէթ Չօրպաճեան

Սոյն անուանց եւ Միացեալի իբրեւ հաշուետումար ծառայած տոմարի վերի լուսանցքի մէջի գրութենէն յայտնի կ'ըլլայ, որ այդ

տեղն Միացեալի կեդրոնավայրը Ս. Միլուօքի՞ թէ Րէյսին ըլլալու խնդրոյն որոշման առթիւ քուէարկութիւն կատարուելով եւ այդ քուէարկութեան մասնակցիլ չուզելով ձեռնպահ մնացած են.—

Հայրապետ Տէտեան
Սերոբ Շահանեան
Փանոս Մղտըսեան
Սարգիս Տէտեան
Խաչեր Գայսէրլեան

Հետեւեալ օրը Սարգիս Տէտեան ի նպաստ Րէյսինի կը քուէարկէ:

Երկար տարիներ անկեղծօրէն եւ անձնուիրաբար Միութեան ծառայող վեթերան ընկեր եղած է հանգուցեալ Յակոբ Երլանձեան, որ հաւատարմաբար աշխատած է մինչեւ իր մահը:

Եւ դեռ շատեր ալ կան, որոնց խրախուսիչներն առանձինն առանձինն Միութեան մատուցած ծառայութիւն ու բարեմասնութիւնները եթէ մի առ մի յիշատակել եւ գրի առնել հարկ ըլլայ հատորներ կը լեցուի: Հետեւաբար նուաստիս կարողութենէն վեր է: Առ այդ պարտականութիւն կ'ըլլայ Միութեան ներքին եւ արտաքին գործերուն աւելի լաւ տեղեակ եւ հմուտ վարչականներուն եւ մանաւանդ Պատ. մեր նուիրեալ քարտուղար ընկ. Լեւոն Պօյաճեանին, որպէսզի մանրամասնօրէն եւ ընդարձակաբար պատմութեան յանձնէ զանոնք: Ցաւալի է սակայն որ դժբախտ արկածի մը հետեւանքով անոր ալ աջ թեւի վնասուելովը անկարողութեան է մատնուած: Այս ցաւալի պարագան դարձեալ Միութեանս մեծ դժբախտութիւն մըն է:

1913էն սկսեալ մինչեւ 1942 անարժանաբար իբրեւ պարզ անդամ, եւ 1942էն սկսեալ մինչեւ օրս ալ (1960) իբրեւ Րէյսինի մասնաճիւղին քարտուղար, Գրիգոր Բէթիգեան եւ Պարսամ Գալայճեանին հետ իբրեւ խորհրդական եւ իրար օգնական, կը ծառայեմ Միութեանս, ամէն տարի խնձոյքներու եւ դաշտահանդէսի պատրաստութեան ծանր բեռը մեր վրայ կրելով, Միութեանս օգտին համար:

Ներկայիս Թ. Մ. Ընդ. Կեդրոնի Վարիչ Մարմնի անդամներն են.—

Տիգրան Ճինկէօզեան՝ *Ատենապետ*
Լեւոն Պօյաճեան՝ *Ատենադպիր*
Արմէն Սուվաճեան՝ *Գանձապահ*
Ալեք Սուվաճեան՝ *Խորհրդական*
Հաճի Էմմի Վահրատեան՝ *Կնքապահ*

1958 Թուականի Նոյ. ամսուայ մէջ միութեանս Րէյսինի մասնաճիւղին նորընտիր վարիչ մարմինին անդամ ընտրուեցան հետեւեալ անձինք.

Մանուկ Ճինկէօզեան՝ *Ատենապետ*
Յարութիւն Պարութեան՝ *Ատենադպիր*
Արթին Պալեան՝ *Փոխ Ատենադպիր*
Գաբրիէլ Գասպեան՝ *Գանձապահ*
Պարսամ Գալայճեան՝ *Խորհրդական*

Գալիֆորնիոյ մէջ հաստատուած Թոմարզայի Միացեալ մասնաճիւղը իր ուրոյն եւ առանձին վարիչ մարմինը ունի:

Հոս տամք իբրեւ զեկոյց Միութեանս գործունէութենէն մաս մը: Ան՝ ասկէ տասնումէկ տարի առաջ՝ 1949էն՝ իբրեւ յայտարարութիւն տպագրուելով ընկերներուն ցրուած է:

Թոմարզայի միութեան կոչը մօտաւորապէս 40 (այժմ 60) տարիներ առաջ կազմուած է հայրենիքի մէջ, մեր երկրի կրթական մակարդակը բարձրացնելու համար: Անկից վերջ գործ ունեցաւ Ազգատախնամը եւ շատ մարդերու մէջ օգտակար եղաւ: Աշխարհաւեր երկու պատերազմներու մէջ գործը աւելի ծանրացաւ, գաղթական, անապուրկ հայրենակիցներու կարիքներուն հասնելու համար, հնարաւորութեան սահմանին մէջ ամէն ճիգ ու ջանք թափուած է: Եւ երբ գործը վերաշինութեան եկաւ, մեր միութիւնը աշխատեցաւ, Խ. Հայաստանի մէջ շինելու Նոր Թոմարզան, հայրենակիցներու ապահով ապաստանարան մը հաստատելու համար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին, մեր ծրագիրները փոխուեցան: Մենք ստիպուեցանք երեք նպատակներուն ծառայել մինչեւ օրս: Այսօր աւելի նպաստաւոր պայմաններու տակ կ'ապրինք: Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը մեր թշուառներուն օգնութեան հասաւ: Անոնք կ'երթան իրենց տուները կը շինեն եւ ապահովուած են նիւթապէս եւ թէ ֆիզիքապէս: Մինչեւ 1947 թուականին, 177 Թոմարզացիներ ներգաղթած են Ս. Հայաստան եւ որոնց համար միութիւնս ծախսած է 1785 Սուրիական ոսկի, իսկ Պէյրութի մէջ դպրոց յաճախող մեր հայրենակիցներու զաւակներուն համար վճարած է 972 Լ. ոսկի:

Ս. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	Անձ	Ստեփան Պէտիրեան	4
Կարապետ Սալպաշեան	5	Սիմոն Ճիպիլեան	4
Կիրակոս Բալթալեան	3	Յարութիւն Կըմըսիմեան	4
Մանուկ Հանըրեան	6	Պօղոս Թէրեան	6

Խսկէնտէր Քէյիշեան	6	Թորոս Այրբբարմազեան	8
Սերովբէ Եօղուրթճեան	6	Գրիգոր Բէհլէվանեան	3
Սահակ Տէտեան	5	Աւետիս Թէվլէճիեան	7
Միսակ Կրթսեմանեան	4	Աւետիս Եօղուրթճեան	5
Թորոս Խպիշեան	2	Կարապետ Գույումճեան	5
Մանուկ Գյրճեան	6	Եղիա Զօպեան	2
Միհրան Կաղըճեան	5	Գարեգին Տէր Վարդանեան	4
Սարգիս Գյրճեան	5	Կարապետ Մինասեան	3
Յարութիւն Սամելեան	6	Հայրապետ Էնկիւրլեան	4
Արիստակէս Գալփայեան	5	Բարսեղ Էնկիւրլեան	3
Արամ Գալփայեան	7	Գալուստ Եաղմուրեան	8
Թորոս Գալփայեան	5	Յակոբ Թաղէոսեան	5
Յովակիմ Մանանեան	5	Ստեփկ Ազպաշեան	4
Բարսեղ Թէմուրեան	5	Պետրոս Ճիպիլեան	6
Գառնիկ Թէմուրեան	5	Մարտիրոս Պ. Քէյիշեան	3
			274

ԴՊՐՈՑ ՅԱՃԱԽՈՂ ԹՈՄԱՐԶԱՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԱԶԳ. ԱԲԳԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

	Աշակերտ		
		Կարապետ Երեմեանէ	1
Մանուկ Թէվլէճեանէ	2	Դանիէլ Հաճըճեանէ	1
Արփկ Քէօրիւկեանէ	2	Դանիէլ Եօղուրթճեանէ	1
Վարդան Ճիպիլեանէ	1	Յարութիւն Հէքիմեանէ	1
			9

ԿԵՐԹՄԷՆԵԱՆ ԱՐԵՏ. ՎԱՐԺԱՐԱՆ

	Աշակերտ
Արշակ Գամազեանէ	3

ԱԼԷՅԻ ԱԶԳ. ՎԱՐԺԱՐԱՆ

	Աշակերտ
Յարութիւն Մատաղճեանէ	1
Միհրան Ջէքէեանէ	1
	2

ՍԻՆԻՖԻԼԻ ԱԶԳ. ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

	Աշակերտ		
		Միհրան Խպիշեանէ	1
Յարութիւն Հիւթիւթեանէ	4	Միսաք Պօյաճեանէ	2
Մարտիրոս Զօպանեանէ	2	Խաչեր Ջէքեանէ	2
Իսկէնտէր Զավտարճեանէ	2	Տիգրան Ղուկասեանէ	2
			15

ԱԶԳ. ՍՍՀԱԿԵԱՆ ԲԱՐՁՐ. ՎԱՐԺԱՐԱՆ

	Աշակերտ		
		Տիգրան Հաճըճեանէ	2
Արթին Դըրտէօֆեանէ	1	Միհրան Պօյաճեանէ	1
			4

Պաշտպանեալ աշակերտներու ընդհ. թիւ 33

Այսօր մեր առջեւ շատ մը գործեր կան: Մեր հայրենակիցները մեր Միութեան աւելի պէտք է օգնեն: Կեանքին նշանաբանն է միշտ յաւէն լաւագոյնին:

1918 *Նոյ.* 11*ին, երբ համաշխարհային պատերազմը դադար առաւ, եւ ամէն կողմանէ կոտորածէ ու աքսորէ ազատուած գաղթական հայերու օգնութեան աղաղակները մինչեւ Ամերիկա հասան, Թոմարզացին՝* առաջինը *եղաւ որ օգնութեան հասաւ իր տարաբախտ բնիկներուն, ամէն տեղ ուր որ կար; անմիջապէս հազարաւոր տոլարներ փութացուց Սուրիա, Լիբանան, եւ ապա՝ Ֆրանսա, Յունաստան, ուր որ կը գտնուէին անոնք:*

Երբ ուրիշ քաղաքներու գաղթական հայութիւնը, Թոմարզացիներու կարգաւ շարուած իւրաքանչիւրը իր բաժինը առնելը կը տեսնէին, զարմանալով կ'ըսէին — Ո՞ւր են մեր երկրացիք. ի՞նչ կ'ընեն, երանի մենք ալ Թոմարզայի ըլլայինք...:

ՌԷՅՍԻՆԻ ՓԱՌԱՒՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԸ

Ամերիկաբնակ Թոմարզացիները 1925–1926 *թուականներուն երբ տեսան որ այլեւս հայութիւնը ամէն տեղ մաս առ մաս, Ֆրանսա, Յունաստան, Սուրիա եւ Լիբանան երթալով կ'ամուսնանան ու կը վերադառնան, եւ կը հաստատուին իրենց բնակած քաղաքներու մէջ ու Երկիր վերադառնալու յոյս չկայ այլեւս, իր կարօտնեալ հայրենի տունն ու տեղը չինելու եւ չէնցնելու, խորհուրդը կը յղանայ սեփական եկեղեցի մը ունենալու: Թոմարզացին Ռէյսինի մէջ իբրեւ մեծամասնութիւն կազմող քաղաքացի, շրջակայ Եէնիճէցի, Սէօյիւտլիւցի, Տաշանցի, Ճիւճիւնցի, Ինճէսուցի, Եաղարցի եւայլն հայրենակիցները խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ, կոչ-յայտարարութեամբ մը: Եւ բոլորի խորհրդով, համագործակցական ժողով մը սարքելով կ'որոշուի նախ հողագնման յանձնախումբ մը կազմել: Եւ որուն անդամ կ'ընտրուին հետեւեալ անձինք.*

Կիւլպէնկ Կիւլպէնկեան
Հայրապետ Տէտեան
Ցարութիւն Ազարեան
Խոսրով Եաղուպեան

Ասոնց կը յանձնարարուի պարապ հող մը գտնել եւ այդ հողին վրայ նոր եկեղեցւոյն հիմը դնել։ Մարգէր ստրիտի *վրայ գտնուող (Ներկայի հրշէջներու տեղը որ այդ ատեն պարապ էր) հողը յարմար կը տեսնեն գնելու 22.000 տոլարի։ Բայց այդ ժամանակներուն իբրեւ վաճառորդ (սէյլզմէնութեամբ) զբաղող Յովհաննէս Գամալեան տեսնելով որ* Ստէյտ ստրիտի *վրայ եղած բողոքականաց Մեթոտիստ Չըրչը ծախու դրուած է, կը հետաքրքրուի հայոց համար կարգադրելու եւ սակարկութեան մտնելով գին կը կարէ* 18.000*ի։ Ասոր վրայ որոշման մը յանգելու համար թէ ո՞ր մէկը առնուի, առաջի՞նը (որուն իբր կանխավճար* 300 *տոլար ալ տրուած էր որով պիտի կորսուէր) թէ՝ երկրորդը, (որ աւելի աժան էր եւ թէ* 4000 *տոլար ալ շահ կար)։ Այսպիսով բաւական ժամանակ կ'անցնի եւ գնման յանձնախումբը կը հրաժարի։ Ասոնց հետ հոգաբարձու եւ տեսուչ ընտրուած անհատները գործը ձեռք կ'առնեն.*

Տէր Վարդան Քհնյ. Դաւիթեան՝ *Նախագահ*
Տիգրան Ճինկէօզեան՝ *Ատենադպիր*
Մախտեսի Մկրտիչ Հանինեան
Աւագ Գալֆա Ազկիւլեան
Իսկէնտէր Տօնիկեան
Արսէն Լեւոնեան
Բարսեղ Հիւթիւթեան (Գալայճեան)
Միհրան Նալպանտեան
Գրիգոր Գամազեան
Գրիգոր Պ. Քէյիշեան
Թորոս Մատաղեան *եւայլ խորհրդականներ։*

Այդ միջոցին Թեմական այցելութեան առթիւ, Տիրայր Ս. Արքեպիսկոպոս Յովհաննէսեան եւս Բէյոնն կ'այցելէ, որուն խորհուրդով եւ տեսութեամբը, հողը գնել եւ նոր եկեղեցի մը շինելէն աւելի յարմար եւ շահաւէտ կը նկատուի, պատրաստ շինուածը առնել եւ վերածել Հայաստ. Առաքել. Եկեղեցիի։ Համաձայնելով կ'որոշեն 18.000*ի* Ստէյտ ստրիտի *վրայի Մեթոտ. եկեղեցին գնել։ Վերջապէս, շատ մը սայթաքում, գժտութիւն եւ նեղութիւններէ յետոյ, դրամական ահագին զոհողութեամբ գլուխ կը հանեն գործը։ Այսօր կը վայելենք այս փառաւոր եկեղեցին որ Ամերիկահայ կեդրոններու մէջ գրեթէ միակն է բաղդատաբար։*

Եկեղեցւոյս հիմնադիր անդամ կոչուելու արժանի համարուեցան անոնք որոնք սկսեալ 100 *տոլարէն մինչեւ* 25 *տոլար զոհաբերող նուիրատուներ եղան։*

Ասոնց անուններուն ցանկը ստորեւ կը տրուի, 25*էն պակաս նուիրատուութիւն ընդունելի չէ։*

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	Տոլար
1. Արմաղանեան Եղբարք (3 հոգի)	312
2. Մախտեսի Մկրտիչ Հանինեան	175
3. Թորոս Մատաղեան	150
4. Իսկէնտէր Տօնիկեան	109
5. Արմենակ Վարդուկեան	100
6. Յովհաննէս Առաքէլեան	100
7. Աւագ Գալֆա Ազկիւլեան	100
8. Բարսեղ Հիւթիւթեան	100
9. Վարդան Տէր Վարդանեան	100
10. Գրիգոր Գամազեան	100
11. Արսէն Լեւոնեան	100
12. Աւետիք Պչագլեան	100
13. Բարթողիմէոս Միքայէլեան	90
14. Միհրան Ճանիկեան	85
15. Տէր Վարդան Դաւիթեան	75
16. Թորոս Թելլեան	50
17. Յովհաննէս Լեւոնեան	50
18. Էքիզեան Եղբարք	50-*ական*
19. Հայրապետ Միքայէլեան	50
20. Պետրոս Ջօպանեան	50
21. Սարգիս Միքայէլեան	50
22. Գրիգոր Պ. Քէյիշեան	50
23. Պետրոս Էքիզեան	50
24. Ղազէր Արթինեան	50
25. Տիգրան Ճինկէօզեան	50
26. Յակոբ Ուզուն Կարապետեան	50
27. Ճիւան Կէչինեան	45
28. Նշան Գաբրիէլեան	40
29. Էդսայ Գահրամանեան	30

30. Մինաս Մինասեան 25
31. Գրիգոր Թաղէոսեան 25

25ականով մասնակցողներու եւ հիմնադիր կոչուելու ընդունելի համարուողներու թիւը կը հասնի մինչեւ 175ի(*) որոնք իրենց պարտականութիւնը կատարած են օրինակելի զոհաբերութեամբ։ Պատիւ իրենց։

ԵՐԱՆԻ ԼԱՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԶԳՈՂԱՑ

Մեր մէջ ալ կան անհատներ, որոնք իրենց բարի կամ յոռի նկարագիրներու հետքերը կը թողուն գործելու ատեն եւ զայն ձըգելէ վերջը։ Տգէտ, նախանձոտ եւ անհաւատ մարդիկ որոնք երբ հանրային եւ եկեղեցական պաշտօն մը կ՚ստանձնեն իրենց ունեցածէն չէ որ կուտան հանրութեան եւ եկեղեցւոյ։ Անոնց վրայ բան մը աւելցնելու տեղ կեցածն ալ պակսեցնելու հետամուտ կ՚ըլլան, զանազան եւ զարմանազան բարքեր երեւան բերելով։ Ամերիկան ազատ է (խմա՝ հակառակը) բայց այդ ազատութիւնը բարի նպատակներու ծառայեցնելու տեղ այդ գեղեցիկ պատեհութիւնը մարդիկ կը մղէ աւերներ գործելու անասնօրէն։ Օրինակ մենք ունինք հողաբարձութիւններ, որոնք իրենց աւանդ ձգուած ու յանձնուած հին եւ նոր գոյքերն ու արխիւները պարտաւոր էին խնամքով պահել։ Եկուր տես որ այս հասարակ գործին մէջ ալ զանցառութիւններ եւ թերիներ կը գործուին։

Տողերս գրողը 1926 թուին աշնանը, Թոլիտօ Օհայօյէն վերադարձիս (1934էն մինչեւ 1945) քանիցս հողաբարձութեան պաշտօնի կոչուած եմ անարժանաբար։ Այդ շրջաններուն, ինձ հետ ընկեր ունեցած եմ հանգուցեալ Բենիամին Սարկաւագ Թորոսեանը, Ծերուն Տանաճեանը *(լաւ հաշուակալ մը)*, Յարութիւն Մարքեանը *եւայլք։ Արձանագրութեան, մկրտութեան, պսակի, մահագրութեան, եկեղեցւոյ անօթ եւ գոյքերու վերաբերեալ տոմար եւ հաշուետետրները, գրութիւն եւ գրքոյկ, ամէն մէկը զատ զատ, նորընտիր հողաբարձութեան յանձնուած է, անաղարտ պահուած։ Եթէ մինչեւ այսօր չարաչար եւ նախանձոտ ձեռքերով չէ փճացած,*

(*) Նուիրատուներու ամբողջական ցանկը Պ. Արսէն Լեւոնեանին քովն է։ Իր քովն է նաեւ մայր արձանագրութիւնը։ Իր նախանձախնդիր ոգիին կը պարտինք այս բոլորին փճացումէ փըրկուիլը։

ինչպէս որ օրինակը տեսնուեցաւ Լեւոնեանի անուանացանկով։ Րէյսինի հայութիւնը ամբողջութեամբ, գրեթէ ամէն տարի փոխն ի փոխ հողաբարձական պաշտօնը վարած իրենց եկեղեցական պարտականութիւնը կատարած են։ Այսօր հին սերունդը ծերութեան պատճառաւ մեկուսացեալ դրութեան մէջ է, նորահաս սերունդին փոխանցուած է հողաբարձութիւն եւ ամէն ինչը եւ որը կը շարունակուի անշուշտ անխափան։

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՒ ԿՏԱԿԱՐԱՐՆԵՐԸ

Կարգ մը բարի հոգիներ իբրեւ բարերար անդամ *իրենց եկեղեցասէր եւ հաւատացեալի առաքինի եւ օրինակելի գործն ու յիշատակը թողուցին յետ մահու։ Անոնք՝* 1000*-ական տոլար կտակեցին եկեղեցւոյն, որոնցմէ առաջինը հանգուցեալ* Տատուր Աղապալեան։ *Ան, իր մահուան անկողնոյն մէջ, առաջին անգամ ըլլալով կտակեց հազար տոլար։ Բ.ը՝ Սեբաստացի Տէր եւ Տիկին* Ոսկան Պալեան, *Գ.ը՝* Իսկէնտէր Տօնիկեան *(նաեւ հիմնադիր եկեղեցւոյ)։ Առաջին* պատուակալ անդամ *կոչուած է, հանգուցեալ Աւագ Գալֆա Ագկիւլեան, որ անզին զոհողութիւններ մատուցած է եկեղեցւոյս նորոգման եւ բարեկարգութեան մէջ։ Ս. Սեղանի շինութեան ժամանակ 1925–26ին, եւ թէ 1936ին։ Այդ տարի հողաբարձու ընտրուած էին՝* Աւագ Գալֆա Ագկիւլեանը, *ինչպէս նաեւ* Արշակ Մարկոսեան, Յովհաննէս Կիւրիւնեան, Կարապետ Թէքիրեան, Յարութիւն Մըսըրեան, Եղիա Թօփալեան, Մինաս Մինասեան *եւ* Յարութիւն Պարութեան։

Աւագ Գալֆան Ս. Միքայէլի եկեղեցւոյն համար ի յիշատակ Քրիստոսի թաղման, Աւագ Ուրբաթ օրերու համար շինած էր գերեզման մը հիանալի տեսքով։

Գալֆայի ճարտարապետութեամբ եկեղեցւոյս սրահի հին, տձեւ ու անշուք ձեւը քակուելով նորոգուեցաւ եւ ներկայ փառաւոր ձեւը առաւ, որուն անունը դրուեցաւ Դուրեան Սրահ *(Ամերիկայի Հայոց Նահատակ Առաջնորդ Երջանկայիշատակ Ղեւոնդ Արք. Դուրեան Սրբազանի անունով)։ Այդ բոլորը իր եւ հողաբարձութեան անխոնջ եւ անվհատ աշխատութեան շնորհիւ եղան, առանց վարձատրութեան։ Ներկայիս այս շքեղ ու փառաւոր սրահը կը վայելենք ազգովին։*

Գաղութիս հանրային բարօրութեան մէջ իր մեծ բաժինը բերած է նաեւ քաղաքիս ամէնէն յարգուած մարդը՝ Տիգրան Ճին-

կէօզեան, որ թէ եկեղեցւոյ ղեկան, թէ օծման, եւ ամէն ժամանակ իր գոհարերութիւնն ու նուիրումը ցոյց տուած է, միշտ ատենապետութեան դժուարին գործը իր վրայ առնելով: Պատասխանատու գործերու ժամանակ ինքը միայն, խրատելով, առաջնորդելով չէ գոհացած, այլ արեւն քրտինքով գործակցած է իր պաշտօնակիցներուն եւ գործերուն ընթացք ու ճանապարհ ցոյց տուած է, յաճախ իր հնարամիտ ձեռներէցութեամբը:

Նոյնպէս Ռէյսինի եկեղեցւոյ համար իր ճարտարարուեստի հնարագիտութիւնը ցոյց տուաւ գերեզմանի մը շինմամբ, առաջին անգամն ըլլալով առանց փորձառութեան, առանց վարպետի, Տաշխանցի Սահակ Ճանսուզեան, Հայ ազգի պատկանելիութեան տաղանդը ցոյց տալով, որուն հայ եւ օտարներ իսկ հիացան:

Եկեղեցւոյս բարերար անդամ եղած է նաեւ ազնուահոգի Գրիգոր Պաճագըէլեան, կնքահայր ըլլալով 500 տոլար նուիրեց եւ իր հօր անուամբ՝ Ս. Մեսրոպ կնքուեցաւ եկեղեցւոյն անունը:

ՄԵԶ ԱՅՑԵԼՈՂ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Թեմակալ, Առաջնորդ, Եպիսկոպոսներու եւ այլ եկեղեցականներու ալ այցելութեան վայր եղած է եկեղեցիս:

Նախ՝ Առաջնորդ Տիրայր Սրբազան Յովհաննէսեան,
Ապա՝ Ղեւոնդ Սրբազան Արքեպիսկոպոս Դուրեան,
Մամբրէ Սրբազան Գալֆաեան,
Սիօն Սրբազան Մանուկեան,
Տիրան Սրբազան Ներսոյեան,
Գարեգին Արք. Յովսէփեանց (ապա՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս):
Սերովբէ Սրբազան Մանուկեան (Ֆրանսայի Հայոց Առաջնորդ)

Ինչպէս նաեւ կարգ մը վարդապետ եւ քահանաներու պաշտօնավարութիւնը վայելած ենք:

Առնցմէ ամէնէն առաջինը՝ Տէր Վարդան Քահանայ Դաւիթեան, յետոյ՝ Տէր Խորէն Քահանայ Մամիկոնեան, Տէր Գարեգին Աւագ Քահանայ Յովակիմեան, Տէր Արսէն Քահանայ Թորոսեան, Տէր Աւետիս Քահանայ Վանեցի, Տէր Արթուն Քահանայ Սմբատեան, Տէր Մեսրոպ Քահանայ Աւետեան, Վահրամ Ծայրագոյն Վարդապետ Նազարէթեան, Եղիշէ Տէր Գասպարեան եւայլն:

Ան՝ չորս-հինգ տարի եւ աւելի պաշտօնավարած է Շիկագոյի

եւ թէ Ռէյսինի մէջ: Վահրամ Վարդապետ քառասուն եւ վեց տարիներ առաջ (1912–13ին) առաջին անգամ պատարագ մատոյց Ռէյսինի հայութեան համար Մէյն սթրիթի վրայ, Անգլիքըն Եպիսկոպոսականաց եկեղեցւոյն մէջ: Նոյն այդ թուականներուն առաջին անգամ Ռէյսինի (Մէյն սթրիթի վրայ) Հնչակեան քլըպին մէջ խօսեցաւ Բաբգէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան (ապքէն Աթոռակից Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ)) երիտասարդաց բարոյականութեան վրայ:

Այս եկեղեցւոյ մէջ բաւական երկար ժամանակ դպրութեան պաշտօն վարած են.

Բենիամին Թորոսեան (կիսասարկաւագ)
Հաճի Մկրտիչ Հանըննեան
Արմենակ Վըտըեան
Յարութիւն Պարութեան

Թոմարզացիները Ս. Միլվոքիի մէջ եւս իրենց Հայ առանձին եկեղեցին հաստատած են:

Հոն կը քահանայագործէ Հոգշ. Սուքիաս Ծ. Վարդապետ Գալֆայեան: Ս. Միլվոքիի հայութիւնը ամբողջութեամբ իր կողքին են կանգնած: Սուքիաս Ծ. Վարդապետ լաւ քարոզիչ եւ հմայող ձայն ունի եւ օժտուած է երաժշտական հմտութեամբ. նախապէս լաւ ձայնաւոր եւ դպիր եղած է Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ: Սուքիաս Ծ. Վարդապետ ժամանակ առ ժամանակ Վեսթ Ալիս եւս կը պատարագէ: Անոնք ալ նախընթաց տարիներուն շինեցին իրենց ուրոյն Հայաստ. Առաքել. Եկեղեցին: Սուքիաս Ծ. Վարդապետ, նախապէս իր նորընծայութեան շրջանին Ռէյսինի մէջ պաշտօնավարած է:

Իր վարդապետ օծումը, կատարուած է Ռէյսինի Ս. Մեսրոպ Եկեղեցիին մէջ, ձեռամբ Երջանկայիշատակ Տէր Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ եւ կնքահայրութեամբ Պրն. Թորոս Թելլեանի 1943ին:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՄԷՋ

Իրենց կարգին Թոմարզայէն անցած են հետեւեալ յեղափոխական գործիչները ու իրենց գործով եւ խօսքով օգտակար եղած են Թոմարզացիներու հայրենասիրութեան զօրացման:

Մեծ Հերոս Ջելլօ՝ Թորոս Ծառուկեան (Կիւրինցի)
Փանոս Միրիճանեան (Թալասցի)
Ընկերը՝ Կիւլպէնկ Համալեան (Թալասցի)

Պետրոս Մինասեան (*Աւուպ-Պրունգչլացի*)
Ազատ Ոստանիկ (*Մելքոն Աղամիրզեան, Վանեցի*)
Ստեփ. Սապահ-Գիւլեան:
[illegible]

Սապահ-Գիւլեան Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքի բակին մէջ խօսած է պատմական ճառ մը հազարաւոր ժողովրդեան ներկայութեան: Նախքան Հայկ. Յեղափոխական եւ Ազատագրական շարժումներուն Թոմարզա խոր քունի մէջ էր: Բռնակալ Համիտի Հայերու հանդէպ ունեցած գաղտնի եւ յայտնի քաղաքականութենէն գրեթէ երբեք լուր չունէր, լծուած ըլլալով տնտեսական աշխատանքին: Սասունի շարժումներէն եւ ջարդէն ամենեւին լուր չունէինք եւ ճիշդը՝ Սասունի ո՞ւր գտնուիլն ալ մեզմէ շատեր չէին գիտեր:

Մանուկ էի, 9–10 տարեկան: Մեր թաղին մէջ Կիրակոս եղբայր Եօղուրթճենց (Զընգըրենց ալ կ'ըսէին) եւ Սարգիս Աբօրը օտան, ձմեռուան երկար գիշերները թաղին ժողովուրդը կ'երթար քանի մը ժամ ժամանց մը ընելով խօսելու համար: Հօրս հետ ես ալ կ'երթայի երբեմն, թուղթ կը խաղային, անեքթոտ (հէքիաթ)ներ կը պատմէին, երբեմն ալ Սրբոց Վարք եւ Ս. Գիրք կը կարդային:

Օրին մէկը, երբ ես ալ ներկայ էի, մօտ դրացի Պօյաճեան աէտէ (Նիկողոս) վարժապետն ալ ներկայ էր եւ տրտում տխուր նստած: Ներկաները հարցուցին — Վարժապետ, այսօր տաղդ ինկա՞ծ է, ի՞նչ է, ինչո՞ւ տրտում նստած ես:

Վարժապետը ձայն չի տար: Երբ շատ պնդեցին, բաւ, ի՞նչ ընեմ, ինչպէ՞ս պատմեմ, Սասունի հայերը ջարդեր են, չոլուղ չոճուղ ամբողջութեամբ կոտորեր են անօրէն թուրքերը...:

Ներկաները հետաքրքրուեցան, — Տէտէ, Սասունը ո՞ւր է, այդ տեղի անունը երբեք լսած չենք, — Է՛հ, Հայաստանի ներսի կողմերն է, մենք չենք գիտեր:

Ներկաներու բոլորը տրտմութիւնը պատեց:

ՁԱՐՁԱՐՈՒԵՑԱՆ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻՆԵՐԸ ԲԱՅՑ ՉԻ ՄԱՏՆԵՑԻՆ

1890*ական թուականներուն՝ ամառուայ օր մըն էր, լսուեցաւ թէ Չելլօները եկեր են Թոմարզա: Չէինք գիտեր Չելլօն ո՞վ է, ընկերները ովքե՞ր են, ի՞նչ տեսակ մարդիկ:*

Թրքական լրտեսները միշտ հետախուզման մէջ կ'ըլլան, որսի շան նման: Անմիջապէս քանի մը բօլիս-զապթիէներ գալով Թոմարզա կը տեղաւորուին եւ նախ գիւղին երեւելի մարդը՝ (Զօրպաճին) կը կանչեն, միւտիրին քով: Այդ միջոցին կասկածելի համարուած մարդիկը ձերբակալելով կը հաւաքեն Զօրպաճեանին տունը, եւ կ'ստիպեն որ խոստովանին, ցոյց տան թէ՝ ո՞ւր պահուած են, այդ Չելլօները: Անոնցմէ խոստովանութիւն մը չառնելուն վրայ կ'սկսին անլուր խոշտանգումի եւ անասելի չարչարանքներու, որոնց անխնայ կ'ենթարկուին Տէտէ Բէհեան Զավտարենեանը, Թալասցի Պետրոս աղան,(*Փանոսի քոյր*) Մարիամ տուտուն *եւայլք: Ասոնք գիւղին աչքառու մարդիկն էին: Զապթիէներու մօտ կլոր թասի պէս բան մը կար, տաքցնելով,* Սալպաշեան տէտէ Բէհեայի *գլուխը կ'անցնեն, որուն այրուցքին հետեւանքով թասին իջած տեղը գլխուն վրայ մազ բուսած չէր (տեսնողները կը պատմեն): Թալասցի Պետրոս աղայի որրան (յետոյք)ին տաքցած երկաթ կը կոխեն խոստովանեցնելու համար, բայց այդ ուխտեալ հայերը դարձեալ անդրդուելի կը մնան: Իսկ Չելլօներէն Փանոսին քրոջ* Մարիամ տուտուին *(յաւէտ յիշատակելի Հայոց Թագուհի Արշակի տիկնոջ՝ Թագուհին Փառանձեմի նման) չարչարելով անոր անդրավարտիքին մէջ կատու ձգելով՝ կ'սկսին կատուն ծեծել...: Խեղճ կինը իր յղի վիճակին մէջ՝ բզիկ բզիկ կ'ըլլայ եւ արիւնլուայ կ'իյնայ, սակայն չի խոստովանիր: Թէեւ ողջ կ'ազատի այս վայրենիներու ձեռքէն բայց յետոյ՝ մանուկը իր արգանդին մէջ մեռած ըլլալով՝ յետագային ցաւերու մէջ գալարուելով կը մեռնի:*

Ձերբակալուած մի քանիներուն ետ եղունգները եւ ոմանց ալ ակռաները կը քաշեն: Հակառակ այս անմարդկային միջոցառումներուն չեն կրնար Չելլօներու մասին տոյդ տեղեկութիւններ ձեռք անցնել: Խեղճ Փանոսն եւ ընկերները կը լսեն այս բոլորը, մանաւանդ Փանոսը առիւծի պէս կը մռնչէ եւ թոյլտուութիւն կը խնդրէ ընկերներէն այդ զապթիէներուն հաշիւը մաքրելու համար, բայց իր ուխտակիցները թոյլ չեն տար որ ամբողջ գիւղը աւելիով վնասներ կրէ: Վերջը յեղափոխականները գաղտնի ճամբայով կը մեկնին Թոմարզայէն: Հոս տեղին է փոքրիկ դրուագ մը ներկայացնել Փանոսի կեանքէն:

Վարի թաղեցիները կը պատմեն թէ՝ Մարիամ Տուտուն (*Փանոսի քոյրը) Թոմարզայի Տօնիկեանց տունը հարս եղած էր: Այս առթիւ սէպ սէպ Փանոս հանդիպում կ'ունենայ քրոջը տունը: Անգամ մըն ալ* Զավտարենեան Եղիա էմմուն, *որուն կինը՝ Փանոսի ազգական մօրաքոյր (խալայ) կ'ըլլայ, անոնց տունը կը գիշերէ: Դեռ* 18–20 *տարեկան հասակին մէջ,* Եղիա էմմին *եւ տղաքը կանուխ Սարաճուղի կողմը վառելիք փայտ կտրելու կ'երթան: Փանոս ալ, մեղք է թող երթայ քնանայ, ըսելով չեն արթնցներ, մինչեւ զինքն ալ պիտի տանին եղեր: Փանոս երբ կ'արթննայ որ անոնք գացեր են,*

անմիջապէս փամփշտակալը ու հրացանը առած կը վազէ : Երբ տեղւոյն վրայ կը հասնի, կը տեսնէ որ նեղ միջանցքի մը մէջ, քանի մը աւազակ Թուրքեր զանոնք կեցուցած եւ եզները քակած պիտի տանին : Առանց վայրկեան մը կորսնցնելու հող բլուրին վրայ Թուփի մը ետեւէն անցած կը պոռայ Թուրքերուն .— Արձակեցէք այդ մարդիկը եւ եզները, այլապէս կը մեռնիք : Անոնք նախ կարեւորութիւն չեն տար, Փանոսը կրակ կը բանայ եւ մէկուն (գիւլահը) գլխարկը վար կը ձգէ : Երկրորդ գնդակը ձեր հոգւոյն (ճանընըզա) պիտի գայ, կ'ըսէ : Գողերը կը տեսնեն որ դիմացինը ճարպիկ եւ սոսկալի հայ մըն է եւ իրենց գիտցած հասարակ մահկանացու մարդոցմէն չէ, առանց օձիքը եւ եզները Թող տալով կը փախչին : Փանոս անգամ մը եւս ասոնց ետեւէն իրենց ոտքերուն տակը կրակ կը բանայ, փոշին ամպի պէս բարձրացնելով, աւելի զարհուրած կը փախչին, եւ այսպէսով կեանքերնին կ'ազատեն : Եղիա էմմին մինչեւ վերջը կը պատմէր Միրիճանեան Փանոսի քաջարութիւնն ու ճարպիկ այսպիսի խիզախութիւնները :

Այս խիստ հետապնդում, խուզարկում եւ անտեսանելի չարչարանքները տեսնելով՝ վախէն կաթուած իջեցնելով կը մեռնի Մահտեսի Յովհաննէս աղայի (Զօրպաճի) Թոռը, Բարսեղ աղայի տղան, գեղեցիկ երիտասարդ Կիւլպէնկը՝ 18 տարեկանին :

1895–96ի աշնան դարձեալ քանի մը Հնչակեան գլխաւորներ Թոմարզա գալով Հնչակեան կ'անդամագրեն : Ասոր վրայ Թուրք կառավարութիւնը հաստատութեամբ մը տեղեկանալով այս շարժումին անմիջապէս 5–6 ձիաւոր զապթիէներ կը ղրկէ Թոմարզա : Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ Պայրագտարեան Աւագը, (Թաթ Աւագ) եւ ասոր հետ Ճինովին Եղիկը, (ասոր Թիւսիզ — քէօսէ — ալ կ'ըսուէր, ներքինի ըլլալով) երկուքն ալ հարուստ երեւելի մարդիկ, ձեռք կ'անցունեն զապթիէներէ եւ կը հարցաքննուին : Աւագ աղան, որ առաջ իր դըրացի Գանճարեան Սահակ Թուլբերան մարդէն լսած կ'ըլլայ, Թէ — մենք Հնչակեան արձանագրուեցանք : Զապթիէները Աւագի ցուցմունքին վրայ կը կանչեն Սահակը, կը պնդեն Թէ՝ մեզի ինչ որ ըսիր, անոնց (զապթիէներուն) ալ ըսէ : Վերջապէս ծեծի տակ հոն Սահակը կը խոստովանեցնեն : Կ'ըսէ Թէ զէնքերը այսինչ մարդուն անջուր ջրհորին մէջն են պահուած : Անմիջապէս Սահակը ձերբակալուելով Կեսարիա կը փոխադրուի : Ասոր վրայ, Վարի Թաղէն եւ Ճէմի Թաղէն բաւական մարդիկ իբրեւ կասկածելի, առանց յանցանքի մօտ 9 ամիսներ բանտարկութեան ենթարկուելէ յետոյ մասնաւոր աշխատանքով մը հազիւ կ'ազատին եւ տուն կը վերադառնան : Անոնց անուններն են .— Վարի Թաղէն՝ Զաքարիա Սունայեան, Յովակիմ Տօնիկեան, Զօպան Արթին, Անանիկ Մատաղճեան եւ ուրիչներ, իսկ Ճամի Թաղէն՝ Յարութիւն Գույումճեան, Յարութիւն Կտիչեան եւայլք :

ԱՒՇԱՐ ՊԷՅԵՐՈՒ ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ըստ Յարութիւն Ազարեանի · դարձեալ՝ 1895–96ին անօրէնն Սուլթան Համիտ հրաման ըրած էր ընդհանուր հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերը նեղել ու արիւնով ողողել : Ամէն տեղերու պէս Ծամընթաւ (Էքրէկ) տաճկախօս հայ գիւղն ալ, Թուրք խուժանը կ'ուզէ ջարդել ու կործանել : Հայ երեւելիները մօտակայ արաբ Հասանլը կոչուած պէյերուն կը դիմեն, պէյերը ի սրտէ եւ անկեղծաբար կը խոստանան հայերը պաշտպանել ամէն գնով : Անոնք Թագաւորին վրայով անգամ նախատական խօսքեր կը խօսին Թուրքերու ներկայութեան : Այս պէյերը ամէն գնով կը պաշտպանեն հայ գիւղը իրենց անձնական զէնք ու դրամով, իրենց խոստումի համաձայն եւ Թուրքերը ձեռնունայն կը մնան :

Սոյն Աւշար պէյերուն Ծամընթաւ գիւղի պաշտպանութեան մասին կը վկայէ նաեւ «Պատմութիւն Հայ Տոմարծա» գիրքը : Հինգ եղբայրներ ու հինգն ալ պէյեր կ'ըլլան : Ասոնց մայրը երբ կը լսէ որ Թուրք խուժանը ամէն կողմերէ հաւաքուած պիտի կողոպտեն ու ջարդեն իրենց դրացի հայ Ծամընթաւ (Էքրէկ) գիւղը, կ'ըսէ — Այսօր, այս ժամուն, եթէ զէնք ու սուրերնիդ չառնէք եւ Էքրէկը չի պաշտպանէք, չզատէք, մայրական ծծած կաթերնիդ հէրամ կ'ընեմ, ու ձեզ իմ զաւակներս չեմ համարեր ... : Պէյերը իրենց մօր ցուցմունքով կ'ազատեն Ծամընթաւը, իրենց զէնքի ուժով :

Յիշեալ պէյերու այս հայասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ նախապէս ըրած անարգական խօսքերը, ժամանակի Թաւալման հետ միասին, բերնէ բերան պատմուելով կը հասնին մինչեւ Թագաւորին ականջը : Թագաւորը (Համիտ) անմիջապէս կը հրամայէ, որ այդ «անպիտան» պէյերը շղթայակապ ձերբակալելով դատական ատեան յանձնուին խստօրէն պատժուելու համար : Աւշար պէյերու Թափած ամէն ջանք ու աշխատանք ի դերեւ կ'ելլեն, եւ վերջապէս մինչեւ Լարիսա (Ազիզիէ) տարուելով ատեան կը ներկայանան :

Ծամընթաւի հայերը մեծ մտահոգութեան մէջ կ'իյնան, սրտում տխուր վիճակի մատնուած, որովհետեւ իրենց պատճառաւ պէյերը կախաղան պիտի բարձրանային : Լուրը կը հասնի Թոմարզա, Մահտեսի Յովհաննէսին, որը բաւական խորհելէ յետոյ, իր մօտ կը կանչէ Ծամընթաւի գլխաւորները եւ անոնց հետ խորհրդակ–

ցելով կ'ըսէ.— Եթէ դուք դրամական նեղութեան յանձնառու ըլլաք, հանդուրժէք, այդ պէյերը ազատել դիւրին է...: Ծամնթացիք կը խոստանան ամէն գնով նեցուկ կենալ դրամով, այս խնդրին: Երբ այս կարգադրութիւնը կը լրանայ, Մահտեսի Յովհաննէսը շատ ճարպիկ եւ հնարամիտ մէկը իր քով կանչելով, կը պատուիրէ որ իր ամբողջ հնարամտութիւնը ի գործ դնէ գործը գլուխ հանելու համար: Ըստ Աճառեանի, Պօյաճեան Գէորգը կ'ըլլայ այդ հնարամիտ մարդը: Ան՝ նախ այդ շրջանի թուրք գիւղերը երթալով աղքատ դասակարգի մարդոց գանները ափ կ'առնէ եւ զանոնք կը համոզէ ըսելով.— Դուք գիտէք թէ այդ պէյերը պիտի կախուին, անոնց կախուելէն ձեզի օգուտ մը կա՞յ, ձեր ընտանիքին ապրուստին համար բան մը կ'ապահովուի՞, խոստացուա՞ծ է...: Երբ դուք դատարան երթաք եւ ձեզի հարցուի թէ այդ պէյերը թագաւորին մասին անարգական խօսքեր խօսեցա՞ն եւ դուք վկայէք թէ — այո, ի՞նչ օգուտ կ'ելլէ ձեզի... Անոնք կ'ըսեն թէ.

— Ո՛չ այդպիսի խոստում մը, շահ մը խոստացուած չէ, օգուտ մը չունինք:

— Ուրեմն լսեցէք — ձեզի ահա դրամ (ինչ որ յարմարցնելով որուն շատ, ուրիշին քիչ), ամէն մէկը գոհացնելով կը յանձնարարէ ու խոստում կ'առնէ անոնցմէ թէ — մենք այդպիսի բան չի լսեցինք, եթէ լսէինք մենք կը պաշտպանէինք մեր թագաւորը եւն.:

Եթէ այսպէս խօսիք ու պէյերը ազատուին դարձեալ ձեզի նուէր պիտի տանք: Այդպէսով այս մարդը գործը գլուխ կը հանէ: Դատավարութեան ընթացքին կը տեսնուի որ հակառակ վկայութիւն տուողները աւելի շատ են, քան հայհոյած ըլլալուն վկայողները, անպարտ կ'արձակուին պէյերը: Պէյերը շատ շնորհակալութիւն կը յայտնեն Ծամնթացի հայերուն, յայտնելով որ մենք բրինք թէեւ բարիք մը, բայց դուք ալ փոխարէնը արժեցուցիք մեզի: Անոր վրայ Մահտեսի Յովհաննէսի պատիւը աւելի եւս բարձրացաւ, Աւշար պէյերու քով:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՓՈՐՁԱՆՔԸ

1901էն մինչեւ 1903-4 Թոմարզացիներու գլխէն եկած ուրիշ փորձանք ու տաղնապը հետեւեալն է:

Հաճի Բաշացի (թուրք գիւղ մը) Հաճի Հաֆըզ անուն շատ չարագործ ու կեղծաւոր թուրք Հօճա մը յանկարծ մէջտեղ կ'ելլէ, եւ իր կեղծաւոր շողոքորթութեամբ Թոմարզայի եւ շրջակայ 32 թուրք

գիւղերու բնակչութեան սիրտը գրաւելով, իբրեւ շատ «իմաստուն» անուն մը կ'ուզէ հանել ամէնքէն ջատագովուելով: Հօճան գիւղացիները համոզելով ուսուցիչ-դաստառու կ'ընտրուի, անոնց զինուորութենէ զերծ ու ազատ մնալու փափաքող չափահաս տղայոց: Ասոր վրայ թուրքերը, որ առաջ չորս կողմը բաց, անշուք ու անկերպարան մզկիթ մը ունէին, քովն ալ երկու սենեակ միայն, Հօճան այս տեղը իբրեւ գիշերօթիկ դպրոց կ'ընէ: Ան հետզհետէ մզկիթին չորս բոլորտիքը պատելու եւ ուսանելու շէնքերով լեցուց: Այս շէնքերուն ճարտարապետ (Գալֆան) վարպետ քարտաշ ու գործաւորները բոլորը հայեր էին, թուրքերը արհեստաւոր չունէին, արհեստաւորները գրեթէ միայն հայերն էին, որոնց մասին աւելի առաջ ուրիշ տեղ ալ խօսած եմ: Այս ճարպիկ ու կեղծաւոր մարդը կ'ուզէր Թոմարզայի գլխուն ձիւն մը բերել, որեւէ պատրուակով մը, կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնն ալ օգտագործելով: Հայերու մեծամասնութիւնը ցրուել, գաղթեցնել էր իր նպատակը եւ նօսրացնել, վերջապէս գերիշխանութիւնը տաճկաց ձեռքը անցնել: Շրջակայ գիւղերէն եթէ ձեռքէն գար կ'ուզէր թուրքեր բերել ու Թոմարզայի մէջ բնակեցնել: Այս միտումին վրայ էր որ առաջ գաղթող թրքութիւնը սկսաւ կամաց կամաց տեղէն չի շարժիլ եւ տեղաւորուիլ այլեւս: Այս չար մարդը իր սեւ խորհուրդով կ'սկսի նախ Թոմարզայի եկեղեցւոյ առընթեր գտնուած եւ հինէն մնացած շէնքի մը ձեռք երկնցնել, անոր տիրանալու համար: Այս շէնքը «խան» անունը կը կրէր, ինչ թուականին շինուած ըլլալը յայտնի չէր:

Այնպէս շէնք մըն էր այս «խան» (պանդոկ)ը, որ տեղ տեղ հնամաշ քարերը փլած էին անխնամ պահուելէն: Եկած ձիւն ու անձրեւի կաթիլները պատերէն ու տանիքէն վար ծորելով ու հոսելով ներսը կը հաւաքուէր եւ այդ բոլոր պատերը խարխուլ վիճակի հասցնելով կործանման վիճակին հասցուցած էր զայն: Այս շէնքը միայն ժամանակ առ ժամանակ հեռու տեղերէ եկած ու ուշ մնացած աղքատ ճամբորդ եւ ուղտերու կարաւանի ապաստանարան կ'ըլլար, ծուարելով անոր չի կաթող եւ փլելու վտանգ չունեցող ապահով վայրերու մէջ:

Սոյն Հօճային գրգռումով, թուրքերը կ'ուզէին այս խանը իւրացնել, սարքելով իբրեւ կալուածական աւանդ (վագըֆ) եւ ուր շինել կ'ուզէին նոր մզկիթ մը, մէկը աւելցնելով երկուքի: Ինչո՞ւ չէ, երբ «քէօթիւ հեավուր»ը երկու հատ աղօթատեղի ունենայ (եկեղեցի մը ու փառաւոր ալ վանք մը) ինչո՞ւ իսլամը նուազ ունենայ: Ուստի, մզկիթ մը եւս շինելով հայ եկեղեցւոյն կ'ուզէին հակադրել: Երբ հայ եկեղեցւոյ զանգը հնչէր, իրենք առաջ սկսէին «ազէն» տալ: Չէ՞ որ իրենք նախապատիւ էին Աստուծոյ քով եւ

այդպիսով իրենց նամազի ժամանակ հայոց ժամերգութիւնը արգելք կ՚ըլլար։ Մենք ճիշդ Թրքաց մզկիթին քով կը բնակէինք։ Շատ ժամանակ լուսնալէն 2–3 ժամ աւելի կանուխ ելած կ՚ըլլային այս մըզկիթին մուէզին մոլլաները իրենց Ալլահ էքպէրը կանչելու։ Այդ միջոցին երբ պատահէր որ տօնական օրերու առթիւ կանուխէն՝ ճիշդ իրենց (Ալէն) կանչած ատենը, յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակը հնչէր, խուժաններու զրգռութեան առիթ մը կը տրուէր։

Եկեղեցին թէեւ ազատ էր Սուլթանի հրովարտակով, սակայն այս հօճայի երեւան գալէն վերջը կարգ մը մոլեռանդ խուժաններ հայհուչ եւ անէծքներ կը տեղացնէին հայոց կրօնին։ Երբ զանգակին ձայնը լսէին, կատաղած կ՚սկսէին ոռնալ, հայհոյել եւ անուաղն կը սաստէին ժամկոչը — «Բէս–քէս, խընզըր կեավուր օղլու կեավուր, հաղ տին նամազըմըզը մունտարլատըն» (կտրէ, կտրէ խոզածնունդ, անհաւատի որդի անհաւատ, մեր ճշմարիտ կրօնի աղօթքը պղծեցիր)։

Ասոնք միշտ մեր աչքերով տեսնուած ու ականջներով լսուած ամէն օրեայ բաներ էին։ Ահաւասիկ ճիշդ այդ նպատակաւ կ՚ուզէին այդ շէնքը գրաւել, հայոց ձեռքէն խլել։ Բանիցս փորձեցին քանդելու, բայց Թոմարզացին իր եկեղեցւոյն եւ կրօնին սպառնացող վտանգը տեսնելով թոյլ չի տուաւ որ քանդեն։ Ասոր վրայ Հաֆըզ Հօճան կը դիմէ Եվէրէկի կառավարութեան եւ դատ կը բանայ, եւ սակայն Տէր Յակոբ Պօյաճեան, որ նախապէս երկար ատեն կառավարական քարտուղար եւ գանձապահ եղած էր (սանտըգ էմինի) եւ մեծապէս հմուտ կառավարական եւ երկրի օրէնքներուն, կարող կ՚ըլլայ պապանձեցնել Թուրք փաստաբաններն ու հօճան։ Այսպէս, հայ եւ Թուրք իրարու հետ այնչափ լարուեցան որ խնդիրը տեւեց մի քանի տարի։ Այս ձգտեալ վիճակին մէջ Հաֆըզ Հօճան կը դիմէ Կ. Պոլիս եւ հոն կաշառքի ուժով կը յաջողի հրովարտակ մը ձեռք ձգել, պանդոկը փլցնելու համար։ Ասոր վրայ եւս երկուստեք նըպաստաւոր լուծումի եզրակացութեան մը չի յանգելով, խնդիրը կը մնայ բանի ուժի...։ Հաֆըզ շրջակայ Թուրք գիւղացիները կը հաւաքէ եւ խորհրդակցաբար կը կարգադրէ որ յանկարծակի խուժումով մը Թոմարզա մտնեն ու քանդեն խանը։ Օրին մէկը տեսնուեցաւ որ Թուրքերը գիշերանց խումբ առ խումբ Թոմարզա կը խուժեն գաղտնի կերպով, ամէն տեսակ զէնքերով ու սուրերով զինուած։ Անկից յայտնի կ՚ըլլայ որ Թոմարզայի մէջ արիւնալի կռիւ անխուսափելի էր։ Տէր Յակոբ Քհնյ. գիւղի երեւելիները անմիջապէս ժողովի կը հրաւիրէ եւ կ՚որոշեն ընդհուպ Կեսարիոյ Առաջնորդին դիմել, իսկ Առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան գիտել կուտայ որ ամենափափուկ րոպէներու մէջ կ՚ապրինք, հետեւաբար

հայերը զգոյշ ըլլան եւ երբեք խռովութեան տեղի չտան։ Մինչ՝ Տէր Յակոբ Քհնյ. Պօյաճեան ընդհակառակը ժողովուրդը կը խրախուսէ ամէն գնով ընդդիմանալ եւ տէր կանգնիլ իր իրաւունքին։ Քաջ հովիւին այս խրախուսման վրայ հայերը իրենց տուներուն մէջ զէնք, դաշոյն գրած կը լեցուին եկեղեցւոյ բակը։ Զէ՞ որ Տէր Հայրը պատուիրած էր իրենց դիմադրել, բոլորը պատրաստ էին իրենց հովիւին հետեւիլ։ Տէր Յակոբը քաջասիրտ, հնարամիտ առաջնորդ մըն էր, ասոր ապացոյցը Թոմարզացին տեսած ըլլալով զինքը շատ կը սիրէին։ Աստուծոյ այս բարի ու արի պաշտօնեան պարզ անհատի մը համար իսկ դատարան երթալ գալու մէջ «հօշիկ կը հինցնէր» (ինչպէս կ՚ըսէինք) երբ այժմ եկեղեցին կը վտանգուէր, պիտի կենա՞ր, բոլորը պատրաստ էին պաշտպանելու։ Այս խնդիրը երբ երեւան եկաւ ազգային եւ կրօնական նախանձախնդրութեամբ վառեալ Տէր Յակոբ առիւծ մը կտրած էր, կը վազէր այս ու այն կողմ, կ՚ընէր ցուցմունք ու կը պատուիրէր ինչ որ պէտք էր։ Ահա այսպիսի նուիրեալ մարդու մը հետ գործ ունէր Հաֆըզը։ Այս արթուն ու արիասիրտ քահանան, որպէս արդարութեան ախոյեան, կանգնած էր այս պայքարի առաջին գծին վրայ։ Հաֆըզ գիտէր, գիտէր չէր կրնար ակռայ անցնել հայ հաւատքի արի պաշտպանին։ Երբ Թուրքերը իրենց մզկիթին բակը, իսկ հայերն ալ եկեղեցւոյ բակը կը հաւաքուէին, անշուշտ թէ բաղխում մը անխուսափելի կը դառնար։ Թուրքերը (մզկիթի ամբոխը) շուկան էր։ Հայերը եկեղեցւոյ մէջ առաւօտեան իրենց աղօթքը եւ արարողութիւնը կը շարունակէին, երբ լուր կը հասնի Տէր Յակոբ Հօր թէ, Հաֆըզը քանի մը մարդիկ բերած կայենով ու թիով սկսած են քակել խանին պատը, հակառակ Տէր Յարութիւն Հօր արգելքին։ Հրմշտուքի մը միջոցին, Թուրք մը, որ կ՚ուզէր Տէր Հայրը ետ հրել, Տէր Հօր փակեղը (ղալփախ) վար կը ձգէ։ Հոն գտնուող հայերը երբ կը տեսնեն հայուն արժանապատուութիւնը վիրաւորող այս արարքը, վրայ կը հասնին եւ առանց զարնելու Թուրքերուն ձեռքէն կայենն ու թին խլելով կը դադրեցնեն քանդումի գործը եւ սպառնական արտայայտութեամբ կը բաւականանան առ այժմ։ Մինչ այդ Տէր Յակոբ եւս վրայ կը հասնի եւ Հաֆըզի դիմաց անցնելով յանդիմանական շեշտով մը կ՚ըսէ.—

— Հաֆըզ էֆէնտի, ի՞նչ է այս բրածդ, ես քեզի անկէ առաջ քանի մը անգամ ըսած էի թէ, այս շէնքէն քար մը իսկ պիտի չի շարժի։ Դուն այս ժողովուրդը իրար զարնել պիտի տաս, մեղք է ժողովուրդին, պարապ տեղը կ՚աշխատիս այս գործին համար։ Հօճան բարկութեամբ հրովարտակը ցոյց կուտայ, ասով է որ ես կը քակեմ, տար չե՞ս հնազանդիր, կայսերական հրաման է կ՚ըսէ։ Մեր արի քահանան առանց ընկճուելու, խրոխտաբար կը պատասխանէ.—

Շատ տեսեր ենք··· Հօճային դիւր չի գար այս խօսքերը, բայց··· Գիւղապետ (մուխթար)ը որ եղելութեան մասին իմանալով եկեր եւ կայնած կը դիտէր, գործին ի՞նչ ընթացք առնելը հասկնալու համար: Հաֆըզին գլուխ իրեն կողմ ուղղուիլը տեսնելով բարկութեամբ մը դառնալով գլուխ Տէր Յակոբին եւ հոն գտնուող ներկայ հայերուն հրամայական ձեւով կ'ըսէ — Վայը պիտի տեսնէք թէ ի՞նչ ձեւի պիտի գայ ձեր գլխուն··· Ներկաներէն Երլանձենց Սարգիս Աղէն այս եղածին չի դիմանալով ապստամբական թոնով մը դառնալով մուխթարին երեսն ի վեր կ'ըսէ — Ժողովուրդ փոխանակ յորդորելու որ հանգիստ կենան, սիրով վարուին իրարու հետ, մուխթար էֆէնտի, դուք ունիք գրգռում կուտաք: Եւլինէ աէ պաղըրյօ՞րմուսուն, դաթրը սըֆաթըմա պէնզէյօր, (երեսից ալ կը նայի՞ս, ջորիի երեսին կը նմանի) կ'ունեցնէ բարկութեամբ մը, ամէն բան աչքի առած: Երկու կողմերէ ալ իրար հանդէպ նախատական, սպառնալից, հայհոյանք, պատասխանատուութիւն չի խնայուիր: Ինչպէս վերը յիշեցինք Թուրքերը մզկիթ մտած, իսկ հայերը եկեղեցւոյ մէջ խռնուած կ'սպասէին: Միջանկեալ ըսեմ որ դեռ Թուրքերը ամբողջութեամբ շուկային մէջ լեցուած չէին: Յիշեալ խանը եւ մեր եկեղեցին շուկային կից էին: Եկեղեցւոյ բակին մէջի շէնքերէն միայն՝ Պետրոս վարժապետ Մատաղճեանի համար իբրեւ դասարան որոշուած սենեակին մէկ անկիւնը, օր առաջ բերուած հաւաքուած շատ մը կացինի կոթեր կային, եկող բազմութիւնը հատ մը խլելով կ'երթար եւ խռնուած ամբոխին կը խառնուէր: Եկեղեցին լրացած էր արդէն, աղերս դրսին ալ միայնակ եկեղեցւոյ մէջ Հախախմեանց Ս. Կատանց Նուիրուած «Անձինք Նուիրեալք» շարականով գրգռուած էր: Դուրսի աղաղակ եւ վիվլուկը լսելով, եկեղեցիէն դուրս վազեցի եւ տեսայ որ կացինի կոթ մը շալկողը դուրս կը խոյանայ, հատ մըն ալ ես ձեռք անցուցի թէ չէ՝ տեսայ որ արժանաւոր Թոմարզայի նշանաւոր զաւակը՝ Հաճի Յակոբ Մատաղճեանը հոն կանգնած է խրոխտ: (Հաճի Յակոբը արժէքաւոր յեղափոխական էր: 1915ին հայերուս օրհասական սեւ օրերուն, եկեղեցւոյ բարձր տանիքէն ինքզինքը վար նետեց, որպէսզի մեռնի ու իր Հնչակեան ընկերներուն անունը չի յայտնէ, որմէ սակայն ազատուեցաւ իր ոտքերն կորուստովը, պատերազմի տեւողութեան մնաց հիւանդանոց բանտ եւ հուսկ ապա զոհուեցաւ Հաճնոյ մէջ 1920ին): Մահտեսի Յակոբ իմ ձեռքի կացինի կոթը տեսնելով, ինծի տուր այդ կոթը ըսաւ: Իմ դժուարանալուս վրայ, — սիրելիս, դուն մինչեւ իսկ երկու ձեռքով չես կրնար վերցնել այդ կացինի կոթը ըսելով ոլորեց եւ ձեռքէս առաւ զայն, եւ անյայտացաւ բազմութեան մէջ իր ղեկավարի դերը կատարելու համար: Ես, տեսնելով որ ձեռքս բան չի մնաց, սկսայ

քարեր ժողվելով գրպանս լեցնել եւ խանութներու կտուրին վրայ ելլելով, հոնտեղէն զանէ մտածեցի, քարկոծեմ շուկայի Թուրք ամբոխը: Այս միջոցին հայրս գալով տեսաւ որ հոն եմ, յանդիմանեց եւ ուզեց որ տուն երթամ, ու ըսաւ — Ես կեցեր եմ քու տեղը, դուն մի կենար: Տղու համար կռուէ աւելի հետաքրքրական բան կա՞յ, կ'ուզէի որ, ես ալ իմ բաժինս բերեմ··· Երկուստեք դեռ զսպուած գոչումը կը շարունակուէր, ծովու խուլ ալեաց նման: Բայց եկեղեցւոյ բակի հակայ դռները չէին բացուեր որ այդ կրակ ու բոց կտրած ամբոխը դուրս խուժէր, իրար խառնուելու համար: Գիւղի մեծերու՝ Թաղականաց եւ քահանայից պատուէրը այն էր որ դռները ամուր եւ փակ մնային մինչեւ օրհասին: Հակառակ առոր ներսէն եւ դուրսէն, բարկութիւն եւ հայհոյանք իրար կը յաջորդէին, հետզհետէ լարուածութիւնը աւելցնելով: Մեծ էր մանաւանդ Պանճարեան արխաիրտ Սարգիսի սպառնալից եւ անարգական գոչումները որը պատին վրայ բարձր տեղ մը կայնած կը յոխորտար Թուրքերուն: Թուրքերը շարուած էին մուխթարին բոլորտիքը, Ջրհորին քով: Երկու կողմէ ալ իրենց առջեւ կեցող եւ հանդարտ ու պաղարիւն մնալ խրատող մեծերը կոխկռտելու չափ գրգռութիւնը սաստկացաւ. մազ մնացած էր որ իրար խառնուէին: Բարեբախտաբար, կերպով մը ծանրախոհ ու խելահաս մարդիկ կրցան 1903 Մարտ 12ի այդ սոսկաւոր առաջքը առնել մեծ դէպքի մը: Թուրքերը տեսնելով որ ամբողջ Թոմարզայի հայութիւնը ոտքի ելած է, խոհեմութիւն սեպեցին տեղի տալ, եւ ինչպէս որ եկած էին այնպէս ալ ցրուեցան, առանց իրենց որջը եղող մզկիթի թաղատոցէն դուրս ելլելու: Թուրք բազմութիւնը ցրուելէն յետոյ, մանաւանդ իգական հայ սեռին քինախնդրութիւնն ու գրգռութիւնը տեսնել կ'արժէր: Անոնք իրենց գոգնոցներուն մէջ քարեր լեցուցած՝ կը հարուծէին ու կը քարկոծէին փողոցներէն փախչող եւ ուշ մնացած Թուրքերը: Որով շատ մը Թուրքեր գլուխնին արիւնլուայ հազիւ կրցած էին ազատուիլ հայուհիներու ձեռքէն: Թուրքերէն ոմանք նեղը մնալով — «Ամման քէրէմ էտին, հաթըրըյար, էթմէյին, պէնիմ պիր չէյտէն խապէրիմ եօք տուր», (տիկիններ, կ'աղաչեմ, շնորհ ըրէք, կեցէք, մի ընէք, այդ գործերէն երբեք ես լուր մը չունիմ) կ'ըսէին: Իրաւ ալ վերջը հասկցուեցաւ որ շատ մը աղքատ Թուրքեր, երբեք իրականութենէ լուր ունեցած չեն: Հօճան ըսած է եկէք մզկիթ, իրենք ալ եկած են, առանց գիտնալու թէ ինչո՞ւ կանչուած են: Ամբոխը թէեւ ցրուեցաւ երկու կողմէն ալ, բայց սոյն վէճը մնաց անկախ եւ երկու կողմանէ ալ ոխն ու ատելութիւնը կը շարունակուէր երկար ատեն իրարու հանդէպ:

ՏԷՕՆՄԷ ԹՕԽՐԲԵՐԸ

Այդ առատայ ահապանդ ու ժխորի միջադէպին էր, որ եկած էր նաեւ Տէր Կիրակոսեան Մահտեսի Յովհաննէս (*Զօրպաճին*)։ *Ան այլեւս իր ծերութեան օրերուն մէջ էր։ Ազդու եւ արհամարհական թօնով մը բաղդրելով գիւղացիներին եւ կառավարական պաշտօնեաներուն կը դառնայ եւ Հաֆըզին կ'ըսէ.* — Ի՞նչ է այս ֆուկին յոխսր-տանըֆը, ե՞րբ կատարեալ թուրք եղար, երէկ էր դեռ, որ ձեզմէ շատերը կը պատկանէին այս ինչ հայ գեղերուն, դուն, Հաֆըզ, Ղազէր Օղլույենց գեղէն չե՞ս, որոնց *Ճէպէճօղլու* ալ կ'ըսէին։ Հանի էֆէնտի, դուն *Սարրաչեաններէն* չե՞ս, էմին Օղլու, դուն *Տէր Կարապետեաններէն* չե՞ս, Ալի էֆէնտի, դեռ ֆու հայրդ երէկ փարսախներէն եկաւ, այդ լեռնցի ու վայրենի գեղէն չե՞ս, այսօր ի՞նչ եղաւ, գլուխդ երկինք դպա՞ւ...

Նոյն պահուն Տէր Յակոբը դառնալով Զօրպաճին կ'ըսէ — Հաճի աղա, բերնիդ եւ շունչիդ մեղք չէ՞, որ կը խօսիս այդ անօրէն եւ անհաւատ անպիտաններուն։ Այս երէկի տէօնմէ Թուրքերուն թրքանալը, ժամանակին մեծ միջադէպի մը արդիւնք եղած է, պատճառ դառնալով որ այս նախկին հայերը ստիպման տակ թրքանան եւ այդպիսով ստոյգ մահուանէ ազատուին։ Ասոնք 31 հոգի կ'ըլլան։ Ենթադրութեան մը համաձայն 1820ի մօտերը կառավարութեան մօտ դատ մը կ'ունենան։ Իրենց հակառակորդը աւելի զօրաւոր ըլլալով ասոնք ծանր պատիժի կը դատապարտուին Եօզղատի դատարանէն։ Ինչպէս ծանօթ է, այս հայերը կը դատապարտուին պարզապէս հայեր ըլլալնուն համար, բան մը որ անսովոր բան մը չէր Թուրքիոյ մէջ։ Խեղճ հայերը թրքական կառավարութենէն արդարութիւն սպասելով վերաքննութեան համար կը դիմեն Պոլիս (Իկոնիոյ) իրբեւ թէ արդարադատ վերին ատեանէն իրենց անպարտութիւնը բացանան կամ պատիժնին թեթեւնայ։ Ընդհակառակը Պոլսոյ դատարանը աւելին ըլլալով կախաղանի վճիռ կուտայ։ Այս մահուան պատիժէն ազատուելու համար, հոն գտնուող եւ խօսքը կշիռ ունեցող հայու մը խորհրդով թրքանալու որոշում կուտան, այն յոյսով որ երբ ազատուին ու երկիր վերադառնան դարձեալ հայանան, հետեւելով այն արեւելեան ասացուածքին որ կ'ըսէ. «Շէրի կէչիրէնէ դատար չէյթանա փիրիմ ալ (Չարիքը մինչեւ որ անցնես՝ սատանային դուն իմ ակրա ես, ըսէ)։ Կարծես թէ Պոլիս եւ Թոմարզա շատ հեռու էին իրարմէ։ Մի մեղադրէք այս մտայնութեան համար, այդ ատեններուն ժողովուրդը տգէտ էր եւ շատ խորամանկ չէր։ Եկուր տես որ դիմացինը աւելի խորամանկ կ'ըլլայ։ Զիրենք թրքացնող հօճան, ասոնց հետ մօլլա մըն ալ կը ղրկէ, որ երբ Թոմարզա հասնին, հոն կանոնաւոր կերպով իսլամութեան օրէնքները սորվեցնէ։

Ասոնց թրքանալը իրենց գալէն առաջ իսկ լսուած ըլլալով՝ երբ Թոմարզա կը հասնին, ասոնց ընտանիքն ու զաւակները եւ գիւղացիք՝ բոլորն ալ երես կը դարձնեն իրենցմէ, անարգելով կը քարկոծեն զիրենք։ Բայց չէ՞ որ թուրք կառավարութիւնը ասոնց ետեւն էր, ասոնք ալ իրենց կիներն ու զաւակները ձգելով՝ թուրքերու հետ կ'ամուսնանան, եւ իրենց հօր ու եղբօրմէ ունեցած ժառանգ բաժինը առնելով կը մնան բոլորովին նորադարձ թուրք։

ԽԱՆԻ ՅԱԽԱԼԻ ԽՆԴՐԻՆ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

Հոս փակելով այս տխուր էջը, որուն նման ամէն քաղաք եւ գաւառ ունի իւրայատուկ սոյնանման սեւ էջը, մենք շարունակենք խանի դէպքը։ Պոլսէն՝ Բարձրագոյն Դռնէն՝ Կեսարիոյ գաւառապետին եւ Հայոց Պոլսոյ Պատրիարքարանէն ալ Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանին հրաման կուգայ երթալ եւ տեղւոյն վրայ խնդիրը քննել երկուստեք եւ հաշտեցողութեան մը գալ։ Ասոնք ալ իրենց հետ միասին Կեսարիոյ հայ եւ թուրք բնակչութեան ամէնէն ականաւոր մարդիկները կը բերեն, որոնց մէջ էր նաեւ Ֆիլինթէ ըսուած երեւելին։ Երկու կողմերու կռուախնձորը հանդիսացող վայրը ուշադիր քննութեան առնելով, շէնքին (խանին) ետեւի կողմը առաջուայ պէս, հին ձեւով մնալը յարմար կը տեսնեն. առանց քար մը իսկ վար առնելու, եւ ոչ ալ շէնքի դրան ձեւին որեւէ փոփոխութիւն մտցնելու, պայմանաւ որ դրան քովէն, որ ճիշդ շէնքին ճակատը կը կազմէր, մզկիթին հասոյթ մը բերելու նպատակաւ երկու խանութի տեղ տալ։ Այս որոշման վրայ երկուստեք համաձայնելով կառավարութեան մօտ կը հաստատեն զայն։

Այսպիսով վերջացաւ սոյն տաղտկալի դէպքն ու դրաման։ Առաջին անգամ, թուրքերը միւթասարրըֆին եւ այս մարդոց գալէն շատ բան ակնկալեցին ի նպաստ իրենց համար, բայց երբ տեսան որ խնդիրը ուրիշ կերպարանք առաւ յուսախաբ մնացին։ Միւթասարիֆ (գաւառապետ)ը հեզ ու խոնարհ գառնուկ մը եղած էր կարծես Հայոց Առաջնորդին քով, որու ահարկու, միեւնոյն ատեն համակրելի տեսքն ու պատկառելի եկեղեցական կերպարանքը հոն ամբոխուած հայ թէ թուրք բազմութեան բոլորին վրայ տեսակ մը երկիւղ մը կը ձգէր։ Թաւ յօնքերու տակ խորաթափանց աչքերը, պատկառելի դէմքին վրայ տեղաւորուած էին։ Իր բարձրագոյն եւ խրոխտ ձայնը հեղինակաւոր եւ տիրական կը դարձնէր զինքը։ Բո-

լոր ժողովուրդը կարծես համրացած էին, ու մտիկ կ'ընէին անոր։

Ականատես իրազեկներ կ'ըսեն թէ՝ առաջին անգամ անոնք երբ Կեսարիայէն Թոմարզա հասան, նոյն օրն իսկ ժողովրդեան ներկայութեան խանի մասին քննութեան կարգադրութիւնը ընելէն յետոյ վանքը իջեւանեցան, հետեւեալ օրը գիւղապետը, հայ եւ թուրք երեւելի համարուածները, ընդ որս եւ Հաֆըզ Հօճան, Թոմարզացիներու մեծաւոր Զօրպաճին, բոլորը բարի գալուստի կ'երթան։ Առաջին անգամ դատաւորը խօսքը ուղղելով կ'ըսէ Զօրպաճեանին.— Հաճի Յովհաննէս աղա, սէն պէօյլէսի իշլէրէ մէյտան վէրմէզ իտին ամմա, նասըլ պէօյլէ օլտու, (դուն այս տեսակ խնդիրներու տեղի չէիր տար, բայց ինչպէ՞ս խնդիրը այս աստիճանին հասաւ)։ Զօրպաճին ալ դառնալով անոր.— Տէր իմ, իմ խօսքս եթէ մտիկ ընող ըլլար, այսպէս չէր ըլլար. բայց ո՞ւր պիտի լսեն. դուք, տէր դատաւոր, եւ մեր Առաջնորդ Սրբազան, դուք ալ յանցաւոր էք մեր հետ, որ, օր մը մէկանց դալով խնդիրը չի կարգադրեցիք եւ այս աստիճանին հասցուցիք։ Սրբազանը բարկութեամբ դառնալով անոր, կ'ըսէ, — Դուրս ելիր այստեղէն, Զօրպաճին կ'ըսէ — Ինչ, գործիդ չեկա՞ւ ներկայութիւնս եւ ճշմարտախօսութիւնս։ Տրդատ Եպիսկոպոսը աւելի բարկանալով.— Դուրս ըրէք ասիկա եւ բանտարկեցէք, քանի մը ժամ...։ Զօրպաճին դուրս կը հանուի եւ կը դրուի ուրիշ սենեակ մը։ Յետոյ գիւղապետը երբ կ'ըսէ բարի եկաք, Սրբազանը կը հարցնէ — Ասի ո՞վ է եւ ո՞ւր տեղացի։ Միւտիրը կը պատասխանէ թէ անարժանաբար գիւղին միւտիւրն եմ եւ Ուզուն Եալլացի։

— Ուզուն Եալլա՞, Չէրքէզ եւ Ռուսիացի ես, անանկ չէ՞, կորսուէ եւ մեր աչքին մի երեւնար՝ սուսի դաչախ (սուս դաչաղը) կը սաստէ զայն Հայոց Առաջնորդը, նոյնը կ'ըլլայ ներկայ եղող Ալի Էֆէնտիի եւ բոլորին։ Ամէնէն ետքը Սրբազանը իր խօսքը Հաֆըզին ուղղելով կ'ըսէ, — Դո՞ւն ես Հաֆըզ կոչուողը. — Ծու պարմաղլարըմը կէօզինէ սօքարըմ, կէօզինէ, խաբէրին վա՞ր մը (մատներս աչքդ կը մխեմ, աչքդ, լուր ունի՞ս, դուն ալ դուրս ելիր, մի երեւնար մեր աչքին)։ Ամէնէն աւելի կծու յանդիմանութիւնն ու բարկութիւնը Տէր Յակոբ Քահանային վրայ թափելէ յետոյ, զայն ալ դուրս կ'ընէ իր ներկայութենէն։ Այս բոլորի ժամանակ դատաւորը երբեք բերանը չի բանար։ Բոլորէն վերջ Տէր Կիրակոսեան Կիրակոս աղան (Զօրպաճեանին եղբայրը) հեզ եւ խոնարհ կերպով ոտքի վրայ կայնած կը մնայ սպասողական վիճակի մը մէջ։ Անոր կը հրամայեն որ նստի։ Դուրսը գտնուող եւ մի քիչ մեծ համարուող աղաներ, թուրք թէ հայ, երբ կը տեսնեն որ իրենցմէ աւելի մեծերը

դուրս վռնտուեցան մէկիկ մէկիկ, չեն համարձակիր իրենց ոտքերը դրան սեմէն ներս նետել։

Դատաւորն եւ Առաջնորդ, արդէն ճամբայ չելածէն Կեսարիոյ մէջ գործը իրենց մէջ եփած եկած են։ Անոնք միշտ ջերմ բարեկամ եղած են իրարու։ Այս բոլորէն եւ ամէն ինչ կարգադրելէն ու վանքի տաճարին մէջ, Թոմարզայի ժողովրդեան իբրեւ մնացէք բարեաւ, պէտք եղած յանդիմանախառն խրատ ու մխիթարանքը տալէ յետոյ, որպէսզի բուրջ եւ գլխատ չարժէին, Սրբազանը կ'աւելցնէ.— Որովհետեւ ձեր ալ, իմ ալ, երթալիք տեղը իրենց դուռն է, բողոքելու համար հօրս տունը պիտի չերթամ կ'ըսէ, (պապամըն էվինէ կէտմիյէճէյիմ, իր բուն խօսքով)։ Իրենց ըրածին ու թողածին մասին (ուղիղ կամ սխալ) ներում կը խնդրէ, իսկ եղած յարգանք ու հիւրասիրութեանց համար ալ չի մոռնար շնորհակալութիւն յայտնելու, հրաժեշտ առնելով կը մեկնին։

Զրոյցի մը համաձայն՝ կ'ըսուի որ դատաւորին եւ Առաջնորդ Պալեանին մեկնելէն քիչ վերջը, Սրբազանի ձեռօք գրութիւն մը կը յանձնուի գիւղապետին։ Հոն տասնեակ մը մեծերու անունները արձանագրուած կ'ըլլան եւ որուն վրայ այս մեծերը ձերբակալւելով բանտ առաջնորդուեցան։ Հոն մնացին մօտ 6–9 ամիս, ոմանք ալ տարի մը։ Անոնց հետ էր նաեւ Տէր Յակոբ քահանան։ Նոյն քահանային կռնակ կեցած էին եւ միւս քահանայք, Տէր Գրիգորեան, Տէր Գրիգոր, Տէր Յարութիւն Տէր Կարապետեան եւ բոլոր ժողովուրդը։ Այսպէս այս կռիւը տեւած էր մօտ երեք տարի եւ քիչ մըն ալ աւելի։

Զրոյցի մը համաձայն դարձեալ, (որչափ ստոյգ ըլլալը չենք գիտեր) Հաֆըզին Պոլսէն բերել տուած կայսերական հրովարտակին կարեւորութիւն չտրուելուն վրայ, երկրորդ հրովարտակ մը եւս կուգայ շատ խիստ բովանդակութեամբ, ըստ որուն եթէ այս հրովարտակն ալ չի գործադրուի «Թոմարզան Թուրք քարտէզէն պէտք է վերցուի ու ջնջուի» վճռուած է ծածկագրով մը։ Խնդրին այսքան մեծ կարեւոր դառնալուն եւ զրուցողին ալ ամէն ծակ ու ծուկէն լուր ունենալու հանգամանքը անոր յերիւրածոյ չըլլալը կը ներշնչէ։ Որովհետեւ Անտիօղլու Կիրակոս աղան, անոր դատակարգէ մարդոցմէ լսած ըլլալը շատ ստոյգ եւ իրական լինելը վկայած է։ Ահա այս անձին պատմութեան համեմատ տեղեակ կ'ըլլանք Հաֆըզի բերել տուած հրովարտակին այդ պարունակութենէն։ Այս հրովարտակին եւս կարեւորութիւն չի տրուիր։ Ասոր վրայ խելահաս մեծերը եւ նոյնիսկ Կեսարիոյ երեւելի եւ ազդեցիկ համարուած ղեկավարները կը շուարին։

Ուստի, խնդրին այսպիսի համեմատութիւն եւ ապաւորու-

թիւն առնելը տեսնելով Երջանկայիշատակ Գէորգ Վարդապետ Պօյաճեան, Կիրակոս աղա Տէր Կիրակոսեան, Աստուր աղա Պէտիրեան, երեքը միասին առանց ոչ ոքին իմացնելու, Տէվէլլուի միւտէլլիմ պէյէրուն կը դիմեն, (որոնց նախահայրերը ժամանակին Թոմարզայեցոց շատ ու շատ վաստակը կերած եւ շատ ալ կեղեքումներ ըրած էին): Միւտէլլիմները երբ այս երեք մեծ անձնաւորութիւնները կը տեսնեն որ իրենց տունն ու անունին եկած են, մեծ յարգանք եւ հիւրասիրութեամբ կ'ընդունին զանոնք: Շատ մը յարգալից խօսակցութիւններէ ու ողջագուրումներէ յետոյ, իրենց գալուն նպատակը կը պարզուի: Հոն, երանելին Գէորգ Վարդապետը իր Աստուածահաճոյ, պերճախօս բերանը բանալով կ'ըսէ.— Միւտէլլիմ պէյլէր, սըրդատէ ալալար, քէօթիւլիւկէ պէտէլ էյիւլիկ ափլէմէյէ կէլտիք սիզլէրտէն, (Չարիքի փոխարէն բարիք հայցելու եկանք ձեր մեծութենէն) եւայլն: Պէյերը վարդապետին ճարտասանական խօսքերէն չափազանց ազդուելով, ամէն գնով եւ երդմամբ կը խոստանան պաշտպանել Թոմարզան: Եւ հեռագրեր ու պերաագրեր կը տեղացնեն Պոլիս Բարձրագոյն Դուռ եւ ուր որ անկ է խնդրելով իրենց մարզումէ ալ այդ ուղղութեամբ հարկ եղած աշխատանքը տանիլ, որպէսզի Թոմարզան զոհ չերթայ Հօճա Հաֆըզի գրպարտութեան:

Վերջապէս, սոյն պերատգրերուն եւ աշխատանքներուն վըրայ է որ կայսերական հրամանաւ Կեսարիոյ գաւառապետին եւ Հայոց Պատրիարքարանէն ալ Առաջնորդ Պալեան Սրբազանին կը հրահանգուի վէճի առարկայ խնդրոյն կարգադրումը: Անոնք ալ գալով կարգադրեցին ու անդորրութիւնը հաստատեցին:

Այս անդորրութիւնը շարունակուեցաւ, սակայն, Թուրքերը միշտ առիթի կ'սպասէին հայերէն վրէժ լուծելու: 1909 Թուականին Կիլիկեան (Ատանայի) կոտորածի օրերուն ալ աշխատեցան կառավարութենէ ղրկուած 150 զինուորը ներսէն եւ վայրենի խուժանը դուրսէն՝ Թոմարզան մոխիրի վերածելու, բայց չի յաջողեցան:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ, ԱՔՍՈՐԸ ԵՒ ՍԵՒ ՕՐԵՐԸ...

1914ի ընդհանուր պատերազմը այդ տխուր առիթը տուաւ Թուրքին, երբ անօրէն Գերմանիոյ խորհրդով Թուրք կառավարութիւնը իր սադայէլական գաղափարը իրականացուց, հայկական հարցը խաղա լուծելու, տեղահան ընելով ամբողջ Թրքահայութիւնը եւ կոտորելով զանոնք գազանային վայրագութիւններով, ձորերու,

սարերու եւ Արաբիոյ անապատներուն մէջ: Ու մեր սիրելի եւ անմոռանալի Թոմարզան ալ ընդհանուր հայութեան հետ հիմնայատակ եղաւ....:

Այս ժամանակին է որ Թոմարզայի նախկին միւտիւրը Ահմէտ Ճէլալէտտին վերադառնալով Թոմարզա.— «Ղուրտ տումանը կիւնիւ սէվէր» (գայլը մառախլապատ օրերը կը սիրէ), առակին համաձայն կ'սկսի ձերբակալել տալ 400 հոգի, որոնք սաստիկ պատժարկումներով ժամանակ մը բանտարկուելէ յետոյ Կեսարիոյ բանտը կը փոխադրուին եւ կ'սկսին դուրսը մնացողներէն պահանջել զինահաւաքումը: Կեսարիոյ միւթասարըֆ նշանաւոր հայակեր Զէքին գլուխը անցնելով այս հայահալած գործին՝ անասելի հալածանքներ եւ չարչարանքները կ'սկսին նաեւ Թոմարզայի մէջ: Ամէնէն առաջ կը գրաւեն եկեղեցին, խորհելով թէ բոլոր զէնքերը հոն մթերուած կ'ըլլան:

Զէքեան ծերունի Վարդուկ աղան կառավարչատան մէջ սաստիկ ծեծի տակ կ'սպաննեն եւ Տէր Յակոբ Քհնյ. Պօյաճեանը կը կանչեն որ թաղէ: Տէր Հայրը կը մերժէ նախ, առարկելով որ իր մեծին Կեսարիոյ Հայոց Առաջնորդին դիմեն: Բայց նայելով որ հետեւանքը աւելի գէշ է, թաղելը խոհեմութիւն կը սեպէ: Այս մերժումին պատրուակաւ ամբաստանուելով թէ կառավարութեան դէմ կը շարժի, զինքն ալ կը ձերբակալեն եւ իբրեւ զէնք պահողները պաշտպանող եւ հետեւաբար զէնք պահող խմբին մը Կեսարիոյ պատերազմական ատեան կը ղրկուի եւ ապա անդթօրէն կ'սպաննուի «Բաղթա Տէրէսինի» ուր միեւնոյն տեղը կ'սպաննուի նաեւ Գէորգ Վարդապետ Պօյաճեան, ըստ «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» գրքին: Նահատակ քահանային օծակից Տէր Գրիգոր Քհնյ. Տէր Գրիգորեան, կը հասնի մինչեւ Դամասկոս եւ 1916 Օգոստոս 26ի իսլամացման հրամանին անսաստելով կը վտարուի Թաֆիլէ կոչուած տեղը, բայց ճամբայ չելած կը վախճանի թշուառութենէ ծիւրած: Ասոր աշխարհական անունը Բարսեղ Տէր Գրիգորեան էր: Իսկ միւս օծակիցը Յարութիւն Քհնյ. Տէր Կարապետեան, կը նահատակուի Միջագետքի կողմերը, (մկրտութեան անունը Եղիա):

1915ի Օգոստոս 25ին Թոմարզա կը հասնի ընդհանուր տեղահանութեան հրամանը եւ երկու օր միայն միջոց կը տրուի ժողովուրդին պատրաստուելու համար: Անմիջապէս կը ձերբակալեն Հնչակեան ղեկավար Մահտեսի Յակոբ Մատաղճեանը եւ դժոխային տանջանքներով կ'ստիպեն որ կուսակցական տետրակներու, զէնքերու եւ գոյքերու տեղը ըսէ: Երկու ժամ միջոց կ'ուզէ եւ տրուած պատեհութենէն օգտուելով ըստ կարելւոյն ամբողջ թուղթերը կը փճացնէ ու կ'անհետացնէ:

Անոր վրայ միւտիրը եւ Կեսարիոյ միւթասարրըֆ գազան Զէքին կը կանչեն եւ կ'սկսին այնպիսի տանջանքներու ենթարկել Հաճի Յակոբ Մատաղճեանն ու իր ընկերները, որոնք կը գերազանցեն Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքները։

Անկէ առաջ նկարագրած ենք որ ինչպէս յանձնառու եղաւ եկեղեցւոյ տանիքէն ինքզինքը վար նետելով անձնասպան ըլլալ, իր Հնչակեանի Ս. Ուխտին չի դաւաճանելու համար, սակայն հրաշքով մը ողջ մնաց, պահ տալով իր մէկ ոտքը։ Թուրքերը սահմռկեցան այս հայրենասէրին ցոյց տուած համբերութեան եւ եղածէն այնքան ազդուեցան որ բժշկուելէ յետոյ իրմով այլեւս գրեթէ չզբաղուեցան։ Հաճի Յակոբ Մատաղճեան ծնած էր 1880 Օգոստոս 12ին։ Իր նկարը ու իր մասին մանրամասն տեղեկութիւնները տես՝ Արշակ Ալպօյաճեան «ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ» գրքի Թոմարզայի բաժնին մէջ։ Իսկ անցեալ տարի իր եղբայրը՝ Պ. Թորոս Մատաղճեանը իր յիշատակին հրատարակեց «Թոմարզայի Յուշամատեանը» մեծ հատորը, որ մեծադիր էջերով պիտանի գիրք մըն է։

***

Երբ Թոմարզացիներու կարաւանը Ս. Աստուածածին վանքի դիմացը կը հասնի, «Սօղուլա» ըսուած տեղւոյն վրայ Հաֆըզ Հօճան հայոց այդ անիծեալ հակառակորդը եւ Տէր Յակոբ Քհնյ.ին ոխերիմ թշնամին, իր անցեալ պարտութեանց վրէժը լուծելու նպատակաւ, վանքին պանդխտատունէն կախել կուտայ։

Թոմարզացիք կը քշուին մինչեւ Միջագետքի անապատները — Հալէպ, Դամասկոս եւ Տէր Զօր շրջականները։ Ճամբան շատ մը զոհեր կուտան։ 1914ին մօտ 10.000 բնակչութիւն ունեցող Թոմարզացիներէն 1919ին հազիւ թէ (Հայաստան եւ արտասահման մէջն ըլլալով) 1500 Թոմարզացի ողջ մնացած էին։ Մնացածը ուրեմն 1914-19ին սպաննուած կամ մեռած՝ տխուր պայմաններու մէջ։ Տեղահանութեամբ Թոմարզա բերուելով Կեսարացի դեղագործ Լ. Փանոսեան եւ 21 այլ առեւտրական ականաւոր հայ անձինք մորթուած են. Կարապետ Եուսուֆեանի, Գառնիկ Ղայֆէճեանի, Արամ Տապանեանի, Տէրեան Եղբարց հետ։

***

Ղարամանեան Ներսէս էֆէնտին որ եկեղեցիներու եւ պալատանման շէնք եւ այլնի վերաբերեալ արձանիկներու գծագրու-

թեան մէջ մեծ փորձառու եւ վարպետ մէկն էր, տարագնացութեան ընթացքին քարայր մը կը տեսնէ, որ իրենց կեցած տեղէն քարընկէց մը հեռաւորութիւն կ'ունենայ։ Իրենց վրայ հսկող ժանտարման, — Ներսէս Ուստա, կ'ըսէ, գնա անգամ մը այդ քարայրը նայէ։ — Ի՞նչ պիտի նայիմ կը պատասխանէ Պ. Ներսէսը, որուն վրայ ժանտարման կը կրկնէ իր առաջարկը — Ի՞նչ ըսես, դուն գնա անգամ մը նայէ, կ'ըսեմ։ Պ. Ներսէս ստիպուած կ'երթայ եւ կուգայ ու կ'ըսէ ժանտարմային.— Քարայրին բերանը քարերով պատուած եւ վրան «արգիլուած է» գրուած է։ — Դուն այդ գրուածքին կարեւորութիւն մի տար, մի քանի քար վար առ եւ մէջը նայէ եւ պիտի զարմանաս։ Պ. Ներսէսը կ'ընէ ժանտարմային ըսածը եւ ինչ տեսնէ աղէկ, հարիւրաւոր երկու երեք տարեկանէն մինչեւ տասը տարեկան մանկանց գլուխները մարմիններէն անջատուած, պառկած են... Վերադարձին ժանտարման կը հարցնէ.— Նայեցա՞ր։ Երբ Ներսէս վարպետը աչքերը գետին հակած կ'ըսէ. — Այո, ոստիկանը խղճահարուած ցաւագին կերպով հառաչելով.— Ներսէս ուստա, եթէ Թուրքը այս ամէնուն վրայ այսպէս անվնաս մնայ, Աստուած կայ ըսողին... իսկ եթէ չմընայ, այսպէս չհաւատացողին անցեալը... ես անիծեմ, կ'ըսէ։ Ժանտարման աւելցուցած է — Գերմանները այս փոքրիկներու արիւնը առնելէ յետոյ այսպէս ըրած են... Այս ինչ զալըմութիւն եւ ինչ զուլում աշխարհ է...։

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ...

Զինադադարէն վերջը աննշան թուով ողջ մնացող Թոմարզացիք կը վերադառնան իրենց աւերուած հայրենիքը։ Կեսարիոյ Ա-առաջնորդական փոխ. Տ. Սերովբէ Աւագ Քհնյ. Պուրմայեան, 1919ին Թոմարզա կ'այցելէ եւ Թուրքերէ սիրալիր ընդունելութեան մը կ'արժանանայ, թերեւս վերահաս պատժոյ մը սարսափով։ Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութիւն կատարելով՝ պսակի, մկրտութեան եւ հաղորդութեան արարողութիւն ալ կ'ընէ ու կը քարոզէ, իսկ Ս. Աստուածածին վանքը ամբողջովին կործանեալ կը գտնէ։

1929ին բաւական թուով Թոմարզացիներ կային Թոմարզայի մէջ, կ'ըսուէր, բայց հիմա բոլորն ալ մեկնած են այս ու այն կողմ ու ցրուած։ Թուրքերէ կը բնակուի։ Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կը գտնուին Արշակ Ալպօյաճեանի «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ» պատմագրքին մէջ։

ԹՈՄԱՐՁԱՅԻՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ ՎՐԱՅ

(Քաղուածքներ՝ Գալուստ Տէր Գրիգորեանի(*) եւ Արամ Հանի Յակոբեանի յուշերէն)։

Հայրենասիրական վառ կրակով ու ազգասիրական վեհ երազներով տոգորուած այն կորովի ու խիզախ երիտասարդները, հազար ու մէկ փայլուն ու շողշողուն յոյսերով առլցուն, 1915 Թուականի Յունուար եւ Փետրուար ամիսներուն մէջ, Նիւ Եորքէն «Ամերիքըն Գիւնարդ Լայն»*ի* «Լուսիթանիա» *նաւն առնելով վերջին հրաժեշտը կուտան Ամերիկայի հանգստաւէտ կեանքին։ Կը հասնին Ռուսիոյ Բաթում քաղաքը, ուր բաւական լաւ եւ աչքառու ընդունելութենէ մը յետոյ՝ կը մեկնին դէպի Թիֆլիզ։ Հոն հայերու ուրախութիւնը կ'արժէր տեսնել։ Մեծ եւ խանդավառ բազմութիւն մը ընդառաջ կուգայ կամաւոր եկող խումբը դիմաւորելու։ Ոտան էին անոնք, հայեր, ռուսեր, վրացիներ եւայլն։ Երգեցիկ խումբի երգերով ու մեծ ընդունելութեամբ կ'առաջնորդուին զօրանոց։ Ներկաներէն շատեր յուզուած կը գոչեն.— Աստուած իմ, այս ինչ բարիք մեզի, հեռաւոր Ամերիկայէն անգամ մեզ օգնութեան են գալիս, ապրիք հայ եղբայրներ...։ Արտասուքն իրենց աչքերուն մէջն է, ձեռքի սեղմումներուն ողջագուրում եւ համբոյրներուն չափ ու հաշիւը չկայ։ Բաւական ժամանակ Կարսի մէջ կը մնան, Թիֆլիզէն հոն փոխադրուած ըլլալով եւ ուր զինուորական մարզանքով զբաղուելէ եւ օժտուելէ յետոյ կը մեկնին կռուի ճակատը։*

1915 *Մայիս 12ին կ'անցնին դէպի Բասէն, Սարը Ղամըշ, Պէյլիկ պաշ, կամ՝ Համզա պէյ անուն գիւղը։ Այն տեղերը ուր ժամանակին մեր փէտայի հայրենասէրները մզած էին շատ կռիւներ։ Հոն կռուի կը բռնուին, մինչեւ Հասան Ղալէ եւ Խնուսի մէջտեղերը։ Սոյն կռիւներու ընթացքին՝* 1915 *Թուի Յուլիս 24ին, իրենց քաջամարտիկ եւ հերոս հրամանատար* Գրիգոր Ավշարեանը *կը նահատակուի, որուն մահուան պատճառաւ եւ կը կանչուի Հնչակեան Զ. Գունդը դէպի Ձըլխան գիւղը։ Յուշագիրը կ'ըսէ թէ.— Մենք չի գիտցանք թէ ի՞նչ էր պատճառը այս նահանջին...։ Հոն կը վիրաւորուի նաեւ հրամանատար Ավշարեանի փոխանորդ հրամանատար տախտասիրան Հայկ Բժիշկեան, իր ճակատէն ու աջ բազուկէն թեթեւ կերպով։(*) Նահանջողներու տեղը կը գրաւեն ռուս զինուորներ, եւ քիչ վերջը անոնք եւս կը նահանջեն։ Այս վերջին նահանջի ժամանակ հայ տղայոց օգնութեան պէտք կ'զգացուի դարձեալ։ Ասոր վրայ Հայկ Բժիշկեան կը փափաքի հայ տղոց կռուելու տրամադրութիւնը եւ կամքը հասկնալ։ Հոս փոխ հրամանատար Թամարզացի Առիւծ Յարութիւն Տէր Գրիգորեանի պատասխանը կ'ըլլայ — առանց այլեւայլի դարձեալ մեկնիլ ճակատ ու զոհաբերուիլ եթէ հայրենիքը այդ կ'ապահովէ։ Յարութիւնի հետ միասին կ'ըլլան մեր Միհրան Գալըջեանը եւ Արամ Զօրպաճեանը, ինչպէս նաեւ խումբին կէսը եւ կ'ուխտեն օգնութեան հասնիլ վտանգուածներուն։ Մեկնումի ժամանակ ներկայ ռուս հրամանատարին պատուէրը կ'ըլլայ —* Զարկէ՛ք, մի խնայէ՛ք, ջարդեցէ՛ք, փշրեցէ՛ք...։ *Զի մոռնանք ըսելու թէ, մինչ այս թուրքերը յառաջխաղացում մը ունեցած էին, ռուսաց նահանջելով մինչեւ Աղպօղ բռնած տեղը։ Հայ տղայոց օգնութեամբ թուրքերը ետ մղելով կը գրաւեն դարձեալ այդ կարեւոր դիրքը։ Վերի՝ Խնուսի կռիւներու ընթացքին՝ կը նահատակուի Պը*չագլեան (*Կուսճէ*) Գրիգոր աղայի *որդին քաջառողջ, հեզաբարոյ երիտասարդ* Միքայէլը։

***

Գալուստ Տէր Գրիգորեան (Յարութիւնին պզտիկն էր Գալուստը) կը պատմէ թէ իր մեծ եղբօր հետ կը մտնեն հետախուզական բաժնին մէջ եւ քանիցս վտանգաւոր դերեր կը լրացնեն իրենց պարտականութեան մէջ փայլելով։ Յաճախ կը յաջողին գերի առնել տասնեակ թուրքեր, բայց չորրորդ անգամին Յարութիւնը սաստիկ պաղառութեամբ հիւանդանալով մեռած է Սեւ Սար բռնած տեղը 15 Օգոստոս 1916*ին եւ թաղուած է նախ Էրզինկեանի գերեզմանատան*

(*) Գալուստը իր պարթեւ հասակով, գեղեցկութեամբ եւ անվեհերութեամբ նշանաւոր փէտայի եւ Հնչակեան համբաւաւոր հերոս Գալուստ Արխանեանի շատ նմանելուն համար, իր ընկերները զինքը *Գալուստ Արխանեան* կը կոչէին երբեմն։

(*) Հայկ Բժիշկեանը եղած է Պարսկահայ (Թավրիզ) երիտասարդ Հնչակեան մը, որ կամաւորագրուելով Հնչակեան Զ. Գունդի հրամանատարներէն մէկը դարձած է։ Քանիցս վիրաւորուած եւ սակայն կռիւը շարունակած է։ Զ. Գունդը ցրուելէն վերջ անցած է Ռուսիա եւ Կարմիր Բանակի միացողներէն ըլլալով հակայեղափոխական եւ ցարական բանակները փշրած է ու բարձրացած զօրավարութեան։ Ինքը ծանօթ է իբր Ժէնէրալ ԲԱՅ (Հա՞յ) անունով։ Ապա՝ Մոսկուայի զինուորական վարժարանի դասախօս դարձած է ու վայելած մեծ ժողովրդականութիւն։ Իր հերոսութիւնները զինքը անմահացուցած են «*Առասպելական Զօրավար ԲԱՅ*» անունով։

մէջ, բայց եռքէն փոխադրուած է Երեւանի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ բակը: Դժբախտաբար մեռնելէ առաջ բաւական նեղութիւն կ'անցնէ: Ան՝ գրպարտութեան ենթարկուելով 9 ամիս կը բանտարկուի քանի մը ընկերներով եւ երբ այդ բանտարկութենէն կ'ազատուի, անմիջապէս դարձեալ կամաւոր կ'արձանագրուի առաջին պաթալիոնին:

Այդ ժամանակներուն է որ մեր անվեհեր Յարութիւնը հարիւրապետութեան պաշտօնին կը բարձրանայ: Անգամ մը Խնձորակ եւ Գերեր գիւղերէն գերի բերուած 150 Թուրքերը կ'առաջնորդեն յարմար վայր մը եւ բոլորն ալ կը ջարդեն անխնայ, իրենց մէջ այրող վրէժի զգացումը յագեցնելու համար: Այդ խումբէն հազիւ 3 հոգի փախչելով կ'ազատուին: Թամարզացիներու պարծանքներէն Յարութիւնը շատ յանդուգն, խրոխտ եւ անվախ բնաւորութեան տէր հերոս մըն էր: Վերոյիշեալ Խնձորակ եւ Գերեր գիւղերուն մէջ այդ օրը ով որ մնացած էր, երկու կողմէն պատերազմողներու կըրակին ենթարկուած է:

Այս առիթով հայերու ձեռքը անցնող 1500 ոչխար, 1000 զանազան արջառ (եզ ու կով, եւայլն) բոլորը Տէրսիմի քիւրտերու միջոցաւ ապատուած Խարբերդ, Չմշկածագ եւ Էրզնկեանցի հայերու բաժնուած են:

Այսպէս, մեր մարտիկները իրենց պաշտօնը շարունակած են, մինչեւ Կէրէնսքիի կառավարութիւնը 1917 Յունիս 5: Անկէ վերջը սկսած է կամաց կամաց զօրացրումը: Անոնք ապա արձակման թուղթը առնելով ամբողջապէս ձգած են կամաւոր զինուորութիւնը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԱՐԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՄԷ

— Պատահարներ եւ դժբախտութիւններ կ'ըլլան, որոնք ճակատագրական եւ մահացդեցիկ են, որոնցմէ փրկուիլ Աստուածային հրաշք մը կ'ըլլայ գրեթէ:

Այսպիսի դրուագ մըն է որ պիտի ներկայացուի: Կովկասի ճակատը կամաւոր մեկնելով հոն հայրենասիրական պարտականութիւնս կատարեցի, դժբախտաբար Հայաստանի իշխանաւորները մենատէր Դաշնակցութեան մարդիկ էին: Անոնք մեզի պատ աչքով կը դիտէին, որով շատ զրկումներու, անարդարութեանց եւ զրպարտութեանց ենթարկուեցանք եւ առեն մըն ալ բանտարկուեցանք մեր ընկեր Կիրակոս Խարչուտեանի հետ միասին:

Կառսի ճակատի դաշտերէն միոյն մէջ, մինչեւ երեկոյ երկար ճակատամարտ մը մղելէ յետոյ, օրը կամաց կամաց տարաժամիլ

սկսած էր: Թուրքերը միշտ կը նահանջէին: Այդպիսի նահանջումներ երբեմն ալ դիտումնաւոր կ'ըլլային, բայց մեր Յարութիւնի գումարտակը միշտ կը յառաջանար, մինչ հրամանատար Հայկ Բժշկեանը շարունակ կ'ազդարարէր չյառաջանալ, բայց ո՞ւր պիտի լսեցնես, անփորձ, շատերը զինուորական կրթութիւն ու մարզանքի քիչ ծանօթ եւ նոյնիսկ անծանօթ էին: Գիտե՞ս, կռուելն ալ իր գիտութիւնն ու փորձառութիւնը ունի: Յաջողելու համար միայն քաջութիւն ունենալ չի բաւեր: Թափթիքն ալ կարեւոր է: Կռուելու ակվտայով տարուողները վերջապէս կ'իյնան ծուղակը...: Թշնամին ետեւի բլուրներուն տակ տեղաւորուիլ, ծածկուիլ կ'սկսի եւ գնդացիրն ալ բլուրին վրայ կը տեղաւորէն պատրաստ: Ամպամած գիշերուայ մութը կը կոխէ, երկուստեք կրակը դադրած է: Մեր տղաքը կը զգան որ թակարդ լարուած է իրենց համար: Կ'սկսին մտածել, ելք մը գտնելու գիշերուայ մթութենէն օգտուելով...: Ըմբոստ բնութեան տէր, հնարամիտ Յարութիւնը պատրաստակամութիւն կը յայտնէ խումբը փրկելու համար զոհուիլ: Իրմէ աւելի խիզախ եւ իրմէ աւելի նշանաւոր Միհրան Գալայճեանի պնդում եւ խնդրանքին տեղի չի տար, որ կ'ըսէ — Ես չեմ ուզեր քու մահդ տեսնել, դուն դեռ շատ պէտքութիւն ունիս մեզի... Անձնուէրն Յարութիւն կը սողոսի խաւարին մէջ ու քիչ վերջ բաւական հեռու բլուրին վրայի Թրքաց գնդացիրին մօտը կը հասնի եւ ի՞նչ տեսնէ, Թուրքերը գնդացիրէն քիչ անդին անհոգ նստած խօսակցութեան մէջ են: Անոնք վաղուայ ջարդի ու աւարի իրենց մասնակցութիւնն ու դերերը կը ճշդէին: Անոնցմէ մէկը կ'ըսէր — Այս կեավուրները վաղը ի՞նչ պիտի ընեն, գիտցի՞ն թէ պաշարուած են, եւայլն. մինչ միւսը իր ջարդարարի հոգիով — Սոխի պէս պիտի մանրենք, այս՛ սոխի պէս ու... Յարութիւնը առասպելական խոյանքով մը գնդակներով կը մաղէ զանոնք, ոմանք կ'իյնան, իսկ ուրիշներ առանց մտածելու, կարծելով թէ մեծ ուժէ մը կը հալածուին, կը փախին իրենց կեդրոնը: Յարութիւնի ազդանշանին վրայ՝ եւ անդադար գործուած գնդացիրով կրակելով Թուրքերու վրայ, ահ ու սարսափ կը ձգէ եւ իր խումբն ալ գոռում գոչում ու աղաղակներով կ'սկսին յարձակման եւ վերջապէս այդ տեղի քանի մը հարիւր Թուրք գումարտակը ճեղքելով՝ մեր տղաքը կ'ազատուին, որոնք մօտ 200 հոգի էին եւ զոհ տուին քանի մը հոգի միայն: Այս հրաշք յաղթանակին վրայ ռուս զօրավարն իսկ զարմացաւ: Երբ դիմում եղած էր իրեն ատոնց օգնութեան երթալու մասին, ըսած էր — 200 հոգւոյ համար 500էն աւելի կորուստ պէտք է տրուի, զանոնք ազատելու համար: Այս մեծ յաղթանակին վրայ է որ Յարութիւնը հարիւրապետութեան պաշտօնին կը բարձրանայ: Սոյն Կովկասի ճակատ մեկնող տղայոց

չաները վերադարձան Ամերիկա։ Անոնցմէ ոմանք նահատակուած են, ուրիշներ կան կորսուած, որոնց մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին։ Անոնցմէ յիշենք հոս.

Հաճի Քէյիշեան՝ *մեռած Ամերիկա*
Արմենակ Առաքէլեան՝ *մեռած Ամերիկա* 1937*ին*
Միքայէլ Պչագլեան՝ *նահատակ կռուոյ ճակատին վրայ*
Կիւլպէնկ Հաճի Սահակեան՝ *նահատակ կռուոյ ճակատին վրայ*
Կիրակոս եւ Միհրան Գալայճեան՝ *անյայտ*
Գաբրիէլ Ծերունեան՝ *անյայտ*
Արիստակէս Տէր Գրիգորեան՝ *անյայտ*
Կեսարացի Բարսեղ Տէմիրճեան՝ *անյայտ*
Իսկ՝ Գրիգոր Գէքսեմանեան
Բարսեղ Ջէքեան

Դաւիթ Պէտիրեան՝ *այս երեքը մնացին Հայաստան։ Լսուեցաւ որ Բարսեղ Ջէքեան ամուսնացած է Հայաստանի մէջ եւ զաւակներ ունի, որոնցմէ մէկը՝ հերոս զնդապետ մը դարձած է։*

Գրիգոր Գեթսեմանեան եւ Դաւիթ Պէտիրեան, ժամանակ մը կը թղթակցէին իրենց պարագաներու հետ, բայց ետքէն ընդհատեցին իրենց թղթակցութիւնը եւ իսպառ կորսուեցաւ իրենց ձայնը։ Դաւիթ Պէտիրեանի ձայնը ժամանակ մը վերջ Պարսկաստանէն կը լսուէր։ Իսկ տղբ. Ղազար Հաճի Սահակեանի համար կ՚ըսուի թէ ջաղացք տանելու համար կինակը բեռ մը (անունը անյայտ) կամուրջէ մը անցած ժամանակ՝ կամուրջը փլչելով կ՚իյնայ գետը եւ կը խեղդուի։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՃԱԿԱՏԻ ԹՈՄԱՐՁԱՅԻ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԸ

1. Սարգիս Պանազ Քէյիշեան՝ նահատակ(*) (Սուրիոյ մէջ)
2. Գրիգոր աղա Եահնիեան՝ Կովկաս եւ Կիլիկիա
3. Արամ Հաճի Յակոբեան (կամ Զօրպանեան) Գալիֆորնիա
4. Արշակ Քէբիպեան՝ Հարաւ. Ամերիկա
5. Միհրան Գալայճեան՝ անյայտ
6. Միքայէլ Պչագլեան՝ նահատակ
7. Ղազար Հաճի Սահակեան՝ խեղդամահ
8. Հաճի Քէյիշեան՝ մեռած (Ս. Միլվոքի)

(*) Այս հերոսական նահատակութեան մասին առանձին կը խօսինք։

9. Արմենակ Առաքէլեան՝ մեռած (Րէյսին)
10. Յարութիւն Ազարեան՝ Ամերիկա
11. Սիմոն Թագուշեան՝ Ֆրանսա
12. Կիրակոս Գալայճեան՝ անյայտ
13. Կիւլպէնկ Մահտեսի Սահակեան՝ նահատակ
14. Գաբրիէլ Ծերունեան՝ անյայտ
15. Արիստակէս Տ. Գրիգորեան՝ անյայտ
16. Բարսեղ Տէմիրճեան՝ անյայտ
17. Կիրակոս Խուրշուտեան՝ Ամերիկա
18. Գալուստ Տ. Գրիգորեան՝ մեռած Ամերիկա (Րէյսին)
19. Յարութիւն Տ. Գրիգորեան՝ մեռած, Կովկաս
20. Դաւիթ Պէտիրեան՝ անյայտ
21. Վահրամ Մինասեան՝ անյայտ
22. Գրիգոր Գեթսեմանեան՝ մեռած
23. Բարսեղ Ջէքեան՝ մեռած
24. Յովհաննէս Պօյաճեան՝(*) Հարաւ. Ամերիկա
25. Արամ Գալայճեան
26. Գրիգոր Գալայճեան
27. Արամ Գալփայեան
28. Բենիամին Գինոսեան
29. Հաճի Եահնեան (Սէօյիւտլիցի)
30. Գրիգոր Չիրքինեան
31. Հաճի Էմմի Չիրքինեան
32. Հնչակ Չիրքինեան

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՍ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ ՍԻՐՈՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԵՑԱՅ

Աշխարհը հրդեհուած էր...։ Ամէն կողմ կրա՜կ, աւերա՜ծ, թշուառութի՜ւն, հիւանդութի՜ւն, աքսո՜ր, մա՜հ...։ Օգնութեան աղաղակներ, վրէժի, գոռ ու գոչումներ ամէն կողմերէ կ՚արձակուէին...։

Ընչաքաղց հոգիներ, չար ու վատասիրտ մարդիկ աշխարհը գժոխքի վերածած էին ու այս բոլորին մէջ թրքահայութիւնը կ՚ապրէր իր օրհասի օրերը...։ Թրքական բռնապետութիւնը՝ առաջնոր-

(*) Յովհաննէս Պօյաճեանը Զօրավար Անդրանիկի հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցած՝ ու մեծապէս սիրուած է մեր Ազգային Հերոսէն։

գութեամբ գերմանական խելքով ու մեթոտով եւ Իթթիհատ Թէրաքքըյի մարդանման գայլերու, ընդհանուր այս փոթորիկին մէջ կ'ուզէին վերջնական կերպով բնաջնջել հայ ժողովուրդը, մեր պատմական հողը՝ Հայաստանը առանց հայու ձգելու եւ ամայացնելու ու վրան՝ անիծեալ ցեղի մը նման վայելու համար: Բայց, մեռնիլ չուզող ազգ մը մեռցնել այնքան ալ դիւրին չէր...:

Ցաւալի իրողութիւն էր, որ երկրի մեր ժողովուրդը շատ վտանգաւոր կացութեան մը մատնուած էր: Ըստ երեւոյթի թշնամին իր վերջնական յաղթանակը կրնար տանիլ, եթէ չունենար մեր ժողովուրդը իր տեսանելի եւ մանաւանդ անտեսանելի հաւատքն ու ուժը, որ նման պարագաներուն հրաշքներ կը գործէ:

Մեր ժողովուրդին դիմադրական այդ ուժը երեւան եկաւ: Մենք, իրաւ է որ մահանալու գացինք արաբի ճանապարհէն, սովով ու հուրով, բազմաթեւեակ հիւանդութիւններով ու զրկանքներով, բայց չի մեռանք: Ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղեցինք, Շապին Գարահիսարի, Ուրֆայի եւ այլ վայրերու մէջ եւ հերոսական մահով պատնէշի վրայ ինկանք, մինչ Վանի, Սուէտիոյ մէջ, Զաթի եւ Ամանոսի լեռներու վրայ զէնքը մեր ձեռքին յաղթանակներ տարինք եւ թուրքը հակառակ իր ճիգին չկրցաւ յաղթահարել զանոնք ու անոնք արծիւներու նման իրենց երկնակամարին վրայ ազատ ճախրեցին:

Անդին Արարատի շուքին տակ ապրող մեր ժողովուրդը իր գոյութեան վսեմ կռիւը մղեց իր հայրենիքը կերտելու համար, որուն հանդէպ անտարբեր չկրցաւ մնալ Ամերիկայի հայութիւնը, որուն հասցուցած անհաշիւ ֆիզիքական, նիւթական եւ բարոյական օգնութիւնները կը մնան թանկագին բարենիշ մը:

Արարատի կողքին պէտք էր կերտուէր Աւարայրի յաղթական կամարը: Այդ նպատակին սատարելու համար Եգիպտոսի Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչներ՝ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Միհրան Տամատեան եւ Արտաւազդ Հանըմեան Ամերիկա կը հասնէին դաշնակից տէրութեանց Ֆրանսական դրօշին տակ հայ կամաւորներ արձանագրելու Արեւելեան Լէգէոն (յետագային Հայկական Լէգէոն *ճանչցուած) զօրագունդին:*

Ամէն կողմ հրապարակային ժողովներ իրար կը յաջորդէին: Ամերիկահայութիւնը իր սիրելիներու վրէժը առնելու եւ հայ ազատագրական գործին լծակցելու համար գունդ առ գունդ կը կամաւորագրուէր:

Մեծ էր այս զոհաբերութեան ուրախութիւնն ու մեծ էր ոգեւորութիւնը: Ամէնուն դէմքին վրայ ալ կը տեսնուէր այդ ուրախութեան նշանը: Ռէյսինը, ուր հայերու ճնշող մեծամասնութիւնը Թոմարզացիներէ կը բաղկանար, անշուշտ թէ մասնակից էր այս բոլորին: Հրապարակային մեծ ժողով կար Կարնէգիա *հոլին մէջ, ուր խօսեցաւ խանդավառ Հնչակեան գործիչ Ե. Սիրվարդ: Անիկա կենդանի կերպով պարզեց ներկայ արհաւիրքը, դաշնակից բանակներու նպատակը, Թուրքերու պարտութեան համար մեզի ինկած պարտականութիւնը, որպէսզի օգնութեան հասնինք մեր արենակիցներուն, զանոնք փրկենք մահուան ճիրաններէն: Այս բոլորին համար կոչ ուղղեց ներկաներուն, որ կամաւորագրուին իրենց հայրենասիրական պարտքը կատարելու համար:*

Ես, հոն գտնուողներուն մէջ գուցէ մարմնով ամէնէն տկարը, ինծի չի ներեցի անտարբեր մնալ այդ նուիրական կոչին հանդէպ: Չէ՞ որ ես ալ իմ Հնչակեանի Սուրբ Ուխտս կատարելու ատեն խօսք տուած էի ծառայել գաղափարիս, ժողովուրդիս եւ հայրենիքիս: Ահա ժամանակը եկած էր հայրենասէրի ուխտս գործադրելու:

Ներքին մղումէ մը թելադրուած եւ այժմ ինծմէ հեռու աքսորի սեւ օրերը ապրող, անկողնի տեղ չոր խշտեակի մը վրայ պառկած, անօթի ստամոքսը գոհացնելու համար մուրացող, վաներու հարէմներու մէջ գերեվարուած մեր կոյսերու, բանտերու անկիւններու մէջ իրենց ճակատագիրը անիծող եւ հայ ըլլալուն համար մահուան դիմող իմ արենակիցներուս վրէժի կարմիր հրաւէրին անսալով՝ ձեռքս վերցուցի եւ հետեւեալը խօսեցայ.—

Սիրելի հայրենակիցներ,

Անշուշտ ձեզի տարօրինակ կ'երեւի եւ զարմանալի կը թուի թէ՝ իմ անձնական տկար կազմովս մէջտեղ ելլելով կամաւոր արձանագրուելուս եւ թերեւս մեղադրողներ ալ պիտի ըլլան իմ մէջտեղ նետուելուս: Այո՛, այդ ես ալ գիտեմ, բայց, երբ ես կը մտածեմ հայրենիքիս մէջ նահատակուող հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհերը, եւ բռնաբարուող կոյսերը, այդ ժամանակ յիրաւի կ'անէանամ, կ'ոչնչանամ եւ այդ մտածմանց հոսանքին առաջ չնչին փայտի շիւղի մը նման կը գլորիմ կ'երթամ... եւ պիտի երթամ վերջապէս... Ես ալ չեմ գիտեր թէ ո՞ւր, բայց պիտի երթամ, եւ երբ ունիմ կաթիլ մը արիւն, ան ալ ազգիս սիրոյն, պատրաստ եմ թափելու, ուրեմն՝ նախ մեր սոյն Ազգային Միութեան երկար կեանք, այս նուիրական Սուրբ Գործին յաջողութիւն մաղթելով, ես, կ'առաջարկեմ համարձակաբար իմ անունը արձանագրել սոյն պատուոյ եւ կենաց գըրքին մէջ:

Ընդհանուր խանդավառութեան եւ ոգեւորութեան մէջ ես ալ ազգիս եւ հայրենիքիս համար կամաւոր արձանագրուեցայ:

Եթէ մարմինս տկար էր, հոգիս սակայն, առողջ եւ կորովի ըլլալով մարմինս առաջնորդելու դեր ստանձնած էր: Գացի այս-

պէս Ֆրանսա, Եգիպտոս, Կիպրոս եւ Մօնաքոյի զինուորական կայանը, ամէն ֆիզիքական նեղութեանց ու տառապանքին յօժար կամքով մը: Կը ցաւիմ սակայն որ մարմնիս տկարութիւնը աւելցաւ, հիւանդանալով ապառողջ եւ անընդունելի վիճակի մը մատնուեցայ:

Արձանագրուելէն յետոյ, Թոմարզացի եւ այլ կամաւորագրեալներու հետ, նոյն տարւոյ Օգոստոս 22ին Բէյրութէն մեկնելով 24ին հասանք Նիւ Եորք: Այդ օրերուն Նիւ Եորքի մէջ տեսնել կ'արժէր հայ երիտասարդներուն ցոյց տուած ոգեւորութիւնը, Հայ Ազգային Միութեան գրասենեակին մէջ: Ամէն մարդ կը պատրաստուէր նաւով մեկնելու համար ժամ առաջ իր անունը արձանագրել տալու զիրար հրմշտկելով, գրեթէ զիրար կոխկռտելու չափ:

Խոշոր սրահին մէջ, միութեան կողմանէ հրահրիչ ճառեր, արտասանութիւններ, երգեր, երիտասարդաց ոգեւորիչ ծափահարութիւններ իրարու յաջորդելով շէնքը կը թնդացնէին: 1917 Սեպտ. 4ին Ֆրանսական «Ռօշամպօ» նաւով մեկնեցանք Նիւ Եորքէն մեր վերջին հրաժեշտը տալով մեր հիւրընկալ սիրելի Ամերիկային: Նաւուն մէջ մեզի հետ էր նաեւ Ատանայի արի նախկին Առաջնորդ Գերշ. Մուշեղ Արքեպիսկոպոս Սերոբեան, որ խաչով եւ գրչով ծառայելէ վերջ, այժմ կ'երթար իր կամաւոր զէնքով ալ ծառայելու իր ազգին, Լեւոնց Երկրի հետեւելով:

1917 Սեպտ. 15ին հասանք Ֆրանսայի մեծ քաղաքը Պորտոյի նաւահանգիստը: Այս քաղաքը աշխարհի մէջ նշանաւորներէն է իր լաւորակ գինիով: Առաջին գիշերն ըլլալով իջեւանեցանք մեծ զօրանոց մը եւ գիշերեցինք ցօղուն (ֆիրէզ)ներու վրայ: Ամէն մարդ Ֆրանս. իշխանութեան կողմանէ իրեն տրուած ծածկոց (պլանքէթ)ը վրան եւ տակը փռելով: Հայերս չարքաշ ժողովուրդ ենք, վարժուած ենք նման կեանքի: Շաբաթ մը վերջը կառավարական շէնքի մը մէջ, բարձրաստիճան պաշտօնեաներու եւ բժիշկներու ներկայութեան բոլոր կամաւորները մերկ յոտից գլուխ, բժշկական քննութենէ մը անցնելէ յետոյ, զիս հանեցին վատառողջ եւ ուրեմն անընդունակ զինուորութեան: Զինուորական իշխանութեան կողմէ ուրիշ երկու հոգիներ ալ տկար գտնուելով կ'որոշուի նորէն Ամերիկա ղրկել կառավարութեան ծախսով: Ներսս սակայն կը հալեցնէ զիս, մի յուսահատիր Յարութիւն, ամէն այս նեղութիւններուդ ալ, ասոնք պէտք է քեզի աւելի մղեն նպատակիդ հասնելու, հայրենասիրական ծառայութիւնդ կատարելու համար: Պէտք էր ոտնակոխ ընել ամէն խոչընդոտ եւ չի վերադառնալ, որովհետեւ վերադառնալը մահու չափ ծանր ըլլալէն զատ բոլորին առջեւ դասալքութիւն էր...: Երբեք չէի կրնար հաշտուիլ այս անպատուաբեր կացութեան հետ: Ուստի, իմ կարողութեան չափով եւ թէ ընկերներու միջոցաւ, ամէն ջանք ի

գործ դրի, ուր որ անկ էր վճռակէս դիմելու: Հանեցի Հայ Ազգային Միութիւնը ժամանակ առ ժամանակ կամաւորներու այցելութեան կուգար: Անոնց մէջ Սվաճեան մականունով մարդ մը կար, անոր աղաչեցի, որ ամէն գնով աշխատի ինծի օգնելու, որպէսզի կռուելու պարտականութեանս մէջ յաջողիմ մնալ:

Պատուական հայորդի Պ. Սվաճեան այս վերաբերումէս շատ ազդուեցաւ եւ խոստացաւ ձեռքէն եկածը ընել: Քանի մը օր վերջը իր ջանքերով որոշուեցաւ բոլոր (տկարացածները) ղրկել Մարսէյլ: Մարսէյլի մէջ երկու ամիսի չափ անորոշ վիճակի մէջ մնալէն ետքը, նորէն մեր եւ ընկերներու ջանքերուն շնորհիւ, վերջապէս օրին մէկը բոլորս ալ դարձեալ զինուորական քննութենէ անցնելով՝ այս անգամ օ–քէ եղանք եւ վերջապէս հասանք զինուորական մեր հագուստ: Կարծես աշխարհը ինծի տրուած էր, այնքան որ ուրախ էի: Մարսէյլ եղած ժամանակ, Սեպտ. 21ին, թրէյնը կանգ առած ըլլալով Պորտոյի եւ Մարսէյլի մէջտեղ քաղաք մը, հոն բարձրաստիճան ծեր պաշտօնեայ մը, իր իսկ ձեռքով բոլոր կամաւորներուն խաղող եւ օշարակ ցրուեց, ի յարգանս ազատութեան հայրենասէր մարտիկներուն, Ֆրանսական ասպետական վայելի ոգիով մը, արժանանալով բոլորիս անվերապահ գնահատանքին ու հիացումին: Զինուորական զգեստ հագնելէն քանի մը օր վերջը բոլոր կամաւոր ընկերներուն հետ միասին, Մարսէյլի փողոցներուն մէջէն բազմութեան ներկայութեամբ երգերով եւ ծափերով 1917 Դեկտ. 17ին նաւ առնելով զատուեցանք Մարսէյլէն, մեկնելով դէպի Փորթ Սայիտ: Մեզի անծանօթ պատճառներով, նաւը 11 օր Մալթայի մէջ սպասեց եւ Նոր տարուայ առաջին գիշերն ալ անցուցինք նաւուն վրայ: Հոն Անգլիայ զրահաւորներու եւ նաւերու գիշերուայ ժամը 12ի սուլիչն ալ մտիկ ըրինք այդ առիթով: Մեզի համար այս սպասումը շատ մեծ վիշտ կը պատճառէր ու ամէն մէկ ժամը կ'երկարէր առաձգականօրէն: Վերջապէս Նոր Տարուայ — 1918 Յունուար 2ին, նաւը Մալթայէն զատուեցաւ դէպի Փորթ Սայիտ եւ ութը օրէն հասաւ հոն:

Փորթ Սայիտի մէջ երկու շաբաթ վրաններու տակ անցուցինք, Ֆրանսական զինուորական իշխանութեան բոլոր տանելի եւ անտանելի խստութիւններն ալ համբերութեամբ կրեցինք: Մեր միակ նպատակն էր մեր քոյրերու եւ եղբայրներու վրէժն առնել ամարդի Թուրքէն եւ անոր խորհրդատու գերման միլիթարիզմէն: Այս երկու շաբթուայ ժամանակամիջոցին մեր հրամանատարին հրամանաւ թոյլտուութիւն տրուած էր բոլոր կամաւորներուն որ երթան եւ տեսնեն իրենց այն ազգական ու բարեկամները որոնք Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Կիպրոս եւ այլուր կը գտնուէին: Այս առիթէն օգտուելով ես ալ գացի եւ տեսայ մօտ 10 տարիներէ ի վեր

չանսած ազգական ու բարեկամներս, Պրն. Յակոբ եւ Արթին Աշըգեանները, Յակոբ Օղլու Յովհաննէսար եւ Գրիգոր Ղօյօղլուեանը: Եէնի Միսր բեռնուած տեղւոյն վրայ Պօղոս Նուպար Փաշայի շինել տուած պալատանման տունն ալ տեսնելէ յետոյ վերադարձայ Փորթ Սայիտ վրանաքաղաքը: Երկու շաբաթ յետոյ փոքրիկ խըտխուկան բեռան նաւով մը մեկնեցանք դէպի Կիպրոս: Այս նաւուն մէջ դէշ հիւանդութեան մը բռնուելով՝ 36 ժամուայ մէջ հացի փշուր մը իսկ բերանս չի դնելով, հիւանդ վիճակի մէջ զինուորական բանակատեղին եկող Մօնաքայ եկանք, որը կ'իյնայ Կիպրոսի մէկ դաշտավայրին մէջ, փոքրիկ բլուրներով ու կանաչութեամբ զարդարուն գեղեցիկ տեղ մըն է ծովի աւազանը կողքին:

ԴԺՈՒԱՐ Է ԿԱՄԵՆԱԼ ԲԱՅՑ ՉԻ ԿԱՐԵՆԱԼԸ...

Վերջին անգամ ըլլալով զինուորական բժշկական քննութենէ մը անցնելով զինուորական վիճակի բոլորովին անկարող դուրս ելանք: Ասոր վրայ հայ տասնապետը եւ յիսնապետը զիս՝ խորհրդակցաբար որոշեցին Ամերիկա ղրկել: Իմ ֆիզիքական վիճակս անհանդուրժելի եւ անտանելի էր, սակայն իմ նպատակս հասնիլ ըսելով կը հանդուրժէի եւ Ամերիկա վերադառնալ չէի ուզեր:

Ասոր վրայ երկու շաբաթ Փորթ Սայիտի զինուորական հիւանդանոցը մնալով բաւական մը կազդուրուեցայ: Այս հիւանդութիւնը Ամերիկայի մէջ պատահած ֆլու բռնած հիւանդութիւնն էր, որուն զոհ գացին շատերը: Ինքզինքս քիչ մը զգալէ եւ առողջութիւնս վերստանալէ յետոյ պատրաստ նաւով մը Փորթ Սայիտէն մեկնեցանք նախ Մարսէյլ եւ Մարսէյլէն ալ Պարտօ:

Դժուար է օտար քաղաքի մէջ զարիպ ապրիլ, մանաւանդ չըքաւորութեան մէջ: Լեզու չես գիտեր որ վիճակդ հասկցնես մէկուն:

Այս մասին Ամերիկա եկողներէն շատեր ալ գիտէ ինչ տեսակ յիշատակներ ունին, որոնք կրնան արթննալ այս տողերը կարդալով:

Կարիքներս հոգալու համար յաջողեցայ գործարանի մը մէջ երկու ամիս աշխատիլ, գոնէ օճառի դրամ մը ունենալու համար: Եկուր տես որ, չար բախտէս մեր պօսը օրավարձերս կլլել ուզեց, շատ աշխատեցայ, կռուեցայ ու վերջապէս նախապէս Ամերիկա ապրող եւ Անգլիերէն գիտցող մէկու մը միջոցաւ զօրով դրամներս կրցայ ձեռք ձգել: Այս տեսակ չար մարդոց մօտ եթէ բարի հոգիներու մարդ չի հանդիպի աշխարհը դժոխք կը դառնայ...:

Այս քաղաքին մէջ բաւական մը անմոռանալի օրեր ապրելէ վերջը 1918 Սեպտ. 5ին Փրանսական «Շիքակօ» նաւով կրցայ մեկնիլ Ամերիկա: Չորս ամիսներ Ֆրանսա ապրած ատենս տեսայ Ֆրանսացիներու բարոյականը եւ երբեք լաւ տպաւորութիւն մը չունիմ անոնց խաթարուած բարոյական կեանքի մասին, որուն պատճառաւ Ֆրանսան հետզհետէ կ'իյնայ:

Երբ Ամերիկա հասայ շատ տկարացած էի մարմնապէս, իսկ հոգեպէս աւելի ընկճուած էի, կ'անիծէի ճակատագիրս թէ ինչո՞ւ հայրենասիրական պարտականութեանս մէջ դատալիք կը դառնայի, հակառակ հաւատքիս, տրամադրութեանս եւ բարձր գաղափարականիս: Վերանորոգումս երկար ժամանակի կը կարօտէր:

ՏԿԱՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ...

Տկարացած էի առողջական տեսակէտով, վշտալի էի հոգեպէս, ասոնց հետ միասին յայտնեմ որ նիւթական վիճակս ալ նախանձելի չէր: Պարզ գործաւոր մըն էի, որքան ալ խնայողութեամբ կ'ապրէի ամէն պարագային յաճախ նեղութեան կը մատնուէի: Այս կացութեան մէջ գտնուող մէկը երբ իր խղճի հայրենասիրական ձայնէն խթանուած կը ձգէ իր գործը, կ'անտեսէ իր տկարութիւնը ու կը դիմէ դէպի իր իտէալի իրականացումը ու ապա կը վերադարձուի, կրնաք երեւակայել անոր թշուառ զգայնութիւնները, որոնց մէջ պաշարուած կը քաշկռտէ իր գոյութիւնը...: Այս բոլոր դըժբախտութեանց մէջ մխիթարուելու միակ եթէ կէտ մը կար, անիկա իմ կամաւորագրուած ընկերներս էին: Անոնք այժմ զէնքը ի ձեռին կը մարտնչէին առիւծի նման, թուրք ու գերման հորդաներուն դէմ, որոնք պահ մը աշխարհը մատնած էին հուրի ու սուրի, իրենց մենատիրութեան եւ ոճրագործութեան յագուրդ տալու համար:

Հայ կամաւորներու Կովկասեան եւ Արարատի ճակատներուն վրայ մղած կռիւները մեզի իրենցմէ հեռու գտնուող հայերուս հոգիները կը ցնցէին: Ով Աստուա՜ծ, կ'ըսէի երբեմն խոր հաւատքով մը, ինչո՞ւ ինծի այսպէս ըրիր ու չեմ կրնար մասնակցիլ արենակիցներուս վրիժառութեան սուրբ կռւին: Ինչո՞ւ ինծի թռչիլ ուզող բայց թեւերը կտրուած աղաւնիի մը նման այսպէս ձգեցիր: Քու կամքդ թող ըլլայ, դուն ինձմէ աւելի լաւ գիտես ու կ'ընես: Այս դառն խորհուրդներս ներէ, որովհետեւ անոնք անձիս փառաբանութեան համար չեն, այլ անձս նուիրելու համար է, որպէսզի չարերը

պատժուին, հայուն ազատութիւն ըլլայ եւ աշխարհի ալ խաղաղութիւն գայ....:

Տխրին թշնամին շատ կ'ըլլայ։ Ան շատ քիչ պաշտպաններ կ'ունենայ։ Յաճախ բարեկամի դիմակով չարակամներ կուգան ունեցած մէկ կաթիլ արիւնդ ալ իրենք ծծելու, վէրքերդ դարմանելու անունով....: Այսպէս եղաւ մեր ճակատագիրն ալ։ Թուրքն էր մեր թշնամին եւ գերմանը անոր խորհրդատուն, մինչ դաշնակիցները, Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան կը ճանչնայինք «խաչապաշտ»ներ, կը կարծէինք թէ այս վերջինները արդարութեան համար կռուի ելան այդ անօրէններուն հետ։ «Խաչապաշտ»ները պատերազմի սկիզբը ինչ գեղեցիկ ու վսեմ սկզբունքներ յայտարարեցին։ Ըսին թէ փոքր ազգերու համար կը կռուին, ըսին նաեւ թէ քրիստոնեաները, անոնց սրբութիւնները պիտի ազատեն անհաւատներու ձեռքէն։ Խոստացան որ հայերուն իրենց հայրենիքը ազատելով պիտի տան։ Իրաւունքները ճզմելու տեսն հայ նահատակներու ոսկորներն իսկ հաշուի պիտի առնեն, զանոնք ալ գոհացնելու համար եւ դեռ չեմ գիտեր ինչ գեղեցիկ նշանաբաններով խօսեցան։ Մենք զրաւուեցանք, խաբուեցանք այս կեղծիքներէն ու մեր քիչէն շատ տուինք, կամաւորագրուեցանք, իրենց հետ կողք կողքի կռուեցանք, բայց երբ յաղթանակը շահուեցաւ, նոյնիսկ ժողովի կանաչ չքեղ սեղաններու առջեւ մոռցան իրենց այդ խոստումները եւ ըրին այնպիսի բաներ, որոնք մեր թշնամիներուն ըրածին պակասները լրացուցին։ Քաղաքական իրենց շահերուն զոհեցին մեր ըրած բոլոր սրբազան զոհողութիւնները։

Աւաղ, 11 Նոյ. 1918ի զինադադարը ինչ խանդավառութեամբ ողջունեցինք, սակայն անկէ յետոյ ինչ տխուր կեանքի մատնուեցանք մեր դաշնակից «խաչապաշտ»ներու անթիւ էնթրիկներով....:

Մեր բանաստեղծները պարապ տեղը երգած չեն. «Օտարը միշտ օտար է», իսկ մեր ժողովուրդը իմաստուն խօսք մը ունի «Եթէ եղունգ ունիս գլուխդ քերէ»։ Այս բոլոր եղածները մեզի թող դաս տան։ Մեր ուժը մենք ենք, մեր յոյսը մեր վրայ դնենք, որ յուսախաբ չըլլանք։ Որքան որ կրնանք զիրար սիրենք, հանդուրժենք իրարու թերութիւններուն, ջանանք զանոնք շտկել գեղեցիկ գործակցութեամբ մը։ Իրարու հանդէպ սէր ունեցողները, միութեամբ գործողները, ապագայի համար յոյս եւ ամուր հաւատք ունեցողները միշտ վերջին յաղթանակը իրենք կը տանին։ Մենք մաղթենք որ հայերս այսպէս կ'ըլլանք, այդպիսի կեանք եւ անցեալ մը ապրելէ վերջը։

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԷՆ

(Քաղուած Թոմարզացի կամաւորներէ)

Փորթ Սայիտ եւ Մօնաքայ կոչուած տեղերու մէջ ենք, վրաններու տակ, ուրտեղէն կը փոխադրուինք բանակատեղի, այցելէլէ յետոյ Լորր, Մէճիտիյէ, Իսմայիլիէ եւայլն։ Կ'ապրէինք զինուորական մը կեանքը։ Ամէն մէկուն երեւակայութեան մէջ իր սիրելի հարազատներն է որ կը տիրապետեն։ Բիւրաւոր անմխիթար հայրեր, վշտահար մայրեր, խողխողուած եղբայրներ եւ հրեշտակնման բռնաբարուած քոյրեր հուրի ու սուրի մատնուած միակ տեսիլքներն են հայ մարտիկներու, որոնք սրբազան ու վրիժառու զգացումներով կ'սպասեն այն օրուան երբ իրենց պիտի վիճակուի չափուիլ այս անագորոյն թշնամիին հետ։ Ա՜խ, ե՞րբ պիտի հասնի այդ օրհնեալ պահը....:

Խեղդող, զզուելի, տաղի դարձաւ մեզի համար սպասելը... մեկնումի ուրախութեան սպասուած աւետիսը, հասած է այլեւս, բոլոր տղաքը ելեքտրականացած կ'սպասեն։ Ամէն ոք իր ճամբու պատրաստութիւնները կը տեսնէ կարգ ու սարքի դնելով իր գործերը։ Տեսնելիք բան էր իրապէս այդ երեկոյեան խնդութիւնն ու ցնծութիւնը հայ կամաւորներուն։ Անոնք իրենց ուրախութենէն զիրար կը գրկէին, համբոյրներ դրոշմելով իրարու։ Երգ, պար, ծափ, ցատկել, գոռում, գոչում այդ բոլորը կ'ըլլային։ Հրամանատարութիւնը հոգեբանօրէն շարժելով այդ օրը յատուկէն հրաման արձակած էր որ ամէն մարդ ուրախութիւն ընէ, իր ուզածին պէս, յարգելով պատշաճութիւնները։ Վերջապէս պառկելու զինուորական փողը կը հնչէ, ամէն մարդ հանգիստ ընելու եւ քնանալու համար։ 1918 թուականի Սեպտ. ամսոյ 18է։ Գեղեցիկ առաւօտ մը թարմ օդը ամէն կողմ պարուրած է։ Վերջին փողն է որ կը հնչէ, բոլոր կամաւորները վեր կը ցատկեն, արդէն գրեթէ քնացած չէին... ճակատագրական օր է։ Չենք գիտեր ովքեր ողջ պիտի մնան....: Անմիջապէս զինուորական շարքի կ'անցնինք։ Արեւին ճառագայթները զէնքերուն տարբեր տեսք եւ հմայք մը կու տան։ Սկսանք քալել, կարծես մահուան դաշտը չէինք երթար, այլ հարսանիքի մը կ'երթայինք ուր խինդէ եւ ուրախութենէ պիտի յագենէինք մեր հոգին ու էութիւնը....:

Ճակատի ընդհանուր հրամանատարութիւնը կը վարէր մարաջախտ Ալէնպին, որուն անունին կապուած էր տատապելական համբաւ, իբրեւ խորագէտ, վեհոգի, ազնիւ, քաջ եւ ճէնթըլմէն անգլիացի մը։

Երկու գմբէնի, 450 հոգի, չորրորդ եւ հինգերորդ պաթա–լիոն, կը հասնինք պատմական Արարայի կռուի դաշտը: Ահա, տըր–ուած հրամանի վրայ կ'սկսի ահաւոր եւ դժոխային, ու քիչ անգամ տեսնուած այդ կռիւը: Ո՜հ, սարսափելի է, եւ աննկարագրելի տե–սարանը, մարդ արարածը ինքզինքը կը կորսնցնէ հետզհետէ, վայ–րենի գազան մը կը դառնայ, կը յիմարանայ կարծես, ինչ ընելը չի գիտեր, իր միակ մտածումը թշնամին զգետնել է…: Զէնքերու որոտը, գնդակներու սուլոցը, սուրերու չխչխկը, թնդանօթի գո–ռալը, շրափնէլի պայթումը, զինուորական փողերու ձայնը, վի–րաւորներու հռնդիւնը, «Ախ մայրիկ»ի ճիչերը, «աո եսգի» կանչը, աստանները իրարու միացած աշխարհը դժոխքի վերածած են, ուր օդանաւերու ճախրանքը, ռումբերու գոռումը, աշխարհի վերջը բերած են ու դուն այս բոլորը կը տեսնես, կը լսես առանց հետե–ւանքի մասին լրջօրէն մտածելու: Մարդամեքենայ մըն ես, կը գոր–ծես միջավայրի տիրող ազդեցութեան տակ մարդ ըլլալով մարդ յօշոտելու անշուշտ վարակուած…:

Զինուորը կռուի դաշտի վրայ կը կռուի, աս իրողութիւն է, սակայն այս կռուին մէջ վրիժառու հայ կամաւորին կռիւը անօրի–նակ է եւ շատ քիչ անգամ տեսնուած է պատմութեան մէջ: Ընդհ. հրամանատար Մարաջախտ Ալէնպին պարապ տեղը չի գնահատեր հայ կամաւորին կռուելու կերպը եւ ոգին: Ֆրանսայի հրամանա–տարները նոյնը վկայեցին: Այս իրողութեան գիտակ հրամանատա–րութիւնը սակայնելու համար թուրքերն ու գերմանները նախորդ օրը լուր հասցուցած էին թէ վաղը ձեզի հետ ճակատողները հայերը պիտի ըլլան, պատրաստ եղէք եւ եթէ կրնաք դիմացէք…: Այո՛, հայ զինուորին գրոհը թուրքերը անօրինակ փախուստի մատնե–ցին: Յաղթանակը առանց զոհի եւ արիւնի չըլլար, ինկան հայ քա–ջեր, բայց ահաւոր կռիւին հետ բաղդատմամբ շատ քիչ, սակայն շատ թանկագին…: Բլուրին վրայ ականջին տակէն գնդակահար–ւելով կ'իյնայ նաեւ գիտակատար՝ նահատակ Ղարս Պազարցի շատ ազնիւ երիտասարդ կորիւն մը խմբապետ՝ ՄԻՍԱՔ ՋԱՎՈՒՇ, որու յիշատակը օրհնութեամբ պիտի յիշուի: Այս հերոսին գինա–կիցը, մեր Կարապետ Մանանեանն էր, (որ այժմ մեռած է) կը տեսնէ որ քիչ անդին խմբապետ Միսաք Ջավուշը պառկած է երեսի վրայ, կը կարծէ թէ հանգիստ կ'ընէ, կ'ուզէ արթնցնել եւ զգուշացնել սուրացող գնդակներէ, բայց ան անտարբեր կը մնայ անշարժացած Միսաք Ջավուշը, որուն աւելի մօտենալով կը տեսնէ որ մարդը անշնչացած է… ճիշդ այդ միջոցին ինքն ալ իր աջ ձեռքի ցուցա–մատը զոհ կուտայ առանց զգալու: Ետքէն իր մօտ գտնուող տղա–յոց ցուցմունքին վրայ կը հասկնայ թէ իր մատը կորսնցուցած է:

Կարապետ Միսաք Ջավուշի մահուամբ տարուած ըլլալով չէր զգա–ցեր թէ իր ձեռքի մատը «կուտ պայ»ը քաշեր էր…: Զուարթախոհ Կարապետը այս կռիւներուն մէջն իսկ խնդալով կ'ըսէ — պապայ, միւս մատերս ինծի կը բաւեն դեռ, թուրքերը սպաննելու: Կը փո–խադրուի հիւանդանոց, եւ մինչեւ իր մատի բժշկուիլը արդէն զի–նադադարը կը հռչակուի:

Պատերազմի դաշտին վրայ տեսնել կ'արժէր (Կարմիր Խաչի խումբէն) Թէքիպեան Արթինի սիրալի եւ փութկոտ մարդասիրա–կան աշխատանքը: Ան, հիանալի քաջարարութեամբ կը հաւաքէր վիրաւոր ինկած մեր հերոսները, չի վախնալով թշնամիներու տե–ղատարափ գնդակներէն, որոնք սուլելով կ'անցնէին շատ անգամ անոր քովէն: Սոյն ճակատամարտին մէջ էր նաեւ մեր Մինաս Հա–նինեանը (Տաշխանցի) իր քաջարտութեան մասին լաւ վկայու–թիւններ կան: Արարայի ճակատի կռիւին մէջ ինքն ալ վիրաւոր–ւելով հիւանդանոց փոխադրուած է:

Սոյն ճակատամարտին մասնակցած է նաեւ Թոմարզացի Մի–նաս Բաքէլեան: Բաքէլեանը՝ Տէլի Սէյիսեան ալ կը կոչուի, առողջ, առոյգ երիտասարդ մ'էր: Կը պատկանէր մեր նշանաւոր եկեղեցա–կաններէն Ղօզան Օղլուն աքսորել տուող Տէլի Սէյիսեան Սարգիս Վարդապետի գերդաստանին եւ անոր մերձակայ ազգականներէն էր: Սոյն ահաւոր ճակատամարտը տեւած է 24 ժամ, որմէ վերջ թուրքերը ստիպուած են փախուստ տալ հայ կամաւորին առջեւէն:

Այսպէս վերջացաւ ահա այս ահաւոր Արարայի ճակատամար–տը, որ մեր հերոսական պատմութեան թանկագին էջ մըն ալ աւել–ցուց: Ամօթ, շատ ամօթ, այն ֆրանսացիին որ մեր այս պատուաբեր յաղթանակը չարաշահեց, հակառակ սադրանական յորջորջելուն:

Դաշնակիցներու մեզի հանդէպ ցոյց տուած ամարդի վերա–բերմունքը՝ մեզի թուրքերու ըրածին չափ եւ ինչո՞ւ չէ, նաեւ աւե–լի աղէկ: Մենք ի՞նչ յոյսեր ունէինք իրենց վրայ, մանաւանդ իրենց շռայլած խոստումներէ վերջ:

Ժողովրդական առացուածքը կ'ըսէ—չպատահէք երբ դժբախտութիւն մը տեսնես, շատ ծանր կ'ըլլայ: Մենք ահա այս ծանր դառնութիւնը վայելեցինք մեր երէկուայ դաշնակիցներէն, եւրոպական քրիստոն–եայ կոչուած ազգութիւններէն: Գալով Ֆրանսայի վերջին ըրածին՝ Կիլիկիոյ մէջ՝ մինչեւ հիմա մեր «բարեկամ» եւ դաշնակիցներու ը–րածները զերազանցեց: Բարեկամի մը դաւաճանելը ասկէ աւելին չէր ըլլար: Արեւելեան Լէգէոնը, Լէգէոն Արմէնիէնի փոխեց, Կի–լիկիան գրաւող հայ կամաւորը ոգեւորեց ըսելով որ — գրաւեցէք Կիլիկիան, վաղը անիկա հայուն հայրենիքը պիտի ըլլայ ու յետոյ՝ թուրքին հաճելի ըլլալու համար հալածեց իր դրօշակին տակ կըռ–

ւող հայ կամաւորները, դանոնք բանտարկեց, զինաթափեց, անպատուեց ու գնդակահարելու փորձեր ալ ըրաւ անամօթաբար: Այս բոլորէն յետոյ Այնթապը, Մարաշը, Զէյթունը, Հաճընը լքեց, հազարաւոր հայերու ջարդերուն ուղղակի եւ անուղղակի պատճառ դառնալով: Ինչպէս պիտի մոռնանք Կիլիկիան թուրքերուն յանձնելը, Կիլիկիոյ հայոց արտագաղթը դէպի օտար հիւրընկալ ափեր...:

Այս եղածները ոչ միայն մենք դատապարտեցինք, այլ խղճամիտ եւ արդարասէր Ֆրանսացիներն ալ դատապարտեցին հասարակաց անկողմնակալ հանրային կարծիքին հետ:

Հակառակ այս բոլոր ապերախտութեան, հայերս Ֆրանսայի հանդէպ միշտ ենք բարեացակամ, նկատելով որ այդ եղածները բոլորն ալ քաղաքականութեան արդիւնք են: Ֆրանսական ժողովուրդին մէջ կան իրապէս ազատասէր, արդարամիտ տարրեր: Մենք եղած ենք հաւատարիմ մեր գործակիցներուն հետ, մեր պաշտօնին մէջ: Երբեմն կեանքերնիս զոհել գիտցած ենք բարձր ու ազնիւ գաղափարներու եւ այլոց շահերուն եւ պատիւին համար:

Այս առթիւ՝ հայութեան անուան եւ ընդլին համար՝ մեծ պատիւ ու արժանիք ցուցաբերեց Թոմարզացի ազնիւ մարտիկ մը Սուրիոյ մէջ եւ հոյակապ տպաւորութիւն մը գործեց բոլորին վրայ:

ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՃԱՔ ՔԷՇԻՇԵԱՆԻ ՄԵԾ ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Սարգիս Պաճաք Քէշիշեանը Թոմարզացի, հազիւ 30-35 տարեկան երիտասարդ մըն էր: Ամերիկայի իր շահաւէտ եւ հանգիստ գործը ձգելով իբրեւ Թոմարզացի, Հնչակեան կամաւոր արձանագրուելով կը մեկնի նախ Կովկաս: Հոն Հնչ. Ջ. Գունդին մէջ իր զինուորի պարտականութիւնը կատարելէ յետոյ ազատ արձակուելով կը վերադառնայ Ամերիկա եւ ուր սակայն հանգիստ չի կրնար նստիլ երբ Հայկական Լէգէոնի կամաւորագրութիւնը կ'սկսի, վերստին կը զինուորագրուի եւ իր կրակի մկրտութիւն ստացող փորձառու զինուոր իր քաջագործութեան համար մեծապէս կը գնահատուի իր մեծերէն եւ զինակիցներէն: Զինուորական ծառայութենէ եւ Կիլիկիոյ ծանօթ ցաւալի արտագաղթէն ետքը կը փոխադրուի Դամասկոս: Ատեն մը պարապ մնալէ վերջ իր քովը ունեցած վկայականներու եւ զինքը ճանչցող Ֆրանսացիներու բարեխօսութեամբ Դամասկոսի Ճէպէլ Տրիւզի շրջանի Ֆրանսացի խորհրդականը զինքը պաշտօնի կը կոչէ իբր իր օթօյին վարիչը: Ճէպէլ Տրիւզի ապստամբութեան սկիզբներուն երբ (1924ին) հարկ կը տեսնուի շրջաններու

Ֆրանսացիները հաւաքել կեդրոնական քաղաքներ, Սարգիսին կը վստահուի Ֆրանսացի խորհրդականին ընտանիքը փոխադրել Տէրա: Ճամբան յարձակումի կ'ենթարկուին, Սարգիս կը յաջողի ճողոպրել հրոսակներու ձեռքէն, բայց շատ ծանր կերպով կը վիրաւորուի եւ փորոտիքն ու աղիքները դուրս կը թափուին: Սարգիս, իրեն վստահուած Ֆրանսուհիին կեանքն ու պատիւը փրկելու համար մէկ ձեռքով օթօն կը քշէր ու կը ղեկավարէր այդ վտանգաւոր ճամբաներէն անցնելով ապահովութեան գօտին հասնելու համար, միւս կողմէ իր ձեռքով վէրքը կը բռնէր որ աղիքները դուրս չի թափուին:

Այո՛, Սարգիսը Ֆրանսուհին կ'ազատէ կրակի տեղատարափէն, սակայն ինքը իր կորսնցուցած արիւնին ու էներժիին պատճառաւ կ'իյնայ զգայազիրկ...:

Ֆրանսուհին աննկարագրելի յուզումով կը խնդրէ իր ամուսնէն որ այս հայ երիտասարդին կեանքը փրկելու համար ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ առնէ, Ֆրանսացիները Սարգիսը փրկելու համար անմիջապէս օդանաւով Դամասկոս կը փոխադրեն կարելի ու անկարելի բոլոր միջոցառումները ի գործ կը դնեն Սարգիսը փրկելու համար, բայց հակառակ այս տրամադրութեան եւ թափուած պետական միջոցառում եւ զոհաբերութեանց՝ Սարգիսը հոգին կ'աւանդէ իր շուրջ հիւսելով մեծ համբաւ մը: Յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ: Ֆրանսական իշխանութիւնը կը խնդրէ Դամասկոսի Առաջնորդ Հոգշ. Տ. Վահան Վրդ. Գէորգեանէն հերոսի արժանի հանդիսաւոր թաղում մը կատարել: Տեղւոյն Ս.Դ. Հնչ. Կուս. Մ. Ճիւղը, Ուսանողաց Միութիւնը, Ազգային Իշխանութիւնը եւ Թոմարզացիները իրենց կարելին կ'ընեն արժանաւոր թաղումը կատարելու համար: Հայր Սուրբը, Արժ. Տ. Խորէն Քհնյ. Գույումճեան եւ Ֆրանսացիները դամբանականներ կը խօսին, փառաբանելով հայ զինուորին հաւատարմութեան գեղեցիկ այս ժեստը: Յուղարկաւորները հայ եւ օտար շատ ու շատ էր, ծաղկեպսակներու անհամար շարքը, Ֆրանսացիներու զինուորական մասնակցութիւնը շատ ազդուիչ կը դարձնէր յուղարկաւորութեան պատկառազդու թափորը:

Արաբները կը զարմանային թէ այս տեսակ յուղարկաւորութիւն ինչո՞ւ համար էր եւ երբ իրենց կը պատմուէր ողբացեալին հերոսութիւնը — կ'արժէ մեծարել եւ յարգել այս տեսակ հերոսները, կ'ըսէին:

Հայ եւ օտար չի լացող չի մնաց այս Թոմարզայի պատուական կորիւն զաւկին համար: Մարմինը թաղուեցաւ Պապ Շարքիի Հայոց գերեզմանատունը: Մինչեւ իրենց մեկնումը հերոսին գե-

ըեզմանին կ՚այցելէր այն Փրանսուհին, որուն կեանքն ու պատիւը փրկելու համար Սարգիսը իր ծաղիկ կեանքը նուիրած էր։

Սարգիսը հիանալի երիտասարդ մըն էր, երկայնահասակ, սեւ մազերով, սեւ աչքերով ճէյրանի պէս, ազնուակամորթ, սուր հայեացքով եւ ներդաշնակ կազմով մէկն էր։ Արդարաշարժ քաջամարտիկ մըն էր։

Իսկապէս օրինակելի գոհաբերութիւն մըն էր մեր թանկագին Սարգիսին բրածը։ Կը խոնարհինք իր յիշատակին առջեւ։

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ԿԱՄԱՒՈՐ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԸ

Ինծի հետ միասին Ֆրանսայի Արեւելեան Լէգէոնի կամաւոր արձանագրուելով Արարայի ճակատ մեկնող եւ այդ աչուելի յաղթական պատերազմին մասնակցող Թոմարզայի ճիւան երիտասարդ կամաւորներու անուանացանկը.

Հիւսիս. Ամերիկայէն

1. Եղիա Հանի Զալըմեան
2. Եղիա Պանաf Քէյիշեան
3. Սարգիս Պանաf Քէյիշեան
4. Սարգիս Գլընեան
5. Արթին Քաթիպեան
6. Սիմոն Թազուշեան
7. Արէս Ազկիւլեան
8. Մանուկ Ջէfեան
9. Մելfոն Տէտեան (նահատակ)
10. Պետրոս Մըրըլեան
11. Մինաս Հանըրեան (Տաշխանցի)
12. Նազարէթ Կիւրիւնեան
13. Պետրոս Եօղուրթնեան
14. Ցարութիւն Պարութեան
15. Միհրան Բազումեան
16. Թորոս Մըրըեան
17. Սարգիս Օհանեան
18. Ղազար Տրդատեան
19. Մինաս Բաքէլեան (կամ Տէլի Սէյիսեան)
20. Յակոբ Խաչիկեան
21. Հայրապետ Թէfիշեան
22. Պետրոս Քըրլարեան (Կէօմէտիցի)
23. Արշակ Հայտարեան
24. Միհրան Կաղըննեան
25. Մամաս Ջիրfինեան
26. Արշակ Սուվանեան
27. Թորոս Հայտարեան
28. Խաչեր Պչազլեան
29. Գանիէլ Ուզուն Գաբրիէլեան
30. Կարապետ Մանանեան (մատըզոհ տուող)
31. Ասատիկ Աղպաղեան
32. Միհրան Գարապէյեան
33. Յակոբ Գուշազնեան
34. Արիստագէս Գլընեան
35. Խորէն Թորիկեան
36. Միfայէլ Խաչիկեան
37. Վարդերես Կարուկեան (Խարբերդցի)
38. Յակոբ Կիրակոսեան
39. Միսակ Մաղաfեան
40. Պետրոս Մըրըլեան
41. Խաչեր Պուտազեան
42. Կարապետ Ապանեան
43. Սարգիս Քէշիշեան
44. Վարդան Քէօչէfեան

Հարաւ. Ամերիկայէն

1. Աբրահամ Գլընեան
2. Արիստակէս Գլընեան (Աբրահամի որդին)
3. Յովհաննէս Գլընեան (Սարգիսի որդին)
4. Մկրտիչ Պալըզնեան
5. Յակոբ Թէfիշեան
6. Հայրապետ Քէարթիպեան
7. Կարապետ Գուլաֆնեան
8. Ղազարոս Խըլխըլեան
9. Արթին Ղըրտէօfեան
10. Գասպար Ազարեան
11. Միհրան Մանուէլեան
12. Միհրան Պարսամեան
13. Վարդան Հայտարեան
14. Սարգիս Հանըրեան
15. Յակոբ Հանըրեան (երկու եղբ.)
16. Եղիա Ջիրfինեան
17. Մելfոն Տէտեան
18. Տիգրան Ջօպուեան (կամ Ջիրfինեան)
19. Յովհաննէս Ջօպուեան (կամ Ջիրfինեան)
20. Կարապետ Պտըեան (կամ՝ Պօրանեան)
21. Սարգիս Գալայճեան
22. Վահան Գալփայեան
23. Խաչիկ Եահնեան
24. Հանի Էմմի Ըըլաննեան
25. Պաղտասար Էնկիւրլեան
26. Ղազար Թորոսեան
27. Սարգիս Խըրխըլեան
28. Հայրապետ Ծերուկեան
29. Սարգիս Կապալեան
30. Պօղոս Մղտըսեան (Նէնինէցի)
31. Թորոս Մըրըլեան (Սէօյիւտլիցի)
32. Թորոս Պալեան
33. Սարգիս Քէշիշեան
34. Թորոս Պօզուզեան (Սէօյիւտլիցի)
35. Մինաս Պօյանեան
36. Վահան Սալպաշեան
37. Սարգիս Սահակեան
38. Խաչեր Տօնիկեան (Կէօմէտցի)
39. Խաչիկ Քէօչէfեան (Սէօյիւտլիցի)
40. Վահան Քէօրօղլանեան (Նէնինէցի)

ՑՐՈՒԱԾ ԷՋԵՐ...

(ՄՏՔԵՐ, ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, ԱՍԱՑՈՒԱԾՔ, ՅՈՒՇԵՐ եւայլն)

ՔԱՌԵԱԿՆԵՐ

Հոս գրի առի քանի մը նշանաւոր բանաստեղծ-գրողներու յուղարկած քառեակներն ու տողերը, որոնք ազգին ցաւովն են մրրկուած:

***

Հովիւն է լճեր, իր հօտը կարծես,
Ինկեր է հօտին մէջ՝ ախտ մը տխուր,
Զարնուեր, ճակուեր, հօտն եղեր է կէս:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

***

Անհոգ ես, չես գիտեր ինչ կայ քու մասին,
Պտըտում են քու խեղճ անձի վնասին,
Փախի՛ր այժմ, փախիր, որսկանն է գալիս,
Թարակներով, գամբռներով միասին,
Ջագուկներդ տխուր, լալիս են, լալիս:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

***

Ինծի կ'ըսեն միշտ, լո՜ւռ, տխո՜ւր ես,
Ինչպէ՞ս չըլլամ, մէկի՛կ, մէկի՛կ,
Թօթափեցան գլխուս աստղիք,
Արշալոյս մը չանցաւ սրտէս:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

***

Հարստութեանդ մի վստահիր, աղքատ մեռնող հարուստ շատ կայ,
Հարուստ մեռնողն իսկ հետն իրեն բան չի տանիր, աշխարհ վկայ,
Մե՞ղք, որ ինչքի ու գանձերու սէրն է անկուշտ, մարդն է ագահ,
Մնայուն գանձ չկայ այստեղ, հարստութեանդ մի վստահիր:

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՎՐԷԺՈՎ ՅԱՍԿՈՏ ՀՈԳԻԻ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1922 Հոկտ. ամսոյ մէջն էր, թէեւ ամպամած, բայց աշնանային գեղեցիկ կիրակի մըն էր այդ օրը եւ կէսօրը քիչ մը անցած էր: Ո՜հ, Աստուած իմ… բնութեան ձեռօք ինչե՛ր կ'ստեղծես: Այդ միջոցին, Յ. Պ. գեղեցիկ դիրք եւ տեսք ունեցող, տերեւախիտ ծառերով ու կանաչագարդ մարգեր (չայիր)ով զարդարուած զբօսավայրի մը փոքրիկ մէկ բլրակի կուրծքին նստած, երջանկապարգեւ, հոգեզմայլ եւ ոգեպարար խորհրդածութեամբ առլցուն, ապշած աչքերով կը նայէր իր շուրջը: Քիչ մը անդին «Օվըրլէնտ Գըմբընի»ի, իր գործած գործարանատիրոջ՝ մէկ մղոնէն աւելի տարածութեան վրայ սփռուող գործարան շէնքերու ահագին ծխաններու ծխնելոյզներու շարքն էր: Այդ ծխաններու բերանէն ծուխը՝ գուլա՜յ գուլա՜յ վեր բարձրանալով կ'երթար ու կը տարածուէր դէպի հեռուներն ու հորիզոնները եւ հուսկ ապա՝ նօսրանալով կ'անհետանար երկնքի կապոյտ անհունութեան մէջ: Այս բոլորը կը յիշեցնէր իրեն, Րաֆֆիի պատմութեան մէջ յիշատակուած — Պայազիտ քաղաքի Թուրքերու կողմէ աւեր, ջարդ ու հրդեհի տրուած տուներու ծուխը, եւ որը կարծես կը շարունակուէր դեռ հիմա եւս…:

Ան, իր աչքը ետ դարձնելով, դարձեալ կը նայէր քիչ մը անդին, հեռո՜ւն, տերեւախիտ ծառերու մէջ թաղնուած ամերիկեան ազատ բնիկներու տուներուն վրայ, որոնց առջեւ տարածուած կանաչագարդ բակի վրայ հաւաքուած Ամերիկայի ազատ որդիքը ոտնագնդակ կը խաղային: Խեղճ գնդակը անախորժ ձայնով մը գրնդգրնդալով, կը գլորուէր այս ու այն կողմ, եւ երբեմն երբեմն, կատաղի խաղացողներու ուժգին աքացի հարուածներուն չդիմանալով, բոլորտիքը հաւաքուող հանդիսականներու գլխի վրայէն ցատկելով, դուրս կը թռչէր, կարծես անոնց ձեռքէն փախչելու եւ ազատուելու համար: Հակառակ ոտնագնդակի բնական այդ վիճակին, խաղին մոլի հանդիսականներն ալ, անխղճօրէն բռնելով զայն դարձեալ կը նետէին ներս, վերստին հարուածուելու եւ մարդոց քմահաճոյքին եւ ուժին զոհ դառնալու համար կլոր գնդակը…: Վերջապէս խեղճ գնդակը յուսահատ կը յանձնուէր իր ցասումին ու բարկութեան պարտադրանքին ու պայթումով մը անձնատուր կը դառնար եւ իր վրէժը կը յագեցնէր զինքը չարչարողներու հանդէպ: Ան՝ պայթելով մեռնիլը նախամեծար կը համարէր, քան մարդոց խաղալիք դառնալը մինչեւ վերջ…:

Անուշ զեփիւռը իր մեղմիկ շոյումներով կը գգուէր այս բոլորը դիտողին ու խորհրդածողին դէմքն ու գլուխը եւ կարծես անոր ականջին կը փսփսար ու կը վերյիշեցնէր անոր իր անցեալը: Կը

յիշեցնէր Տաճկաստան անունով աշխարհին ծանօթ մեր դրախտավայր Հայաստանը, որուն սիրուն ու փայլուն տեղերը, ճիշդ այդ միջոցին իր աչքին առջեւ տարածուած այս ամերիկեան տուներուն նման(*) ծառերով ու ծաղիկներով շրջապատուած մեր հայրենի այդ տուները արդեօք ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէին, եւ եթէ լեզու ունենային ինչե՛ր, ինչե՛ր պիտի պատմէին մեր հայկական ողբերգութենէն, որոնց լուռ վկաները դարձան: Խոխոջուն մեր գետերն ու գետակները, արդեօք որքան հայ գլուխներ ու արիւն տարին յանձնելու անսահման ծովերուն:

Ա՜խ, ի՞նչ եղան մեր դրախտանման պարտէզները, իրենցմով գինովցող ու դայլայլող սոխակներով եւ բազմազգի թռչուններով:

Մեր շինարար դարաւոր ժողովուրդը այժմ վտարանդի, կարծես թէ իր օրհասը կ'ապրի, արդեօք ե՞րբ մենք ալ մեր սա Ամերիկայի հանդիստ ժողովուրդին կեանքը պիտի ապրինք, մեր հողին վրայ:

Անօրէն, անգութ Թուրքեր, ցեղային ու կրօնական կոյր ատելութենէ եւ անխոստովանելի շահերէ տարուած մեզի պէս շինարար եւ ստեղծագործող ժողովուրդ մը, դրացի մը, փոխանակ օգտագործելու փճացնել ճգնեցան, բայց մենք չմեռանք ու չպիտի մեռնինք:

Կը տեսնէ՞ք, սիրելի ընթերցող, ցաւ ունեցողը պատրուակ կը փնտռէ պարպուելու համար: Տեսա՞ք թէ ատնադնդակը մեզի ինչ խորհրդածութիւններու առաջնորդեց ակամայ:

Մեղմ զեփիւռը այս ամէնը կը յիշեցնէր գիտողին եւ անդադրքաբար արտասուքի կաթիլներ կը խլէր աչքերէն անոր, որ հայրենասիրական ու վրէժի բոցով վառուած հոգիով, տանց յաղեցնելու իր հողին, այժմ փոխանակ իր հողին վրայ երջանիկ ապրելու, օտար բայց հիւրընկալ երկրի մը վայելքներով կ'ամոքէր իր վիրաւոր սիրտը...:

(*) Այս վայրը՝ ճիշդ մեր երկրի Ազիզիէի — Ուզուն Եայլայի կը նմանէր իր կանաչազարդ շրջապատով, անոր մէջէն տեսնուած տուներով, կանաչ մարգերու մէջէն գլգլացող առուակներով ու «Ղօյուն Կէօզի» յորջորջուած ծաղիկներով, որոնց գլուխը կը տատանուէր յաճախ մեղմ հովի շոյանքներով...:

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

***

Մեր Թոմարզացիները սուտ խօսող եւ շաղակրատող մարդոց «շուն կակաղաս» (շուն կաղկանձէ) կ'ըսէին: Դարերու ընթացքին, ժողովրդեան լեզուին մէջ, խօսքերը եւ մէջի տառերը (գիրերը) աղաւաղուելով կրճատուած եղած կամ փոխուած են: Տեսակ մը խօսքին ձեւը փոխուելով շան կաղկանձիւնը եղած է շուն կակաղաս:

***

Մեր մայրերը երբ պզտիկի մը աչքերը ցաւէր, կ'ըսէին — Զօնուխին աչքերը հէօթիւմ դարձեր է: (Այսինքն՝ Հեթումի աչքերուն պէս եղեր է): Պատմութենէն գիտենք թէ, մեր Կիլիկիոյ թագաւորներէն Հեթումի աչքերը կուրցուցին յոյները, երբ զինքը գերի բռնեցին, սաստիկ փայլուն կրակի առջեւ բռնելով, աչքի կոպերը վեր հաւաքած, թէեւ յետոյ բացուեցաւ հրաշիւք իմն:

Մեր մայրերու բերնին Հայր Մերի կարգն անցած էր այդ հէօթիւմ (Հեթում) բառը, եւ կը կարծեմ թէ այդ Հէթմոյ դէպքի պատճառաւ այս ասացուածքը մուտք գտած է մեր մէջ այդ օրերէն ի վեր:

***

Թոմարզայի լեզուով մենք կ'ըսէինք. կնաց էրեկ — կամ կնաց չէրեկ — բուն գրաբարը փոխուած է, եկ–էեկ — կամ՝ չէ–եկ, անցեալ կատարեալ քերականական ձեւով: Եկի–եկիր–եկ, չէկի–չէկիր, չէ–եկ, է–ին եւ եկին մէջտեղ Ր–ր տառը աւելցած է, է–եկ, էրեկ, չէ–եկ, չէ–րեկ, անցեալ կատարեալ:

ԱՂՕԹՔ ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ

Ով Հայր Աստուած եւ բարերար ամենից,
Ցողեայ ի մեզ զցող լուսոյ Քո գիտութեան:
Առաւօտուց մեր յարաժամ աղօթից,
Մրմունջք խոնարհ, Քեզի նուէր,
Կնդրկաբոյր ելցեն յեթեր:
Որդիդ Աստուած, պատկեր եւ լոյս Հօր փառաց,

Հանեաց զմէօք ածել զաչացդ մի ակնարկ,
Մանկականի տհաս տիոց մեր շրթանց,
Մրմունջք խոնարհ քեզ ի նուէր,
Կնդրկաբոյր ելցեն յեթեր:
Հոգիդ Աստուած Հօր եւ Որդւոյ փառակից,
Հայցեմք ի քէն միաբերան մեր ձայնից,
Կաթեա զշիթ շնորհաց մերոց յանդ մտաց,
Մրմունջք խոնարհ քեզ ի նուէր,
Կնդրկաբոյր ելցեն յեթեր:

Մեր դպրոցի ամենօրեայ աւանդական աղօթքն էր այս, նախքան դասերու սկսումը, ինչ որ Սեբաստիոյ մէջ ալ կ'ըսեն եղեր նոյն աղօթքը: Թերեւս Սեբաստիայէն մեզի հասած է:

ԱՌՏՈՒՆ ԻՆՉՊԷՍ Կ'ՍԿՍԷԻՆՔ ԴՊՐՈՑԸ

Յիշենք հոս մեր պապերէն աւանդ մնացած բարի սովորութիւն մը, որ կը կատարուէր կէսօրին եւ իրիկունը եկեղեցւոյ զանգակը հնչելուն, աշակերտները արձակելու պահուն:

Եկեղեցւոյ եւ դպրոցին մէջ առաջաւոր ձայնաւոր աշակերտներէն մէկը ուսուցչին հրամանով ոտքի կ'ելլէր եւ բարձր ձայնով կ'ըսէր. «Հայր Մեր»*ը: Յետոյ կ'աւելցնէր.—* Աչք ամենեցուն ի քեզ յուսան, եւ դու տաս կերակուր նոցա ի ժամու, ճաշակեցէք խաղաղութեամբ որ պատրաստեալ է Ձեզի տեառնէ: Յանուն Հօր եւ Որդւոյ... եւայլն: *Ապա՝ ոտքի հրաւիրելով կը ձայնէր.* «Առաջին կարգ եւ կառավարիչք, հրամայելով հրամեցէք»: *Ետքը՝ երկրորդ կարգ եւ այսպէս շարքով:*

Վարի թաղեցի աշակերտները ոտքի ելլելով նախ կը շարուէին, որովհետեւ անոնց տուները մի քիչ դպրոցէն հեռու էին: Բոլորը մէկ շարուելով, դպրոցի երկայնքին, վարժապետին ճեմելիք ճանապարհին վրայ, կառավարիչը կ'ըսէր աշակերտներուն՝ քալեցէ՛ք, *որուն վրայ շարքը կ'սկսէր քալել:*

Աշակերտները զոյգ զոյգ դուրս կ'ելլէին զինուորական քայլերով: Տան ճամբու վրայ հաւերու, աղաւնիներու կամ այլոց վրայ քար նետելը եւ կարգէն դուրս ելլելը՝ արգիլուած էր, անկարգապահները կը պատժուէին հետեւեալ օրը, վարժապետէն, մատնանշուելով կառավարիչներէն:

Հոս տեղ տամք ճիշդ Թոմարզացիական խօսակցութիւն մը, մեր հարազատ բառերով, ոճով ու ձեւով:

ԹՈՄԱՐԶԱՑԻԻ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

(Հանդիպում երկու ծանօթներու)

— Պարեւ Պարսեղ, ի՞նչ կ'անէք, ինչած իկ:

— Օ՜, Գիրգոր, դուք իկ, Աստուծու պարին, շատ աղէկ ընկ: Տուք ինչա՞ց ըիք, չի գա՞ք պանըք:

— Փառք Աստուծու, մընք է աղէկ ընկ, րահաթ, տան կործերով տաեն կա կ'անցընենք:

— Պաղը հուսա, պաղը եկ հունա, կաղանդին, արու չալըշմիշ կ'ըլլանք:

— Կիւղք կարուն է մեզի համար կործը օրեր ին, պօչ կանել չիկայ, վար ու ցան ունընք, խաղեղին տաման պէտք է պատամըչ ընենք, մէյվայի ծառներ ունընք, տանծ, խնծոր, զայիսի, էրիկ, չէփտալու, ինկիւզ, կասնք մէյվէն աղէկ չեն տար, միտքիս դրած եմ, ամմէն նէ կս տարի աշլամըչ ընեմ աղէկ ճինսէն:

— Պէտք է պօլճուր առք, էն քիչը երկու երեք անգամ, հելէ խաղեղին համար, անճուր պաղերը, չէ աղէկ չիլլայ (չի ըլլարի փոխարէն) մէյվէն չի խոշորնայ, բանը ծառերը հիննան պտուղներն աղէկ չեն տար, զայիփլէնմիշ կ'ըլլան չեն մեծնան:

— Միտքիս դրած իմ, այգիին մէջտեղը ճիղհոր մը բէօրել տամ, ամմա՝ էս տարուայ համար տուհա տաեն չունիմ, ումուտ ունիմ կալ տարի:

— Տուք ի՞նչ կանէք, եւր կ'երթէիք էսպէս: Ես է Սուրբ Էկէմին կողը եղած մեր էրկու ոճ արտը, սիսէն ցանեցի էլ տանը կարթամ, ամմա տանը էրթալէն առէջ կ'ուզեմ որ պզտիկ ճիւր մը խմեմ տօլայ ճիղհօրէն:

ԽԱՉԵՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՏԷՏԵԱՆ

(Կամ՝ Մուրազխաչեան)

Հայերէն լեզուի (գրաբար եւ աշխարհաբարի) լաւ հմուտ, ինչպէս նաեւ հայկական ձայնական նօթագրութեան մէջ միակ անձն Բէյրութի մէջ: Ունի երկհատոր հեղինակութիւն մը տպագրեալ. Հայ Եկեղեցւոյ Ձայնական Նօթագրութեան եւ Խազերու *վերաբերեալ:*

Ուսուցիչ եղած է երկրի մէջ, քանի մը տեղեր: Բէյրութի մէջ ալ ուսուցչութեան եւ դպրապետութեան պաշտօն վարած է:

ԱՐԹԻՆ ԿԷՕՎՃԷՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

(Երկու խօսք)

Ես անձամբ ողջ․ Արթին Կէօվճէնեանի երբեք ծանօթ չեմ, բայց իր գրութենէն յայտնի է որ, պզտիկուց իր հօրմէն որբացած, մօր հովանաւորութեան տակ մեծցած եւ ուսում առած է։ Ինքը որպէս նախանձախնդիր հայ՝ գրի առած է իր յուշերը, որոնք կրնային օր մը գրողին պէս մեռնիլ, ինչպէս շատերունը եղած է, եթէ Հաճի Մկրտիչի միջոցաւ մեր ուշադրութեան չի յանձնուէին։ Անցեալին մէջ, Հաճի Մկրտիչ Հաճինեան, բնիկ Հաճընցի է թէեւ, բայց ժամանակին, ընտանեօք (այսինքն մօրը հետ) Սէօյիւտլիւ գաղթած եւ հոն հաստատուած է։ Ինքն ալ փոքր տարիքին որբ մնացած եւ մօրը ձեռքին տակ մեծցած եւ ուսում առած է։ Ծանօթ եմ իրեն երկրէն։ 1912էն ի վեր Ամերիկա է, ամուսնացած Թոմարզացի Մահտեսի Կարապետ Ճիպլիեանի դուստր՝ Ազնիւ տիկին Մարգրիտի հետ, ունի տղայ մը (ամուսնացած) Պ. Յովհաննէս Գույումճեան։ Ընտանեօք հիւրասէր, եկեղեցասէր եւ բարենպատակ գործերու նուիրատու եւ փափաքող ընտանիք մըն են։ Հաճին ինքն ալ Ամերիկայի իր կենաց օրերուն մէջ, եւ մինչեւ այսօր ալ իր կարողութեան չափով եկեղեցւոյ դպրութեան սպասարկու մը եղած է։ Իրենց հետ շատ ալ ընկերական ապրումներ ունեցած եմք։ Անցեալ օրերու մէջ Արթին Կէօվճէնեանի յուշերէն Իզմիրի աղէտի մասին գրուած մը ներկայացուց։ Փափաքեցայ անգամ մըն ալ կարդալու, տեսայ ամբողջ տետրակ մը սեւագրուած, գարտուղի եւ տառասխալներով ալ լի։ Ան՝ կենսագրական մըն էր գրեթէ, ողբերգութեամբ օծուն։ Ապրուած պահեր եւ ականատեսի պատմուածք, հայ ազգի գլխին եկած եղեռնապատումին եւ Թուրքերու կողմէ անխղճօրէն գործադրուած գազանային եղեռնագործութեանց՝ պատահած Իզմիրի մէջ։ Առի, սրբագրեցի, ամփոփեցի, Թոմարզայի մասին հրատարակելիք ներկայ հատորիս միացնելու համար։ Պր. Կէօվճէնեան թէպէտեւ գիւղական դպրոցէ պարզ Այբբենարանով մը ընթացաւարտ դուրս եկած կ՚երեւի, բայց դարձեալ շատ գովելի է, մանաւանդ իր այն նախանձախնդրութիւնը, որով իր համեստ ուժով ուզած է պատմութեան յանձնել նաեւ մեր օրերու հայկական ողբերգութիւններէն մէկը՝ Իզմիրի ծանօթ աղէտը, որ ոչ միայն եղաւ յունական Փոքր Ասիոյ փլուզումը, այլ եղաւ նաեւ հայոցս համար աճուար կեանքի եւ ինչքի կորուստ մը։ Գրած է նաեւ Սէօյիւտլիւյի եւ Թոմարզայի մասին։

Իզմիրի աղէտին այս ներկայացուած ականատեսի վկայագրութիւնը յուշագիր մըն է ապագայ սերունդի համար, յիշեցնող թէ Հայը իր յոյսը չի դնէ կեղծ խաղաղապաշտ ազգութիւններու վրայ, որոնք կրնան անմիջապէս դաւաճան դառնալ ու դահիճ, երբ իրենց շահը պահանջէ։

Հայը նախ իր սեփական ուժին ապաւինելու է։ Մենք երէկէն այս դասը առինք...։

Հողը թեթեւ գայ վրադ... մենք իբր ծաղիկ ձեր յուշերը կը հրատարակենք, սփոփելու եւ օծելու համար յիշատակդ եւ անով հրճուեցնելու համար ժողովուրդիդ ու հայրենիքիդ համար նուիրուած հոգիդ։

Յ. Գ.— Այս առթիւ մեր մասնաւոր շնորհակալութիւնը Մահտեսի Մկրտիչին, որ ազնուաբար մեզի տրամադրեց սոյն յուշագրութիւնը։

ՍԷՕՅԻՒՏԼԻՒՅԻ ՍԵՒ ՕՐԵՐԷՆ

Թուրքին բնութիւնն է. վէրքին մէկը չի սաղցած կը խորհի թէ ինչպէս ընեմ որ ուրիշ մըն ալ բանամ հայերու վրայ։

Այս է Կէօվճէնեանի յուշերու նշանաբանը։ 1908–1909 թուականներու Թուրքերու վերիվայրումները, եւ մանաւանդ Օսմ. կեղծ Սահմանադրութեան յաջորդող Ատանայի կոտորածը (1909ին) ամբողջ հայութեան սիրտն ու հոգին տակնուվրայ ըրին, կոտորածի կսկծով ու արհաւիրքով լեցնելով, ամէն քաղաք ու գիւղ։ Այսօր կուգան... վաղը կուգան..., զարնե՞լ... ջարդե՞լ...։ Ահա այդ օրերու հայկական մտատանջութիւնները։

Բոլորին հետ Սէօյիւտլիւ գիւղին մեծերը խորհելով թէ՝ չըլլայ որ յանկարծակի պաշարուինք, տեղ տեղ դիրքի համար մեծ ու խոշոր քարերով, գերաններով դիրքեր շինեցին ու փոսերով շրջապատեցին գիւղը։ Գիշերները քուն չկար, հերթով կը շրջագայէինք գիւղի բոլորտիքը, մեծ ու պզտիկ եկեղեցին լեցուած՝ կին ու աղջիկունք աղօթք կ՚ընեն։ Մէկ մըն ալ տեսնեմք որ Քէքլիճէքի լուսած կողմէն ձիաւոր մը կուգայ, Մորբեան Աբրահամ աղէրը առաջ վազեց մի գար *պսալով։ Մարդը կը կենայ ճերմակ թաշկինակը շարժելով, քիչ մը ատեն, մօտենալով կը պոռայ — Ես Հայ եմ, ձեռք քաշեցէք զէնքէն, Խմէրէկցի Նալպանտեան Յակոբն եմ։ Ձեզի աւետիս բերի — Սուլթան Համիտը վար առնուեցաւ, Սուլթան Ռէշատ տեղը նստաւ։ Մենք կարծեցինք թէ մեզի համար մեզ շրջապատող եւ ապրելու*

պայմաններն ալ փոխուեցան: Ցուցադրուեցանք պահ մը, վերջը յուսախաբուելու համար...: Անկէ յետոյ զինուորագրութիւնը ըսկըսաւ: Ծագեցաւ նաեւ Թրքօ-Իտալ. պատերազմը: Անոր յաջորդեց Պալքանեան պատերազմը Պուլկարին, Յոյնին, Սերպին դէմ, իսկ 1914ին Համաշխարհային պատերազմը կրակի մէջ նետեց մարդկութիւնը:

Յուլիս 1ին, ժէնտէրմէ մը եկաւ, բոլոր թաղական աղաները կանչել տուաւ կարեւոր բանի մը ունիմ ըսելով: Գիւղը բոլորը կանչելէն յետոյ ժէնտէրմէն գրպանէն թուղթ մը հանելով — Այս նամակը ձեզի կը յանձնուի, մինչեւ Յուլիս 22 գոց պիտի մնայ, առանց բացուելու, եթէ կոտրուի ու բացուի բոլոր թաղականներդ պատասխանատու էք, տէրութեան առջեւ: Այս նամակը թագաւորէն Փէրման (հրովարտակ) է, Յուլիս 22ին կառավարական պաշտօնեայ մը գալով պիտի բանայ ու կարդայ: Ուստի, ձեզ յանձնուելուն իբր ապացոյց բերէք կնիքը եւ կնքեցէք զայն ու ինծի ալ թուղթ մը տուէք: Ժէնտէրմէյին ըսածը անմիջապէս կատարուեցաւ ու պահարանը թաղականի կնիքով կնքուեցաւ եւ պահուեցաւ մինչեւ Յուլիս 22ը:

Յուլիս 22ին տեսանք որ հարիւրապետ Մէհմէտ էֆէնտին գալով, — Հայտէ, թաղականները թող գան, նամակը բերէք տեսնեմ, ըսաւ եւ ապա աւելցուց — Գիւղն ալ թող երթայ եւ 15էն վեր այր մարդիկ բոլորն ալ թող հոս հաւաքուին: Գիւղին մէջ մարդ չի մընաց որ չի գայ: Դպրոցը լեցուեցաւ: Դեռ գալիք մարդ կա՞յ հարցուց Մէհմէտ էֆէնտին: Այո, կան լեռներն են, հովիւ են ըսինք: Ոտքի ելաւ եւ ըսաւ — Հէյ վաթան դաւաճանաց, այս նամակը վերէն Պապը Ալիյէն եկած է, եւ ձեր քով պահուած էր 22 օրերէ ի վեր, հիմա պիտի բացուի կարդացուելու համար, աղէկ ականջ դրէք, ի՞նչ որ կը հրամայուի այս նամակով, հնազանդեցէք, չի թերանաք...: Վերջապէս նամակը բացաւ եւ կարդաց, եւ նորէն կրկնեց — Ո՛վ հայրենի եղբայրներ, ի՞նչ հասկցաք: Լուռ կեցանք, որուն վրայ աւելցուց — Հիմա մեր տէրութիւնը հարսանիք ունի, մեզի հարսանեաց հրաւէր ղրկեր է, հարկաւ հարսանիք գացողը նուէրով մը կ'երթայ: Մենք անհատապէս երբ հարսանիք ունենանք անշուշտ նուէրով մը կ'երթանք, չէ՞, պարապ չենք երթար, չէ՞: Ամէն մարդ իր կարողութեան չափով, ոչխար մը, գառնուկ մը, եւ կամ նիկել մը շաքար կը տանի, նոյնը եւ այսօր պիտի ընենք: Մեր թագաւորին ի՞նչ պիտի տանք, ոչխա՞ր, ձի՞, ե՞զ ու կո՞վ, արդէն առանց ձեր տալուն՝ անոնք թագաւորինն են, դրամ ըսես՝ գանձը լեցուն է, մեզմէ պահանջուածը նախ՝ զինուոր, երկրորդ՝ զինուորական պիտոյք (էրզագ): Հայրենիքի պաշտպանութեան համար պէտք չէ զըլանանք, տանք ինչ որ ունինք, ընենք ինչ որ կրնանք, թշնամին մեր երկրի վրայ ոտք կոխել չի տալու համար: Մենք 600 տարիէ ի վեր քոյր եղբօր նման անցուցեր ենք, մեր կեանքը: Օտարներու օրէնքը մենք չենք կրնար տանիլ, ուստի, աշխատելու ենք որ թշնամին մեր հողը ոտք չդնէ:

Այսպէս ճառ մը հայրենասիրական եւ սրտագրաւ բառերով արտայայտուելէ վերջը, խօսքը լրացուց եւ գնաց: Իրմէ յետոյ տեսանք որ ժէնտէրմէ մը եկաւ — այսինչ, այնինչ մարդիկը զինուոր են, թող գան ու հայրենիքի ծառայեն: Այդ ալ եղաւ ու զինուորները մեկնեցան:

Հազիւ շաբաթ մը կը տեւէ, ահա, կուգան, տեսեր ես ժէնտէրմէները գիւղի ճամբան ջուրի ճամբայ ըրեր. այսինչը, այնինչը չեկա՞ւ, մէճիտ մը երկու կ'առնեն ու կ'երթան: Ան կ'երթայ երկու օր վերջը միւսը կուգայ ու կը հարցնէ չեկա՞ւ դեռ... — Ճանըմ, առաջ Ամերիկա գնաց կ'առարկէիք, հիմա Ամերիկայի ճամբան գոց է, երկինք չբարձրացա՞ւ ես, յանձնեցէք, կամ...: Փախստականները պահուած են, կը խօսինք տալ զինուորութիւն է, վերջը աղէկ չիգար, կ'ըսեն դուն ինչո՞ւ չես երթար — Եաւրում, զինուորութիւնը տարիքով եւ կարգով է, իմ ալ կարգս գայ, ես ալ կ'երթամ: Վերջապէս զինուորութիւն չի տեսնող մէկը զինուորական կեանքի խստութեան դժուարութեամբ կը վարժուի: Բայց միայն զինուորութիւն չէ «խինդըր-կեավուր»ի խնդիրն ալ կայ: Տէրութիւնը կը խորհի որ առաջքը պիտի չառնուի ատոր, եթէ մէկ հատ հայ, յոյն եւ թուրք չի գնդակահարեն իբրեւ զինուորական փախստական:

Կարապետ Ղամախեանը գործաւոր (ամէլէ) խումբին մէջ էր, իր գլխաւորէն հրաման առնելով 8 օրուայ համար տուն եկաւ, 8 օր վերջ զինքը ճամբու դնելու համար մեծ, պզտիկ կայլ հաւաքուած ենք «երթաք բարով»ը ընելու: Մէյ մըն ալ տեսնենք որ Թոմարզայի կողմէն ոստիկան մը եկաւ եւ ըսաւ թէ — այս բազմութիւնը ի՞նչ է: Զինուոր ճամբու կը դնենք, կը պատասխանուի, գրպանէն թուղթ մը կը հանէ ու նայելով կը հարցնէ — Ի՞նչ է անունը, Ղամախեան Կարապետ, ետ դարձիր, այսօր ալ ես կը հրամայեմ որ տունը մնաս, վաղը միասին կ'երթամք, ընտանիքիդ մօտ օր մըն ալ կեցիր: Կարապետին ընտանիքը եւ բոլորս ուրախութեամբ ետ դարձանք տուն: Միւս օրը ժէնտէրմէն առաւ տարաւ Կարապետը, երկու օր վերջը Կիրակի է, սէօյիւտին (ուռենիին) տակ նստեր ենք, Պէքմէզճին աղան էվէրէկէն կուգայ, ճամբուն մօտ մեզ տեսնելով եկաւ բարեւ տուաւ: Ի՞նչ կայ, չկայ, ըսաւ էվէրէկին համը մնացած չէ, դրացիներ: Զինուոր եւ զինուորական պիտոյք կը հաւաքեն: Երթալու ժամանակ զիս մէկ կողմ կանչելով — Արթին վար-

պետ, քեզ բան մը պիտի ըսեմ, Զօլախին տղան ո՞ւր է. ըսի զինուոր է, պաղ եւ սեւ խօսք է, բայց ըսեմ քեզի որ զարկեր են, ըսաւ ու գնաց: Մինչեւ ես ալ կը կարծէի թէ, Կարապետը նորէն փախած տունն է: Կարեւորութիւն չտուի, մինչ օրը Օհաննէս Բէհեան էվէրէկէն եկաւ, գացինք ի՞նչ լուր կայ հարցնելու, զարմանքով ու ցաւով տեսանք որ կուլար: — Ինչո՞ւ կուլաս, Բէհեա. — Ինչպէս չի լամ, մեր Կարապետը գնդակահարեր են, իբր զինուորական փախստական: Նոր հրաման մը եկաւ.— Ամսու գլուխ ո՞վ որ իր (թապուրին) գունդին մէջ չգտնուի, պիտի գնդակահարուի:

Ասոր վրայ ամէն ոք գնաց եւ յանձնուեցաւ:

Այս փոթորիկին յաջորդեց հայերէն զէնք հաւաքելու խնդիրը: Անշուշտ, ամէն մարդ իր ունեցած զէնքը պահեց ըսելով թէ՝ մեր զէնքով մեզի պիտի զարնեն: Ասկէ առաջ մենք ալ, հիւրիյէթ, միւսավաթ է, ըսելով, ունեցողներէն 40–50 ոսկի մէկտեղելով Աղաբաշեան Գրիգորը եւ Տնտույեան Սարգիսը Մերսին ղրկեցինք, 50ական փամփուշտ միասին 7 հատ մարթին հրացան բերել տուինք: Բայց խորամանկ աղուէս թուրքը, հանգիստ չունէր, ստիպեց որ մեր մարթինները հանենք: Յոյն քաղաքապետ (միւտիր) մը եկաւ Թոմարզա: Ան ալ աչք գոցեց, զէպի հայերը, հասկցնելով որ ամէն մարդ պահէ եւ դուրս չհանէ իր զէնքը: Այս յոյն միւտիրը վերջը Ծամնթաւ փոխադրեցին, Թոմարզայի հին քաղաքապետն էր: Իթիլաֆական մը, միշտ Հնչակեաններու հետ շփման մէջ ապրող մը:

Մահտեսի Յակոբ Մատաղճեան Հնչակեաններու գլխաւորը, հիւրիյէթին՝ եկեղեցւոյ Թաղական Խորհուրդը ժողովի հրաւիրելով,(ինք ալ թաղական) կը թելադրէ անոնց որ զէնք,վառօդ եւ փամփուշտ առնուի: Միւտիրը ամէն ինչ կը հասկնայ, բայց ձայն չի հաներ: Ինչու կ'ըսեն մեր մեծերը «Օսմանլը արապայընան, ավլար տավշանը» (Օսմանցին, սայլակով կ'որսայ նապաստակը): Այսինքն դժուար գործը դիւրութեամբ կը յաջողցնէ: Ճի՞շդ(*) թէ սխալ է,

(*) Այս պատմութիւնը չենք կարծեր թէ ճիշդ ըլլայ, այլ հետեւողութեամբ եւ շինծու բանի մըն է: Նախ որ Հաճի Յակոբը լուրջ եւ խորհող մէկն էր, այդպիսի բանի մը ընթացք չէր տար: Շիտակ է որ Հնչակեաններն ու Իթիլաֆականները իրարու հետ կը գործակցէին, բայց ամէն մէկը իր սեփական միջոցներովը կ'աշխատէր, առանց միջամուխ ըլլալու իրարու ներքին գործերուն: Եթէ շիտակ ըլլար այս եղելութիւնը այդ պարագային միտիրը բոլոր գաղտնիքներուն տեղեակ եւ ցանկերն ալ ունեցած ըլլալով իր ուզածը կրնար ընել, առանց սպասելու որ Մահտեսի Յակոբը խոստովանէր...: Ողջերը կրնան հաստատել այս պարագան:

չենք գիտեր, կը պատմուէր թէ՝ — Օրին մէկը, այս Իթիլաֆական մարդը Հաճի Յակոբին քեզ եղբայրաբար ըսելիք մը ունիմ կ'ըսէ — եթէ կ'ընդունիս՝ կը խօսիմ, եթէ ոչ՝ չի խօսիմ: Յակոբն ալ կ'ըսէ — Եթէ ընդունելիք բան մ'է, ինչո՞ւ չընդունիմ:

Ասոր վրայ Իթիլաֆական միւտիրը փափաք կը յայտնէ որ զինքը Հնչակեան արձանագրեն եւ կ'ըսէ. — Եթէ դուք 2 ղուրուշ կուտաք, ես 5 կուտամ, աչքս ալ կը գոցեմ, զէնք ալ ազատ կերպով կրնաք բերել, վառօդ ալ եւայլն: Ամէն գործ ազատ համարձակ կրնաք ընել, քանի որ ես ալ ձեզմէ եղած կ'ըլլամ:

Յակոբ իբր թէ կը հաւանի եւ կ'անդամագրէ զայն: Անկէ վերջը միւտիրը ներկայ կ'ըլլայ ամէն ժողովներուն, ամէն բան կը հասկնայ: Կ'ըսուի թէ ինքն ալ արձանագրութիւն կը պահէ: Ժամանակ մը վերջ իր պաշտօնը կը փոխադրուի ուրիշ տեղ,:

Երբ սէֆէրպէյլիկին հայերը բնաջնջելու Իթթիհատի գաղտնի ծրագիրը գործադրութեան կ'սկսի եւ զէնքերը կը պահանջեն հայերէն այս միւտիրը կ'ըսէ միւթասարըֆին (գաւառապետ) — զիս Թոմարզա ղրկէ, ես անոնց գործերուն ծանօթ եմ, իրենց զէնքերը դուրս կը հանեմ: Հայատեաց միւթասարըֆին փնտռածն ու չգտածը այդ էր, անմիջապէս գացէք, կ'ըսէ: Իր հրամանով ժէնտարմէ գօմանտանը Թէվֆիք պէյին հետ կուգան Թոմարզա, կառավարատունը (գօնաղ) փլած ըլլալով Աւագ աղայի սրճարանը իջեր են: Այս թուրքը մեր Տէր Հօր հետ ալ բարեկամ էր: Սկսեց անմիջապէս Թոմարզացիներէն զէնք պահանջել: Արձանագրութիւնը, անդամներու ցանկը բերէք — չկա՛յ, չունի՛նք այդ տեսակ բան մը, ըսելնուն պէս Հաճի Յակոբը գայմագամ Զէքիին ղրկեց, իսկ Զէքեան Վարդուկ եւ Մելքոն վարպետը ծեծի տակ մեռցնել տուին: Ասով չբաւականանալով մարդակերպ Զէքի հրէշը Թոմարզայի մեծերէն 60 հոգի Կեսարիոյ բանտը լեցուց եւ անոնցմէ Հաճի Յակոբը ձեռք առաւ, որպէսզի տոմարը, անդամներու ցանկը եւ զէնքերու թիւը հասկնայ ու մէջտեղ բերել տայ, բայց իր հաշիւը սխալ դուրս եկաւ: Զէքին փշրուեցաւ Հաճի Յակոբի վճռակամութեան առջեւ եւ ահա թէ ինչպէս...:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԷՆ ՁԷՔԻՆ ՍԱՀՄՌԿԵՑԱՒ

Հաճի Յակոբը սկիզբէն մինչեւ վերջը կը մնայ արի եւ առանց ընկճուելու կը պատասխանէ.

— Ես Հնչակեան եմ, տետրակէն եւ ցանկէն լուր չունիմ,

զէնք չունինք, մեր ունեցածները տուինք: Ընկերներ չունիմ հոս, ամէնուն տեղ ինծի կրնաք ընել ինչ որ օրէնքը եւ դուք կը պահանջէք, եւայլն:

Ասոր վրայ, անգութ Չէքիի հրամանով ծեծի տակ կիսամեռ կը ձգեն: Երբ կ'արթննայ, նորէն կ'սկսին ծեծին եւ այլեւս չի դիմանալով — ձգեցէք, որ երթամ, բերեմ, յանձնեմ ձեզի:

— Ո՞ւր տեղէն պիտի առնես ու բերես:

— Մեր եկեղեցւոյ կտուրը պահած եմ:

Անմիջապէս պաշտօնեայի մը եւ ժէնտարմէյի մը ընկերակցութեամբ Հաճի Յակոբը կը ղրկեն Թոմարզա, Հնչակեան արխիւը եւ ցանկը կառավարութեան յանձնելու համար:

Մատաղճեանը եկեղեցւոյ տանիքը կը հանեն: Ան քովիններէն հեռանալ կ'ուզէ ու այս կղմինտր (քիրէմիտ)ին տակն է, կամ՝ միւսին տակն է ըսելով եւ իրենցմէ զատուելով երբ տանիքին եզերքին կը մօտենայ, յանկարծ ինքզինքը կը նետէ վար: Միւտիրը կը պոռայ — Հաճի Յակոբ, քեզի ալ ըսելիք բան չունէինք, ինչո՞ւ այդպէս ըրիր: Եկեղեցւոյ տանիքին բարձրութիւնը 10–12 մեթր էր, տակը սալաքար: Վար կ'իջնեն եւ Հաճի Յակոբը նուաղած կը գտնեն: Քիչ մը ուշքը գալէն վերջ կը նային որ սրունքը ջարդ ու փշուր եղած է: Երեսը ջուր կը սրսկեն ու կ'արթնցնեն եւ ապա՝ սայլի մը վրայ դնելով զինքը Չէքիի քովը կը տանին եւ անոր կը յանձնեն:

Չէքին տեսնելով անոր վիճակը եւ լսելով եղելութիւնը կ'ըսէ.

— Ինչո՞ւ այդպէս ըրիր,:

— Ի՞նչ ընէի, այդ անմարդկային ծեծէն ազատուելու եւ խղճիս չի դաւաճանելու համար: Ահա թէ ինչո՞ւ նախապատիւ համարեցի այս տեսակ մեռնիլ ու ազատուիլ ձեր ձեռքէն:

Չէքին սահմռկած կը մնայ այս հոգեկան արիութեան առջեւ եւ քովինին կ'ըսէ.

— Վաթան խայինը ալը, լաքին մէսլէքինէ գաւի վէ թաշ եւիւրէքլի պիր ատէմ իմիշ (Հայրենիքին դաւաճանն է, սակայն իր հաւատքին հաւատարիմ ու քաջասիրտ մէկն է): Պէն Չէքիյիմ, ամմա սէն աէ ալէմիր թաշ իմիշին (ես Չէքի եմ, — խելացի ըսել կ'ուզէ, բայց դուն երկաթաքար ես եղեր):

Ու ապա Չէքին կը յարէ — Այ ասկէ վերջը մի զարմանար, չես մեռնիր... Ֆէնէսէի մէջ տուն մը կը վարձեն ու բժիշկի կը յանձնեն, բայց դարմանումը անկարելի ըլլալով քանկրէնայի կը փոխուի ու կեանքը փրկելու համար ազդրէն (պալչա) կը կտրեն: Իր ոտքը կորսնցնելէն ետքը կ'առողջանայ հետզհետէ:

— Ասկէ ետքը ազատ ես կ'ըսեն: Անութին տակ գաւազանով

իր մարմինը կը քաշկռտէ ու կ'ապրի կէս մարմնով եւ արի հոգւով մը: Զինքը ճանչցողները եւ իր կեանքին վերջին չարչարանքները լսողներէն շատեր սրտի ճմլումով կը դիտէին զայն եւ անոնցմէ ոմանք կ'ըսէին.

— Ահա մէկը որ իր հոգւոյ արիութեամբ Չէքիի պէս մէկը(*) յաղթեց...:

ՍԷՕՅԻՒՏԼԻՒՅԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵՆԷՆ

Սէօյիւտլիւն ալ ունեցաւ իր ողբերգութիւնը այսպէս. ոստիկան եւ ոստիկանապետ մը գալով, զէնք եւ ֆէտայի կը պահանջեն:
— Մենք ո՛չ զէնք եւ ո՛չ ալ այդ ձեր փնտռածներէն մէկը ունիմք, ըսինք ու 6 ոսկի կաշառք սահեցնելով անոնց ափը՝ ճամբու դրինք: Քանի մը օր վերջ դարձեալ, բայց այս անգամ ուրիշ ոստիկան եւ ոստիկանապետ մը եկան. — Հայտէ, բերէք ձեր ունեցած ամբողջ զէնքերը: Հարցաքննութիւն, ձերբակալութիւն, հայհոյանք, ծեծ, բռնութիւն, հաշիւ չկայ: Ասոնց ալ բերանը խցանեցինք ու — Զունիմք ըսինք: Ասոնք միւսներուն նման չի գացին, այլ սկսան գործի...: Թոմարզացի Հաճի Պողոսեանը եւ Էրկանեան Պետրոսը պատկ–

(*) Չէքին չի ճանչցողներուն կ'արժէ ծանօթացնել զինքը: Ան թրքական ոճրագործութեան եւ անխղճութեան տիպար մըն էր: Եթէ Չէքիներ չըլլային Թալաթներուն հայաջինջ ծրագիրը այսչափ անողոքաբար պիտի չի գործադրուէր: Ան է Կեսարիոյ շրջանի անմարդկային ոճրագործութեանց հեղինակը: Ան է Տէր Զօրի Հայոց եղակի ջարդերուն կազմակերպիչը: Ան երբ Տէր Զօրի կառավարիչ նշանակուեցաւ եւ սկսաւ Հայոց ջարդի ծրագիրը գործադրել, օր մը հաւաքեց իրեն գործակցելիք չէրքէզ, չէչէն, քուրդ, արաբ պետերը ու անոնց կեր ու խումի սեղան մը սարքելէ եւ հայերը ջարդելու ծրագիրը բացատրելէ ետքը հայ մանկիկ մը օդին մէջ բարձրացուց ու իր սուրով երկու կտոր ըրաւ — *Հայոց մանուկներն անգամ այսպէս պէտք է ոչնչացնել*, յայտարարելով ու աւելցուց նաեւ — *Եթէ գիտնամ թէ այս երակներուս մէջ հայու խղճացող մասնիկ ունիմ, յանձն կ'առնեմ դուրս թափել այդ արիւնս ու անձնասպան ըլլալ...*:

Թալաթները ծրագրեցին, բայց Մուամմէր եւ Չէքիները հաւատարմաբար գործադրեցին հայասպան ծրագիրը, դառնալով մարդկային մեծ ջարդարարներ:

ցուցին առաջին անգամ եւ ծեծի տակ անկենդան դիերին ձգեցին: Զի խոստովանողին վիճակը այս պիտի ըլլայ ըսելով: Ասկէ ետք կը պատկերնեն Ալեքսան Մաթոսեանը, որ ծեծեն: Ան կ'ըսէ — Զիս մի ծեծէք, ես կը յանձնեմ ձեզի զէնքերնիս ու հողի տակ թաղուած անտառը մէջտեղ կը հանեն եւ մէջի զէնքերով կը յանձնեն: Ալ ականջ ունեցիր` լսէ եւ մարմին ունեցիր դիմացիր տանջանքներու.— Ուլան խըմբը քեաֆիրներ, սաանք որո՞նց համար եւ ինչո՞ւ պահեր էիք. միթէ մենք ձեզի թշնամի՞ ենք: Դուք քանի որ սանկ խայրենութիւն կ'ընէք եւ մենք ալ ձեզի թշնամի կը համարուինք եղեր, մենք մեր ընելիքը գիտենք... գոռալով` Տէրտէրը, Ալեքսան Մաթոսեան, Պետրոս Էրկանեան, Պետրոս Մարքեան եւ Ալեքսան Մնակեան, հինգ հոգի Ցարն Պօղոսը ըսուած տեղը կը տանին: Տէրտէրը` զէնքերուն հետ, հող ձգելով, միւսները Կեսարիոյ բանտը կը տանին: Ես ալ այդ օր Էվէրէկի մէջ էմ, խանութիս ընկեր Տավուրճեան Օհաննէս, ինճէսու գինուոր էր, նամակ մը ճամբելով կ'աղաչէր որ գիս ազատեցէք, պէտէլը (22 ոսկի) տալով, այսանեց իմ տեղը չէ: Այդ պէտէլը, դրամը պիտի պատկերնէի, Ցինէտաէ ըրախըճի Դանիէլը գիս գտաւ, ու — Արթին աղա երկու շուն եկեր են (Հաճի Բաշայէն) Տուատուրին Սարգիս իրենց մարթին մը ծախեր է ժամանակաւ, հիմա այդ դրամը եա կ'ուզեն, եթէ ո՛չ գայմագամին պիտի դիմեն եղեր: Որպէսզի մեր գիւղի վրայ նոր կրակ մը չի թափուի այդ դրամն ալ անմիջապէս վճարուեցաւ գիւղէն: Ընկերոջս պէտէլի դրամը պատկերացուցած, Էվէրէկէն կուգամ, մեզի մօտ Ղալէ կոչուած գիւղէն, Հաճի Ահմէտ բարեկամս դէմս ելաւ. — Արթին վարպետ բաւ ան, ես քեզի կը սիրեմ, եկուր հիմա գիւղ մի մտներ: Առաւօտուն երբ գիւղին մօտէն կ'անցնէինք, տեսանք որ ոստիկանները ո՛չ այր կ'ըսեն, ո՛չ կին ու պզտիկ, կը ծեծեն ու կը ծեծեն: Այր մարդիկը որ մէկը լեռները փախեր, շատերն ալ բանտ տարուած են: Տեսայ որ Ղարամեան Յակոբն ալ կը ծեծեն, քեզ կը սիրեմ, երթալով փորձանքի մէջ մի իյնար...:

Իր այս բարեկամական խօսքերուն համար շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք` բախտս ինչ որ բերէ, ան կը քաշեմք, ըսելով զատուեցայ իրմէ: Գիշերը ժամը 3ին գիւղ մտայ, ուրիշ տեղ լոյս չկար, Օհաննէս Բէհեանին լոյսը կը վառէր միայն, ժէնտէրմէներ կը տեսնեն մտածելով փախէս չմտայ: Ետ դարձայ, ուրիշ դուռ զարկի, նայլու տիկինը ելաւ, — ո՞վ է: Ես եմ, բաց, գիտցաւ, դուռը բացաւ. — Ամա՛ն քեռայր, ինչո՞ւ եկար, հիմա քեզ ալ կը բռնեն: Բէհեանին ընտանիքն ալ հոս է, օտան` մարդիկը հաւաքած կը ծեծեն, կ'ըսէ յուզումով: Արդէն քեզ կը փնտռեն կ'աղաչեմ, հոգ տու եւ լեռը ելիր: Երեք օրէ ի վեր տուն մտած չէի, անգամ մը չերթա՞մ ըսի:

Զիս հոն ձգած` պարտէզներուն մէջէն մեր տունը ելայ, եւ դուռը զարկի. մայրս ելաւ, — Ան ո՞վ է: Ես եմ մայր. դուռը բացաւ, բայց չի ձգեց որ վեր ելլեմ, — Աման եավրում, տէ, շուտ, լեռը քաշուիր, մարդ չի տեսած: — Կ'աղաչեմ մայր, անգամ մը վեր ելլեմ, յետոյ կ'երթամ կ'ըսեմ, նորէն չի թողուր: Մտիկ չըրի, վեր ելայ եւ ինչ տեսնեմ, ամբողջ թաղի ընտանիքները մեր տունը լեցուեր` կուլա՜ն ու կ'ողբա՜ն... Զանոնք տեսնելով իմ գլուխս դարձաւ... Քիչ մը ղունէ հանդստանամ եւ ինքզինքս գտնեմ ըսի, մայրս չի ձգեր: Վերջապէս կրցայ համոզել ու վերի օտան ելայ եւ քիչ մը երկնցայ: Մնակեան Պետրոսին կինն ալ մեր տունը կ'ըլլայ եւ կ'երթայ ամուսնոյն կ'ըսէ, թէ Արթին աղէն եկաւ: Ամուսինը Թաղականի անդամ էր, Բէհեան այս երկու անդամները ազատ ձգել ուեր է, պէտք եղած գործերը տեսնելու, Պետրոս Մնակեանը եւ Սարգիս Շահանեանը: Պետրոսը անմիջապէս կուգայ մեր տունը, մօրս կը կանչէ — Արթինը եկեր է, ո՞ւր է, հոս կանչէ: Մայրս կ'ուրանայ երդմամբ, որուն վրայ Պետրոսը իր կնոջը կը սաստէ, ինչո՞ւ սուտ կը խօսիս, ըսելով: Կինը սուտ չեմ ես, կը պնդէ, եկած է եւ տեսեր եմ: Պետրոսը Բէհեային կը խօսի, երեքը միասին դարձեալ մեր տունը կուգան: Մայրս դէմ կ'ելլէ, երդում պատառ կ'ըլլայ, կուլայ, չի դիմացայ, ելայ, մայրս ինքզինք կը փոզոտէ, տեսայ որ Բէհեան ալ կուլայ, ի՞նչ ընեմք, չի կայ կ'ըսեմք: Ոստիկանները կը պահանջեն, Բէհեան կ'ըսէ չկայ, լաւ կ'ըսեն, անոր տունը ցուցուր մեզի: Վերջապէս մեր անեցիները սարսափէ ազատելու համար անոնց ըսի, դուք գացէք, մի ըսէք թէ ես եկած եմ, ես ինքս կուգամ, խօստանալով զանոնք ճամբեցի: Գացի Բէհեային օտան. վեր ելայ, բարեւ տուի, բարի եկեր ես Հաճի Էօմէր Էֆէնտի, ըսի. ան ալ բարի տեսանք, ըսաւ եւ հարցուց, ո՞ւր էիր, — Դեռ նոր Էվէրէկէն եկայ: — Լաւ ուրեմն, մի նայիր Կէօվշէնեան, գնա այդ զէնքերդ բեր եւ յանձնէ, ես քեզ կը սիրեմ, հոս քու հետ վերջը կը խօսակցինք: — Հաճի Էօմէր Էֆէնտի, պատասխանեցի, ի՞նչ տեսակ զէնքեր կ'ուզես: Ծոցէն թուղթ մը հանեց, վերէն ի վար աչքէ անցուց, (ես ալ տաճկերէն գիտէի եւ տեսայ որ իմ անունս չկայ): Քիչ վերջը` ահա հոս է եղեր, աւելցուց. մարթին մը, մավզէր պրօնիկ մը, երկհարուածեան հրացան, եւ վեց հարուածեան մը: Հիմա սանք կը յանձնես եւ ապա դէմ դիմաց նստած կը խօսակցինք:

— Ես ո՛չ այդ զէնքերը, եւ ո՛չ ալ անոնց անունները գիտեմ: Ի՞նչ ունիս չիտակ խօսիր: Խօսի՞մ, երկհարուածեան մը ունիմ, անիկա ալ Պէքաաշի մէջ, ոչխարի ընկեր (տավար օրթաղի) Ղամպուրին Ղարան կը գործածէ, կրնաս հարցնել: Ասկէ զատ վեց հարուածեան մը ունիմ որ խանգարուած է, ու չեմ կրնար չինել տալ`

ան ալ տան արկղին մէջն է, կրնամ տալ, հոս մըն ալ թռչուն զարնելու (էղալու) հրացան մը ունիմ, եթէ կ'ուզէք կրնամ տալ։

— Ինչ որ ունիք գացէք հոս բերէք։ Ասոր վրայ տուն եկանք ժէնտէրմէյին հետ։Էվէրէկ գացած ատենս վեց հարուածեանը արկղին մէջ դրած էի եւ մօրս պատուիրած թէ՝ փնտռող ըլլայ տափ ցոյց տալու էք։ Մայրս ալ զէնք կը փնտռեն ըսելով հանոցը կը պահէ, ժէնտէրմէյին հետ կը փնտռենք արկղը, չկայ։Ոստիկանը կը նեղանայ,սուտ խօսեցար ըսելով։Ամբարները լեցուն են ալիւր, ցորեն, պղպեղ (ճամուր) եւն.ալ. սուրամը կը պտտէ, ամբողջը գետին կը թափէ, բայց բան մը չկրնար գտնել։ Կ'իջնենք ախոռ, բրիչով, կացինով կը փորենք գետինը, հա հոս տեղէն կ'ելլէ, հա հոն տեղէն, բան մը չի գտնելը զինքը հեւահեւաէ կը կատղեցնէ ու բարկութիւնը թափելիք տեղ կը փնտռէ։

Մայրս, աղջիկները, գիւղացիք բոլորը եկեղեցին լեցուած են։ Լուր զրկեցի, մայրս եկաւ եւ յայտնեց թէ վախերնուս ատրճանակը հանոցը տարած ենք, երթամ բերեմ ըսաւ, բայց մարդը մեզի հաւատարմութիւն չըրաւ, ինք մտաւ հանոցը ուրիշ բաներ ալ գտնելու յոյսով, սակայն վեցհարուածէն զատ ուրիշ բան չգտաւ, երբ ելաւ հանոցէն վրան ապտատած էր։

— Այս բոլոր խայտառակութիւնները ձեր երեսէն է որ կը քաշենք, նայինք դուք ինչեր պիտի քաշէք, ըսելով՝ ձեռքը գտնուած թել մտրակով ճակատիս զարկաւ, որու նշանը դեռ պէս մնայ։Ասոնք ուշացան ըսելով Հաճի Խօմէրն ալ եկաւ, — Ինչ ըրիք, ուշացաք, ըսաւ, բան մը գտա՞ք...

— Ինչ կար որ ինչ պիտի գտնէր, եղածը ըսի եւ ահա ըստածրս, բայց սա ճակտիս դծին նայէ, Խօմէր էֆէնտի, ասիկա կը վայլէ՞ր...։

— Հոգ չէ տանք մանրիկ բաներ են... վերջը մուխթարը, թաղականը կանչեց, ինչ որ զէնք եւ զէնքի նմանող երկաթ մըն ալ տեսան նէ հաւաքեցին, 10–15 հոգի ալ ձերբակալեցին։ Հետեւեալ օրը զէնքերը էշու մը բեռցուցինք, եւ բանտարկեալներուն հետ կ'երթանք միասին Էվէրէկ։ Քիչ մը որ գացինք Հաճի Խօմէր էֆէնտի սիկարէթ մը ունի՞ք, տուփը տուաւ, սիկարէթ մը ոլորցնելէն յետոյ՝ սիկարէթի տուփի (թապագա)ին մէջ 6 ոսկի դրած իրեն տուի։ Գըրպանելէն յետոյ ըսաւ. — Ասոնք, (բանտարկեալները ակնարկելով) գիւղի մօտ չեմ կրնար արձակել, երբ սա լերան միւս կողմը անցնիմք, կ'արձակեմ, բայց ցորեկին տուն չերթան։ Հաճի Պաղտասարը ծեր է ըսելով, զէնքերը անոր կը յանձնուի Թօմարզա յանձնելու, ան ալ կը տանի Թօմարզայի կառավարչատան (գօնաղ) բակը կը թափէ եւ ինք կը փախչի։

ՀԱԼԱԾԱՆՔԷՆ ՎԵՐՋ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Քանի մը օր վերջը ոստիկան մը եւ ոստիկանապետ գալով 20էն մինչեւ 45 տարեկաններու զինուոր էք, կ'ըսէ։ Ես, Մխիր Երեմեան, Ազգաչեան Գրիգոր, Եաղճեանց Արթին, Տէտէնց Գալուստ, Տէրտիրաջ Եղիան, Պաճօղլեան Գրիգոր, Ղարաման Ակոբ, Մարգարեան Սահակ 10 հոգի, Սէօյիւտչիւյէն Էվէրէկ գացինք, հոնտեղէն 30 հայ, 30 ալ յոյն, Կեսարիա տարին, Կեսարիոյ մէջ 150 հոգի եղաւ բոլորը, Էվքէրէ քշեցին, հոն ոստիկան եւ հետը գրագիր մը, անուն պիտի գրեն։ Երկու երկու շարուեցէք ըսին։ Յոյները զատուեցան, ի՞նչ է պատճառ, ձեր զատուելուն, կ'ըսէ ոստիկանը։ — Տէր իմ, մենք յոյն ենք, հայ չենք, անոնք հայ են։ Ոստիկանը քամահրանքով մը կ'ըսէ — Իշու թրիք, ջան թրիք, երկուքն ալ մէկ թրիք չե՞ն։ Անարդ անզխտաններ, բոլորդ մէկ շարուեցէք տեսնեմ, ինքզինքնիդ մարդու տե՞ղ կը դնէք...։

Անունները գրուելէն վերջը, 300 հոգի մէկ սենեակի մէջ լեցուցին, դուռ եւ պատուհան կղպեցին, շաները մարեցան։ Աստուած իմ, այդ ինչ անտանելի վիճակ էր...։ Բայց դեռ տեսնելիքներ ունէինք...։ Առաւօտ կանուխէն Պարտամա կոչուած աւերակ տեղ մը տարին, հոն հին քարայրներ կային, 10 հոգով մէջը մաքրեցինք։ Եէնիճէյի Մաթէոս Թորոսեան, Ունան Թամզեան, Փօղոս Ղազէրեան, Աւետիս Հաճի Անդրէասեան։Ասոնք չորսն ալ Լալէ Պէյի ըսուած տեղը կ'աշխատէին։ Մենք տունէն ելանք 1915 Յունիս 14ին, իսկ մեր ընտանիքները կը գաղթեցնեն Յուլիս 1ին։ Եղածէն մենք լուր չունինք, 15 օր վերջը, մեզի Պարտամայէն Կեսարիա տարին, Կեսարիայէն ալ 4–5 հարիւր հոգի Էվէրէկ բերին։ Էվէրէկի խեղճ հայ ընտանիքները մեր գալը լսելով, որը հաց, որը սափորով ջուր առած Արդէոս մինչեւ Թաշատուր Չէմէնի ըսուած տեղը մեզի դէմ կուգան։ Բայց, անօրէն ոստիկանները թող չեն տար որ մօտենան։ Այդ խեղճերը իրենց բերած հացն ու ջուրը ձեռքերնին ետ կ'երթան։ Մեզ բերին Ղույումճեան Հաճի Յակոբին խանը լեցուցին։ Դուրս չեն հաներ եւ ոչ ալ ներսը մարդ կը թողուն, որ մտնեն։ Խեղճ կիները հակառակ ոստիկանական այս խստութեան, որը պարկով պուլղուր, որը ապուխտ (պաստրմա) կը նետէին տանիքէն։ Անկէ երկու օր վերջը բանտարկեալներէն ոմանք գիւղերը բաժնեցին, արտերու մէջ լքուած ու մնացած հունձքը քաղելու։ Մեզի 150 հոգի, Թոմարզայի վանքը տարին եւ ըսին — Գացէք, հաւ, պղպեղ եւ ուտելիք բերէք։ Տուները կնքուած ըլլալով բակերու եւ փողոցներու մէջ լեցուն հաւեր կային, բայց անօթի ծարաւ մնալով՝ միս մնացած չէր վրանին, միայն փետուրնին կար եւ հազիւ թէ կրնային

քալել։ Ուր որ կը մտնէինք, մարդ չկայ, մինչեւ այդ օր մեզի սուտ կուգար մեր ընտանիքներու գաղթը։ Մենք զինուոր էինք, զինուորի ընտանիքը կրնա՞ր աքսորուիլ... — Ի տես այս ողբալի վիճակին, կուլանք, կ'ողբանք, որո՞ւն հոգն է։ Միւս օրը կը հրամայեն որ ամէն մարդ իր գործին գլուխը անցնի, Պօղոսի կողմի մարգիկը Թըրբրանով, իսկ մենք մանգաղով կ'սկսինք քաղել։ Իրիկուն մը պառկած ենք — Միսիր, Միսիր, կանչող մը կայ, մէկէն ի մէկ կը հարցնենք — ան ո՞վ է։ Դիմացէն կը պատասխանեն — Ձայն մի հաներ, ես Արփին եմ, Հաճի Յակոբին հետ կուգայ, կը փարինք իրարու, ալ մեր ակրափ տօղրակները իրարու կը բանանք։ Արփին Հաճի Ձալտարճեան, եւ Վերի Թաղեցի Եղիան էր։ Ասոնք երբ կը լսեն թէ իրենց տուները պիտի գաղթեն, մինչեւ Կէօլտէյիրմէնի կոչուած տեղը կ'երթան գաղթականներուն խառնուած, հոնտեղ երբ այլ մարդիկը կը զատեն, այդ տեղէն կը փախչին, Տավշան Թէփէսի կոչուած տեղը եւ այրի մը մէջ կը մտնեն, դուռն ալ կը գոցեն, եւ իրիկունները գիւղ գալով տուներու պատէն ծակ մը, ճամբայ մը գտնելով ալիւր, պաստըրմա եւ ուտելիք առնելով այնտեղ կուտեն կը պառկին եղեր ժամանակէ մը ի վեր։ Այդ օրը, նորէն եկած տուններին վանքի պատի տակէն անցած ժամանակ մտիկ կ'ընեն որ հայու ձայն կուգայ եւ խօսուածքը Թոմարզայի լեզու է։ Վանքին ետեւի պատէն վար՝ բակը կ'իջնեն, քիչ մը առաջ կուգան, կը տեսնեն որ խոհարարը զարմանաձան՝ չօրպա կ'եփէ ու էվէրէկցի մըն է, առաջ կը հարցնեն, հոս Թոմարզացի կա՞յ։ Այս ինչ օտար են կը մտածէ ու այդպիսով անոնք եկեր եւ գտեր էին մեզ։ Մինչեւ աշուն ես, խոհարարը, Շէհէրլի Կիրակոսը, յարդեցինք, յարդուեցանք, ողջացուրուեցանք, լուանալու մօտ՝ անոնք Թաղուցին գացին, մենք ալ գործի գացինք։ Այդ խոհարարին անունն Եղիա էր։ Առտէ օր մը վերջը միւտիրը Էվէրէկ կ'երթայ եւ ամբողջ Թոմարզացիները մէկիկ մէկիկ ճանչցող, Բէրկէյսիզ կոչուած քեաթիպը իրեն տեղը պաշտօնի կը կոչուի։ Մէյ մըն ալ կը տեսնենք որ ոստիկանի մը հետ վանքը եկաւ։ Ան՝ շրջագայելով խոհարարին քով կուգայ — Գիշերը հոս օտար մարդ եկա՞ւ։ — Ոչ, կ'ըսէ խոհարարը, յետոյ իրեն օգնականին կը հարցնէ ան ալ կ'ուրանայ։ Պահապաններուն կը հարցնէ, անոնք ալ նոյնը կ'ըսեն։ — Դուք սուտ կը խօսիք, անհաւատ խայինները ու զաւնաքով ոստիկանին կ'ըսէ — Ասոնք առ երթամք, կը տանին կառավարչատունը։ Եղիան կը պառկեցնեն, կը ծեծեն ու քաշքշելով (սիւրիւթմիւշ) դուրս կը հանեն։ Անկէ վերջը Կիրակոսը կը պառկեցնեն որ ծեծեն — Ձիս մի ծեծէք, կ'ըսեմ թէ ովքեր էի՞ն եւ ո՞ւր են։ Անոնք Տավշան Թէփէսի այրին մէջն են, Արփին մեր քով եկած գիշերը Կիրակոսին ըսած է եղեր ամէն ինչ, թէ՝ այրին

դուռը գոցած են եւ պատին մէջէն կ'ելլեն կը մտնեն եւայլն։ Այս լուրին վրայ միւտիրը եւ ժէնտէրմէ Հաճի Պէքիրը ձիաւորուած՝ Կիրակոսն ալ հետերնին՝ կ'երթան անոնց տեղը, ամէն կողմ կը փնտռեն, չեն կրնար գտնել, հոնտեղ Կիրակոս կ'ըսէ անոնց — Դուք մի քիչ հեռացէք, ես պատին տակ ես քիչ մը պառկիմ։ Անոնք կը հեռանան, իսկ Կիրակոս պատին տակ կը մնայ։ Քիչ վերջը պատին քարը կը շարժի եւ գլուխ մը դուրս կ'ելլէ — Արփիկ, Հաճի, մի վախնաք, ես եմ, փախայ, ես ալ ձեր քովը պիտի կենամ, կ'ըսէ Կիրակոսը։ Այս խօսքերու վրայ հազիւ ծակը բացուած՝ միւտիւրն ու ոստիկանը կը վազեն եւ զէնքերնին քաշելով — Յանձնուեցէք, կ'ըսեն։ Երեքը մէկ կը կապեն, ծեծելէն վերջը զայմագամին կը տանին, միւս Եղիան ալ սայլը բեռցուած Էվէրէկ կը ղրկեն ոստիկանի մը հետ, Բուսաթլու գիւղին մօտ ջրհոր մը կը կենայ, ոստիկանը երբ ջուր խմելու կ'երթայ, Եղիան կ'աղաչէ որ քիչ մըն ալ իրեն տայ։ Ոստիկանը կոպտաբար կ'ըսէ, — Բիս կեավուր, իջիր խմէ, Եղիան պապակած սողոսկելով ջրհորին կը մօտենայ, եւ անմիջապէս ինքզինքը կը նետէ ջրհորին մէջ, ջուրը խորունկ չըլլալով ոտքի վրայ կը կայնի, ոստիկանը աղէկ կը խօսի, գէշ կը խօսի չելլեր, ինքն ալ կը վախնայ թէ զինքն ալ վար կը քաշէ, յուսահատած միւտիւրին քով կը վազէ, Այի Էֆէնտին եւ Հաճի Պէքիրը գալով կը համոզեն Եղիան, որուն վրայ ան դուրս կ'ելլէ ջրհորէն, ելածին պէս՝ թաց թաց նորէն լաւ մը կը ծեծեն եւ սայլը դրած կը տանին, բայց Բուսաթլու չի հասած խեղճ Եղիան կը մեռնի։ Միւս երեքն ալ զայմագամը կ'ազատէ։ Կիրակոսը ազատ կը ձգեն, անշուշտ ի վարձատրութիւն իր ըրած եղբայրդաւութեան, Եղիային տեղը Կարապետ Եաղնիեանը կը դնեն։ Ասոնք ձեռքերնին մէկ մէկ երկաթ դարձնիք առած, ուր որ երկաթը կը մտնէ ու կ'իջնայ, կը փորեն — զէնքեր գտնելու յոյսով, տուները մտան, շատ մը պղնձեղէն (բախըր) ապրանքներ հանեցին եւ զրուեցին։

Մենք ալ կարծես մեր աշխատանքի արդիւնքը, մեզի ժառանգ պիտի մնար, կ'աշխատէինք, Շարաթ օրեր չէին աշխատցներ, լուացքի եւ մաքրութեան համար, սակայն լաւ պատեհութիւն էր։ Միւտիրին ըսի, եկուր անգամ մը, Սէօյլիւտլիւ երթանք, տեսնեմք ի՞նչ եղած է։ Փախանք ու գացինք մտանք մեր գիւղը։ Տեսանք որ Այտընցի կիներ ախկով ջուր կը տանին իրենց վրանները։ Աղբիւրին մօտ մեր տունը մտայ, տեսնեմ որ ծեր կին մը թօնիրին քով, օճախ դըրեր կաթ կը տաքցնէր։ Զիս որ տեսաւ, ի՞նչ կ'ուզես, պոռաց, յուզուելէս չի կրցայ խօսիլ։ Կինը լալս տեսնելով՝ ի՞նչ, չըլլայ թէ այս տունը քուկդ ըլլայ։ Յայտնեցի որ առաջ մերն էր, բայց հիմա ձերն եղաւ։ Կնոջ խիղճը արթնցաւ։ — Տղաս մի լար, պատճառ եղողին,

աչքը կուրնայ, մենք մեր կամքով չեկանք հոս, կառավարութիւնը հոս բռնի գաղթեցուց մեզի: Բիչ մը կամ լեցնեմ ու կեր, բաւ․ չկերայ, ես գործայ լայով եւ հոգեմաշ վիճակով: Վերադարձանք նորէն Թոմարզա մեր խումբին: Երկու ամիս հունձքը քաղելէ, կամնելէ ու լմնցնելէն յետոյ — հոյակ, այս բոլոր մթերքը, ցորեն, գարի, եւայլն, ձեր կռնակով եկեղեցին պիտի լեցնէք, որ կառավարական ամբար դարձած է: Այս բոլորէն ետքը տուներու ալիւր, պուլղուրը եւ հարերու մէջ եղող անասուն մթերքը (պաշրա)ն ալ եկեղեցին լեցնել տալէն յետոյ, ամէն մարդ իր գումարտակին ճամբեցին: Առաջին խումբը՝ Ղարահիսար՝ Ճամբրդ օղլու խանը, երկրորդ խումբը՝ Ինճէսու՝ Ղարա Պուրուն, իսկ երրորդը՝ մեր խումբը Կեսարիա հասան:

ԶԻՆՈՒՈ՞Ր ԷԻՆՔ ԹԷ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Պատերազմի սկսած տարին, գերմանացին իր կառքին լծած է Թուրքիան: Հրաման գերմանացին կ'ընէ: Ահա ձմեռը հասաւ, ամէն մարդագլուխ մէթրօ մը քար պիտի կտրես, չի կտրես կերակուր չըկայ, ներքեւ ձիւն, փորդ անօթի, 580 մարդու պղինձ մը դարավանտ — չօրպայ մը կ'եփի, մէջը չափ մը պուլղուր, եզան գլուխ եւ կամ թաք մը (ճիկէր), մնացածը ջուր է: Տասը մարդու կ'ես թիթեղէ ամանով տաք ջուր, կեր, խմէ, աշխատիր, կամ եթէ չես ուզեր մեռի՛ր... ահա փրկութեան ճամբան: Ասոնց՝ գիւղացիք նորէն մի քիչ կը դիմանային, բայց քաղաքի մարդիկ կային, որոնք կացին բանել ալ չէին գիտեր, 580 հրեայ եւ հայէն, մինչեւ գարուն 250 չի մնաց: Մէջերնիս եթէ տաճիկներ կային՝ որը տանտպեա եւ որը չաւուշ կամ այլ աստիճանաւոր մը գտնելով մեզի կը մաշեցնէին: Անոնք տուներնին երթալով ուտելիք եւ այլ բաներ ալ հետերնին կը տանէին, իսկ իրենց տնեցիներու «պախշիշ»:

Սարը Ղամըշ եւ Զանոտ Ղալէ օգնութիւն կ'ուզեն: Ամէն օր զինուորական առաքումներ իրարու կը յաջորդեն:

Ամէն օր գունդ առ գունդ հետեւան այս ու այն կողմ կ'երթան ու կուգան խեղճ զինուորները, մէկ կողմէն մեզի չարաչար կ'աշխատցնեն, միւս կողմէն թուրքերէն ալ, որուն ձին, որուն ուղտը, որուն եզն ու սայլը գրաւած են: Ձիւն ձմեռ է, ցեխէն սայլը չերթար, այս անգամ հրաման կ'ըլլայ որ այդ շրջանի էրիկ մարդ, կնիկ մարդ կռնակը առած այդ զինուորական մթերքը այս ինչ տեղ, այս ինչ գիւղ պիտի տանին, վայ չի հնազանդողին...: Նորէն Ին-

ճէսու բերուեցանք: Թիերով ձիւն պիտի քերեմք եւ ճամբայ բանամք որ, զինուորական «մէքէրէն» երթայ գայ կայանէ կայան: Կ'աշխատինք, արիւն քրտինքով, մեր խումբէն Տէոէ Խմմուն Թաշերը, Գալոյը, Մարգարին Սահակը (հիւան-մարանկէօզ) հիւանդանալով հիւանդանոց փոխադրուեցան: Իսկ հոն գացողներէն քիչերը ետ կուգային: Զալըխըն Թադէոսը օնպաշի էր, եկաւ ինծի բաւ, որ —Արթին վարպետ, հիւան (տիւլկէր), կը փնտռեն, կ'երթա՞ս: Ինչո՞ւ չէ, թէ եւ հեռաւոր օրը, գործիքներս՝ ուրագ, սղոց եւայլն առած՝ գործի անցայ եւ այդպէս մնացի մինչեւ վերջը: Նորէն գարուն, հունձքի ժամանակը եկաւ, մեր վրայի սափիանը հայերու շատ հակառակ՝ Շէֆքի անունով մէկն էր: Իր խումբին մէջէն զօրաւոր մարդիկը զատելով, մեր Թոմարզացէն Լաֆճեան Լութֆիկը, Էշիթախչին Թումէն, Քէլիչեան Յովակիմը, Պալիկեան Սարգիսը եւ ուրիշներ 25 հոգի Եօզղատ կը ղրկէ, ցանք քաղելու: Հոն, հունձքը քաղել կուտան 5–10 օր, լմնցնելէն վերջը, մէկ մըն ալ տեսնես, զինուորները կուգին, թի, եւ ամէն ինչ որ ձեռքերնին կ'անցնի, անոնցմով՝ ամէնքն ալ կը ջարդեն: Սարգիսը խելք կ'ընէ, դէզին տակ կը մտնէ, լաւ որ տեսնող չըլլար: Ջարդէն վերջ մէկը — Այս (մունտար) դիակներուն վրայ այս արտերէն մաքրեցէք, որ արտերն ալ չի պղծուին, հաւաքեցէք բոլորը տեղ մը եւ կրակը տուէք որ մաքրուին մեր արտերը: Սարգիսը կը լսէ, ձայն չի հաներ, մեռելի պէս կը մնայ, մինչեւ որ քիչ մը մթնի, երբ կը տեսնէ որ գիշեր եղաւ, կամաց մը կ'ելլէ եւ գիւղի մէկ աւերակին մէջ տասւօս կ'ընէ: Առտուն մօտ տեղէն դուռ մը կը բացուի, մտիկ կ'ընէ, զարմանալի բան, հայերէն կը խօսին: Մէկէն ներս կը մտնէ, կինը զինք տեսնելուն պէս կը դառնայ, Սարգիսը կ'աղաչէ լուռ մնալ, յայտնելով որ ինքը հայ մըն է: Կինը կ'աղաչէ — Ամա՛ն, ել ասկէ ու գնա, ամուսինս տարին, հիմա որ քեզ տեսնեն մեզի ալ կը տանին: — Ո՞ւր երթամ կ'աղաչէ — Ուրիշ ճար չկայ, կ'ըսէ կնիկը, գնա կառավարութեան յանձնուէ: Մեր մարդիկը հաւաքած բանտը լեցուցած են: Անոնք ինչպէս որ ըլլան, դուն ալ այնպէս եղիր: Այլապէս հոս ու հոն քեզի գտնելով կ'սպաննեն: Կառավարութեան եթէ յանձնուիս, կը բանտարկեն քեզի եւ գուցէ ազատիլով ազատուիս: Սարգիսը կը յանձնուի եւ երեք օր վերջը ամբողջը Սեբաստիա կը ղրկեն, ղրկուած խումբի 25 հոգիէն մինակ ինքը ողջ եկաւ:

Գալով մեզի, Ինճէսուէն 3 ժամ հեռու Համբրճա թուրք գիւղը ղրկեցին: Սէօյլիտալիցի 6 հոգի էինք: Հունձքը քաղեցինք, կալը լմնցուցինք, յետոյ գունդին միացանք: Մեր վրայի վերակացու Հիւսէյն էֆէնտին ինձմէ դանադան նուէրներ ուզած էր տուն տանելու համար:

…ԲԱՅՑ ՀԱՒԱՏՔՆԻՍ ՉՈՒՐԱՑԱՆՔ

Ես ալ պատրաստեցի: Մեկնողը ուրիշ ոստիկանի մը կը պատուիրէ որ, 3 օրուայ համար ես տուն պիտի երթամ, ասոնց վրայ իմ տեղս՝ հսկիչ եղիր: Այս նոր մարդը երբ եկաւ, իրմէ առաջուան Մէհմէտ չաւուշը կանչելով ըսաւ.— Խումբին մէջ եթէ հայեր կան, անոնց ազդարարէ, որ իրենց 24 ժամ պատեհութիւն կը տրուի իսլամութիւնը ընդունելու կամ մերժելու, 24 ժամ վերջ դիմումները անընդունելի կը մնան: Չաւուշը եկաւ.— Բոլոր զինուորները դուրս ելլեն եւ կարգի թող շարուին հրամայեց. շարուեցանք, թուրք եղողները իրենց վրանները թող երթան: Անոնք գացին, յոյն եղողներ, դուք ալ ձեր վրանները քաշուեցէք ըսուեցաւ: Մնացինք հայերս՝ սառած. դարձաւ մեզի.— Ո՛վ խաստախրտ հայեր, տէրութենէն հրաման կայ 24 ժամ ժամանակ կը տրուի, որպէսզի Ահրամ էֆէնտիին երթալով արձանագրուիք, հին անուննիդ փոխելով ճշմարիտ կրօնքը (հախ տինը) պիտի ընդունիք, տէրութիւնը ձեզի հող պիտի տայ, պիտի ամուսնացնէ, թէ այս աշխարհի մէջ եւ թէ ալ հանդերձեալին մէջ լաւ կեանք մը պիտի սկսիք վայելել: Իսկ եթէ յամառիք եւ կեավուր մնաք, այդպիսինները պիտի երթան «բալթա տէրէսի»ն…: Հիմա վրաննիդ գացէք եւ լաւ մը մտածեցէք: Ասոր վրայ ամէն մարդ իր համագիւղացին գլուխը հաւաքեց: 124 հոգի հայ էինք, 61 Պօլուխի կողմէն, 63ն ալ Թոմարզա եւ շրջակայքէն, Պօլուխցիք ամբողջութեամբ ընդունեցին: Մանճուսունցի Աւետիս չաւուշը մերժեց, չընդունեց իսլամ ըլլալ: Ես ալ մեր Սէօյլէտլիցիներուն ըսի.— Ես այսօր 43 տարու մարդ եմ, ընտանիք, տղայ, աղջիկ, տեղ տուն ունիմ, անոնց բոլորը գնաց: 43 տարեկանէս վերջ թուրքի հետ ամուսնանալով անոր օ՞րը պիտի վայելեմ, ես խերն եմ անիծեր այս կեանքին, եթէ պիտի մեռցնեն թող մեռցնեն, կ'ազատուիմ այս աշխարհէն նախնիքներէս ժառանգած եւ մկրտուածս լոյս հաւատքով: Թող ըլլայ ըլլալիքը…: Չըլլայ որ սխալ հասկցուիմ եւ ձեզի պատճառ ըլլամ, ես ինչ որ ըսի իմ անձիս համար ըսի, դուք ազատ էք, ինչպէս որ կ'ուզէք, այդպէս ըրէք: Իմ ճամբաս ես ընտրեցի, դուք ալ ձերինը ընտրեցէք…:

Ասոր վրայ Թոմարզացի կամ Տաշանցիներ մէկ սիրտ, մէկ բերան ըսին, ամէն բան իրենց աչքին առնելով.

Հայ ծնանք, հայ մեռնինք, ըսին: Միայն երկու հոգի, Բէլպօղոսեան Հաճին եւ Արիստոմ Թորոսեանը հաւատափոխ եղան եւ իսլամացան: Իսլամ եղողներուն կերակուր տուին եւ գործի ղրկեցին, իսկ չեղողները հիւանդներու համար գործածուած սեւ վրանի մը մէջ լեցուցին եւ կերակուր ալ չտուին, անօթի ծարաւ ձգելով

դուռն ալ գոցեցին, ջուր թափի անգամ դուրս չի ղրկելու պայմանաւ: Այդ օրը անօթի ծարաւ մնացինք, հետեւեալ օրը ճամբորդ էինք: Մեր վրայ առաջուց վերակացու եղող Հիւսէյն էֆէնտին, որ 3 օրէն պիտի գամ կ'ըսէր, այդ գիշերը կուգայ, կը կանչէ մեր հըսկիչը եւ կը հարցնէ — Որչա՞փ ճամբայ շինեցիք: Ան ալ կ'ըսէ թէ՝ Ծէֆքին հայերը տեղափոխեց, իսկ մենք ալ հազիւ թէ այսքան մը շինեցինք: Հիւսէյն էֆէնտին կը բարկանայ, կը կանգնի այս եղածին վրայ եւ չուա, չուա կ'ըսէ.— Անպիտան արարածներ, եթէ ճամբան է եա դարձուցէք, եթէ հոն հասած են վերադարձուցէք, անպիտաններ, հայերը եթէ չըլլան այս ճամբան ո՞վ պիտի շինէ, կաղ, կոյր, գլուխս հաւաքեր էք, եւ տէրութիւնը կը կրծէք, դո՞ւք մը պիտի շինէք այս ճամբան: Ինչո՞ւ ձեր խելքին փչածը կ'ընէք եւ կը շարժիք ձեր քէյֆին համաձայն: Ինծի դեռ այդպիսի հրաման մը չկայ, կառավարութիւնը ինէ հիմա միայն ու միայն ճամբայ կ'ուզէ, ես ճամբան լմնցնեմ, անկէ վերջը ինչպէս որ կ'ուզէ այնպէս թող ընէ: Ես անմիջապէս շինող ձեռքերս կ'ուզեմ, տէ՛ չուա…: Այս խիստ հրամանին վրայ չաւուշը եկաւ.— Հէ՜յ հայեր, ձեզի աւետիս, Հիւսէյն էֆէնտին ձեզի ազատութիւն տուաւ, ներեց, հրամեցէք, ամէն մարդ իր գործին անցնի: Եկանք մեր տեղը, անօթութիւնը, ծարաւը եւ տեսակ տեսակ նեղութիւնները իրենց վիշտերով եւ ցաւերով կը նեղեն մեզ:

Ես հիւան ըլլալով, իմ գործիքներս աւեր հօճայի մը տուեր էին, որով ձեռքիս տակ բան մը չունէի, որ արհեստս շարունակէի: Մեզի տուին ամէնէն դժուար գործը, քար պիտի կոտրէինք, անօթի ու ծարաւ: 2–3 քիլօմեթր անդէ քար պիտի բերէինք ձեռուկներով, վայ թերացողին…: Մեր վրայ թուրք աղէտ եւ մոլեռանդ մարդիկ հսկիչ դրուած են: Մէկը քիչ լեցուցեր ես կ'ըսէ ու կը զարնէ, միւսը՝ քարը ձգեցիր, կ'առարկէ ու կը հարուածէ, եղած աղաղակող անարդարութեան դիմանալ կարող չըլլալով Թոմարզացի Պչագլեան Դանիէլ ըսած եղաւ որ.

— Ձեր վրայ երբեք խիղճ չկա՞յ, մեռցնէք աւելի լաւ չէ՞…:

— Վա՛յ, դուն ալ կ'ըլլաս որ տէրութեան պահանջին արժէք չես տար եւ մեր հրամանին հակառակ կուգաս, եթէ սպաննենք ինչ արժանիք ունիս, ինքզինքնիդ բանի մը տե՞ղ կը դնէք, ըսելով զարկաւ, ընկերոջը տուաւ, ան ալ զարկաւ միւսին տուաւ եւ խեղճը հիւանդանոց իր շունչը առաւ եւ անգամ մըն ալ չերեւցաւ:

Նոր հրաման մը տրուեցաւ, իսլամ եւ իսլամացած զինուորներուն համար աղօթատեղի (մէսճիթ) մը պիտի շինուի: Նշան մը անկեցին: Ասոր առջեւը պիտի մաքրուի, ըսին ու մաքրել տուին, թուրք եղողին գործել չէին տար: Անոնց ըսին, — Հիմա գացէք, ձեր ապտէսթը առէք, հօճան հիմա էզէն պիտի տայ, հրամեցէք ա-

դօթառեղի։ Հոս տնիր նոր ընդունողներու աղօթք ընել պէտք սորվեցնէ։ Պօղոսի ակօնմէ տղաքը 60 հոգի, ապաէսա առին Հօճային հետեւ չարունեցան, իսկ կրօնափոխ չեղողներուն ալ բախն, մեր աղօթած տունը մեզի մի՛ տեսնուիք, որ աղօթքնիս չի պղծուի։ Անկէ յետոյ արգիլուած է թրքերէնէ զատ ուրիշ լեզու խօսիլ։ Այդ խընգիրի լեզուն չըլլայ որ ասկէ վերջը խօսիք։ Ուրիշ լեզու պէտք չգործածէք, հասկցա՞ք։ Ձեր վրանը մտէք, դռներնիդ գոցեցէք, մեր աչքերը ձեզի չտեսնեն։ Այս բառածները չի գործածողին մայրը կուլայ հա՛...։

Կեսարիացի Ղազար (դուն բաէ գալըմ) չափաւ բառած գագան մը կար, շատ հակառակ էր հայոց։ Մեր վրանը քաշուած մենք մեզի կը արտակցինք հայերէնով։ Այս մարդանուն հրէշը եկեր վրանին դուրսի կողմը կեցեր մտիկ կ'ընէ եղեր։ Մէյ մըն ալ տեսնենք վրանին դուռը բացուեցաւ ու այս հրէշը ձեռքը փայտի կտոր մը — գինուորներ, դեռ հայերէն խօսողներ, դուրս ելէք տեսնեմ։ Ելլողին գլո՞ւխը, ճակա՞տը, երե՞սը, կռնա՞կը, ուր որ հանդիպի անխնայ կը զարնէ։ Բոլորը ճաշակեցին իրենց բաժինը։ Ամէնէն վերջը Եադոխցի Եղիա Թեհեայի տղան Կարապետը մնաց, ասիկա ալ հայերէն երբեք չէր գիտեր խեղճը, հակառակ ատոր իրեն վիճակուեցաւ ամէնէն մահացու հարուածը եւ Կարապետը հիւանդանոց տարին արիւնլուայ։ Հրէշին զարկը շատ սաստիկ եղած էր, ան ալ այդպէս կորսուեցաւ։ Շեաեւեալ օրը, զարափանայէն վերջը եկանք չարունեցանք։ Ամէն մարդ իր ինչ գործիք որ ունի, տաու, կարծես թէ իր զէնքը ըլլար, բոլորը քննութենէ պէտք անցուէին, ինչպէս որ յաճախ կը քննուէին զինուորներու զէնքերը։ Բոլորը քննեցին, որ մէկուն կոթը կոտրած զատն, ուրիշինը խանգարուած։ Հասանկ ասաղձագործ չկա՞յ, կը հարցնէ սպան։ Ասոնք ինչո՞ւ չէ չիներ, աս ատաղձագործը ինծի կանչեցէք նայիմ, կը հրամայէ։ Կ'երթամ, գործիքներու պակասները ինչո՞ւ նորոգած չեն։ Կը պատասխանեմ թէ գործիքներուս բոլորը Հօճան տարած է, եւ ես ատանց գործիքի մնալով պարապ չանցնելու համար ժամանակս, հիմա քար կը կոտրեմ։ Ատոր վրայ կը կանչեն Հօճան, որ ամէն մեզքին վրայ իրր թէ հիւանութիւն ալ պէտք ընէր։

— Ասոնք ինչո՞ւ չի շինեցիր, կը հարցնէ սպան։ Հօճան լեզուն կը ծամծմէ, պէտք չինէի տէ աղօթքի զացի, քիչ մը անհանգիստ էի... եւայլն։

— Աս հին վարպետը նորէն ինծի կանչեցէք։ Իրեն ներկայանալուս պէս գործիքները Հօճայէն առնելով ինծի վերադարձուց ու — սկսէ գործիդ բաւ։ Իսկ Հօճային դառնալով — Այչախրլար, սիրտէն իչ չըլդա՞ր մը, օյմայը, դօյմայը քի եիյէսինիդ (ձեզմէ գործ կ'ելլէ՞,

ձեզի ըլլալու է կամ տալու է որ ուտէք)։ Հայտէ, գնա ասկէ վերջ դուն քար պէտք կոտրես։ Ես այլեւս ամէն օր կանուխ կ'ելլէի, կերակուրէն առաջ կոտրած, փրթածները կը շինէի եւ վերջը կերակուրս կ'ուտէի։ Այսպէս չարաչար ամէն օր աշխատանք կը թափէինք որ ճամբաներ շինէինք մեզի «հաղացող» ակրութեան համար։

— Աստուած իմ, այս տեսակ գործ անգամ մըն ալ մի տար մեզի։ Հրաման եկեր է, գունդը Կեսարիա պէտք երթայ։ Գացինք, այնտեղէն ալ եւ Մանձուսուն հասանք 1918ին։ 3 գունդէն 500 հոգի մնացած չէր, գործ ալ չկար, բայց պարապ ալ չէին ձգեր, շինուած ճամբու վրայի եղած քարերը հաւաքել կուտային դնէ։ Զինուորը անօթի է, ձեռքը կտոր մը հաց տուող չկայ։ Սոխցուած՝ անասունի պէս կ'արածի։ Ինչ խոտ որ գտնէ, կ'ուտէ։ Մարտ ամիսն է, կանկառը (դանդալ բառած խոտը) հողէն դեռ նոր դուրս ելած էր, կը հանէին զայն եւ կ'ուտէին։ Դուն մի ըսեր ան ալ թունաւոր է եղեր, 50–60 հոգի ուտելէ յետոյ մարեցան։ Լուր հասաւ որ զինուորները թունաւորուեր են։ Զաքուչ, տասնապետ եւ ես՝ վազեցինք գացինք, ի՞նչ տեսնենք, ամէն մէկը մէկ կողմ չըջեր են, վերցնես՝ կ'իյնան, չունչ տանեն՝ փրփուրը իրենց բերաններուն մէջ կ'ուռի, աչքերուն սեւը կորսուած՝ ճերմակը կը տեսնուի։ Սիրտ մաշող տեսարաններ...։

Տասնապետը դիս կանչեց — վարպետ, շուտ գնա զինուորներու այսօրուայ օրապահիկը դուն առուր, եւ որչափ կրնաս շատ մածուն բեր։ Թիւրաները շատ մածուն կ'ունենային, կը ծախէին զայն ոչ թէ դրամով, այլ հացով, որովհետեւ անոնք ալ անօթի էին։ Գոմէշի եւ կովու շատ մածուն կար, երբ հացով պէտք գնեմ բոլ, ուրախացան եւ լեցուցին 10–15 պաուկ։ Շուտով հաւաքեցի ու բերի, մածունը ջրեցնելով բերաննին լեցուցինք, օգուտ չըրաւ, թունաւորուածներէն 8–10 հոգի մեռան։ Զապիթը վախցաւ, Կեսարիայէն բժիշկ կանչեց, գիշերանց տօքթորը փութով եկաւ, բայց ան ալ մածունէն զատ ուրիշ դեղ չի յանձնարարեց, կ'երեւի դեղ չունէր քովը, իսկ մածունը առատ ունէինք։

Իմ մէջքիս վրան ալ (չիպ) վէրք մը ունէի որ շատ կը ցաւէր, Եվէրէկցի դեղագործ Կարապետ Էֆէնտին կար, անոր ցոյց տուի անգամ մը որ ըսաւ — Ատոր կոյր չիպ կ'ըսեն, եթէ գործողութեամբ հանեմ սեւ արիւնը, հանգիստ կ'ըլլաս։ Այդ միջոցին տասնապետն ալ հօգ էր։ Վախնալով որ գլուխս պէլա մը կը բերեմ, չուզեցի, բայց տասնապետը ըսդեց որ գործողութիւնը անպայման կատարել տամ։ Վէրքը բացաւ, վրան թէնտրեօյա քսեց, փաթթեց վէրքը ու ձգեց — Ալ հիմա կը լաւնաս ըսաւ։

ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱՄՔԻՍ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ ԿԸ ՏԱՆԻՆ

Հիմա բժիշկը քանի հոս է եւ քիչ վերջը պիտի երթայ, ուրիշ հիւանդներու ալ նայելու առիթէն օգտուինք: Չաւուշը հրամայեց որ բոլոր զինուորները դուրս ելլեն ու շարուին, որ տօքթորը ընդհ· քննութիւն ընէ: Շարուեցան եւ սկսաւ քննութիւնը: Չաւուշը ինծ ըսաւ եւ ապա պահանջեց որ — դուն ալ կարգի կեցիր, որ քեզի ալ քննէ: Երբ տեսաւ որ խուսափիլ կ'ուզեմ, բանի կեցուց: Բժիշկը վէրքըս տեսնելէ յետոյ զիս ալ հիւանդանոց երթալիքներու ցանկին վրայ աւելցուց: Մեր չաւուշին աղաչեցի որ զիս չի ղրկէ, որովհետեւ հիւանդանոցը ապանդանոցի վերածուած ըլլալով դարձը ետ չէր գար: Անիկա ինծի ըսաւ.— Ի՞նչ կը վախնաս, գնա, երկու օրէն ետ կուգաս: Նայեցայ որ խուսափում անկարելի է եւ անպայման պիտի երթամ, մեր Տուզլացիս Օհաննէսը կանչեցի: Կամարիս մէջ 18 ոսկի(*) 60 պանքնօթ ունէի, որոնց 2 պանքնօթը միայն քովս առի:

— Օհաննէս, քեզի եղբայրական եւ մտերմական պարտականութիւն մը ունիմ տալիք, ինչ կ'ըլլայ, ինչ չըլլար, ես հիւանդանոց կ'երթամ, կամարս քեզի կը վստահիմ, վերը Աստուած՝ վարը դուն: Ասի զինուորութիւն է, կ'ըլլայ որ այս տեղէն կը փոխադրուիք ուրիշ տեղ, երբ այստեղէն երթաք, Կեսարիացի հայ կին մը կայ գիւղը, ամուսինը զինուոր ըլլալով անոր ընտանիքը աքսոր չէին ըրած եւ այս գիւղը փոխադրուած ըլլալով հոս կը բնակէր: Ան քովը մինակ աղջիկ մը ունէր, 13 տարեկան, այդ կնկան քովը ձգէ դրամս, իսկ եթէ հոս մնաս, քովդ թող մնայ, բաւ: Ասոր վրայ ես հիւանդներուն հետ Կեսարիա փոխադրուեցայ, Սուրբ Թորոս եկեղեցին, այն տեղէն ալ Թալաս ճամբեցին, Ամերիկացւոց շէնքը հիւանդանոց ըրեր էին, 12 հատ հայ ընտանիք կար Թալասու մէջ: Ռուսական ճակատին վրայ, Սարը Ղամըշի պատերազմը կը շարունակուէր, այդ կռիւէն շատ մը վիրաւորներ Թալաս կուգային, իսկ 120 հատ աստիճանաւոր զօրական (սպա)ներ կային: Զիս ալ դրին այդ զօրականներու սենեակը: Անկողնիս քով կար թուրք մը, ասոր հարցուցի թէ ո՞ւր տեղացի ես, ըսաւ Թրավզունցի եմ, ես ալ Թոմարզացի եմ, հայրենակից (հէմշէհրի) ենք եղեր: Այստեղ ուրիշ Թոմարզացի կա՞յ, ըսաւ: — Այո, կայ, յարեցի: Ինծի կանչէ, եթէ կը հաճիս, եկաւ եւ յայտնուեցաւ որ Ղամօղլու Կարապետն է, զարծացութիւն եղեր է եւ կը դարմանուի, (միջանկեալ ըսեմ որ Թոմարզայի մէջ

(*) Հիւանդանոցին մէջ դրամը կրնար կորսուիլ, գողցուիլ, իսկ նուազագոյն չարիք Օսմանեան հնչուն ոսկիները պանքնօթով կը փոխանակէին, նման պարագաներուն:

կային Ղամօղլենք): Կարապետ հիւանդանոցի մէջ առողջանալէն վերջը, Պօղազլեանցի վիրաւոր Մէհմէտ չաւուշին քով օգնական տուեր են եւ հոն կ'աշխատի եղեր: Օրին մէկը եկաւ եւ ինծ ըսէ — Արթին վարպետ, քու խումբը Էրզրում փոխադրուեր է: Այս լուրին վրայ շուարեցայ, վէրքս ալ հետզհետէ լաւանալու վրայ է: Դարմանուելէս վերջը ես Էրզրումը ո՞ւր պիտի գտնեմ, ո՞վ կը տանի զիս, քաղաքէն դուրս ելլելս պէս կ'սպաննեն զիս: Այս վախը պատեց զիս եւ մտատանջութեան մատնուեցայ լրջօրէն: Միտքս դրած եմ մեր Կարապետին Չաւուշին միջոցաւ ելք մը գտնել: Ան իր Չաւուշին լաւ տրամադրութիւն ունեցած տանը կ'ըսէ իրեն.— Մեր հայրենակիցին խումբը Կարին գացեր է, իր վէրքն ալ առողջանալու վրայ է: Այժմէն մտատանջութեան մէջ է թէ, ես Էրզրումը ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս պիտի գտնեմ: Ազնուատոհմէ մէկն է, եկուր իրեն բարիք մը ըրէ եւ հոգին ազատէ: Չաւուշը բարեկամեցողութեամբ մը կ'ըսէ թէ — Ուրիշ միջոց չկայ: Եթէ սպասաւոր արձանագրուի կրնանք իրեն օգտակար ըլլալ: Կարապետը եկաւ ըսաւ.— Վարպետ ուրիշ միջոց չկայ, բայց սպասաւոր արձանագրուելէ, եթէ յօժարիս Չաւուշը պիտի նայի: Գալով ինծի, պատրաստ էի ամէն գնով յանձնառու ըլլալ, միայն թէ հոս մնայի եւ Կարին երթալէ ազատուէի, որովհետեւ առաջին անգամով գէշ տրամադրուած եւ նախապաշարուած էի, իրական եւ արդար տուեալներով, որոնք լեցուն էին մեր շուրջը:

Տարօնցի տօքթօր մը կար, խելացի-խենթ բան մըն էր, միշտ թապուրճի կը գրէր ու կը ղրկէր զինուորները գունդ առ գունդ: Ժամը 9ին եկաւ, յիսնապետն ալ հետը, տանապետը ըսաւ որ այստեղի համար՝ (իմ սենեակս ցոյց տալով) սպասաւորի մը պէտքը ունինք: Կեցիր որ գրեմ ըսաւ, բժիշկը եւ արձանագրեց տետրակիս մէջ իբր սպասաւոր, (խաղէմէ) Մէհմէտ Չաւուշը դարձաւ ինծի եւ ըսաւ — Այս երկու սենեակներու մաքրութեան, կերակուրներուն եւ ջուրին ուշադրութիւն պիտի ընես: Եթէ թերանաս, տաքէն երկու աչքերդ դուրս կը հանեմ, հասկցա՞ր, իբր թէ ինքը ծանօթ չէ խնդրիս — Շատ լաւ տէր իմ, բաւ, կ'աշխատիմ ձեզի գոհ ձգել:

Երկու ամիս մնացինք հոդ, վերջէն հրաման մը եկաւ որ հիւանդանոցը պիտի պարպուի: Ամէն զինուոր իր նախկին գունդին պիտի միանայ, ճամբայ քալել չկրցող հիւանդներ Զինճիտէրէ պիտի երթան: Տեսանք որ բժիշկը, դրագիրը, սաքիկան եւ ժէնտէրմէ մը չորս հոգւով եկան եւ դուռը կեցան: Հիւանդները դուրս հանելով, — դուն թապուրճի ես, այս կողմ, միւսին՝ — դուն հիւանդ ես կողմ եւ այսպէսով 280 հոգի զատելով Չաւուշ եւ ժէնտէրմէյին

յանձնեցին, որպէսզի զանոնք կնքաւորեն Սր. Թորոս եկեղեցին տանին, որը ալ մզկիթի տեղ եղած էր:

Հետեւեալ օրը կերակուրէն վերջը, հրաման ըրին որ — երկ երկու շարուեցէք, ես ալ անոնց մէջն էի: Հարիւրապետ Համտի Պէյ, բժիշկ եւ իր գրագիրը մերէն քննելով կուգան:

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՆՇՈՅԼ ՄԸ ՍԿՍԱՒ ՏԵՍՆՈՒԻԼ

Դիմացս՝ պատին տակ, երեք տաճիկ զինուորներ անհող նստեր էին: Անոնց հարցուցի, թէ — հայրենակիցներ դուք ինչո՞ւ կարգի չէք գար: Անոնք ալ պատասխանեցին թէ — մենք 85 հոգի Տէվէյլուցի ենք: Հրաման կայ, թէ՝ այն զինուորը որ փախուստ եւ այլ թերութեան արձանագրութիւն չունի, ու նաեւ քառասունեւհինգ տարեկան է, այլեւս ազատ է, զինուորութենէ արձակուած է: Իսկ եթէ փախուստի դէպք ունի արձանագրուած 2 ամիս զինուորութիւն պիտի ընէ եւ յետոյ ազատ պիտի դառնայ:

Մեր միւսորին հետագիր տուին, եթէ պէտք վկայութիւն չըլլայ արձակուած ենք, (տխաչարճ): Հայրենակիցներ, ըսի, ես ալ 45 տարեկան եմ, հիւանդանոցի մէջ կը գործէի, այս բաներէն լուր չունիմ: Ուրեմն այդ ետեւէն եկող մարդուն խօսիր, ըսին, շուտով եկայ տեղս կայնեցայ, քննիչները քովս եկածին պէս Համտի Պէյին ձեռք վերցուցի. — Ի՞նչ ունիս ըսաւ:

— Տէր իմ, ես 45 տարեկան եմ, իմ ընկերներս ազատ արձակուեր են, ես հիւանդանոցն էի ու լուր չունէի, եթէ կարելի է իմ ալ իրաւունքիս պաշտպանութիւնը ձեր խղճին կը թողում:

— Փախստականի նօթ ունի՞ք:

— Եթէ ունենամ, պատիժս պատրաստ եմ:

— Ուրեմն այս կողմ անցիր, նախկին գունդիդ հետագիր պիտի տամ, եթէ չխաբես ու լաւ վկայութիւն՝ ազատ ես:

— Ո՞ւր տեղացի ես, գրագիրը հարցուց:

— Տէվէյլու քաղաք, Սէօյլիւտլիւ գիւղի Կէօմչէն բնտանիքէն, Սարգիսի որդի՝ Արթին: Այս բոլորը արձանագրելէ ետքը — դուն այստեղ կեցիր, հետագիրը կուգայ քեզի կը գտնէ:

— Աստուած ձեզի կեանք տայ, ըսի:

Սր. Թորոս եկեղեցին զինուորական կեդրոնատեղի դարձած ըլլալով ամէն օր գիւղերէն փախստականներ հաւաքելով կը բերէին հոն: Անոնց կերակուրը պիտի տաս եւ պատրաստես, ամէն ինչը կարգադրես, գիւղին գործ չէ, բայց պէտք է ընես: Շաբաթ մըն է

քուն ու հանգիստ չունիմ, կ՚ըսեմ ինքնիրենս. — Հապա եթէ փախուստ ունի, հետագիր գայ, անունս հայ է չէ՞, ըլլալիք բա՞ն է: Ես Թաղուրս ո՞ւր պիտի գտնեմ: Յաջորդ շաբթուան նորէն գացի, Համտի Պէյին ձեռք վերցուցի:

— Ի՞նչ ունիս նորէն, ըսաւ:

— Տէր իմ, ութ օր եղաւ կ՚սպասեմ, բայց հետագիրը չեկաւ:

— Ղարաւլանոց կ՚եփէ, չէ՞, կեր եւ տեղդ հանգիստ պառկէ, ըլլա՞ր: Հետագիրը կուգայ քեզ կը գտնէ, կ՚ըսեմ, ինչո՞ւ չես հասկնար:

Սախտումեցայ վերադառնալ եւ շաբաթ մը եւս սպասել: Թէեւ զինուոր գործս խաղաղուն է, հոն միս կը մանրեմ, առիկայն ականջս դուրսն է, տեսնեմ դուրսէն մէկը պիտի գա՞յ — Տէվէյլու աւանէն, Սէօյլիւտլիւ գիւղէն, Կէօմչէն Սարգիսի որդի Արթինը հո՞ս է: Այս՝, եղաւ այդ ինծի համար հրաշքի համազօր այդ բանը վերջապէս — Քեզի աւետիս, դուն տունդ պիտի երթաս, ինծի ի՞նչ պախշիշ պիտի տաս, ըսաւ լուր բերողը: Հանեցի 2 ղուրուշ տուի, որ բան մը կ՚արժէր այդ ատեն:

Մարդը հետագիրը ձեռքս տուաւ, ետեւէս եկուր ըսաւ, հետագրատունը ցոյց տուաւ: Գնա հոն եւ հետագիրդ տուր ըսաւ ու գնաց: Ներս մտայ 3 պաշտօնեաներ կան, հետագիրը սեղանին վրայ դրի: Անոնք նայեցան եւ — դուն գնա, ըսին, մենք կը ղրկենք:

— Էֆէնտիներ, պատճէնը տուէք, որ երթամ:

— Անիկա, ճիւղից (չիւղէ) մեծերը պիտի տան:

— Աման էֆէնտիներ, իմ ճիւղը գիւղն է եւ 12 ժամէ ասկէ հեռու, զիս չեն թողուր որ երթամ:

— Էհ, եղբայր բրիր, գլուխ կը ցաւցնես, չե՞ս հասկնար, մենք ժամանակ չունինք քեզմով զբաղելու, հայտէ գնա, ըսին ու դուրս վռնտեցին:

Գնալի պէս գլուխս կը դառնայ, աչքերս տեսակ մը եղան, ներսս փոթորիկ կայ, ի՞նչ ընեմ, Աստուած իմ, դուն ինծի ճամբայ ցուցուր: Հիմա եթէ գունդս երթամ ու ճամբան ալ ձերբակալուիմ, ձեռքս բան մը չունիմ, որ ապացուցեմ, ու հանգիստ ու ապահով գործս ալ կորսնցնելով վտանգի պիտի ենթարկուիմ: Այս սեւ խորհուրդներով պաշարուած էի, մէկ մըն ալ ինչ տեսնեմ, Համտի Պէյը կառավարութեան դրան առջեւ աթոռ նստեր նստեր է: Փառք քեզի Աստուած իմ, խելքս դէպի իրեն ներկայացայ ու զինուորական բարեւ վերջը ձեռք վերցուցի:

— Նորէն ի՞նչ ունիս ըսաւ, ըսաւ:

— Աստուած երկար կեանք տայ, որ շուքդ վայելենք, պէյս շնորհք ըրէ, ոտքդ պագնեմ, հետագիրս եկաւ, հետագրատունը տա-

րի պաշտօնեաններուն տուի։ Անոնք ալ պատճէնը չեն տար, քու չիւպէյէդ պիտի առնես ըսելով դուրս վռնտեցին ինծի։ Իմ չիւպէն 12 ժամ հեռու է։ Ձիս չեն թողուր որ հոն հասնիմ, կը ձերբակալեն եւ ձեռքս թուղթ չունիմ, չուարած մնացած եմ։

Եթէ աշխարհի մէջ չար մարդիկ շատ կան, Աստուած անոնց քով առեղծեր է նաեւ բարի մարդիկ, որոնք աշխարհին եւ կեանքին բարիք ու վայելք կուտան։ Առանց այս բարի հոգիներուն աշխարհը չարագործներու ձեռքին խաղալիք պիտի ըլլար եւ մարդիկ այդ չարագործներուն յաւիտենական զոհը եւ խաղալիքը։

Համտի Պէյ, ինծի համար այդ բարի մարդոցմէ մէկը եղաւ, ոտքի ելաւ, ետեւէս եկուր ըսաւ, գացինք հեռագրատունը ու մտանք, պաշտօնեաները անմիջապէս ոտքի բարեւի կեցան եւ Համտի Պէյ հրամայեց.

— Տուէ, այս մարդուն գործը կարգադրեցէք։

Անմիջապէս գրեցին թուղթս, ինք ալ իր ստորագրութիւնը դրաւ, ձեռքս տուաւ ու — Գնա տղաս, Աստուած յաջողութիւն տայ։ Գնա եւ ազատութեան համար աղօթէ։

— Շնորհակալութիւն տէր իմ։ Աստուած ձեզի կեանք տայ բախ զինուորական բարեւով մը։ Մեր մեծերը կ՚ըսէին.— Ազնիւ մարդոց վրայ գէշ կամք չի կենար, իրաւ է։ Լաւ մարդիկ իրենց բարիքը կ՚ընեն անխտիր, բոլորին առանց նայելու թէ դուն ինչ գոյն ունիս, ինչ կրօնքի կը հետեւիս, որ ազգի կը պատկանիս։ Աստուած շատցնէ անոնց թիւը։ Այգաւեզէն իջայ, արեւն ալ իր մայրամուտին հասնելու վրայ էր։ Ինճէսուցի Արթին մը կար, «Վանրր» կը կանչէին հոն, խրամափոր էր։ Շուրջս ամբողջ տաճիկ ըլլալով ուրիշ ճար չունէի, անոր գացի, դուռը զարկի, բացաւ դուռը։ — Ի՞նչ է, Արթին աղա, բարի՞ թէ չար է։

— Ոչ, լաօ, բարի է, բարի, զինուորութենէ արձակման թուղթը առի։

— Բերանդ սիրեմ, ըսաւ, Աստուած քեզի ազատեց, մեզի ալ ազատէ։ Այս Վանրր կոչուող մարդը Ինճէսուի ամէնէն համարձակ, խրոխտ, անվախ հռչակն ունէր, հայ թէ թուրքերու վրայ, շատ կարինճութիւններ ցոյց տուած էր, գործը երբ սուրի եւ զէնքի մնար, իսկ հիմա ալ հող կը փորէր ազատութեան համար, մաղթենք որ օր մըն ալ մեծ փոս փորուի Թուրքիան գերեզմանելու համար իր բոլոր չարութիւններով ու անօրէնութիւններով ու մենք գանք հոն ոչ թէ հոգեհանգիստ ընելու այլ մեր անէծքները թափելու եւ նզովելու չարագործ Թուրքիան։ Ասոր քով ես ալ մինչեւ առաւօտ մեր գլխէն անցած անցուդարձերու վրայ խօսակցեցանք։ Մեր տէրտերու անյատակ ստորակը բացինք, բայց չի կրցանք բոլորը դուրս

թափել...։ Առաւօտ եղաւ ինչպէս ասկէ առաջ յիշեցինք, քովս ունեցած մէջքիս կամար (քէմէր) ու չէնթէս Տաւուրճեան Յովհաննէսին յանձնած էի, կեսարացի տիկինին քով ձգելու համար։ Արթինին ըսի, — Աստոչ, ես այս անգէն Մանճուսուն երթամ այդ կնիկէն էմանէթս առնեմ։ Գիտե՞ս 5 ժամուայ ճամբայ է, որով կանուխ պիտի ելլեմ։ Գացի ու հասայ Մանճուսուն, կեցայ, կնկայ դուռը պիտի զարնեմ, քաշուեցայ, որովհետեւ բակին մէջ աղմուկ, լաց ու կոծ, ներս չմտայ, տեսայ որ ժէնտէրմէն կնիկը կը ծեծէ եւ բովի քիւրտ տղան ցուցնելով կ՚ըսէ.

— Այս տղուն նիկեահը կինը ո՞ւր է։ Դուն մի ըսեր, կնկայ 13 տարեկան աղջիկը քիւրտերը փախցուցեր եւ նիքեահով ամուսնացուցեր են քիւրտին հետ, եարը աղջիկը փախե՞ր է թէ մեռցուցեր են (յայտնի չէ) հիմա ժէնտէրմէն եւ մուխթարը եկեր են եւ քիւրտին կինը կ՚ուզեն հայ կնոջմէն։ Կինս առեր, պահեր է ու չի տար; ըսելով ներսը տակն ու վրայ ըրեր, փնտռեր են, չկա՛յ։ Կնիկը կուլայ, ես լուր չունիմ, ո՞ւր է աղջիկս, երեք օր առաջ դուք տարիք, հիմա եկեր էք եւ ինծմէ՞ կ՚ուզէք։ Մինչ մուխթարն ալ կ՚աւելցնէ — Եթէ 25 պանքնօթ տաս քեզի այս պէլայէն կ՚ազատեմ։ Խեղճ կինը 10 պանքնօթ ունեցեր է եւ ան կուտայ, 15 եւս պիտի տաս, կը պահանջեն ու կը ծեծեն, կինը կուլայ, կ՚աղաչէ — ալ չունիմ, տուի ալ հացիս դրամն էր եւ ձեզի կուտամ։ Ժէնտէրմէն մէկ մըն ալ նայիմ ինծի տեսաւ, նոր սրս զանոյլի հոգեով. — Դուն ինչենի՞ ես։

— Տէրութեան զինուոր եմ։

— Փախստական եմ ըսելու կ՚ամչնա՞ս, վէսիքադ հանէ տեսնեմ։

— Արձակման թուղթս գրպէն պիտի առնեմ, ըսի։

— Ո՛չ, դուն շնութիւն կը խորհիս, առջեւս ինկիր տեսնեմ։ Կինն ալ միասին կ՚երթանք, գիւղին եկերքը հասանք, դեռ կը պնդեն կնիկէն որ 15 պանքնօթ տայ, կարծես 10ով խաղ չըներ։ — Կինը եթէ չունի, ունի՞ս տալ կ՚աւելցնեմ։ Այս անգամ մուխթարը դարձաւ ինծ՝ — Զինուոր, 15 դուն տուր, որ քեզի ազատեմ։

Ես հիւանդանոցէն նոր ելած մարդ, ունի՞ս ունենամ 15 պանքնօթ, անանկ է նէ պիտի ստակիք։ Իրը թէ «օրէնքի ներկայացուցիչ» մուխթարն ու սատիկանը, իրենց ուզած չափով կաշառք չառնելնուն համար աւելի բարկացած խեղճ կինն ու զիս առջեւնին ձգած մխտիքլիք տարին։ Վերջին անգամ կնիկը անգամ մը եւս նեղեցին եւ յուսահատած — գնա կորսուէ, (կիթ ճէհէննէմ օլ), ըսին կնկան եւ օձիքը թող տուին որ երթայ եւ դառնալով ինծ —

25 պանքնօթ կուտա՞ս ինծ, ըսաւ ժէնաէրմէն, իր վերջին թոյնը աչքերուն մէջ···:

— Ինչպէս տամ, ես գինուոր եւ հիւանդանոցէն ելած մարդ, ինչպէս տամ: Մինչեւ քովս ունիմ 80 պանքնօթ, բոլորը միասին, եթէ հանեմ ուզածը տալու բոլորը պիտի յափշտակէ: Ինքնիրենս ըսի, ասոնց պիտի չփնտռուիմ, Աստուած մեծ է եւ զիս նեղը մը- տա՞ծ եմ որ չի ձգեր:

Ոստիկանը բարկացած, ելաւ վեր եւ միւտիրին յայտնեց թէ փախստական գինուոր մը բռնած ու բերած է:

Ես վարը լսեցի եւ գիտցայ գլուխս գալիքը: Վերի խօսակցութիւնը հազիւ թէ լսեցի, վարէն դողացի.

— Ես փախստական չեմ, ես գինուոր եմ, Աստուծոյ սիրոյն խօսեցուցէք ինծի:

Այս համարձակախօսութիւնս իր արդիւնքը ունեցաւ: Միւտիրը հրամայեց որ վեր հանեն զիս:

Վեր ելանք, քաղաքավար ճերմակ մօրուսաւոր մարդ մը, նստած սեղանին առաջ՝ հարցուց — Փախստակա՞ն ես,.

— Ո՛չ, տէր իմ, ես գինուոր էի, նոր հրամանի համաձայն 45 տարեկան ըլլալուս եւ հաւատարիմ ծառայելուս համար ազատ արձակուած եմ, եւ Համաի Պէյին տուած պաշտօնը գրի սեղանին վըրայ: Առաւ, կարդաց, նայեցաւ անգամ մը ինծի եւ անգամ մըն ալ ոստիկանին ու ըսաւ. ասիկա՞ է բերած դասալիքդ: Աչքիս մի երեւար այստեղ, կորսուէ, ինծի դառնալով ըսաւ. — Թուղթդ առ եւ Աստուած յաջողութիւն տայ եւ բարի ճանապարհ:

— Աստուած քեզի երկար կեանք տայ ըսի, բարեւելով ու դուրս ելայ: Դուրս ելայ, բայց շատ անօթի եմ, հարցուցի թէ՝ — Հացագործ կա՞յ, այստեղը: Ցոյց տուին, դացի դոց է, բայց ներսէն ձայն կուգայ: — Հացագործ, ինձ հաց մը տուր, ձայն տուի, չկայ ըսաւ: — Ես ուզածէդ աւելին, Աստուծոյ սիրոյն, գարիպ եմ ու գինուոր: Քսան գուրուշ ներս նետեցի պատուհանէն: Հացագործն ալ երկու կտոր հաց դուրս նետեց: Առի, բայց ո՞ւր երթամ, իրիկուն է, եկեղեցին բոլորը թուրքերով լեցուած է: Սբ. Կարապետ վանքէն դուրս ելայ, գոց է: Արեւելք դարձայ եւ «Հայր Մեր» մը ըսի, լալով — Ով Աստուած, եթէ ապաստան մը պիտի ըլլայ՝ դուն միայն պիտի պատրաստես ինծի, ինչպէս պատրաստեցիր քանիցս: Թալաս՝ Վաներին քով երթամ ըսի, ուրիշ ճար չկայ, ճամբան քարոտ, ոտքս բոպիկ, հողաթափ մը ունիմ, երես ունի, տակ չունի: Այս ինչ կենդանի խաչելութիւն է որ ամէն հայ իր խաչը ուսին կ՚ապրի···:

Վերջապէս քիչ մը քալեցի, քիչ մը նստայ մինչեւ լոյս ու հասայ Արթինին քով: — Երանի թէ՝ չերթայի, գայի մաքէս չանցած

փորձանքներու բռնուեցայ: Երկու հացի ճար մը նայէ որ ճամբաս շարունակեմ:

Զափութի մէջ թափթփուած երկու հաց բերաւ, ճամբայ ելայ, տեսնեմ որ 9–10 տարեկան պզտիկ մը դէմս ելաւ. — Քեռի ի՞նչ կայ կտոր մը հաց տուր, անօթութենէս կը մարիմ, Աստուծոյ սիրոյն.

ԲԱՐԻՔԸ Ի ՎԵՐՋՈՅ՝ ԲԱՐԻՔ ԿԸ ԲԵՐԷ

Գիտէ՞ք, անօթիի վիճակէն կուշտը չի հասկնար, անօթին միայն կը հասկնայ, հացէս հալիւ կտոր մը տուած պզտիկին, ինչ տեսնեմ, յանկարծ մացառուտներու մէջէն ուրիշ անօթի պզտիկներ վազելով գլուխս հաւաքուեցան. — Քեռի, ինծի ալ, ինծի ալ, ձեռքս կեցած հացն ալ խլել ուզելով չեն թողուր որ բաժնեմ, ունեցածս բոլորը գնաց, ոչ ես կրցայ ուտել ու կշտանալ եւ ոչ ալ այդ մախսում չօճուխները: Ասոնք տէր չունեցող հայ, յոյն տղաքներ են եղեր որոնք ճամբուն վրայ պառկած գացողէն եկողէն հաց կը մուրան քաշկռտելու համար կեանք ըսուած իրենց գոյութիւնը: Հազիւ իրենցմէ ազատուած ճամբաս երկուքի բաժնեցաւ, վարը՝ կառքի ճամբայ է, վերը՝ «Ալէֆէտտին եօղուշու» կ՚ըսեն, զառիվեր բլուրաձեւ է: Կեսարիա որ երթայինք՝ այս ճամբայէն կ՚երթայինք: Վերի կառքի ճամբան առի կ՚երթամ, ո՞ւր, Աստուած միայն գիտէ եւ ինչ պիտի պատահի: Հազիւ քիչ մը յառաջացած էի, դէմս ճերմակ մօրուքով թուրք մը ելաւ եւ հարցուց.

— Հէմշէրի, ո՞ւր կ՚երթաս:

— Թոմարզա, պատասխանեցի:

— Արիւնի՞դ ծարաւցար, այդ ճամբուն վրայ էրմօլուլի խանը կայ: Չէթէները ամբողջ հոն են, գացածիդ պէս քեզ թէ կը կողոպտեն եւ թէ կ՚սպաննեն:

— Ի՞նչ ընեմ, հայրենակից, ճամբան չեմ գիտեր ըսի:

— Ետեւէս եկուր ու ետ դարձուց զիս, վարի ճամբան իջանք: Բլուր մը կայ կը տեսնե՞ս, այդ բլուրը որ անցնիս, ճամբան երկուք կ՚ըլլայ, աջ թեւիդ վրայի ճամբան կ՚երթաս, նարէն խանը կ՚ելլես, վարի ճամբան չիտակ գիւղ կ՚երթայ, առջեւդ գիւղը կ՚առաջնորդէ քեզ, ըսաւ եւ զատուեցաւ մարդը: Չեմ գիտեր թո՞ւրք էր, ի՞նչ էր, բարի մարդ մ՚էր, որ հազիւ ազատեց նոր փորձանքէ մը: Ցոյց տըուած ճամբան բռնեցի, գիւղ մտայ, հարցուցի գիւղին անունը, Սիւլէյման Ֆախըըլը է եղեր: Այդտեղէն Թոմարզայի վանքին խաչը երեւցաւ, փառք քեզ Աստուած, ես ալ խաչդ պիտի տեսնե՞մ եղեր.

ըսելով ինքնիրենս, ճամբաս շարունակեցի: Քիչ մը անդին Թրամչունի գիւղը կ'երեւայ, այդ ճամբէն իջայ: Ուրախ եմ, եւ հին յիշատակներու ազդեցութեամբ գինովցածի պէս կը քալեմ: Յանկարծ ետեւէս ձայն մը կայ, դարձայ եւ ինչ տեսնեմ, ձիաւոր մը կը սպասայ. — Կեցիր, մի երթար, ձեռքը ունի ճերմակ թաշկինակ մը: Կեցայ, եկածին պէս անգամ մը մարթինի կոթով զարնելով — Ես դարձիր տեսնեմ, գլխս ալ յոգնեցուցիր, ձեռս ալ, թէ ազրութեան հայր ըսես եւ թէ այսպէս ղաւայի՞ք ըլլաս: Փախչելով պիտի ազատի՞ս կը խորհէիր:

— Զավուչ էֆէնտի, ես փախստական չեմ, ես զինուորի ծառայութիւնս հաւատարմաբար կատարած եւ 45 տարեկան ըլլալով արդէն արձակուած եմ: Թուղթս ցոյց պիտի տամ, բայց կը վախնամ որ պատռէ, չըլլալիք բա՞ն է: Այս անօրէնները ամէն բան կ'ընեն: Առջին ձգեց, կը տանի, սիկարէթ փաթթեց ծուխը հանելով, կրակ ունի՞ս, դուն ալ կը ծխե՞ս, հարցուց, ըսի չեմ ծխեր թէեւ, բայց կրակ ունիմ, հիւանդանոց գործած ժամանակս ձեռքս ամերիկեան հրահան մը անցած ըլլալով պահած էի, հանեցի տուի, քանի որ չես ծխեր ատիկա ինծի տուր, լաւ չըլլա՞ր:

— Ամենայն սիրով, քեզի նուէր թող ըլլայ (սրտիս հետ այդպէս չըսէի ալ նորէն պիտի առնէր ձեռքէս): Ասոր վրայ քիչ եւս երթալէ վերջ ըսաւ — Ո՞ւրտեղացի ես:

— Թամարզացի եմ, Զավուչ էֆէնտի:

— Հողագործութիւն ընել գիտե՞ս:

— Այո, մեր հօրենական զբաղումն է երկրագործութիւնը:

— Ուրեմն, հոգիդ ապրեմ, բայց ըսաւ ես Ծիրմէչէյի մէջ աներհայր մը ունիմ: Անիկա չորս զոյգ լուծք ունի: Քեզ հիմա անոր տանիմ, հոն գնա, աշխատէ, ապահով եւ առատօրէն հաց մը կեր:

— Զավուչ էֆէնտի, ես այժմ տուն տեղ չունիմ: Աղայի մը պիտի ծառայեմ քանի որ, անոր կը ծառայեմ ըսի:

— Ես ալ Բէյլիկինցի եմ, աղէկ որ դրացի ալ եղեր ենք, ուրեմն ետ դառնանք, քեզի անոր յանձնեմ: Վերադարձանք Թրամչուն: Հոն ուր Թամարզայի ճամբան կը զատուի, կեցայ, Իսմայիլ Զավուչ ըսի (անունը սորված ըլլալով) եկուր ինծի երկու օր արձակուրդ տուր, Թամարզայի մէջ քոյր մը ունիմ, երթամ, թէ անիկա տեսնեմ եւ թէ մաքրուիմ եւ անկէ ետք մեր գործին կ'սկսինք:

— Նորէն ի՞նչ շնութիւն խորհեցար, ետ դարձիր ուրեմն, ձեզի աղէկութիւն չի վայլեր, ձեզի հետ միշտ բռնութեամբ պէտք է գործել: Դուք խային ու խեյանէթ կեավուրը չէ՞ք...:

— Կ'աղաչեմ տէր իմ, ինչո՞ւ բարկացաք, ես խնդրանք մը ըրի ձեզի:

Թրամչունցի հսկիչ ժէնտարմէ Զավուչն ալ հոն էր: Շատ ազդուեցաւ այս եղածէն ու ըսաւ.

— Իսմայիլ Զավուչ, մեղք է այս մարդուն, տես պէլան գտած է, չե՞ս տեսներ՝ օձի պէս լեզուն հաներ կ'աղաչէ, եթէ անիկա պիտի փախչի, կապես ալ կը փախչի, ուրեմն թող տուր, ո՞ւր որ կ'ուզէ թող հոն երթայ, ուրիշ իսլամ ասկերուն նայինք:

— Ուրեմն գնա, քեզի կը ձգեմ Մէհմէտ Զավուչին խաթէրին համար: Երկու օրէն չի կրնաս գալ, կուգամ քեզի կը գտնեմ ու ձիուս ետեւ կապած՝ քաշքշելով շան պէս կը տանիմ ու չարաչար աշխատցնելով ծեծի տակ կը սատկեցնեմ, հասկցա՞ր:

— Ձեր հրամանը գլխուս վրայ, շնորհակալութիւն ձեզի ըսի ու զատուեցանք: Բայց հոս ըսեմ որ, ալ անկէ ետքը այդ անպիտանին երեսը անգամ մըն ալ չտեսայ:

ԽԱՒԱՐԷՆ ԴԷՊԻ ԼՈՅՍ

Թամարզայի մէջ էր Աղպաշեան Սաքիկը, անոր տունը գացի, մեր Գրիգոր վարպետն ու Արամն ալ հոն են եղեր, ողջագուրուեցանք եւ հոն եղանք երեք բաղդակից ընկերներ: Ես եւ Գրիգոր վարպետը կամնատայլ շինել սկսանք, Աղամն ալ Զալըմենց Եղիայէն հետ իրր զարրին, տէյիրմէնճիութեան սկսան: Մէկ կամնատայլը 10 պանքնօթի կը ծախէինք, իսկ ձի մը պայտելուն երկու պանքնօթ կ'առնուէր: Ցաքին ծայրը շինելը պանքնօթ մը, տանկով բոլորս դրամ ալ կը շահէինք, կ'ուտէինք, կը խմէինք եւ հանգիստ կ'ապրէինք Այարնեան Կիրակոսին նորաշէն տունը:

Յանկարծ նամակ մը առինք Հալէպէն, մեր Տէր Աւագէն: Մեր եօթը գլուխ ընտանիքէն երկու աղջկայ անուն կար միայն, Լուսիա եւ Հաճըզըզ մնացածը՝ ... Աղամին ալ պզտիկներէն աղջիկը եւ Կարապետը: Այդ նամակէն վերջը Գրիգոր վարպետ մեզ թելադրեց որ ամուսնանանք, մեռնողը ետ չի գար ըսելով, ու մեզ համոզելով, ամուսնացանք: Այդ ժամանակամիջոցին թուրքերուն վրայ ալ վախ մը ինկած էր, չէինք գիտեր թէ ի՞նչ պատճառներ կային, որ գիւղի թուրքերուն որ երթայինք եւ ըսէինք թէ — այս ինչ եզը, կովը, ոչխարը կամ ապրանքը եւայլն իմս է, առանց ձայն-ձունի կուտային: Առ գնա:

Օրին մէկը գիւղապետը մեզ կանչեց ըսաւ — Դուք ինչո՞ւ ձեր գիւղերը եւ տուները չէք երթար:

— Այարնցի գաղթականներ լեցուած են մեր տուներն ու գիւ-

դերը, մենք ինչպէ՞ս պիտի երթանք, թող չեն տար իսկ՝ որ ներս մտնենք:

— Վարդ եա ալ ձեր հետ կուգամ ու կ'երթանք: Հետեւեալ օրը գիւղապետը, ոստիկաններու հրամանատարը, Զարդարեան Համբի խմբին ձիաւորուած, եւ ու Գրիգոր վարդեան ալ միասին՝ գացինք Աէօյիւպլի: Տախսրձեան Օհաննէսին տուն Այտընցի Վէյի էֆէնտի անունով մէկը նստեր էր: Անոր մօտը իջանք: Գիւղապետը ըսաւ. — Այս մարդիկը ինչ որ ունին, տուն, պարտէզ, արտեր վարուած կամ ոչ, պէտք է առանց այլեւայլի իրենց վերադարձնէք:

Մարտ ամսոյ մէջ էր: Վէյին ըսաւ. շատ լաւ, տէր իմ, միայն մեզի 15 օր պատեհութիւն տուէք, մեր վրանները կ'առնենք ու կ'երթանք եւ ամէն ինչ իրենց կը յանձնենք: Գիւղապետը յայտնեց որ — այդ մասին եա չեմ խառնուիր, բան իրենց անձերուն հարցուցէք, անոնց ձեռքն է արտօնութիւնը: Վէյի էֆէնտին մեզի դիմեց եւ ըսաւ հայրենակիցներ, դուք այս մնացող այժմ 17 հոգի ենք կ'ըսէք, 17 տուն պարպենք: Ներկայիս քանի որ ձեր բոլորին բնակիչները հոս չեն, հիմա 5–6 տուն պարպենք, հոն ժամանակեայ պատսպարուեցէք, դրացի ենք չէ՞, վերջը հետզհետէ կը կարգադրենք եւ ձեզի գոհ կը ձգենք մեր բաժանումէն առաջ: Ասոր վրայ մենք առաջարկեցինք որ — Ներսէս էֆէնտիի տունը պարպեցէք: Մարդիկը անմիջապէս պարպեցին ու յանձնեցին: Գիւղապետը ըսաւ թէ հիմա իրաւախոհութեան եկաք, ուրիշ բաներ մըն ալ ունի՞ք:

— Այո՛, տէր իմ, Պէքասչի մէջ հող ունինք:

— Ուրեմն հոն ալ երթանք ըսելով, գիւղապետին հետ հոն գացինք: Կանչեց գիւղին մուխթարը — Այս մարդիկը ինչ որ ունին իրենց պէտք է վերադարձնէք, ուրիշ ի՞նչ ունիք հարցուց:

— Շատ շնորհակալ ենք միւտիր էֆէնտի ձեր այս կարգադրութենէն ըսինք: Մեկնեցաւ միւտիրը:

ԿԸ ԲԱՑՈՒԻՆ ԴՌՆԵՐՆ ՅՈՒՍՈՅ

Մեզի ի նպաստ դարձող քաղաքականութեան խորքին տեղեակ չէինք: Մինչեւ զինադադար կնքուած է: Թուրքիան պարտուած է Գերմանիոյ հետ եւ ենթարկուած են դաշնակիցներու տիրապետութեան: Հայերը Արարատի ու Արարայի ճակատներու վրայ կռուած են, յաղթանակներ շահած, Կովկասի մէջ տիրացած են հայ հայրենիքին, իսկ Կիլիկիան ալ գրաւուած է հայ կամաւորներով:

Ահա այս բոլորին ազդեցութեան շունչն է որ այսպէս մեզի կը հասնէր հիմա:

Զինուորութենէ եկող 17 հոգիները, ամէն մէկը թուրքի մը տունը ծառայութեան մտած էին, հաւաքուեցան, բոլորն ալ եկան: Բոլորն ալ իրենց կորուածքը՝ արտ, տուն, այգենք, կենդանի եւ այլն ետ ստացան: Ես ալ Գրիգոր վարդապետին հետ Համբի Բաշը ըսուած գիւղը գացինք, Ալէյին, Խօմէր Բէհեային եւ Մահմուտին ըսինք որ, մեր գաղթականները Ատանայէն հոս պիտի գան, ատոնք ուտելիք կ'ուզեն, այսքան ատեն մեր արտերը վարեր էք, մենք այժմ սերմ չունինք որ ցանենք:

— Բարի եկաք, դրացիներ, մեր ցանածը ու վարածը ձերն ալ է, բաժնեկից ենք եւ ընկեր, ձեզի ալ կը բաւէ, մեզի ալ, ըսին անոնք: Մարդիկը արտերը ցորեն, գարի եւ այլն բերին ցանեցին, որպէսզի երբ մենք եւ մեր գաղթականները հոս գան, ցանքը պատրաստ ըլլայ: Նախատեսութեամբ ամէն բան չակեցինք եւ նորէն Թոմարզա վերադարձանք: Հունձքի ժամանակ է, Մ. Յակոբ Մատթէոսեան եպս. տեղակալ (գայմագամ)ին գնաց, անկէց հրաման բերաւ թէ ցանքը 8 բաժին պիտի ըլլայ ցորեն, գարի կամ այլ բան, մէկը՝ աշար, մէկը՝ ցանողին, մնացած վեցին 3ը արտին տիրոջ, 3ն ալ սերմնացուի տիրոջ: Այսպէս կալերը երանք ամբարեցինք: Ամուսնանալէս վերջ, կար Միքայէլ վարժապետին տունը իմ քեռայս տունն էր: Ինծի տուն պէտք ըլլալուն վրայ գիւղապետին դիմեցի: Շուտով պարպեցին տունը եւ յանձնեցին, որ մէջը բնակիմ: Ամէն ինչ լաւ կ'ընթանար եւ մենք հետզհետէ կը կարծէինք թէ կը դիմէինք ուրախ եւ երջանիկ օրերու, բայց...:

ՀԱՅՈՒՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԿԱՐ ՉԸԼԼԱՐ

Օրին մէկը յանկարծ տեսանք կարգ մը զինուորներ եկան: Իմ տան քով Գալուստ էֆէնտիի արձարանը իջան: Երկու օր վերջը գիւղապետը զիս կանչեց. — Վարպետ, քու տունը զօրապետը կ'ուզէ որ իր ընտանիքով միասին եկեր է, թէեւ ուրիշ շատ տուներ կան, բայց չուզեր, զինուորներու մօտ տեղ ըլլալու է, կ'ըսէ, քանի պանքնօթ որ ուզես վարձքը պիտի տայ:

— Հապա ես ո՞ւր պիտի երթամ, ըսի:

— Դուն ալ, որ տունը որ կ'ուզես, կը պարպենք եւ կու տանք քեզի, պատասխանեց միւտիրը:

— Ուրեմն թող գայ, վարձք ալ չեմ ուզեր, ըսի:

Սիրան եկաւ նայեցաւ ու հաւնեցաւ — Շատ լաւ է եւ զինուորներուս ալ մօտ է ըսաւ, ու աւելցուց, նշանակեցէք վարձքը որ տամ։

— Բան մըն ալ չեմ ուզեր պէյս, ըսի։

Այս զինուորներու գալը միտքս պղտորեց, սկսայ մտածել եւ ինքնիրենս սեւ խորհուրդներով պաշարուիլ։ Գիտէ՞ք, մեր նախնիք ըսեր են — Զուլումը տեսնող աչքը կը վախնայ ու լաւ բաներ չէ որ կը տեսնէինք։ Գրիգոր վարպետին սիրտս բացի։ Խորհրդակցելէ յետոյ Հաճի Յակոբին քովը գացինք, քանի որ բանիմաց եւ փորձառու մարդ էր։ Երկար ու չար՝ գլուխ գլխի տուած խորհրդակցեցանք եւ եզրակացուցինք թէ — Այս զինուորներու գալը լաւ չերեւիր...։ Որոշեցինք որ շուտով այստեղէն փախինք Ատանա կամ Հաճըն։ Ասոր վրայ նախ Հաճի Յակոբը տունը ծախեց 116 ոսմ. ոսկիի, իսկ մենք ալ 150 կամնառուց ունէինք, Թրանշունցի Էմիրին եւ Քէօրկէքլիցի Սարր Սալիհին ծախեցինք եւ պատրաստուած ենք մեկնելու։ Մէյ մըն ալ տեսանք որ Կիւրինցենց կամաւոր զինուոր Նազարէթը եկաւ եւ յայտնեց թէ — Հաճընը Հայաստան եղած է, մօտ օրէն Ատանա եղողներն ալ Հաճըն պիտի գան, եւայլն։ Մեզի այնքան լաւ համոզեց որ այլեւս սպասել անիմաստ համարեցինք։

Ես, Գրիգոր վարպետը, Հաճի Յակոբն ու Ադամը, եօթը սայլ բեռնաւորուած մինչեւ Սարաճուխ գացինք, մեր բերդ քիւրտերը եւ ճամբեցինք, որովհետեւ հոն՝ Արամ Ջավուշը մեզի համար եօթը սայլ հանեց ու մինչեւ Բումբա գացինք։ Մանճուառնցի Արթին Ջավուշը հոն պաշտօն ունի եղեր։

Արթին Ջավուշը մեզ ըսաւ որ — Դուք Հաճըն ի՞նչ գործ ունիք, քանի որ դուք վարպետ էք եղեր, անտառը հոս է, Մանգըրեան Գրիգոր աղան ալ հոս է եւ կը փափաքի որ հոս մնաք — քանի որ վարպետ տաշձայգործ-հիւսն էք, ես ալ ալոց եւայլն ունիմ, որչա՞փ տախտակ պէտք է, ես կուտամ ձեզի, շահուն ընկեր ու բաժնեկից կ'ըլլանք։

— Մենք հիմայ 4 ընտանիք ենք մէկ ալ Հաճի Անտօնին Կարապետը՝ հինգ տուն, ո՞ւր պիտի բնակինք։ Արթին Ջավուշ ըսաւ — Տունի համար հոգ մի ընէք, որ տունը որ կ'ուզէք, մեր ժէնտէրմէն այս տունին տէրն է եղեր, կ'ըսէ ու կահ կարասին անմիջապէս փողոցը կը թափէ, պարպել կուտանք եւ ձեզ կը յանձնենք։

Այդպէս ալ ըրին, մուհաճիրները ձայն չկրցան հանել, իրենց կահ կարասին հաւաքեցին, Ղարօրէն տաճկի գիւղը գացին։ Սկսանք մեր տուները շինել, ամբարները շինել, ուտելիք պատրաստել, կարծելով թէ Ատանան ամառը շատ տաք ըլլալուն ի վիճակի եղող ժողովուրդէն մաս մը հոս կուգան ամառելու։ Ղարօրէն երթալով 150ի չափ ցորեն եւ այլ արմտիք բերինք։ Իրաւ ալ

մէկ կողմէն գալ սկսեցին։ Հէքիմին Եղիա Էֆէնտին եկաւ 15 ընտանիքով Թոմարզայէն, Բարսեղ Թորոսեանը (Փօյաճեանը) եւ Պետրոս Գույումճեանը, 50-60 հոգի Բումբա, 150 հոգի, ամբողջ Թոմարզացի Հաճըն երթալու։

ՆՈՐԱՆՈՐ ՓՈՐՁԱՆՔՆԵՐՈՒ ՃԱՄԲԱՆ

Այդ միջոցին Տէր Աւագէն եւ Ներսէս Էֆէնտիէն նամակ մը առինք, որով կ'իմացնէին թէ Հալէպէն Ատանա եկանք։ Մեր աղջիկը Լուսիան, Հաճիկըրը, Ադամին աղջիկը եւ Սահակին տղան Կարապետը՝ հոս մեր քովն են։ Այս նամակը երբ առինք, ես, Ադամը եւ Գրիգոր վարպետը միասին կ'ապրէինք, իբրեւ եղբայր, նամակը կարդացինք եւ նորէն կարդացինք։ Ադա՛ ես ըսի. — Վարպետ, եկուր մեզի հրաման տուր, 9 գլուխ ընտանիքէն երկու հոգի մնացեր է, նոյնը Ադամինը, ողջ թող ըլլան մերին հայրենակիցները որ մինչեւ այսօր պահեր, Արաբներուն քովը՝ անապատի մէջ չեն թողուցեր։ Ատանա երկու օրուայ ճանապարհ է, երթանք այդ մեր խլեակները բերենք, դուն ալ տան պահապան եղիր։ Եղբօրդ ընտանիք Ջօրդարն ալ եթէ գալու ըլլայ անի ալ մեզ հետ կը բերենք։ Միւս օրը Ադամին հետ ինկանք ճամբայ։ Հաճնոյ ներքեւը խան մը իջեւանեցանք, երկու ժամ պառկեցանք, ելանք, գիշեր է, կ'երթանք, դեռ լուսցած չէ։ Վերջապէս արեւը ծագեց, ճամբուն վրայ գերեզմանոց մը կար, տեսանք որ 5–6 հոգի չէթէները պառկեր, գլուխները մէկ կողմ, ձիերը միւս կողմ։ Գլուխնուս խելք չմնաց, ո՞ւր փախչինք, ինկանք անտառ մը տատասկոտ եւ մացառոտ։ Եթէ 5 վայրկեան առաջ որ եկած ըլլայինք մեր ալ գործը լմնցած կ'ըլլար։ Լուր մը առինք որ, եթէ Ղարա Ջինար հանդիպինք, հոն 4–5 հոգի հայ ժէնտէրմէ կայ։ Մտանք խանը, տեսանք Թուրք սուարիկան մը, մարթինը ուսը։

— Բարեւ հայրենակից։

— Վա՛յ, դուք ուրտեղէ՞ն կուգաք, պատասխանեց ժէնտէրմէն։

— Հաճընէն։

— Ճամբան բան մը տեսա՞ք, շարունակեց։ Ժէնտէրմէն կ'երթայ կուգայ նորէն կը հարցնէ։ Միւս 4 հայ սուարիկանները ճամբուն վրայ պատահածը լսելով փախած են եղեր, մնացեր է միայն Թուրք ժէնտէրմէն, անոր համար կրակ առած կը հարցափորձէր մեզ։

— Ադամ, ելիր փախինք, ըսի։

— Ամա՛ն, աչքս չի բացուիր, քիչ մը պառկինք, հանգստանանք:

— Այո՛, եթէ պառկինք ու հանգստանանք, լաւ կ'ըլլայ, բայց իմ աչքս քուն չի մտներ, չունիր 4–5 անգամ գնաց եկաւ, վերջը գընաց իր սենեակը մտաւ, եսուէն գացի, մաւկ ըրի, ձայն չկայ: Այս եղելութիւնը ինծի կասկածներու կը տանի ու պարկը անմիջապէս իջուն կռնակը նետելով Ազամին ըսի —– Ելիր անանկ, կենալու ժամանակ, կորսնցնելու ատեն չէ: Արագ քալուածքով կտրեցինք ճամբան եւ հասանք Սուլուխան: Դեռ չէր լուսցած, բլուրէ մը զառիվեր կ'ելլենք, Ազամը նորէն ըսաւ — Աչքս չի բացուիր, առջեւս քարի ցարնուելէն խելքս մնացած չէ, քալելու կարողութիւնը կը պակսի մէջս հետզհետէ:

— Քիչ մը եւս քալէ, ըսի եւ երբ զառիվերի միւս կողմը իջանք՝ նստանք:

–– Ելի՛ր ճամբու վրայէն, մացառուտներուն մէջ երթանք գնանք, մարդու հետք չի ձգենք եւ նոր պէլայի մը չի հանդիպինք պնդեցի:

Գացինք մացառուտներու տակ լաւ մը պառկեցանք, եւ երբ աչքս բացի, տեսայ որ կէսօր եղեր էր:

— Ազամ ելիր, եղաւ, նայեցանք որ դէմերնիս ջաղաց մը կայ, եւ Սիսը կ'երեւայ: Փառք Աստուծոյ ուրեմն ազատ ենք: Քիչ մը քալելէն վերջը Սիս մտանք, հարցուցինք. — Ո՞ւր է պանդոկ (խան)ը, –– Հայերը ձէրէճէնց խանը կ'երթան, ցոյց տուին, գացինք ու ներս մտանք որ մէկը չուվալը փաթթուեր նստեր է, նայեցայ որ Բալըգի Աստուրին եղբայրը՝ Յովակիմն է, կը ճանչնայի զիրենք հինէն: Երկիրը տախտակ եւ խաղող կը բերէին ու կը ծախէին: Բարեկամ էր, հարցուցի այս ի՞նչ վիճակ է, — Մի խօսիր Արթին վարպետ մի, չէթէները մեզ պաշարեցին, պիտի սպաննէին, օրհնութիւն իր հօր, Թուրք դրացի մը ունէինք, ան ազատեց մեզի:

— Ո՞ւրտեղ պատահեցաւ այդ դէպքը: — Ջաղացքէն երկու մղոն վար, մեզի պաշարեցին, 6 հոգի էինք, 5 հայ (4 այր մարդ եւ կին մը) եւ մէկ ալ դրացի Թուրք մը: Չէթէները՝ –– Հայերը կեավուր են, պիտի մորթենք ըսելով մեզ պառկեցուցին, բայց մեր Թուրք դրացին մեր վրայ ինկաւ: Ասոնք կեավուր չեն, Իսլամութիւն (հախ տին)ը 3 տարի առաջ ընդունած են, առաջ զիս սպաննեցէք, յետոյ ասոնք, ըսելով ազատեց, իրենց երդումն ալ երդուեցնելէն յետոյ մեզի ազատ թողուցին, բայց մեզ յատից մինչեւ գլուխ մերկացուցին, ամէն ինչ որ ունէինք առին ու այդպէսով միայն ազատեցանք ու գացին այդ չարագործ չէթէները: Ուրեմն՝ եթէ Ազամը այդտեղ չի պառկէր, ճիշդ աւազակներուն այս

անօրէնութեանց վրայ պիտի երթանք եղեր: Զանոնք եթէ Թուրք դրացին ազատեց փորձանքէն՝ մեզի ալ Աստուած ազատեց, չեմ գիտեր քանիերորդ փորձանքէն, 6 հոգի սպաննուած տեղէն, այատեղէն, ջաղացքի քովէն եւ խանի մէջի սուտիկանէն: Ինչո՞ւ համար մեր նախնիք երբ մէկուն մաղթանք ներկայացնել ուզեն — Աստուած հետդ ըլլայ, կ'ըսեն: Այդպէսով ձէրէճենց խան-պանդոկը մնացինք 4 օր: Ասոնց չկրցանք երթալ, որովհետեւ ճամբան գոց էր: Խանին մէջ 35 հոգի հայ ենք: Ատանա երթալ անկարելի է: Անձրեւ մըն ալ սաստիկ կերպով սկսաւ, իրիկուն է: Այս անձրեւին շունն անգամ մէջտեղ չելլեր: Յանկարծ հարցուցի — Իմ հետս կամաւոր կերպով ճամբայ ելլող կա՞յ: Նոյն ժամուն 12 հոգի շարուեցան, ելանք ճամբայ, անձրեւը կը շարունակուէր: Ոտաքալէկ, որ անցէ երթալն ալ մեր կամքին թողուցին: Սարը Չամ ըսուած ճամբայէն կ'երթանք ըսինք, լուսնալու մօտ՝ Չուխուր Խան Թուրք գիւղի մը մօտեցանք: Ոմանք ըսին, գիւղը չի մտնենք, չի տեսնուինք, կրնայ ըլլալ որ չի թողուն երթանք. — Եկէք մացառուտը մտնենք ու պառկինք եւ մութ գիշերին կը քալենք ըսինք: Ուրով, ամբողջս ալ շեղեցանք ճամբայէն եւ մացառներու տակ ծուարեցանք: Անձրեւը կեցաւ եւ արեւը ծագիլ սկսաւ: Մերկացանք, թաց հագուստնիս հանեցինք, փռեցինք արեւուն չորնալու համար:

ՎԵՐՋԱՊԷՍ ԿԸ ՀԱՍՆԻՆՔ ԱՏԱՆԱ

Իրիկուն եղաւ, բայց հագուստնիս ալ լաւ մը չորցաւ, հագանք եւ մութին ինկանք ճամբայ ու մինչեւ Սարը Չէշմէ քալեցինք, հոն լուսցաւ: Այսա՝ գաղտնօրէն մտանք Ատանա: Ազամին հետ մընացինք Ատանայի մէջ: Ատանան հայկական դիմագիծ առած է: Հայ ուժն ու շունչն է որ կը տիրէ: Ամէն կողմէ հայութիւնը սկսած է Ատանա հաւաքուիլ: Նոյնիսկ Ամերիկայէն Ատանա եկողներ կային: Ատանան հայու կեանքին կեդրոնն էր: Մեր Տէր Աւագ քահանան եւ Ներսէս Էֆէնտին չի ձգեցին որ Հաճըն վերադառնանք: Յօյսերնիս կտրուեցաւ: Մեր հայրենակիցները Ատանայէն 20 վայրկեան դուրս Կեավուր Քէօյ ըսուած զուտ հայկական գիւղը կ'ապրէին: Մենք ալ Ֆրանսացիներուն դիմելով գործ ուզեցինք, տուին, Ազամը զարբինի՝ իսկ ինծի ալ կառք նորոգող-շտկողի գործ տրուեցաւ: 8 ամիս հոգ աշխատեցանք, այդ ժամանակամիջոցին Հաճըն ինկաւ: Մեր Թոմարզայի 150 հոգի վերադարձողները հոն զոհուեցան: Հաճըն երբ ինկաւ եւ սեւ գուժկանը շուտով Ատանա հասաւ, հայութիւնը սուգի մէջ մտաւ: Հակառակ հայ կամաւորներու օգ–

նութեան փորձերուն չի կրցան մինչեւ Հաճըն հասնիլ Ֆրանսացիները վարած թրքանպաստ դաղտնի քաղաքականութեան պատճառաւ։ Վերջին պահուն շշուկներ տարածուեցան թէ՝ Ատանայէն ալ պիտի քաշուին Ֆրանսացիները։ Կասկածը մտաւ հայոց մէջ։ Մենք Իսկէնտէրուն պիտի երթանք վարդեաններ ,ըսին ,եթէ կ՛ուզէք միասին մեզի հետ եկէք, հոն ձեզի բնակարան կուտանք, նորէն այս գործերնիդ հոն կը շարունակէք, ձեր թրէյնին ծախսն ալ կուտանք, բայց ձեր բնատնիքներուն չենք խառնուիր։ Անոնց ապրուստին պատասխանատու չենք կրնար ըլլալ։

Լաւ մը խորհեցանք եւ յետոյ պատասխանեցինք 7 վարդեաներս.— Շնորհակալ ենք, մենք մեր ընտանիք եւ հայրենակիցներէն չենք զատուիր։ Ինչ որ գէշ է եւ հայուն համար է, անպայման կ՛իրականանայ։ Ասիկա ճակատագրական է մեզի համար։ Ֆրանսացիները Ատանան պարպելը իրականացաւ վերջապէս։ Այլեւս իրական է, խօսք չէ, կարծիք չէ։ Ֆրանսացին եւ թուրքը համաձայներ են։ Ատանան Մ. Քէմալին կը ձգուի։ Հայութիւնը հոս ալ բաւական մը գոհ տալէ, պայքարելէ յետոյ՝ վերջապէս պարտուեցաւ դաշնակից եւ Ֆրանսական ու քէմալական հզօր ուժին առջեւ ու խեղակիրոյս մատնուեցաւ մեծ դժբախտութեան մը՝ Կիլիկիոյ հայութեան արտաղաղթին։

2-3 տարի հազիւ հանգիստ շունչ մը առնել սկսած էր եւ լըծւած քաղաքական, տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային վերածաղկումին, ահա խորշակը կուգար թաշմեցնելու եւ թառամեցնելու այդ բոլորը։

Երբ քէմալական շարժումը սկսաւ հայ կամաւորները Ֆրանսադրօշին տակ կռուեցան, Ֆրանսական բանակի կողքին, Թրքական չէթէները նախ զարկին Ատանայէն 3 ժամ (ոտքով) հեռու Շէյխ Մուրատ հայաբնակ գիւղը, յետոյ քաղաքին մօտեցան հետզհետէ։ Իրարու ետեւ ինկան Մարաշը, անոր յաջորդեցին Զէյթունը, Այնթապը, Տէօրթ-Եօլը, Հաճընը, Սիսի կռիւները, որոնց մէջ միայն Այնթապը, Սիսը, Տէօրթ-Եօլը պատուեցան։ Չէթէները պաշարեցին Ատանա քաղաքը։ Հայերը քաջաբար կռուեցան։ Ֆրանսական բանակէն փախան Ալճէրիացիները եւ միացան չէթէներուն, իսկ գերի բռնուած Ֆրանսացիները թուրքերը իրր կին գործածեցին։ Այս բոլորէն վերջ Ֆրանսայի մէջ Ֆրանքլին Պույոններու քաղաքականութիւնը յաղթանակեց եւ Ֆրանսան պարտաւորուեցաւ պարպել Կիլիկիան, որ նախապէս հայուն խոստացած էր։ Ասիկա անջնջելի մեծ ամօթ մըն է Ֆրանսայի անուան, իսկ այս բոլոր եղածները մահացու հարուած մըն էին ոչ միայն Կիլիկիոյ հայութեան այլ բոլոր հայերուն։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՑԱՒԱԼԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

Այս փոթորիկը դարձեալ ցան ու ցրիւ պիտի ընէր հայութիւնը, թուրքին բռած աքսորն ու ջարդը ամբողջացնելու համար։ Մենք ալ Մերսինէն շոգենաւ առինք Կիպրոս, հոն հասնելէ վերջ 3 օր բացատեցինք, ծովու վրայ, որովհետեւ Կիպրոսը մեզ ներս չառաւ։ Այսպէս, մնացինք 20 օր ջուրերուն վրայ, քանի մը հոգի ծովու վրայ մեռաւ եւ ձուկերուն կեր դարձաւ անոնց մարմինը, իսկ հոգինին ալ Աստուծոյ ներկայացաւ, անշուշտ թէ բողոքեցին...։ Վերջապէս Իզմիր Պուրուն Օվա իջեցուցին ,հոնտեղ 3 օր մեզի առողջապահական հսկողութեան (գարանթինայի) տակ առին, վերջը բերին Իզմիր, հոն դարձեալ ներս չառին, շաբաթներով ջուրերուն վրայ մընացինք։ Մեր Թոմարզայի Նշան Լֆէնտին, եւ Մաթոսեան Խաչեր, եւայլն, Յարութիւն Ազարեան, բարեբաղդաբար Իզմիրի մէջն են եղեր, անոնց դիմելով աղաչեցինք որ մեզ համար ճար մը խորհին։ Այդ պատուարժան հայրենակիցները ողջ թող ըլլան, աշխատեցան։ Առաջնորդարանի միջոցաւ ալլին դիմեցին, քահանայ մը ղրկուեցաւ, եկաւ եւ նաւուն մէջի Թոմարզացիներուս անունները գրեց, մարդ գլուխ մէկ մէկ պանքնոթ տուաւ։ Տեսնենք որ մեր անունները կանչեցին, մակուկավարը եկաւ եւ 120 հոգի Թոմարզացիներս դուրս հանեց, տարին մեզի եւ Սր. Ստեփաննոս եկեղեցին լեցուցին։ Հետեւեալ օրը թրամվէն լեցնելով կէսը Պուրուն Օվա եւ կէսն ալ Սէլվի կոչուող գիւղը տարին։ Սէօյլուլիւցիներս շարուեցանք ու Պուրուն Օվա գացինք։ Մեր կէսը Արմենակին պանդոկը, կէսն ալ եկեղեցին մէջ լեցուեցանք։ Թալաքեան Ստեփան Լֆէնտին մեզի շատ հոգ կը տանէր։ (Դժբաղդաբար այս բարի հայը սպաննեցին, Տէրը լուսաւորէ իր հոգին)։ Այդ մարդը մեզի սենեակները տեղաւորել տալէ ետքը բակին մէջ ալ տեղ շինել տալով ամէնքս ալ տեղաւորեց ու հանգստացուց։ Արհեստաւոր վարպետ եղողներս գործի դրաւ։Այգիի մշակութեան առեն կալուածատէր յոյն մը գտնելով եւ համաձայնութեան մտնելով քանի հոգիներ այգիի մէջ աշխատութեան գործին դրաւ, օրավարձ՝ երկու պանքնոթ, 8 ժամ գործ, ամէն 4 ժամէն յետոյ նախ հանգիստ ընել, ծխել եւայլն։ Ասիկա շատ հանգստաւէտ գործ էր, որ կը պարտէինք այդ Ստեփան Լֆէնտիին եւ որուն մինչեւ վերջ երախտապարտ կը մնանք։ Միւս օրը բոլորս ալ գործելու գացինք։ Ինծի պատ պատող-որմնադիր 25 հոգիներու վրայ վերակացու դրաւ, 3·5 պանքնոթ օրականով։ Մեր Սմբատը եւս վերակացու էր։ Օրէնք էր որ վերակացուն ամէն իրիկուն երթար 25 հոգւոյ համար 50 պանքնոթ օրականները բերելով բաժնէր անոնց։ Այսպէս, մինչեւ խաղողի կթման ժամանակ՝ մաս մը յոյնին քով եւ մաս մըն ալ Սիմոնեանին քով աշխատեցանք։

ՄՕՏԱԼՈՒՏ ՓՈԹՈՐԻԿԸ ԿԸ ՊԱՅԹԻ...

Օրին մէկը, Տէր Աւագ քահանային հետ՝ ելեքտրակառքով մէկ ժամուայ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Իզմիրի Պասմա խանէ կայարան (ստէյշըն)ը գացինք: Տեսանք որ վակոններով յոյն զինուորներ եկած են: Այս որ տեսանք սեւ կասկածը մտաւ մեջերնիս... ելեկրական միտքին վերադարձանք տուն եւ զանազան կարծիքի փոխանակութիւններէ վերջ որոշեցինք — Այստեղէն ալ փախինք փորձանքի մը չի հանդիպած, որովհետեւ կը լսէ ինք թէ Քէմալի ուժերը հետզհետէ կը յառաջանային, շնորհիւ իր ստացած արտաքին ուժերուն եւ օգնութեանց եւ յոյն բանակը կը նահանջէր: Պատերազմի ճակատը աւրուեր է, հետեւաբար Տէր Հայրը եւ Ներսէս Էֆէնտին վարը երթալու են եւ Մխիթլի գացող նաւ մը ճարելու: Տեսնուած նախանշանները շատ գէշ էին: Պէտք էր այս փոթորիկէն փրկուիլ:

Յարմար տեսանք որ մեր Մխիթլի երթալը տեսակ մը առժամեայ ըլլայ ու երբ վտանգը անցնենք դարձեալ վերադառնանք մեր տեղը: Հետեւեալ օրը Տէր Հայրը եւ Ներսէս Էֆէնտին կ՚երթան, կը գտնեն նաւ մը, եւ մարդ գլուխ 5 պանքնօթ գին կարելով կը վերադառնան: Տուն վերադառնալու ատեն ճամբուն վրայ Տէր Աւագը կը մտածէ թէ՝ քանի որ վարը պիտի երթանք, թերեւս անգամ մըն ալ չենք կրնար ատիթը գտնել ու տեսնել Առաջնորդ Ղեւոնդ Սրբազանը, երթանք Ս. Աջը առնենք ու մեր ճամբան շարունակենք: Այսպէսով Առաջնորդարան կը մտնեն, Դուրեան Սրբազանին օրհնութիւնը առնելու: Կ՚երթան Առաջնորդարան եւ ներկայանալով եւ հարկը կատարելէ յետոյ. — Սրբազան Հայր, մենք վարը ճամբորդ ենք:

— Ո՞ւր կ՚երթաք, կ՚ըսէ Սրբազանը:

— Սրբազան Հայր, ես շատ փորձանքներէ անցայ, մինչեւ տարագրական անապատները, մինչեւ Թաֆիլէէ աքսորուեցայ, փորձուեցայ, կը վախնամ, եղածները լաւ նշաններ չեն... կ՚ըսէ, Տէր Հայրը փորձառաբար:

— Տէր Հայր, այստեղ Արապիստանի անապատը չէ: Չե՞ս տեսներ դաշնակից տէրութեանց գրահաւորները: Գնա եւ ժողովուրդիդ խօսէ, իրենց տեղէն չի շարժին: Եթէ վտանգ մը տեսնեմ, շուտով հարկը կ՚ընեմ եւ ժողովուրդիս կը հաղորդեմ իրենց ընելիքնին: Փառք Աստուծոյ, դեռ այդ տեսակ բաներ ընելու ատենը չէ:

Առաջնորդ Սրբազանը այնքան կը սրտնեղի այս «վախկոտ»ութեան վրայ որ իր աջն ալ չի տար: Տէր Հայրն ու Ներսէս Էֆէնտին երկմտութեան մէջ են, ի՞նչ պիտի ըսեն հիմա հայրենակիցներուն:

Իրականութիւնը հետզհետէ չարագուշակ կը դառնայ, բայց միւս կողմէ մեկնելուն արգելք եղողը Առաջնորդն է, որ ամէնուն հետ կը յարաբերի եւ ամէն բանէ տեղեակ կ՚ըլլայ, մեծ է: Տէր Աւագը արտաքացօրէն պատմեց եղելութիւնը, որուն վրայ — «երթանք չերթանք» վէճը սկսաւ ու չերթանք բառերը մեծամասնութիւն ըլլալով, մնացինք: Չէ՞ որ չերթալու խորհուրդ տուողը թէ խելացի է, թէ Առաջնորդ եւ թէ հոգեւորական: Հետեւեալ օրը ամէն մարդ իր գործին գնաց:

Ուրբաթ օրը, մէյ մըն ալ տեսանք որ Մաթոսեան Թաչերը եկաւ: Ան՝ Իզմիրի պանդոկներէն մէկուն մէջ կը մնար: Յոյները եկեր եւ իրեն ըսեր են թէ — Շուտ փախիր այստեղէն, վաղը Թուրքը հոս պիտի մտնէ, գլուխդ ազատէ:

Թաչերը այս անակնկալ սեւ լուրէն շանթահարի պէս կ՚ըլլայ:

— Ես, մինակ չեմ, ինչպէս փախչիմ, հայրենակիցներս ամբողջ հոս են եւ բանէ մը լուր չունին, ըսելով շունչը մեր մօտ կ՚առնէ ու գոյժը կուտայ:

— Գետին անցնի, կ՚ըսէ ան, ճակատը աւրուեր է, ամէն մարդ կը փախչի: Ես ալ հիմա պիտի երթամ, եթէ եկող կայ, թող գայ ըսելը եւ պզտիկը Հաճիին գիրկէն առնելն ու անցնիլը մէկ կ՚ըլլայ: Մենք մնացինք սառած ու շուարած վիճակի մէջ: Փախչինք երթանք, բայց ամբողջ գոյքերնիս՝ անկողին, հագուստ, ուտելիք ի՞նչ պիտի ըլլայ: Իզմիր երթանք, գանէ կառք մը բերենք, որպէսզի կարենար գոյքերնիս վերցնենք միասին: Հետեւաբար, քանի մը հոգի հոս մնացէք որ երբ կառքը գայ, գոյքերը բեռցնէք բերէք, մէկն ալ կենալ չուզեց: Տէր Հայրը թելադրեց որ — Արթին, դուն հոս կեցիր, որ ասոնք ալ կենան, սախլուած կեցայ, 4–5 հոգի մնացին: Իզմիր գացողները 5 կառք գրեր էին, յոյն կառապաններով: Հազիւ կը բեռցնենք ճամբայ ելնելու: Անկողին, հագուստ կապուստը կըրցածնիս մէկտեղած էինք: Ուտելիք, երկու հատ ալ խորովածի համար ոչխար ճարած էինք, որ ճամբան անօթի չմնանք: Հազիւ թէ կառքին մէկը բարձինք, միւսին պիտի սկսէինք աղէտը փրթաւ...:

ԱՆԷ՛ԾՔ, ԹՈ՛ՒՔ ՈՒ ՄՈ՛ՒՐ ՁԵՐ ԵՐԵՍԻՆ

Զէնքի պայթիւնի ձայն մը լսուեցաւ: Մանիսայի կողմը լեռ մը կար, տեսանք որ այդ լեռնէն դէպի վար Թուրքերը հեղեղի պէս վար կը սահէին: Գնդացիր (մէթրոյէօզ) բացին մեր վրայ: Կառապանները կառքերը թողուցին ու փախան, մենք ալ ամբողջ գոյքերը

փողոց թողուցած փախա՛նք, դէպի կայարան, որ 15 վայրկեան հեռու էր մեզմէ: Հոն, յոյն, հայ եւ այլ ժողովուրդ իրար վրայ խըռնուած չոգեկառքի կը սպասեն: Թուրքերուն զէնքերուն ձայները հետզհետէ կը մօտենայ: Մօրը իր զաւակը կորսնցնել տալու եռուզեռ մը կայ: Մենք ալ թրէյնի կ'սպասենք, որ կ'ուշանայ: Ահա թրէյնը եկաւ, հազիւ մտած կայարան, անմիջապէս ետ փախաւ: Ժողովուրդը իրար անցաւ, բայց մնաց կայարան: Թէեւ թրէյնի ետեւէն վագոններ կան, սակայն կարելի՞ է հասնիլ անոր: Ժողովուրդէն մաս մը մեզի հետ՝ սկսանք վազել, ո՞ւր... չէինք գիտեր, հոսանքը տարերային է: Պահ մըն է, ուր մարդիկ չեն կրնար մտածել ու դառնալ իրենց ընտանիքին վրայ: Ինչպէս չի փախէինք. քէմալական չէթէները մեզի կը հասնէին: Այլապէս Թուրք զինուոր ու չէթէյի սուրին տակ պիտի իյնայինք: Իզմիր հասանք: Թաշէրին կեցած պանդոկը մարդ մարդաստանք չկայ: Լուր առինք որ հայերը Սր. Ստեփաննոս եկեղեցին լեցուեր են, հազարներով ժողովուրդը հոն է: Արտաքին դռները կղպուած են, — Այստեղ կենալով եւ սպասելով բան չըլլար ըսինք, նաւամատոյցը (գորտոն) երթանք, նայինք, ինչ կ'անցնի կը դառնայ, նաւերը կ'աշխատի՞ն: Մաքսատուն գացինք, պատին տակէն նայեցանք որ Թուրք ձիաւոր (սիւվարի)ները սուրալով կուգային: Անոնց մէկ ձեռքը դրօշակ, միւսին՝ զէնքը կար: Անոնց ետեւէն խամխամած թալանող ու զարնող ամբոխը «Ալլահ, Ալլահ» պոռալով, ականջ խլացնելիք գոռում ու գոչումներով հեղեղի պէս կ'ողողէին փողոցները, վա՛յ այն ոչ-Թուրքերուն որոնք սեւ բախտը կ'ունենային իրենց հանդիպելու, անոնք կը յօշոտուէին, անօթի գայլերու նախանձը շարժող այս մարդանուն վոհմակներէ: Ի՛նչ տեսարան, Աստուած իմ, երբեմնիներ բռնած, ճերմակ վարտիքով, գլուխով, ցնցոտիներով, բանթալոնով կամ շալվարով, ամէն տեսակը կայ...: Գալով ձիաւորներուն, չիտակ է որ ձիու վրայ էին, բայց երբեմն թամբով, ուրիշներ համետով, ոմանց վրայ քուրջ մը կապուած բազմազան սարքերով էին, մէկ խօսքով, խուժան եւ կենդանիներ զիրար կը գերազանցէին այս մեծ ողբերգութեան մէջ երգիծանքի մաս մը աւելցնելու համար: Բայց ինչո՞ւ, տասնիկ խորհրդածել, երբ փողոցներու մէջ թրքավայել ջարդը բռնկած է...: Մինչ անդին ծովուն վրայ քրիստոնեայ իբրեւ թէ դաշնակից մեծ պետութեանց զրահաւորները հանդարտ խաղաղած կը դիտեն իրենց զոհերու ջարդուիլը: Մօտ են անոնք քարափին, ուր խեղճ ժողովուրդը «Աման Ալլահ» կը պոռայ: Սարսափազդու մարդու սիրտ ու հոգին փշաքաղող այս տեսարանը սինէմայի ֆիլմի կ'առնեն անօրինակ սառնասրտութեամբ, անտարբերութեամբ եւ անըղդայնութեամբ: Անոնք իրենց շահով զինուած են...: Մեր երէկուան

դաշնակիցները Թուրքի ոճրագործութիւնը կը դիտեն, կարծես՝ հիանալի դրօսավայրի մէջ աքանչելի տեսարան մը կը վայելեն, առանց այս խեղճ ժողովուրդը փրկելու մասին մտածելու: Ժողովուրդին մէջ լողալ գիտցողները իրենց կեանքին ապաւինելով ստոյգ մահէն փրկուելու համար ծովը նետուելով սկսան զրահաւորներուն հասնելու համար, սակայն ինչ եղաւ գիտէ՞ք, զրահաւորին չի մօտենալու համար անոնց վրայ թուլումպաներով տաք ջուր թափեցին, եւ հակառակ տար զրահաւորին հասնող եւ մագլցելով վեր ելլել փորձողներուն անգթօրէն ձեռքերուն զարկին որ վեր չի կարենան ելլել...: Մենք ալ փախանք ու դարձեալ եկանք մեր եկեղեցին, մտանք ներս: Մինչ այդ ճակատէն հայ չէթէներն ալ եկան մօտ 60 հոգի, դռները ամուր մը գոցեցինք, զէնք ունեցողները վերի սենեակները ելան դիրք բռնեցին: Ուրիշ ճար չունէինք: Իրիկուն եղաւ, Թուրքերը պատի տակէն գաղտագողի գալով ռումբ մը նետեցին, 8 հոգի վիրաւորուեցան եւ որոնցմէ մէկն ալ մեռաւ: Ռումբ նետող Թուրքերը փախան հայոց կրակին վրայ:

ՏԷ՛Ր, ԻՆՉՈ՞Ւ ԼՔԵՑԻՐ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼՆԵՐԴ

Ժողովուրդը յուսահատ վիճակի մէջ է: Ոմանք յանձնուելու տրամադիր են, իսկ ուրիշներ ալ կ'ըսեն մինչեւ վերջին շունչ կռուինք ու մեռնինք: Եկեղեցւոյ հնոցի կողմը պատուհան մը կար, այդ պատուհանէն երկու ոստիկան մեզի կ'ըսեն.— Եկէք յանձնուեցէք, ձեր ամէն մէկը իր ուզած տեղը կը ղրկենք, պարապ է ուրիշ աշխատանք, վերջը մտածեցէք...:

— Ո՛չ, մենք այլեւս ձեզի չենք հաւատար եւ չենք յանձնուիր, ինչ որ կ'ըլլայ թող ըլլայ:

— Ձի յանձնուելնուդ համար պիտի զղջաք, բայց օգուտ պիտի չունենայ:

Եկեղեցւոյ դրան մէկը աղէկ հաստատ էր, միւսը՝ տախտակէ ըլլալով ամուր չէր: Անոր ետեւը ահագին գորդ կապոցներ եւ կոյտեր դրին որ ամրանայ: Առաջնորդ Դուրեան Սրբազանն ալ մեր մէջ էր, իրիկուն եղաւ, Անգլիացիք եկան առին ու տարին զայն: Երթալու առեն մեզի սիրտ տալու ըսելով թէ — Երթամ եւ ձեզի համար ալ պէտք եղածը խօսիմ, մենք ալ յուսադրուեցանք եւ իր երթալէն վերջ օգնութեան կ'սպասենք: Բա՜յց...:

Առաւօտուն տեսանք որ Թուրքերը ուր որ բարձր տեղ, բլուր մը կայ, իրենց դրօշակները անկեր են: Ուրլայի կողմէն յոյները

թնդանօթ մը նետեցին, Թուրքերը դրօշակը առնողը փախաւ։ Այդ անօրէն «խաչապաշտ» կոչուող դաշնակից տէրութեանց զրահաւորներու տէրերը Թուրքին ականջին ի՞նչ ըսին, չենք գիտեր, բայց յոյներու թնդանօթը իր ձայնը կտրեց եւ փախող Թուրքերը դարձեալ սկսան հերոսանալ, սիրտ առնել։ Թուրքերը նորէն իրենց դրօշակները տնկեցին։ Պասմա Խանէ ըսուած փողոցին մէջ, եկեղեցւոյ դիմացը՝ դէպի դուռը թնդանօթը դրին եւ յայտարարեցին թէ՝ երեկոյին դուռը պիտի ռմբակոծեն․․․։ Ամէն կողմէ յոյսերնիս կտրեցինք։ Եկեղեցւոյ կոչնակը սկսաւ զարնուիլ անդադար, եւ հատիկ հատիկ, ազգային յուղարկաւորութիւն պիտի կատարուի։ Աղօթք, հայհոյանք, անէծք, լաց ու կոծ, հայրիկ, մայրիկ, եղբայր, քոյր, ծեր, պզտիկ իրար խառնուած․․․ Օգնութի՜ւն, օգնութի՜ւն կը պոռան։ Այդ պահուն Ֆրանսացի եւ Թուրք սպայ մը, ոստիկանի հետ օթօյով փողոցէն կ'անցնէին։ Մէջերնիս Ֆրանսերէն գիտցող կամաւոր տղայ մը Ֆրանսերէն պոռաց թէ՝ — Այստեղ 3 հազարէն աւելի մեծ ու պզտիկ ժողովուրդ կայ, պաշտպան մը չկա՞յ։

Օթօն կեցաւ, մտիկ ըրին եւ — Կէս ժամէն կուգանք ըսին եւ օթօն քշեցին։

Կէս ժամ ետքը Թուրք պաշտօնեայ մը եւ հետը 20 հատ զինուած ժէնտարմ եկան եւ — Բացէք դուռը հրամայեցին։ Բացինք։ Իւրաքանչիւրը իր ընտանիքի ձեռքէն բռնած ելաւ դուրս եւ հաւաքուեցաւ։

Ցրէնկ մահալլէսի ըսուած տեղը մեծ դպրոց մը կար։ Ֆրանսացին կ'ըսէ որ մաս մը հոն թող լեցուին, ուր նախապէս յոյն զինուոր լեցուած ըլլալով այժմ պարապ էր։ Ժէնտարմէն ժողովուրդը կիսեց, մէկ մասը բերին այս դպրոցը լեցուցին։ Շէնքը երկու յարկի վրայ էր, հազար հոգիէն աւելի խռնուեցան իրարու վրայ։ Ֆրանսացին՝ — Դուռը կղպեցէք եւ դուրս մի ելլէք, ես հեռագիր պիտի ընեմ, շոգենաւ բերել տալով ձեզի պիտի ճամբեմ, ըսաւ։ Իրիկուն եղաւ, դպրոցը երկու դուռ ունի, մէկը՝ փողոցի վրայ, իսկ միւսը՝ ետեւ պարտէզի վրայ կը բացուէր։ Պարտէզի կողմի դուռը տախտակէ էր։ Ինչ որ կար, քար, սնտուկ, փայտ լեցուցինք ետեւը։ Հոս ալ մեր եկեղեցիի մէջի նոյն վիճակն է, մէկ տարբերութեամբ, որ հոն զէնք ունէինք, յոյս չունէինք, հոս զէնք չունինք, բայց յոյսի նշոյլ մը ունինք․․․։

Մէյ մըն ալ 4–5 հոգի եկան եւ — Դուռը բացէ՛ք, ըսին։

— Չենք կրնար բանալ, պատասխանեցինք։

— Հիմա կը տեսնէք թէ կը բանա՞ք թէ ոչ, սպառնացին ու գացին։

Ժողովուրդը անքնութենէ, վախէ, անօթութենէ, ֆիզիքական

ցաւերէ ու հոգեկան վիշտերէ մխախտանուած իր կեանքը կը քաշկռտէ, փրկութեան յոյսի բարակ թելէ մը կախուած։

Գացող Թուրքերը վերադարձան անօթի եւ որս փնտռող գայլերու նման, այս անգամ բահ ու բրիչ առեր եկեր են։ Սկսան դուռը քակել։ Ֆրանսերէն գիտցող տղան Ֆրանսերէնով — Է՛յ Թուրքեր, ի՞նչ կ'ընէք։ Ես Ֆրանսայի կողմէն պահապան կեցած եմ հոս։ Ըսել է դուք, Ֆրանսան չէ՞ք ճանչնար, վայը ես ձեզի ճանչցնել կուտամ, ըսելով լաւ սպառնալիք կը կարդայ Թուրքերուն։

Կեցան Թուրքերը — Ի՞նչ կը խօսիք, չենք հասկնար, Թրքերէն ըսէք որ հասկնանք։ — Ես ալ տաճկերէն չեմ գիտեր, ըսաւ, որուն վրայ իբր թէ Թարգման — Այստեղի տէրը Ֆրանսացի է, քիչ վերջը կուգայ եւ ձեզի կը հասկցնէ։

Թուրքերը պատին կողմը անցան ու սկսան իրարու հետ խորհրդակցիլ, քիչ վերջ գացին ու ալ չեկան։ Լուացաւ, բայց Ֆրանսացին ալ եկաւ եւ յայտնեց թէ — Հեռագիր ըրի, շոգենաւ պիտի գայ եւ ձեզի պիտի ճամբու դնեմ։ Իրեն պատմեցինք գիշերուայ Թուրքերու գալը եւ դուռը քակելու փորձերնին։ Գնաց եւ բողոքեց։ Երեկոյեան դէմ՝ երկինքը կարմրիլ սկսաւ։ Կարծես ամպն է կարմրեր, արեւի զարնուելովը, ինչպէս երբեմն մայրամուտին բնականօրէն կը պատահի։ Մեծ հրդեհ է, ըսին, Պասմա Խանէ կողմէն։

Այս անգամուանը սակայն ձգուած հրդեհի բոցերէն կ'ըլլար։ Տուեր են կրակը որ կը ճարակէ քաղաքի քրիստոնեաներու թաղերը։ Տուներու մէջէն փախող փախողի, ո՞ւր, ծովափը, դէպի Գորտոն Պօյու։ Այդ փախչողներէն որո՞նք պիտի ազատուին, ոչ ոք գիտէ, միայն թէ կը փախին, հոգին չէ՞ որ անոյշ է․․․։

Հրդեհը աւելի բոցավառելու համար (պէնզին) քարիւղ կը սրսկեն, որով քարէ պատերն իսկ մոմի պէս կը վառին, բոցերը երկինք կը բարձրանան, ժողովուրդին բողոքն ու անէծքը՝ Բարձրեալն Աստուծոյն ներկայացնելու համար։

Հրդեհը մօտեցաւ մեր շէնքին, դիմացի շէնքերն են որ կը ճարճատին։ Մուխը եւ ծուխը տաքին հետ հեղձուցիչ մթնոլորտ մը կ'առեղծէ, մէկը կ'ըսէ, բանանք դուռը, ուրիշը կ'ըսէ, չբանանք մինչեւ որ Ֆրանսացին գայ։ Չէ՞ որ մեզի փրկել խոստացած էր։ Նաւ պիտի ղրկէր․․․։ Բայց եկուր տես որ հիմա հրդեհը կուգար։

Հրդեհը արշաւասոյր հասաւ մեզի, խորհրդածելու, վիճելու տեղը չէ։ Ալ մարդուն կամքը իրը չէ, իրերու բերումը կ'ընէ անհրաժեշտը․․․։ Բացինք դուռը, կը վազենք դէպի նաւահանգիստ, կա՜նչ, լա՜ց, հրդեհի ճարճատիւն, զէնքի ձայն, Թուրքերու ոռնոց, բոլորը խառնիճաղանճ մը առեղծած են ու պաշարած գերած է մեզ․․․։

ՄԱՀ ԿԱՄ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՓՆՏՌԵՆՔ...

Ինչպէ՞ս, չեմ գիտեր, բայց վերջապէս հասանք քարափը (գորտոն), ուր գոյացած է աննկարագրելի դժոխային վիճակ։ Հազարաւոր ժողովուրդ իրար կը կոխկռտեն, հրդեհը ծայրն ալ հասաւ, անոր բոցերու բարկութիւնը հոն է որ զգացուեցաւ։ Մենք ըստիպուած Բունթայյին կողմը փախանք, տեսանք որ հոն մեծ տուն մը կայ որ իր քով պարտէզ մը ունի, Բախըրճեաններուն է եղեր։ Ժողովուրդը պարտէզի երկաթ դուռը բացաւ եւ ներս լեցուեցանք։ Յանկարծ միջմէ մէկը ըսաւ — Հոս կենալով ի՞նչ պիտի ըլլայ, երթանք ասկարան, մաքսատունը տեսնենք ի՞նչ կայ։

Այս հարցը գնոցը խրատանք ունէր, տեղ մը կենալով բան մը չըլլար, շատ շատ ի վերջոյ որս մը կը դառնանք, երթանք, փնտռենք մեր մահը կամ փրկութիւնը...։

Գացինք որ ինչ տեսնենք, մաքսակալարները իրենց մակոյկները եւ մեծ բեռան նաւերը (մավունա) ամբողջ ջրին երեսը ձգեր եւ իրենց թիերը առեր գացեր են, իսկ դրահաւորներն ալ հեռացեր են։ Կ՚երեւի լողալով իրենց հասնող զոհերէն խուսափելու նպատակաւ։ Թուրքերը հրդեհէն յետոյ, հիմա սկսեր են թալանի, իրենց ցեղային բնազդին եւ ոգիին համաձայն։ Մէջտեղ գրեթէ թուրք մը չկայ, բոլորն ալ լքուած ու անտէր մթերանոցները, խանութները, տուները պարպելու աշխատանքին լծուած են։ Պարապ բեռնատար (մավունա) նաւի մը մէջը լեցուեցանք 15–20 հոգի, բայց ելուր տես որ թիավարող չկայ։ Բաց ծովու վրայ մնալէն ի՞նչ կ՚ելլէ։ Վար իջանք, դարձեալ մօտակայ պարտէզը եկանք, երկու օր հոն կեցանք։ Թուրքերը ըլըշխան լմնցուցեր էին։ Նայեցանք որ 20 հատ զինուած մարդիկ պարտէզ եկան։

— Բացէ՛ք տեսնենք սա դուռը, հրամայեցին։

Բացինք։

— Այրերը կարգի շարուին։ Շարուեցանք։ Ասով չի գոհացան իրենք մտան ժողովուրդին մէջ եւ 12 տարեկանէն մինչեւ 80 տարեկան այր մարդիկը զատեցին։ Նայեցան որ ալ չկայ այր մարդ, փողոցի դուռը բացին, — Այրեր, հիմա երկ-երկու շարուեցէք պոռացին։ Շարուելէն յետոյ. — Քալեցէք, հրամայեցին։

Ալ չի նկարագրուելիք տեսարան մըն է պարպուեցաւ։ — Հայրիկ, մայրիկ, եղբայր, քոյր պոռացողին, լացին ու կոծին հաշիւը չի կար։ Ժողովուրդը ալջ, ալջ իրարմէ կը զատուէր, ո՞ւր երթալու, ոչ ոք գիտէր...։

Այրերու այս կարաւանը 2800 հոգի էր։ Կը քալե՞նք թէ կը քաշկռտուինք թուրքերու զէնքի կոթի, ղումդանի հարուածի եւ

հայհոյանքներուն տակ, չենք գիտեր։ Մինչ անդին դրահաւորները հեռուն կեցած «ալէյը» կ՚ընեն, կը գիտեն մեր այս՝ մահէն աւելի հզօր սրտաճմլիկ տեսարանը...։ Աստուած իմ, մարդկային զգացումը այսքան կը քարանա՞յ, անասուններն իսկ եթէ մեր այդ վիճակը տեսնէին գուցէ կ՚զգացուէին, կարելի է լեզու ելլէին...։ Ամօթ, հազար ամօթ ձեզի եւրոպացիներ...։ Իտալական նաւ մը կեցած է նաւահանգիստը։ Մեր հետ եղող կամաւոր տղան իր ընկերին ձեռքը ձգելով մէկէն ի մէկ ջուրը նետուեցաւ, եւ լողալով գնաց ու հասաւ մինչեւ նաւու ցռուկ (քիթ)ին, չուանը բռնեց որ վեր ելլէ։ Վերը նաւուն կամրջակին վրան 15 իտալացիներ կան, որ հանդիստ սրտով կը դիտեն...։ Տղան անոնց ձեռք ընելէն եւ չուանը բռնելէն յոգնած չի դիմացաւ, խեղակորոյս ինկաւ ջուրին մէջ։ Ժէնտէրմէները կրակ բացին նաւուն հասած այդ տղուն ու զարկին զայն։ Տղան մի քանի անգամ դարձաւ ջուրին մէջ եւ ապա կորսուեցաւ...։ Քանի, քանի այդպէս լողացողներ գնդակահար ծովամոյն եղան ջուրին մէջ, անիծելով այս տեսակ քրիստոնէութիւնը եւ մարդկութիւնը, որոնց բառակերտած արդարութեան երեսին մեր կողմէ մեր անմահ բանաստեղծ Սիամանթօն խրատանք ունէր թքնելու, ըսելով.— Արդարութիւն, թող որ թքնեմ քու երեսին։ Մաղթենք որ Աստուած այդ անիծեալ երեսներէն հեռու պահէ մեզի, ամէն վերջ...։

ԴԺՈԽՔԸ ՀՈՍ Է ԵՒ ՈՉ ԱՆԴԵՆԱԿԱՆԻՆ ՄԷՋ

— Քալեցէք սէրայ, հրաման է ու կը քշուինք...

Փողոցին մէջ թուրքերը կեցած մեզ կը դիտեն, կը թքնեն, կը հայհոյեն, կը խնդան.— Հէ՜յ սէլամս տուրան, կեավուր դաւրիմանլարը կէլիյօր, ծաղրանք, հայհոյանք, անէծք իրարու հետ կը մրցին...։ Ոստիկանները ձեռքերնին մէկ մէկ փայտի կտոր, կամ երկաթ գանգագալին, աչքի զարնուելիքներուն կ՚իջեցնեն թրքական հին եւ նորահնար հայհոյանքներով...։ Վերջապէս կառավարական սէրայը հասանք, տեսանք որ հրդեհէն փախչող 5–600 ընտանիք մեծ մասամբ ծեր եւ կին լեցուցեր են հոն։ Անոնք ալ զատուած էին, սակայն մերինին պէս չէր։ Այդ պակասը հիմա լրացուցին հոս։ Զանոնք ալ մաղէ անցուցին եւ այր մարդիկը բերին եւ միացուցին մեզի։ Սէրայի բակը երկաթ վանդակով է պաշտպանուած եւ պահակն ալ դուռը կեցած է։ Մէկ կողմի վրայ աղբիւրի ջուրը խոխոջելով կը վազէ, մինչ աղին՝ մենք ալ ծարաւէ կը մարինք, թոյլ չեն տար որ խմենք Աստուծոյ ջուրը (ինչպէս թուրքերն ալ երբեմն կ՚ըսէին)։ Զինուորի մը հետ մտերմանալու համար ըսի.— Ո՞ւր տեղացի ես։

— Կեսարիացի եմ, պատասխանեց:

— Մենք ալ Կեսարիացի ենք, ուրեմն հէմշէրի ենք եղեր: Հայրենակից, Աստուծոյ սիրոյն եւ մեռնողներուդ հոգւոյն համար չե՞ս կրնար մեզի մի քիչ ջուր տալ, մեր ջուրի ամանով, սա փողոց ջուրէն:

— Եթէ երկու պանքնոթ տաք, ձեր ամանով ջուր կու տամ, բարեհաճեցաւ, առկայն երեսը անդին դարձուց, կ'երեւի բածէն ամչնալով, կամ մեզմէ խորշելով, որովհետեւ երբեմն մոլեռանդ թուրքեր կեավուրի երես չեն ուզեր տեսնել...:

— Ուզածդ սիրով կու տանք, ահա երկու պանքնոթ, ըսինք կեղծ ժպիտով մը:

Գրպանելով երկու պանքնոթը, առաւ մեր ամանը, գնաց ճիշդ աղբիւրին բերնէն լեցնելու տեղ վարը գուռին մէջ հաւաքուած ջուրէն լեցուց ու երբ խնդրեցինք ջուրի բերնէն լեցնել, արհամարհական շեշտով.

— Այդ տեղէն խմածներուն կը վայելէ խմել, ձեզի այս ալ շատ է... չէ՞: Առինք ջրամանը, բայց կրնա՞ս խմել, իրարու ձեռքէ խլելով հազիւ պուտ մը կրցանք խմել: 2 պանքնոթ վարձել տուինք որ ջուր տանինք մեր պապակը անցնելու համար: Սիրելի ընթերցող, անօթի չէի՞նք, որու մասին բան մը չըսինք: Այո, ուտելու մասին չի խօսեցանք, քանի որ օրեր ամբողջ ուտելիքը եթէ ըսենք մեր միտքն ալ չեկաւ, չզգացինք, սուտ խօսած չենք ըլլար: Այդպէս եղաւ, կը տոկայինք, փառք Աստուծոյ մեր ներքին ճարպը կը մատակարարէր մեր մարմինը, հերիք է որ փրկուէինք...:

Մեր հէմշէրի թուրք զինուորը քանիցս աման մը ջուրը 2 պանքնոթի փոխան ծարաւէն տաչորող իր «հայրենակից»ներուն մատակարարեց ու դրամը ծոցը լեցուց: Ժամանակ մը վերջ երկու պաշտօնեայ եկան, վարէն սկսեցին, մեզի ծանրութենէ մը փրկելու համար անշուշտ — Ով որ դրամ ունի հանեցէք եւ գրել տուէք: Վերջը երբ ձեզի խուզարկենք ու դրամ գտնենք՝ վա՜յ ձեզի...:

Ի՞նչ ընել... Ոմանք տուին փրկուելու համար եւ ամէն մեզքիս տուածնին ալ ցանկի կ'անցնեն, յետոյ վերադարձնելու՞ թէ իրենց բաժնումի տակ օգտագործելու մասք, որպէսզի իրենց բաժինները ճիշդ ստանան:

ԻՆՉՊԷՍ ՏՈԿԱՑԻՆՔ ԱՅՍ ԲՈԼՈՐԻՆ...

Այս կամաւոր յանձնումէն վերջ խուզարկութեան սկսան եւ որոնցմէ որ դրամ գտան, Աստուած իմ, այդ ինչ ծեծ քաշեցին ու

գտնեցին: Դրամէն ետքը հագուստին սկսան, վրադ, ոտքերուդ կը նային, լաւ հագուստ, եւ լաւ կօշիկ մը ունի՞ս. — Հանէ տախկա, ուրան կեավուր, ալ ձեզի չի վայելեր...: Մեր վրայի հագուստներէն չի զրկուելու եւ մերկ ալ չի մնալու համար սարտէն (պահածոյ ձուկ)ի տուփ մը գտանք եւ անոր թիթեղով վերարկու (սաքօ) բանթոլնիս պատռեցինք: Մեր ոտքի կօշիկներն իսկ վիրաւորեցինք ու փչացուցինք, որպէսզի չառնեն եւ չի խլեն զանոնք:

Այդ ձուկի ամանի կափարիչով խեղճ մեր Տէր Աւագին մօրուքը կարել ջանացինք: Տէր Հայրը առկաց այդ չարչարալից գործողութեան, որուն պատճառաւ երեսը այլանդակ ձեւ առաւ եւ արիւնոտեցաւ: Փակեղը չկար գլուխը, սեւ վերարկուն ալ նետեց, ներքին հագուստով մնաց, որպէսզի քահանայ ըլլալը չի գիտնան: Եթէ գիտնային կտոր կտոր ընելով անմիջապէս կ'սպաննէին: Ինչպէս սպաննեցին շատեր, ի շարս անոնց Իզմիրի Յոյն Մետրապոլիտը, որուն նախ մօրուքին եւ գլխուն մազերը փետտելով անկէ վերջ ալ իրմէ կտոր կտոր միս կտրելով՝ անասելի տանջանքներով մեռցուցին հրապարակաւ...: Ա՜խ, Աստուծոյ պաշտօնեաները մեզմէ աւելի խեղճացի էին...: Երկու նոր պաշտօնեաներ եկան. — Ամէն մարդ իր կեցած տեղը գետին պիտի պառկի, գլուխը վերցնողը ետքը ինքը թող խորհի, յայտարարեցին: Անշուշտ ընդհատ այդ հրամանն ալ գործադրեց կամաւորուկ եւ ենթակայացած այս ժողովուրդը: Ամէն մարդ ինկած տեղը պառկեցաւ մնաց: Թուրքերը ընտանիքներուն մէջը մտան, ազուոր աղջիկ մը կամ հարս մը ուր որ գտան վերցուցին: Խեղճերը իրենց մօրերնուն փաթթուած կուլան, կ'աղբան, կը ճչան... Բայց ով ի՞նչ կրնայ ընել... Հայր ինչպէս որ կը ճչայ մորթուելու ատեն, բայց ոչ մէկուն գութը չի շարժեր իր վրայ, հիմա ալ այդ խեղճերը կը պառկին ու կուլան... Պառկողներու վրայէն քաշքշելով կը տանին զանոնք, վա՜յ ընդդիմացողին եւ վա՜յ նայողին... Մէկը գլուխը չի կրնար վերցնել եւ մանաւանդ բան մը խօսիլ: Ականջները խուլ, աչքերը կոյր, լեզուները համրացած են ու պատասխանատուութիւնն ալ հեռացած է այդտեղէն...:

Աստուած վկայ, դեռ մինչեւ այսօր այդ մեր հայուհիներու լացի ձայնը ականջիս մէջ կը հնչէ... Չեմ գիտեր ինչպէ՞ս այդ ժամանակները ոչ թէ միայն մենք, այլ ամէն տեղ, ամէն հայ ոչխարային ընաւորութիւն մը առած էր, ոչ միայն այսպիսի չարիքներէն ազատելու, այլ նաեւ անձայն ու անշշուկ հեզ գառնուկի մը պէս սպանդանոց առաջնորդուելու ատեն, երբ յայտնի էր որ քիչ վերջ պիտի սպաննէին մեզի: Շատ քիչեր քաջութիւննին մահով քաւեր են: Յարգա՜նք Անոնց: Աստուծ եղաւ, սափրան մը եւ բժիշկ մը եկան, մէջէրնիս հիւանդ, չի կրցող քալող պզտիկ կամ ծեր՝ գտ-

տեղին։ Ցետոյ մէկ մէկ հաց տուին, որմէ վերջ հրահանգեցին թէ՝ — Երկ-երկու շարուեցէք։ Անմիջապէս շարուեցանք։ Ես Տաշխանցի Զօպան Օղլու Թորոսին հետ զոյգ եղայ։ Պաշտօնեայ մը մեր առջեւէն կը քալէ եւ կ'երթանք։ Ցարմար առիթով մը երբ ժէնտէրմէն զատուած ծերերուն ու պզտիկներուն դիմացը անցաւ, Թորոսը ձեռքս թողուց ու անմիջապէս ծերերուն կողմը անցաւ։ Ոստիկանը չի տեսաւ։ Ես ալ փախայ ու մտայ անոնց մէջ, առանց տեսնուելու եւ մնացինք ծերերուն մէջը։ Պաշտօնեայ մըն ալ եկաւ եւ պզտիկներուն ու ծերերուն ըսաւ — զոյգ եղէք, եւ ետեւէս եկէք։ Մենք ալ Թորոսին հետ սուտէն կաղ ձեւացնելով կաղն ի կաղն խառնուեցանք այս խղճալիներու խումբին։ Անոնց հետ քալեցինք ծովափէն ու նորէն Բախրրճեաններու դուռը երբ հասանք հոն խուռն բազմութիւն կար, փախանք գաղտագողի եւ անոնց մէջ մտանք, ոստիկանը անցաւ գնաց, եկանք սպասեցանք մեր ընտանիքները գտնելու համար, բայց ոչ մէկը գտանք։ Երբ հարցուցինք, ըսին թէ՝ ձեր երթալէն վերջը, անոնք ալ Բունթայլին կողմը քշուեցան, այդ կողմերն ալ գացինք, չկան ու չկան...։ Քանի տեղեր բռնեցին մեզ, տուած «Թային» հացը ձեռքերնիս է որը հիմա վէսիքայի տեղ կը գործածենք։ Մեզի բռնել ուզողին կ'ըսենք.— Մենք ակրայէն կուգանք, հոն արդէն ծեր զատուած ենք եւ արտօնութեամբ է որ եկած ենք եւ քիչ վերջ վերստին պիտի երթանք հոն։ Ահա մեզի տրուած «Թային» հացերնիս։ Այսպէսով թոյլ տուին որ երթանք ազատօրէն։ Ահա 3 պաշտօնեաներ, 30 հոգի առաջնուն առած՝ կը տանին։ Երբ մեզի տեսան — եկէք հոս եւ առանց կարգին մտէք տեսնենք։

— Տէր իմ, մենք փախստական չենք, պալատէն կուգանք, ահաւասիկ մեր «Թային» հացը, որ հոն մեզի տուին։ Մենք ծեր զատուած ենք եւ... մեր խօսքը չի լրացուցած — դեռ կը խօսի՞ք ըսելով մարթինի կոթի ծանր հարուածը կերածնուս պէս՝ մտանք կարգը, գացինք ծովափը։ Հոն յոյներէն մնացած շատ մը գինամթերքի սընտուկներ գլորուած էին լերան պէս։

— Հայտէ նայիմ, այս սնտուկները շալկեցէք եւ առ դիմացի շէնքը, որ չորս յարկանի է հոն պիտի լեցնէք։ Կրնա՞ս բան մը ըսել, հրացանի կոթը եւ սպառնալը պատրաստ է քեզի պատասխանելու։ 15 օրէ ի վեր անօթի օրեր անցուցած ենք, վրանիս ուժ չէ մնացած, հազիւ թէ ոտքի վրայ ենք ու կը քալենք, բայց եթէ զօրաւոր հով մը գայ, պիտի իյնանք։ Եղած հրամանը սակայն ստիպուած էինք գործադրել անտրտունջ, սա կեանք... բռնած անիմաստ բանի սիրոյն։ Հիմա երբ կը մտածեմ եւ կը յիշեմ այդ բաները եւ պահերը, կը հարցնեմ ես ինծի — ինչպէս ըրած ենք...։ Բազմատանջ վիճակով 3 անգամ տարի, բայց աչքս դուրս ինկաւ։ Խորհե-

ցայ, ազատուելու ճար չկայ։ — Փախչիմ, թէկուզ գնդակահար ըլլամ անշուշտ, առանց ամէն վայրկեան նուաստանալու եւ մեռնելու տեղ, վճռեցի, ոտքիս հետ կը խաղամ, քիչ մը ետ մնալու պատրուակ ստեղծելով։

— Բալէ տօնուղ կեավուր, ինչո՞ւ կը մնաս, վա՛յ քեզի եթէ հասնիմ...։

— Ահա կը քալեմ, ըսի, բայց երբ փողոցին հանդիպակաց հասայ՝ փախայ, ոչ թէ ազատուելու այլ գնդակահարուելու համար։ Ետեւէս զէնքի ձայն լսեցի, սակայն եկող չի կար։ Հաշիւս շիտակ էր, ժէնտէրմէն միւսները ձգելով իմ ետեւէս չէր կրնար գալ, նոր փախստականներ չունենալու համար։ Ինչպէս ալ կը վազեմ եղեր, ետեւս ալ չեմ նայեր, Ղալաթի կինէն դաս առած։ 5-6 փողոց դարձայ։ Խան մը կար լեցուն հալածեալ ժողովուրդով եւ մտայ անոնց մէջ։ Ընդհանրապէս կին զաւակարդէ էին, հարս ու աղջիկ սահմռկած են ու չեն գիտեր ինչ ընեն, իրենց տարիքը, գեղեցկութիւնը եւ պատիւը պահելու համար, որոնք այս պահուն իրենց կեանքին կ'սպառնային։ Անոնց մէջ նայեցայ ծանօթ մէկը գտնելու յոյսով ու յանկարծ Մարգարին Գրիգոր աչքէն գայ եւ ըսի — Բաղրճեաններուն պարտէզը երթանք, թերեւս հոն մէկը կը հանդիպի, գացինք հոն ու աւերակի մը մէջ պահուեցանք, որովհետեւ, տաճկին մինչեւ 12 տարեկան տղաները վեցհարուածը ձեռքը՝ կը պտտին։ Մարդ մը երբ տեսնեն՝ կ'առնեն կը տանին ու չես գիտեր ինչ կ'ընեն։ Այս ու այն տեղ, վեր, վար կը նայինք, արդեօք մեզմէ մէկը կը գտնուի՞ մտածելով։ Գլուխնին ճերմակ փաթթոցով երկու պատանի տղաք մեր առջեւէն անցան։ Ըսի ատի մեր Կարապետն է։

— Ահա մեր Կարապետը չըլլայ։ Մըսըրեան Թեւոս զարկաւ.

— Չե՞ս տեսներ որ տաճկի լակոտ են աւելցուց։

Մինչ այդ ես ձայնս ձգեցի եւ Կարապետ պոռացի։ Ետ դարձան եւ մեր կողմը նայեցան։ Ձեռք ըրի, եկան։

— Ո՞ւր կ'երթաք, հարցուցի։

— Ձեզ կը փնտռենք։ Ձեզի մեր քովէն տանելէն վերջը, մեզի տարին գերեզմանոց մը։ Հետեւեալ օրը գերեզմանոցէն ելանք, հրդեհին եղած տեղը եկանք ու ծառերու տակ էինք։ Մերինները ըսին, որ նաւակայան իջէք, նայեցէք, մեզմէ մարդ մը կը գտնուի՞ եւ հոս ահա բարեբախտաբար ձեզի գտանք։ Անոնցմէ մէկը Պաճաքէյիչեան (որ հիմա Պուէնոս Այրէս է) Հաճի Յովսէփի՝ Յարութիւնի աղան Կարապետն էր, իսկ միւսը՝ մեր Եղիային աղան Երուանդն էր։ Վախ ու դողով անոնց հետեւեցանք եւ մեր ընտանիքներու եղած տեղը հասանք։ Իրար որ տեսանք՝ կուլան-կ'ողբան, բայց միեւնոյն ատեն

կը վախնան որ նորէն կը ձերբակալուինք, ինչու որ երթալիք տեղւանք ամբողջ Թրքութիւն է: Ինծի բերին կնկայ վերարկու մը, հագցուցին: Արշակը Եդիա անունով մէկ տարեկան պզտիկ մը ունէր, ան ալ գիրկս նստեցուցին, գլուխս սեւ լաչակ մը կապեցին, բերանս ալ գոցեցին, իրենց մէջ առին, կը քալենք: Նորէն եկանք Բոզըրճեանի պարտէզը, Հանաեց Դուքիթն ալ գտանք: Գործոնր եղանք հետաքրքրուելու որ արդեօք նաւ եկա՞ծ է: Գացինք որ հոն խուռն բազմութիւն մը կայ, իրար վրայ գիզուած: Անցագիր կ'առնեն, ամէն անցագիր՝ մարդագլուխ՝ 10 պանքնոթ, նաւ պիտի գայ եղեր, որուն՝ անցագիր ունեցողը միայն կրնար մտնել: Այդ իսկ պատճառաւ իրար վրայ գիզուած է ժողովուրդը: Մեր Աքօյիտալեցիներէն 70 պանքնոթ հաւաքեցինք ու ես, Դուքիթը եւ Մարքեան Կարապետը գացինք: Դրան առջեւ ժողովուրդը խառն-խուռն, զիրար կը հրմշտկեն: Անցագիր առնողները քաշուեր են պզտիկ սենեակ մը, դուռը գոց, պատուհանէն 10 պանքնոթ պիտի տաս, այնտեղէն քեզի կնքուած երկաթով մը, ստացագիր մը պիտի տան: Պատուհանը մօտենալ անկարելի է: Ոստիկանը չի ձգեր: Ճարերնիս կտրուաւ: Այր մարդոց քանի չեն ձգեր, թերեւս կիները կրնան մօտենալ ըսելով, մեր Հաճի Զըգը եւ Ալաճային կնիկը առինք, մենք ալ միասին: Նայեցանք վերջապէս որ անկարելի է: Ժէնտէրմէյին ձեռքը երկու կարմիր ոսկի սպրդեցուցինք եւ ըսի — Սա երկու կնիկները պատուհանը տար, ոսկին առածին պէս երկու կիները պատուհանը տարաւ: 70 պանքնոթը առին, եօթը կտոր թուղթ առին: Տեղերնիս վերադարձանք: Լսեցինք որ նաւը եկեր է ամէն մարդ կ'երթայ: Մենք անցագիր ունինք ըսելով ուրախ եւ յուսալի գացինք: Հազարաւոր ժողովուրդ հաւաքուած է, նաւուն երթալու մուտքը երկար շղթայ քաշուած է, եւ երկու ոստիկան մուտքին առաջ կայնած: Հոն՝ կիները կը ձգեն, բայց այր մարդիկը կը զատեն: Նաւը երկու մղոն հեռու ծովուն վրայ կը սպասէ: Մենք անցագիր ունինք ըսելով գացինք, մեր ընտանիքը ձգեցին որ երթան, իսկ զիս զատեցին, ինծմէ առաջ արդէն 4–500 այր մարդիկ զատեր էին, ոստիկանը առաւ, զիս ալ անոնց մէջ տարաւ, ինքն ալ առջեւնիս կեցաւ: Ամէն մարդ իր ընտանիքէն զատուած է, կուլան, կ'ողբան, բայց որո՞ւ հոգն է: Այդ միջոցին պատահեցաւ որ ոստիկաններուն աշխատանք մը ինկաւ — ժողովուրդ, ներս մտէք, ըսելով: Մեր առջեւ կայնող ոստիկանն ալ գնաց միւսներուն օգնելու, յարմար ժամանակն է, ըսելով, ետեւէն գացի՝ մտայ կին բազմութեան մէջ:

ԲԱԽՏՍ ԿՈՐՍՆՑՈՒՑԻ, ԲԱՅՑ ԿԵԱՆՔՍ ՓՐԿՈՒԵՑԱՒ

Գետնէն սողալով ծովուն ցցուածք (եարին-բըուր)ին տակը իջայ, նայեցայ, որ ճերմակ պարկ մը կայ, առի, մէջը լեցուն էր եւ բերանը կարուած: Կարը քակեցի, նայեցայ, վրան լաւ սաուէ տոպրակ մը, եւ հրեցի՝ ներքեւը հազարնոց պանքնոթ՝ դաս, հինգ հարիւրնոցը՝ դաս տըցակ (դէնչ) կապուած: Ձեռքս տակը տարի, ոսկու դրամ թափուիլ, ան ալ ոսկի, տոպրակը հետս առի: Եթէ Տէրը կամի ազատուիմ ու կարենամ պատել այս տոպրակը իր պարունակութեամբ մեզի կը բաւէր...: Դարձեալ փորի վրայ սող տալով մինչեւ երկաթ վանդակապատը (չէպէքի) գացի, ծունկի վրայ: Պարկը անութիս տակ պինդ բռնած մինչեւ դուռը հասայ ու վեր կեցայ: Ելածիս պէս ոստիկանը վերարկու (սաքօ)էս բռնեց — Ելուր խընդրը կեավուր, ըսելով թեւիս մէկը երկաթ դրան բռնած չի թողուր որ ներս մտնեմ: Անդամ մը եւս բարկութեամբ քաշածին պէս վերարկուս պատռեցաւ, մինչ ես անմիջապէս ինքզինքս դրան միւս կողմը նետեցի, բայց դրամի ծրարս անդին ինկաւ: Անցնի՞մ միւս կողմը ծրարը առնելու համար թէ ոչ հոգիս փրկելու համար առաջ անցնիմ: Ինքնիրենս ըսի — Հոյաման կէլէն հուլյա կիտէր (հովով եկողը հովով կ'երթայ), ես հէլալ վաստակը չեմ կրնար ուտել, ուր մնաց որ... լաչակի մը դրամը ուտեմ: Ուրիշներ ալ թող ուրախանան...: Ինքզինքս ուժով մը ներս նետելէս գետին ինկած էի, ընդհուպ ելայ այդ տեղէն վազեցի որ նաւուն հասնիմ: Գացի, տեսայ որ նաւը լեցուեր, սանդուխը քաշեր է եւ շարժելու վրայ է: Վերէն երբ տեսան զիս, կուլան ու կ'ողբան, ի՞նչ օգուտ, անոնք վերը ես վարը...: Նաւը մէկ կողմէն հեռանալ կը շարժի: Ճարս կտրեցաւ, կ'ըսեմ՝ թուրքին պիտի յանձնուիմ, իսկ թուրքին յանձնուելէն աւելի լաւ չէ՞ ջուրին մէջ խեղդուիլ, ըսելով՝ ես ինքզինքս՝ աշխարհէն քշուած՝ ջուրը նետեցի, լողալ ալ լաւ չեմ գիտեր, շատ քիչ բան մը գիտէի, այդ ալ ինծի բաւեց որ ջուրին մէջը քիչ մը տապլըտկիմ: Կ'աշխատիմ միշտ ինքզինքս ջուրին երեսը պահելու: Մինչ այս՝ ալիքները զիս մինչեւ նաւուն քովերը տարին առ այդ անշուշտ քիչ մըն ալ ես ճիգ ըրի, վերէն, իմ ջուրին երեսը ունեցած գոյութեան պայքարս տեսնող ժողովուրդը եւ մերիններս սկսան «օգնութիւն, օգնութիւն» կանչել, որուն վրայ չուան նետեցին ու զայն բռնելով ինծի վեր քաշեցին:

Փառք Աստուծոյ թրքական գեհէնէն փրկուած էի, հոգ չէ թէ վերջին պահուն բախտը թէեւ անակնկալ հարստութիւն բերած էր ինծի, բա՛յց...: Ախ մը հոգ ալ անոր վրան:

Յունական նաւ մըն էր: Զիս մերկացուցին, նաւուն վարի

խորշը տանելով, հագուստս չորցուցին։ Վերստին ծնած էի կարծես։ Նաւը մինչեւ առաւօտ քալեց, կանուխէն Միտիլլի ելանք։ Մեր Աէօյլիւալիւցիք ամբողջ հոն են, չօլուխով չօճուխով։ Երբ կեանքի ապահովութիւն գտան, ստամոքսերը սկսան ուտելիք պահանջել։ Պզտիկները կուլան. — Անօթի եմ, մայրիկ, հաց տուր ըսելով։

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ՍԿՍԱՆՔ ԱՊՐԻԼ ՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼ

Մեր Կարապետ Մարբեաններէն մէկուն կինը (որուն չեմ գիտեր ինչո՞ւ «քէօտուր» — խլուրդ անունը տուած էին) հիւանդացած էր, տեղէն չէր կրնար շարժիլ, զինքը տանելու համար քովը ոչ գայի, տեսնեմ որ Պօյաճեան Հաճին ալ հոն է։ Երկու հոգիի համար մէկ «թային» հաց կուտային։ Հաճիին հետ 250 հոգիի ցանկ մը լեցուցինք։ Անշուշտ այս հացը բաւարար չէր։ Հաճիին հետ գիշերները (փուռններուն) հացագործի փուռին առջեւ կը պառկէինք, որպէսզի կանուխէն երբ դռները բացուին, հաց ճարենք մեր դրամով։ Երեք օր վերջը տեսանք որ մեզի արձանագրեր են որ մենք Միտիլլիէն Կրետէ երթանք։ Գացինք բողոքեցինք թէ՝ անկարելի է որ մենք Կրետէ (Կիրիտ) երթանք։ Եթէ մեզի պիտի զրկէք, զրկեցէք Բիրէ։ Մենք հոն ծանօթ մարդ ունինք։ Ահա տասը վրայ է որ մեզի զրկեցին Բիրէ, ուրտեղէն յետոյ անցանք Լիբադիա։ Ուր որ գացինք ժողովուրդը խուճապահար իրար վրայ էր։ Ամէն մէկը մէկ երկրէ, ազգէ եւ լեզուէ։ Խառնիճաղանճ մըն էր իրականութեան մէջ։ Բնաւորութիւնները, սովորութիւնները, լեզուները իրար չեն բռներ։ Թխմուած ենք սենեակներու մէջ։ Օճախ կը վառեն, ներսը կը լեցուի ծուխով։ Տակերնիս սիմէնթ, վրանիս ածելու բան չկայ...։ Շատ մը պզտիկներ չի դիմացան, ոմանք հիւանդացան։ Մեր Աէօյլիւալիւցի 20 պզտիկներէն երկու հատ միայն մնացին։ Ամերիկա մեր միութեան գրեցի, ողջ թող ըլլան, անոնք օգնեցին չունեւորներուն, իսկ ունեցողներն ալ իրենց ընտանիքները ապրեցնելու միջոցը գտան։ Հետզհետէ ամէն մարդ քիչ թէ շատ ինքզինքը գտաւ եւ ըսկըսանք ապրիլ Յունաստանի ազատ եւ հիւրընկալ երկնակամարին տակ։

Երանի թէ աւելի կարողութիւն ունենայի Իզմիրի աղէտը իր հարազատութեամբ ձեզի ներկայացնէի։ Գրածներս մէկ փոքրիկ մանրանկարն է այն ահաւոր յուշապատումին, որը ոչ միայն կը պարունակէ Հայոց, Յոյներու եւ այլ քրիստոնեաներու ջարդը, այլ նաեւ Փոքր Ասիոյ մէջ Յունաստանի փլուզումը, դաշնակիցներու

ամօթալի պարտութիւնը եւ քէմալական Թուրքիոյ ալ յետագայ յաղթանակներու գլխաւոր անկիւնադարձը կը կազմէ։

Ամօթ եւ անէծք դաւադիր հեղինակներուն եւ խոր յարգանք առ այս ինկած նահատակներուն։

... Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ կարդայ անոնց նախատինք...։

ԱՆՑԵԱԼԻ ՓՇՐԱՆՔՆԵՐԷՆ

ՄԵՐ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

Թամարդայի վանքին գծագրական գործերը կ'ըսուի թէ (Կէօվ-չէնեանէն) Զիլօղլեանեան Արթին Բէհեային ալ ալէն՝ Հաճի Էմինին կամ Հայտարեան Հաճի Օհաննէսին գործը եղած ըլլայ: Մեր Ներսէս Էֆէնտիի ալ ալէն (հօրը հայրը) Մելքոն վարպետն ու Երկանեանն ալ անոր աշակերտը եղած են: Ներսէս վարպետը պզտիկուց իր ազգականներէն, որոնք տարիներ առաջ Պոլիս գացած են, անոնցմէ Պոլիս կ'ուղուի: Ներսէս Էֆ. Պոլիս երթալէն վերջը երբ կը տեսնեն անոր գծագրական ձիրքը զինքը դպրոց կը դնեն, որ յետոյ մեծ գծագրիչ վարպետ մը եղաւ:

Մելքոն վարպետը ժամանակին Պոլիս գացած հոն հաստատուած է:

ՍԷՕՅԻՒՏԼԻՒՅԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

1865*ին* 18 *ընտանիքներ միացած Հաճի Յովհաննէս Զարդաճեանին կը դիմեն՝ Սէօյիւտլիւյի կալուածը իրենց համար գնելու: Զարդաճին ալ Բաւաթլուցի Հաճի Իպրահիմ աղան, Պէքթաշի Հաճի Իպրահիմ աղան եւ Հաճի Բաչայի Աղճաղալ Օղլուն, իրեն հետ առած՝ Կեսարիա կ'երթան եւ* 70 *սոմ. հնչուն ոսկիի իրենց անունով կը գնեն: Ետքը, անոնք ալ այդ կալուածը* 18 *մասերու կը բաժնեն: Հետեւեալները սեփականատէր կը դառնան.—*

Սարգիս, Յակոբ Կէօվշէնեան, Էրկէն Տէտէ, Յովսէփ, Խաչուկ Էրկէնեան, Ֆէլ Մնակ Պայրախտարեան, Ֆուլաֆենի Թումա Էմմի, Կարապետ Ղամազեան, Գրիգոր Էմմի Գարամանեան, Օհաննէս Բէօչէկեան, Տէտէ Էմմի Բէօչէկեան, Սահակ Բէօչէկեան, Թումա Էմմի Գարամանեան, Ղազէր Էմմի Բէօչէկեան, Պալ Էմմի Պալեան, Գաբրիէլ Մարգարեան, Մանուկ Զիլօղլեանեան, Յակոբ Եաղլըեան, Գրիգոր Բէօչէկեան, Մարոս Բէհեա Բէօչէկեան, Գաբրիէլ Տավուլեան, Սարգիս, Օհաննէս, Աբրահամ Մարբեան, Գրիգոր Զորպաճեան:

Այս 18 *ընտանիքները կուգան կը տեղաւորուին, հիմը դնելով Սէօյիւտլիւյի: Մէկ երկու տարի առանց եկեղեցիի եւ քահանայի կ'անցնեն, յետոյ պզտիկ եկեղեցի շինելով Ղըրօղլանեան կամ Պաճագքէյիչեան Նիկողոս Էմմիին (որ* 114 *տարեկան հասակին մէջ մեռաւ) տղան՝ քահանայ կը ձեռնադրեն Տէր Կարապետ անունով (Տէր Կարապետ եւս վախճանած է* 88 *տարեկանին), քահանան ընտանիօք կը բերեն եւ կը տեղաւորեն Սէօյիւտլիւյի մէջ:*

ՍԷՕՅԻՒՏԼԻՒՅԻ ՊԱՏՈՒՀԱՍՆԵՐԷՆ

Սէօյիւտլիւցիք նեղութիւն կրած են Թուրք էշխըյաներէ, չէրքէզներէ, ինչպէս նաեւ — Թէք տաչչախ Ալի (Պօստան) եւ այլ — աւազակներէն: Անոնց ձիերուն եւ իրենց կեր տալը հայոց պարտադիր եղած է: Մինչ լեռները կը պտտին եղեր անոնք, որոնցմէ շատ նեղութիւն կրած եւ երբեմն անոնց դէմ կռիւներ ալ մղած են: Ժամանակ մը վերջն ալ Մէվլուտին աղան եւ Թէրսխուլի Ալին զինուորական փախստականներ ըլլալով էշքիա դարձեր են: Անոնց հետ ալ յաճախակի կռիւներ մղած են Սէօյիւտլիւցիները եւ շատ նեղութիւններ կրած անոնցմէ:

ՇԱՀԵԿԱՆ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Թ Ո Մ Ա Ր Զ Ա (*)

ԳԻՒՂ ԹՈՄԱՐԶԱ.— Անցնում ենք ծաղկալից դաշտավայրեր-ներով: Մինչեւ Ղուրու Բէօփրիւի մօտերը.— Թոմարզայից աւելի քան մէկ ժամ հեռու — մեզի դիմաւորելու է եկել ժողովրդի յոգնախուռն բազմութիւն, ոմանք էլ՝ ձիերով եւ կառքերով:

Դիմաւորողների մէջն են՝ ընկերներ Յակոբ Մատաղձեան, Արթին Տէրտէրեան, Կարապետ Սալբաշեան, Թորոս Ալթըփարմաղեան, Մ. Յակոբ եւ իր որդին՝ Նիկողոս Տէր Վարդանեան, Տէր Գրիգոր Տէտէեան, եւայլն:

Բազմութեան մէջն են նաեւ գիւղապետի (մուխթարի) տեղակալ Ատիլ պէյը եւ ոստիկանների գլխաւոր՝ Էքրամ պէյը:

Նկարչական արտերի մարգերի վրայ, սառնորակ աղբիւրի մօտ, մի փոքր հանգիստ առնելուց յետոյ՝ շարժւում ենք դէպի աւանը:

Սկսւում է խօլ ձիարշաւ, ձիախաղութիւն: Խանդավառ աղաղակները, երգերը ալիք առած՝ արձագանգում են ամէն կողմ: Հարիւրաւոր են, որ բերան առած զգլխիչ կերպով երգում են «Հեռաւոր Երկիր»ը:

Այսպէս գնալով՝ հասնում ենք մինչեւ վանքը՝ Խնդրակատար Ս. Աստուածածինը:

Վանքի մեծ դարպասի առաջ, ամբողջ միաբանութիւնը իր հետ առած՝ մեզ ընդունելու է դուրս եկել՝ վանահայր Կարապետ Վրդ. Հաղարլեանը:

Վանահայրը, ոգեւորուած շեշտերով, կարդում է նախապէս պատրաստած իր ճառը, որ սրտառուչ մի ներբող — ուղերձ է Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան հանդէպ: Ճառը ամբողջապէս անդրադառնում է մեր Կուսակցութեան շուրջը, թւում՝ նրա գործունէութիւնը Թոմարզայի մէջ, մատնանշում՝ անունները նահատակուած այն ընկերների, որոնք այդ շրջանի ժողովրդական ազատագրութեան ոգին են դարձել:

Ժողովուրդը բուռն ծափահարութիւններով ընդգծում է ճառախօսի ասածները:

(*) Տես մեծանուն գործիչ եւ առաջնորդ Ս. Սապահ-Գիւլեանի 3 հատորներէ բաղկացած «Փոքր Հայքի Յիշատակներ» հեղինակութեան Բ. հատորի էջ 144ը: Տպագրութիւն «Արարատ» օրաթերթի, 1956 Պէյրութ:

Իմ պատասխանս է լինում, որ մեր նախամիկայ ընկերները իրենց պարտականութիւնն են միայն կատարել, մեր Կուսակցութիւնը դեռ անելիք շատ ունի, նա միշտ հաւատարիմ ու հետեւողական կը մնայ իր հիմնական սկզբունքներին, միշտ այն վստահութեամբ, որ անընկճելի Թոմարզան՝ այսուհետեւ էլ կը շարունակի հաւատարիմ մնալ իր անցեալին, «մինչեւ որ առաջի կերպով գործադրուին եւ կեանքի անբաժան մասը դառնան այն բոլոր գաղափարները, որոնց իրականացման համար գոյութիւն է առել՝ արեան ճահիճների միջից անցած այս պատմական Կուսակցութիւնը:

Ապա՝ ժողովրդի խուռն բազմութեամբ՝ մտանք վանքի ընդունելութեան դահլիճը, որ մասնաւորապէս կահաւորուած, զարդարուած էր՝ տեսակ տեսակ գորգերով ու թանկարժէք կապերտներով:

Բարի գալուստի եւ բարի տեսութեան սովորական զրուցատրութիւնից յետոյ, խօսք տալով որ՝ մի շաբաթի չափ պիտի մնամ Թոմարզա, ուրեմն եւ՝ ժողովուրդը առիթ պիտի ունենայ հրապարակային ու դասախօսական ժողովների մէջ լսելու օրուան հրատապ խնդիրների մասին, — բազմութիւնը սկսեց կամաց կամաց ցրուել:

ԱՒԱՆԸ.— Թոմարզա կամ Տումարզա՝ հայաբնակ եւ հայախօս այս մեծ աւանը՝ գտնւում է Կեսարիայի արեւելեան կողմը, 8 ժամ հեռաւորութեամբ, տափարակ եւ ընդարձակ, լայնածիր հորիզոնով մի դաշտի վրայ քառանկիւնաձեւ դիրքով:

Օդը առողջարար է եւ ջուրը՝ պատուական:

Բնակչութեան թիւն է մօտաւորապէս 1000 տուն, որոնցից միայն 30–35 տուն թուրք են:

Ժողովրդի գլխաւոր զբաղումներն են՝ երկրագործութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն, մեղուաբուծութիւն, գանակագործութիւն եւ այլ նախնական արհեստներ:

Գլխաւոր արտադրութիւններն են՝ ցորեն, գարի, խէժ, (քիթրա կամ բիւրս) գարի, պանիր, մորթ, բուրդ, մեղր, վարունգ, սեխ, ձմերուկ, եւայլն:

Շուկան լայն է եւ ընդարձակ, ունի 100ի չափ խանութ, խանութպանները գրեթէ ամէնքն ալ հայ են, առեւտուրը բաւականին զարգացած է:

Փոխադրութեան միջոցները նախնական ձեւով են կատարւում՝ բեռնակիր անասուններով եւ սայլերով:

Աւանի ասանին կեանքը կատարելապէս նահապետական է: Տնայնագործութիւնը ընդհանուր է, անեցիներն են, որ պատրաստում, մատակարարում են տան մեծի ու փոքրի հագուստն ու կապուստը, ինչպէս եւ տնային ամէն տեսակի կահ կարասիները:

Թոմարզան էլ բազմածին է, ամէն տան մէջ՝ 5-8 հոգի կայ, թէեւ շատ տներ էլ կան 20–50 հոգուց բաղկացած։ Օրինակ՝ Հաճի Կարապետ Պշաքեանը եւ իր երեք եղբայրները՝ տանը մէջ ունին 50 հոգի, 5 լուծը, 2 գոմէշի եւ 3 եզան, ունին նաեւ 400 «ոճ», այսինքն՝ 400 արտավար (դօնիւմ) հող։ Պաճաղ–Քէչիչեանը՝ մէկ տուն, 3 եղբայր 40 հոգի։ Նահապետական տների թիւը հասնում է 50–60ի։

400 տուն լուծք ունին։

Բոլոր գիւղացիները շատ ու քիչ սեպհական հողեր ունեն։ Հողն էլ բերրի չէ, աւազախառն է։

Ամէն տուն՝ ինքն է վարում, ցանում, հնձում, կալսում՝ առանց դրսի աշխատաւորի պէտքը զգալու։

Պանդխտութիւնը սովորական չէ այստեղ, միայն վերջին տարիները՝ հողերի սակաւութեան, անբերրիութեան եւ գլխաւորաբար, շատ ծանր հարկերի տակ ճնշուած լինելուն պատճառով, գիւղացիները սկսել են գաղթել՝ հարիւրներով, նախ Կ. Պոլիս եւ ապա՝ Ամերիկա։

Յատկանշական է, որ ամէն տուն իր սեպհական ջրամբարն ունի, միայն այդ չէ, արտերն էլ յատուկ ձեւով շինուած ջրամբարներ ունեն։

Թոմարզացիները աշխոյժ, կայտառ, չարքաշ կեանքի սովոր, տոկուն, աշխատասէր եւ անկեղծ մարդիկ են, կազմուածքով էլ՝ առողջ ու վայելչակազմ։

Որքան որ Թուրք տեղական կառավարութիւնները ջանք են թափել՝ աւանին մէջ Թուրք ազգաբնակչութեան թիւն աւելացնելու, բայց հազիւ թէ կարողացել են 35 տնուոր բերել, եւ հայերին հողազրկելով՝ իրենցիններին ընդարձակ հողեր յատկացնելով։

Հակառակ կառավարական ամէն պաշտպանութիւնների Թուրքերը ընդհանրապէս խեղճ են։

ԱՒԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.— Այս աւանի մէջ պատահած երկպառակութիւնների եւ գժտութիւնների մասին՝ բաւականին լսել էի դեռ Կեսարիա գտնուած ժամանակս։ Կռուող, գանգատաւորներից մի քանիսը աճապարել, այնտեղ էին եկել՝ իրենց փաստերը ինձ լսել տալու՝ ընդդէմ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեանների։

Խնդիրը շատ պարզ էր։

Աւանի մէջ գտնուող մի քանի ազդեցիկ ընտանիքներ, «ագաներ», «իշխաններ», — ինչպէս սովոր են անուանել գիւղաբնակները — հասարակական գործերը իրենց մասնաւոր սեպհականութիւնն են դարձրել։ Երկար տարիներ՝ նրանք յաջողել են վանքի,

եկեղեցու եկամուտները իրենց ձեռքն առնել եւ իրենց ուզածին պէս գործածել՝ առանց ո՛րեւէ մէկին հաշիւ տալու։ Ոչ ոք չի կարողացել իրենց հակառակել, քանի որ տեղական կառավարութիւններն էլ իրենց բաժնեկից ընկերակիցներն են եղել…։ Գիւղական այդ ամենազօրները կատաղութեան փրփուր են թափում, երբ տեսնում են՝ իրենց առաջ ցցուած՝ աւանի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Մասնաճիւղի ղեկավարութեամբ։ Ամէն խուսափանք անզօր է լինում.— ստիպւում են բարոյական եւ նիւթական հաշիւ տալ։ Խոստովանում են՝ որ վանքապատկան եւ եկեղեցական կալուածների արդիւնքից վերցրել են 300 ոսկի, որով էլ՝ սեպհական ջրաղացներ են շինել։

Երբ այդ 300 ոսկին պահանջւում է, «ագաները» մերժում են այն պատճառաբանութեամբ թէ՝ «իրենց այդ ջրաղացների առուների ջրերից՝ գիւղացիները ջուր են խմել երկար տարիների ընթացքում»։ — Ահա խրատեսակ մի արդարացում՝ հասարակական դրամները ուտել մարսելու եւ չքմեղանալու։

Վէ՛ճ, կռի՛ւ կայ։

Հիմա Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեաններն են, որ գիւղի գործերն են վարում, որոնք յատուկ եռանդով եւ անկեղծութեամբ՝ առաջնորդւում են լոկ ժողովրդական շահերից։

Կռիւ կայ — «ագաները» քուէ չեն ստացել, չեն վերընտրուել, ուստի զայրացել են։

Ագաների թողած հասարակական պարտքերը վճարելուց յետոյ՝ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան հոգաբարձու խնամակալները՝ մէկ տարուան մէջ, աւելացրել, գանձարանի մէջ խնայել են 100 ոսկի, որ չնչին գումար չէ։

Ագաների ցասումը է՛լ աւելի շատանում է, երբ ժողովուրդը համեմատութեան, բաղդատութեան է ելնում, ու ասում է՝ «եթէ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեանները մէկ տարուան մէջ 100 ոսկի են աւելացրե՛լ, — բոլոր ծախսերից դուրս — հոգաբարձու «ագաները» մինչեւ ցարդ մի քանի հազար ոսկի աւելացրած պիտի լինէին։ Արդ, երբ այդպէս չեն արել, ասել է թէ նրանք հասարակական դրամները կերել են…» — Շա՛տ պարզ եւ տրամաբանական եզրակացութիւն։

Դրանով էլ չի բաւականանալով՝ մեր ընկերները դպրոցական կրպակներ են կառուցանում, որպէսզի դպրոցները հաստատուն եկամուտներ ունենան։

Վէ՛ճ, կռի՛ւ։

Ագաները «սրբապղծութիւն» են համարում՝ եկեղեցապատկան հողերի վրայ կրպակներ շինելը…։

Մեր ընկերները՝ ստիպուած՝ բռունցքի ուժ ցոյց տալով՝ յաջողում են լռեցնել աղմկարարներին։

Այդ էլ չի բաւականացնում։

Մեր ընկերներին մատնում են որպէս խռովարարներ, զէնքի պատրաստութիւն տեսնողներ, Ինքնավար Հայաստանի գաղափարը պաշտպանողներ։

Այդ յետադիմականների արտայայտիչն է դառնում «պաշտօնազրկուած» Աւագ Պոյաջեանը (Թաթ Աւագ) եւ իր համախոհ՝ Մ. Եղիա Ճինաճեանը (Թիւսիզ)։ Թաթ Աւագը մեր՝ Աւան մտած օրը, չուկայի մէջ կանգնած, գիւղհարի ջղաձգութեամբ՝ աղաղակում էր.— «Ո՞ւր ես Սուլթան Համիտ, քո աէրութիւնը քանդողն է, որ Թափորով գիւղ է մտնում, ինչո՞ւ կախաղան չես հանում, ինչո՞ւ չես խօսում...»։

Որքան որ Ախիլ պէյը մօտեցաւ, սաստեց, սպառնաց, որ իրեն կարող է ձերբակալել եւ իբրեւ յետաշրջական բանտ նստեցնել,— այնուամենայնիւ, Թաթ Աւագը պոռալուց չի դադրեցաւ՝ համաժողովրդական խնդուքի տակ։

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԵՒ ԴԱՍԱԽՕՍԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Վանքի բակի մէջ ունեցայ երեք հրապարակային, երկու դասախօսական ժողովներ։

Թոմարզայի երկսեռ, կայտառ պատանեկութիւնը, երիտասարդներից սկսեալ մինչեւ խորին ծերութեան հասածները՝ բոլորն էլ ներկայ են։ Գրաւոր յայտարարութեան փոխարէն՝ զանգահարութիւն էր տեղի ունեցած։

Համիտեան քաղաքականութիւնը, յաջորդած Իթթիհատականութեան յայտնի եւ ծածուկ միտումների հետ՝ նիւթերը եղան այդ ժողովների։ Պարզուեցան նա՛եւ Հայ Յեղափոխութեան շարժումների նպատակն ու ձեռք առած միջոցները։ Կէտ առ կէտ լուսաբանուեցան Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան սկզբունքները ու նրա գործունէութեան եղանակները՝ պատշաճ շրջաններում։

Շօշափուած խնդիրը Ե՛ւս աւելի որոշ, հասկանալի անելու համար՝ վանքի սարկաւագներից մէկը, տեղական բարբառով բացատրեց խօսածները։

Մեր ընկերների թիւը հասաւ 600ի։

Թոմարզա արդէն համարւում էր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան աւան։

Գիւղապետի տեղակալը՝ Ախիլ պէյը, գրեթէ ամէն օր, մօտս էր գալիս եւ օրուան ընդհանուր քաղաքականութեան մասին հարց ու փորձեր անում։ Ինքը հազիւ 19–20 տարեկան մի անփորձ տղայ

էր, եւ սակայն աւելորդ չեմ համարում, մի քանի խօսքով էլ գծել այն ինքնատիպ խօսակցութիւնը, որ ունեցանք միասին։

Ախիլ պէյը, ինքն էլ կարծես ամաչում է իր ունեցած դիրքից եւ ստանձնած պաշտօնից, եւ սակայն ինքը մեղաւոր չէր։ Միւթէսարըֆը, մտածելով որ, ըստ հրամանագրերի կառավարելու ընդունակութիւն կ'ունենայ,— քանի որ Թուրք է,— եւ 1000 տնուոր մի գիւղի վրայ փոխանորդ է կարգել, ինչքան էլ որ դա իր ուժերից շատ վեր մի պաշտօն էր — պիտի կառավարի մի գիւղ, ուր ամէն կարգի խռովութիւններ, անձնական հակառակութիւններ յաճախ են պատահում...։

— Ձեզ մի հարց պիտի տամ, բարեկամս, ասում եմ եւ յոյս ունեմ որ անկեղծ կերպով պիտի պատասխանէք։

— Այո՛, պատրաստ եմ, գլխուս վրայ...։

— Ձեր մեծաւորները ժողովրդից կաշառք, պարգեւ ստանո՞ւմ են։

Ախիլ պէյը խնդաց եւ պատասխանեց.

— Թուրքիայի մէջ՝ կառավարողները, լինի մեծ, լինի փոքր, ի՞նչպէս կարող են ապրել առանց կաշառք եւ պարգեւ ստանալու։ Մեր ստացած ռոճիկն ի՞նչ է, որ նրանով կարողանանք ապրել, դեռ հարց է՝ թէ այդ անուանական ռոճիկն էլ կարողանո՞ւմ ենք ստանալ։ Հազիւ տարին 2–3 անգամ ռոճիկի երես ենք տեսնում։

— Բայց ասում են, թէ այս «Սահմանադրութեան» շրջանին լաւ է, ամէն տեղ ռոճիկները կանոնաւոր են տալիս։

— Կանոնաւորապէս այնքան, որ տարին հազիւ մի քանի անգամ, փոքր մի գումար ենք առնում։ Այդ կողմից, հարկաւ, մեր մեծերի ձեռքը աւելի բաց է ընկնում, մանաւանդ նրանց՝ որ Իթթիհատականներ են։

— Դուք ինչո՞ւ Իթթիհատական չէք։

— Ես էլ առաջ միտք ունէի Իթթիհատական դառնալ, բայց երբ տեսայ, որ իմ հօրս բոլոր թշնամիներն ու հակառակորդները նրանց մէջն են, ես յետ կեցայ, քանի որ թշնամին թշնամու հետ չի կարող ապրել, թէկուզ արքայութեան մէջ։

— Ուրեմն կաշառքը շա՞տ տարածուած է։

— Շա՛տ։ Տեսէ՛ք։ Դատարանի դրան առաջը, ամէն օր լցուած, թափուած են, հեռուից կամ մօտակայից եկող գիւղացիներ, մանաւանդ Թուրքեր, ամէնքն էլ իրենց հետ մի բան ունին բերած,— իւղ, պանիր, մածուն, հաւ, երբեմն էլ՝ գառ, ոչխար...։ Կառավարչատան գնացողը անպատճառ մի բան պիտի տանի։

— Բոլորին էլ առնո՞ւմ էք։

— Այո՛, խտրութիւն չենք դներ, եթէ մէկինը առնենք, միւ-

սենը չտանենք, սխալ կը լինի: Եթէ մէկը իր դատը կորցնի, նրա բերածը առած չի լինենք, դրանից կը հեռացնի, որ իր նուէրը չտանելնուս համար կորցրեց: Երբ երկու կողմերից էլ առած լինենք, կը նշանակի որ՝ արդարութեամբ դատած կը լինենք...:

Ու անփորձ տեղակալը սկսեց բա՛րձր բա՛րձր ծիծաղել:

— Ձեր շրջանի բոլոր պաշտօնեաները ա՞յդ կերպ են կաշառք առնում:

— Ո՛չ, դա աւելի մեր գիւղական պաշտօնեաների սովորութիւնն է: Մեծերը տարբեր կերպով են վերցնում: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր որոշ մարդիկն ունի, որոնք են որ միջնորդի դեր կատարելով՝ գործը եփում են...:

— Ի՞նչպէս են դրանք գաղտնի մնում:

— Երբեք էլ գաղտնիք չէ, մեծերը դիւրութեամբ իրար հետ հաշտւում են, եթէ հակառակ կողմերի պաշտպաններ են դառնում, ապա միմեանց արարքի վրայ աչք են գոցում:

— Հայերն էլ մածուն, կարագ եւն. բերո՞ւմ են:

— Ո՛չ, նրանք հնչուն դրամով են գալիս...:

Նորից Ատիլը կո՛ւշտ կո՛ւշտ խնդաց:

— Եթէ Թուրքօ-խալամի ու հայի միջեւ դատ պատահի, ասա անկեղծօրէն, ի՞նչ արդարութեամբ կը վարուէք, կը լինէ՞ք անկողմնակալ:

— Մեզ հրամայուած է, որ մինչեւ վերջ աշխատենք, որ Թուրքը, խալամը չտուժի: Բայց, երբեմն, երբ կը տեսնենք որ ամէն հնարաւորութիւն գործ դնելուց յետոյ՝ բերուած փաստերին անկարելի է դիմադրել, այդ տեղի կը տանք, բայց էլի դրամ կը վերցնենք:

— Իսկ եթէ չտան:

— Չեն կարող չի տալ: Գործը եթէ շուտ էլ վճռեցինք, բայց չէ՞ որ գործադրել պէտք է, չէ՞ որ բողոք կարելի է տալ, իրենք էլ գիտեն որ, կարճ ճանապարհը մի քանի ոսկի տալն է:

— Ինչպէ՞ս էք գտնում մեր ընկերները:

— Ճիշդն ասած՝ շատ աշխատասէր եւ կրթուած ընկերներ ունէք: Ձեր ժողովրդի յառաջդիմութեան համար լաւ կ'աշխատեն: Իրենց ակումբը մի կրթարան է: Նրանք մեր Թուրքերի մէջ էլ են մտնում եւ Սոցիալիզմ քարոզում, ես նրանց շատ եմ սիրում: Այստեղ մի քանի պաշտօնեաներ կան, որ ձերոնց շատ թշնամի են, մի քանի ամբաստանագրեր են ուղարկել, բայց Միւթէսարրըֆը ականջ չէ կախել: Ձերոնցը մեղադրել էին, որ ապստամբութեան են պատրաստւում: Հէնց այսօր իսկ, մի քանիսը եկան, ինձ ասացին, որ

դուք բեռներով փամփուշտներ էք բերել, եկել էք ժողովուրդին ռումբ շինել սովրեցնել...:

Այո՛, այդ եղել էր, ճիշդ էր, բայց դժբախտաբար, Թաթ Աւագը իր զրպարտութեան, մատնութեան թաթը մինչեւ այդտեղ էր հասցրել: Ե՞րբ է, որ ներքին որդը մեր մէջից անպակաս է եղել...:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ի Ր Ա Դ Ա Ր Ձ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Ր

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ — Կեսարիոյ շրջանի մէջ կատարուած բոլոր անցքերի առանցքը կազմում են Ժիրայրը եւ Զելլօն իրենց ընկերներով:

Թողնելով մեր պատմութեան՝ իրողութիւնների ընդարձակ նկարագրութիւնը, առ այժմ՝ բաւականանում ենք ներկայացնել մի համառօտ կմախքը, ըստ ընկերներ Սիմոն Մ. Թաղուչեանի (Վահէ), Մ. Յակոբ Մ. Մատաղճեանի եւ Յակոբ Երյանճեանի տուած տեղեկութիւնների, որպէսզի Կէմէրէկից սկսած մինչեւ Կեսարիա՝ Թալաս, Տէրէ Վանք, Թոմարզա, Էվէրէկ Ֆենէսէ տեղի ունեցած անցքերը մի որոշ կերպով լուսաբանուին եւ եղելութիւնների կապակցութիւնն ու որոշ շղթայումը պարզ լինի:

Զելլօն՝ որի իսկական անունն է Թորոս Ծառուկեան, բնիկ Կիւրինցի է: Մանկութեան հասակին բերւում է Կեսարիա եւ դպրոց դրւում: Ազգային դպրոցի ընթացքն աւարտելուց յետոյ, առաջին օրերից իսկ՝ խմորւում է Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան գաղափարաբանութեամբ, դառնում է Ժիրայրի սիրելի եւ մտերիմ գաղափարակից ընկերներից մէկը: Կուսակցական ապագայ գործունէութեամբ տարուած՝ մեկնում է Կովկաս. մի առ ժամանակ այնտեղ մնալուց յետոյ՝ 1890ին վերադառնում է Փոքր Հայք եւ Մարզուանի Գործադիր Մարմնին դիմելով, պատրաստակամութիւն է յայտնում՝ կուսակցական որոշ պարտականութիւն ստանձնելու: Պատասխանատու ընկերները նրան տալիս են սուրհանդակի պաշտօն՝ շրջակայ Մասնաճիւղերի հետ հաղորդակցութիւն, կապ եւ յարաբերութիւն պահելու: Զելլօն՝ ամենայն ձեռնհասութեամբ եւ հարազատութեամբ, կատարում է այդ պատասխանատու եւ փափուկ գործը՝ ամենայնիւ արդարացնելով իր վրայ դրուած յոյսերը: Բայց նա՝ այդ ստանձնած գործը շատ սահմանափակ նկատելով բաւականութիւն չի զգում...:

Զելլօն՝ Գործադիր Մարմնին նախադիծ է ներկայացնում ապստամբական խմբեր կազմակերպելու եւ ղեկավարութիւնն էլ՝

իրեն յանձնելու։ Գործադիր Մարմինը առաջարկը քննութեան ենթարկելով՝ ընդունում է, և հէնց այդ նպատակով էլ՝ նրան ուղարկում է Կեսարիայ շրջանը, ուր բռնապետութիւնը իր ճիրանները՝ մասնաւոր առատութեամբ՝ մխել էր ժողովրդի սրտի մէջ, և ամէն տեսակ կեղեքումներ կատարում, տեղական պաշտօնէութեան միջոցաւ։

Կեսարիա գնալով՝ Ձեյլօն անմիջապէս յարաբերութեան մէջ է մտնում իր ճանաչած և արդէն կուսակցական գաղափարներով տոգորուած ընկերների հետ, որոնց անուններն են՝ Կիւլպէնկ և Միրիճան, Կէմէրէկցի, Պօղոս, Զէյթունցի Տահիրեան, (Կեսարիայում ամուսնացած) Մինաս Պետրոսեան, Աւետիս Սամանճեան (Մալաթիացի), Պուրունպրշյացի Գալուստ և Յովհաննէս, Կեսարացի (մաղարծ) Մամաս և Խուրէն, Թալասցիներ՝ գինագործ Փանոս և իր եղբայրը Գրիգոր, Յակոբ Կիւլեան, Կէմէրէկցիներ՝ Կարապետ և Էհմալեան Համբար։

Կազմւում է ասպատակային խումբը, որոշւում՝ գործունէութեան թատերավայրը։

Ձեյլոյի առաջին գործունէութեան կեդրոնատեղին է լինում Կեսարիայի Ս. Կարապետի մօտ գտնուող Տէրէ Վանքը, որի վանահայրը՝ Դանիէլ Վարդապետը՝ խորհրդատու անդամ և գործակից է դառնում։

Պատրաստւում, ձեռք է բերւում բաւականաչափ ռազմամթերք, — զէնք, փամփուշտ, ասպատակային յատուկ զգեստներ և մի քանի էլ լաւ, արագավազ ձիեր։

Ձեյլոյի ասպատակային գործը սկսում է 1891ին։ Առաջին խմբի անդամներն են լինում գլխաւորաբար, Փանոս, Կիւլպէնկ, Միրիճան, Պօղոս, Խուրէն ևն.։

Ասպատակային խմբի առաջին գործն է լինում մաքրել Կեսարիայի և Թալասի միջև գտնուող տեղական այն բռնաւոր, չարագործ աղաներն ու բէկերը, որոնք՝ իրենց բռնութեան տակն էին առել այդ շրջանը և անխիղճ կերպով կողոպտում, թալանում Հայ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, օրը ցերեկով, անպատիժ սպաննութիւններ գործադրում, համաձայն Համիտեան նպատակների։ Կարճ ժամանակի մէջ՝ ո՛չ միայն այդ տեղական բռնակալները անյայտացան, այլև սպաննուեցան այն բոլոր ոստիկանական խմբերը, որոնք ասպատակային խմբերի հետապնդման գործն էին յանձն առել։

Սկզբնական այդ շատ յաջող գործողութիւններից յետոյ՝ խումբը զարկեց Պալասայի փաշան՝ կռուի մէջ սպաննելով 20 ոստիկան։ Այդ գործը՝ մինչ այդ չի տեսնուած, անասելի իրարանցում յառաջ բերեց։ Ասպատակային սարսափը ամէն տեղ էր։

Կառավարութիւնը իր հետապնդումները խստացնում է։ Խալիլ պէյը 300 ձիաւորների գլուխն անցնելով՝ Աւետիք Տէրէօղի մէջ հանդիպում է խմբին և ճակատ յարդարում։ Ձեյլօն և իր կարիճները անտարբերութիւն են ցոյց տալիս, շարունակում են իրենց կերակուրն ուտել՝ տեղերից անգամ վեր չկենալով...։ Մինչ այս, մինչ այն՝ Փանոսը և միւս ընկերները՝ ամէն մէկը կանխապէս որոշուած դիրքերի մէջն են մտնում։ Սկսւում է համբաւաւոր ճակատամարտը։ Համիտի արբանեակներից 80 ձիաւոր գետապատ գետին են փռւում, բացի բազմաթիւ վիրաւորներից։ Ծանրից ծանր վիրաւորւում է հրամանատար Խալիլը, մնացած ձիաւորները խուճապահար փախչում են Կեսարիա։

Ձեյլոյի խումբը՝ իր ծանօթ ճանապարհներով՝ մեկնում է դէպի Տէրէ Վանք, իր հետ տանելով փաշայից զարկած, վերցրած հնչուն ոսկիները և Դանիէլ Վարդապետին յանձնում։

Սրանից յետոյ, խումբը անցնում է վեր, բարձրանում դէպի Սերաստիա, Ալիս գետի վրայ ձգուած Զախըրլըղ կամրջի մօտ հանդիպում է 15–20 պահակ ոստիկանների։ Սկսւում է կռիւը, ոստիկաններից հինգ հոգի սպաննւում են, մնացածները անձնատուր լինում։

Ձեյլօն ողջ մնացածներին ասում է. «Գնացէ՛ք, ձեր կառավարութեան ասացէ՛ք, որ իր բռնութիւնները դադարեցնի, չհամարձակի գիւղացիներին կողոպտել և ծանր հարկերով ճնշել։ Իրենք ուրիշ նպատակ չունին, եթէ ոչ՝ Համիտի բռնակալութիւնը տապալել և ժողովրդական ազատութիւն ձեռք բերել...»։

Խումբը, մի տարի չափ, այդ շրջանը մնալուց, գործելուց յետոյ՝ 1892ին, նորից, վերադառնում է Կեսարիա և Թալաս։

Աղահանքի (Դուզասար) Մալ Մուստաֆին՝ Համիտի հաւատարիմ գործիքն էր, քամում էր ժողովուրդին, հալածանքը իր ծայրայեղութեանն էր հասցրել, դարձել էր այդ շրջանի «գաղան բռնապետը», և մասնաւորապէս Հայ գիւղերը՝ սարսափի էր մատնել։ Մի օր, երբ Մալ Մուստաֆին՝ 20 ձիաւորներով շրջապատուած, Դուզասարից Կեսարիա է գալիս, հանդիպում է Խմբին, «գաղան»ը պաշարւում է։ Կիւլպէնկը խնդրում է Ձեյլոյից, որ ընկերները միայն պաշարեն նրանց, ու պաշտպանողական դիրք բռնեն, իսկ բուն գործը՝ իրեն թողնեն։ Այդպէս էլ լինում է։ Սկսւում է բախումը։ Կիւլպէնկը ձայնում է. «Մենք Ձեյլոյի խումբն ենք, անձնատուութի՛ւն...» Մալ Մուստաֆին, իր հինգ ձիաւորներով, գետին են թաւալում, մնացածները անձնատուր են լինում, և սրանց բոլորին շղթայի զարկելով՝ բերում, լցնում են մօտակայ ձորը։ Մուստաֆին ձին՝ իր գեղեցկութեամբ յայտնի էր այդ շրջանի մէջ։ Ընկերները

տում են. «Ընկե՛ր Թորոս, այս ձին միայն քեզ կը վայելի»: Ու Ձեյլոյի սպիտակ, սրարշաւ, մարտային հպարտ ձին այդտեղից է գալիս...:

Կեսարիոյ շրջանի մէջ՝ ապստամբային խմբի ուրուականը ամէն տեղ վերստին տարածելուց յետոյ նորից վերադառնում են դէպի Սերաստիա: Լուրը տարածւում է, կառավարութիւնը մասնաւոր պատրաստութիւններ է տեսնում: Սերաստիոյ կուսակալը, հարիւր ձիաւորով, դուրս է գալիս՝ Ձեյլոյին բռնելու: Երկու կողմերը իրար են հանդիպում Լալէ Պէյի մօտ: Սկսւում է կռիւը, ժամեր ժամերի են յաջորդում, երբ յաղթութեան նժարը մերոնց կողմն է հակւում Ձեյլոն հրամայում է իր ընկերներին, որ համազարկերը դադարեցնեն, ու պինդ ձայնով աղաղակում է. «Փաշա՛, փաշա՛, ծխախոտիդ տուփը վեր տնկի՛ր, պինդ բռնի՛ր, որպէսզի մի գլանիկ ծխեմ»: Ու շատ հեռուից նշան առնելով «տուփը» թռցնում է, առանց փաշայի ձեռքին դպչելու...: Նորից սկսւում է կռիւը, Լալէ Պէյի հռչակաւոր կռիւը, որի համբաւը, մինչեւ այսօր, տարածուած մնում է ամբողջ Փոքր-Հայքի մէջ: Կուսակալը 60 ձիաւոր զոհ տալով, իր պարտութիւնն է խոստովանում եւ մնացած զինուորներին հետն առնելով՝ կորագլուխ փախչում է...:

Ձեյլոն Փոքր Հայքի այդ շրջանն էլ բաւականին մաքրում է աչքի ընկնող բռնաւորներից ու ազատարարի համբաւ ստանում.— «Ձեյլոյին կ'երթանք, Ձեյլոյին կ'ասենք, Ձեյլոյին կը գանգատենք»: — Սրանք են լինում նշանաբանները՝ բոլոր ճնշուածների...:

Ձեյլոն ժողովրդական պաշտպանութեան տիպեան, «զուլումքեարներին» պատժողի ընդհանուր համբաւ է շահում: Նրա ազդեցութիւնը շատ հեռուներն է տարածւում: Հակառակ կառավարական ամէն ջանքերի անկարելի է լինում նրան բռնել, ձերբակալել:

Զէնքի ուժով անկարելի լինելով յաղթելու՝ թշնամին ձեռք է առնում իր այն պատմական մեթոդը, որ միշտ էլ, Հայ ժողովրդի թոյլ կողմն է կազմել.— Հայով Հային երկպառակել, Հայով Հային յաղթել, սպաննել, Հայով Հային տիրապետել, լծի տակ պահել:

Կեսարիոյ եւ Եօզկատի կառավարութիւնները ձեռք են առնում Ս. Կարապետի Վանահայրը եւ շրջանի առաջնորդ՝ Մանխասցի Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանին, Թալասցի Զօրախ Օհան Ճիկէրճեանին եւ ուրիշ մի քանի հացկատակների:

Տրդատ եպիսկոպոսը կանչում, նեղում է Դանիէլ վարդապետին, սպառնում, պահանջում է ամէն ինչ... խոստովանել: Այդ ձեւով՝ նա անյաջողութեան բաղխելով՝ եպիսկոպոսը իրեն ձեւացնում է համակիր յեղափոխականն... միայն թէ՝ ինքն էլ անցած դարձածից տեղեկութիւն ունենայ: Դանիէլ վարդապետի միակ պատասխանն է լինում, որ ինքը ոչինչից տեղեկութիւն չունի եւ եկող գնացող ձիաւորները սովորական ուխտաւորներ են լինում, ուրիշ ոչինչ:

Տրդատ եպիսկոպոսը, այնու ամենայնիւ, իր հաւաքած, իր հաւատարիմների միջոցաւ հետապնդած տեղեկութիւնները, նոյն օրին հաղորդում է տեղական իշխանութիւններին, միշտ խոստանալով՝ իրենց օգնել, արմատախիլ անելու յեղափոխական շարժումները:

Փոքր Հայքի հիւսիսային շրջանից վերադառնալուց յետոյ՝ Կեսարիայի եւ Թալասի մէջտեղը գտնուող Ջրհորի մօտ, Ձեյլոյի խումբը բաղխում է՝ ստուարաթիւ ձիաւորների մի խմբի հետ, որին օգնութեան են գալիս հարիւրաւոր թուրք երիտասարդներ: Երկարատեւ կռուի հետեւանքն այն է լինում, որ համիտական գործիչներից շատերը սպաննւում են, մնացածներն էլ գլուխները կորցրած՝ փախչում են Կեսարիա, Թալաս եւ օգնութիւն կանչում: Մութը վրայ է հասնում, խումբը իր դիրքը վտանգուած տեսնելով՝ էլի կարողանում է ապահով ապաստան գտնել Տէրէ Վանքի մէջ, ուստի բռնում է Թոմարզայի ճանապարհը, մտածելով որ այնտեղ ամուր եւ ապահով ապաստան կարող է գտնել, մինչեւ որ ցրուած ուժերն էլ հաւաքուին, գան, միանան:

Դեռ Ժիրայրի ժամանակից՝ Թոմարզայի մէջ, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան մասնաճիւղ կար հաստատուած: Անդամներն էին՝ Յարութիւն Ալթիփարմաքեան, Սարգիս Երլանճեան, Հաճի Գույլանճեան, Արթին Գարապէլեան, Տէտէ Վարժապետ Պօյաճեան, Սարգիս Վէզիրեան (Թալասցի), Տիգրան Թէքեան (Կեսարացի):

Այդ ժամանակները Փանոս եկել, հաստատուել էր Թոմարզա եւ զինագործութեան արհեստանոց էր բացած եւ Թոմարզայի երիտասարդութեան՝ զէնքի վարժեցրած: Այնպէս որ, Թոմարզան յեղափոխական բոյն էր դարձած՝ յաճախ պաշտպանութիւն եւ ապաստան տալով՝ դրսից եկած փախստական յեղափոխականներին:

Այս նկատումով՝ Փանոսը եւ Միրիճանը գնում են ընկեր Յովակիմ Տօնիկեանի տունը, իսկ Թորոսն ու Կիւլպէնկը՝ ընկեր Իսկէնտէր Սալպաշեան (Զուտարճեան)ի տունը:

Համիտեան հարիւր հետախոյզ ձիաւորներ՝ գիւղէ գիւղ, մերոնց փնտռելու դուրս եկած լինելով՝ մտնում են Թոմարզա: Հրամանատարը օթեւանում է Ընկեր Մ. Յովհաննէս (Զօրպաճի) Տ. Կիրակոսեանի տունը:

Ձիաւորները սկսում են շրջապատել գիւղի փողոցները, աջ ու ձախ սպառնալիք են կարդում, պահանջում են որ ասեն, իմաց տան

թէ՝ արդեօք տեսե՞լ, լսե՞լ են Չելլոյի ո՞ւր լինելը կամ ո՞ր գիւղը ապաստանիլը: Երբ տեսնում են, որ իրենց թափած սպառնալիքները անհետեւանք են մնում, ձերբակալում են ընկերներ՝ Արթին Հագոբեանին (Ասաքելեան), Յովակիմ եւ Բարսեղ Տօնիկեաններին: Տէտէ Էմմի Սալպաշեանին, Արիկ Տ. Կիրակոսեանին, Արթին Գամալեանին եւ Թալասցի Յակոբ Ճիկէրճեանին: Սրանց բոլորին տանում են, լցում Զօրպաճիի (Ընկեր Մ. Յովհաննէս Տ. Կիրակոսեան) ախոռը եւ շիկացած պայտերով խարանում նրանց ազդրերը, սրունքները, ոտքերի տակը, բազուկները՝ գաղտնիք կորզելու նպատակով: Սակայն բոլորն էլ մնում են անդրդուելի, բերաններից մի խօսք անգամ դուրս չեն տալիս:

Չարչարանքի այդ գործողութիւնները ախոռին մէջ կատարուած ժամանակին՝ հետախոյզ ձիաւորների ուրիշ խմբեր էլ ընկնում են աւանի փողոցները, հաւաքում են հանդիպած մարդերին, մեծ թէ փոքր, եւ բոլորին էլ բերում են Միւտիրի մօտ: Այստեղ էլ սկսւում է դանակոծութիւն, խոշտանգում: — Դարձեալ ո՛չ մի խօսք, ո՛չ մի յայտնութիւն: Բոլորն էլ համբերում, տանում են իրենց վրայ թափուած չարչարանքները:

Այդ միջոցին վրայ է հասնում Մ. Յովհաննէս (Զօրպաճի) Տ. Կիրակոսեանի թոռը՝ Կիւլպէնկը: Ոստիկանները՝ շիկացած երկաթները նրան ցոյց տալով՝ ասում են. «Կիւլպէնկ էֆէնտի, տեսնո՞ւմ ես այս կարմրած երկաթները, որոնցով պիտի այրենք, վառենք բոլորից էլ, մինչեւ որ «քօմիթաճի»ների տեղը չասես...»:

Ընկեր Կիւլպէնկը շուարումի է մատնւում, կասկածում է մի՛ գուցէ չարչարանքին չի դիմանալով նրանք գաղտնիք վեր հանեն եւ բոլոր երկու հարիւր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան ընկերները վտանգուելու հետ միասին՝ ամբողջ գիւղը մոխրակոյտի վերածուի ու մտածում է մի հնարք գտնել՝ դրութիւնից դուրս գալու համար:

Մինչ այդ, հէնց առաջին օրից, ընկեր Կիւլպէնկի հայրը՝ Բարսեղը՝ ամբողջապէս այրել, ոչնչացրել էր կուսակցական բոլոր գիտնական թղթերը եւ իր հօրը՝ Յովհաննէս աղային ապահովացրել էր այդ մասին, ասելով որ «Ամէն ինչ կարգադրուած է, գնացած դրա, մի՛ վախեցիր»: Այսպիսով սրտապնդուած՝ Մ. Յովհաննէս աղան ասում է հազարապետին. «Այստեղ քո փնտռած փախստականներից եւ ո՛չ մէկը կայ, ես պատրաստ եմ կախաղանի եթէ մէկ հատ գտնես»:

Մինչ այս, մինչ այն՝ Յովհաննէս աղան մի կերպ հասկցնում է Բարսեղ աղային, որ «տղաքը գիւղի մէջն են եւ շուտ ազատելու ճարն ու ճամբան գտնեն»: Բարսեղ աղան գնում, գտնում է ընկերներ՝ Սարգիս Տօնիկեանին, Սարգիս Թաղուչեանին եւ Յովհաննէս

Չէքիճեանի տունը, որոնք ախոռի պատը փլցնելով՝ ընկեր Փանոսին եւ ընկեր Միրիճանին դուրս հանում եւ տարբեր փողոցներով տանում ընկեր Թորոսի մօտ:

Այսպիսով ընկերները ազատւում են, ու թաղնում, անցնում են դէպի Հաճըն:

Ոստիկանները նորից խուզարկութեան են դուրս գալիս գիւղը, տեսնում են ընկեր Յովակիմի ախոռի փլած պատը, կասկածի մէջ են ընկնում ու տիրոջը ասում են՝ որ «փախստականները ձեր տանն են եղել եւ դուք փախցրել էք»: Ընկերուհի Մարիամ Տօնիկեանը պատասխանում է. «Մենք չքաւոր մարդիկ ենք, այդ պատը վաղուց էր փլչել եւ մենք չենք կարողացել վերաշինել, մենք ո՛չ քօմիթաճիներ ենք պահել, ո՛չ էլ նրանցից որեւէ տեղեկութիւն ունինք»: Ոստիկանները չեն համոզւում, ձերբակալում են խեղճ կնոջը, բերում են Զօրպաճիի տունը եւ անլուր տանջանքների ենթարկում...օրինակ՝ կատու են ձգում նրա անդրավարտիքին մէջ եւ սկըսում ծեծել, որպէսզի կատուի ճանկռտուքներին կինը չդիմանալով՝ խոստովանի, բայց ի զուր, նա մնում է անդրդուելի եւ չարունակ կրկնում. «Չգիտեմ, չտեսայ»:

Վրայ է հասնում Մ. Յովհաննէս աղան (Զօրպաճի) սկսում է անարգական խօսքեր ուղղել ոստիկաններին պահանջելով՝ որ կա՛մ իրենց փնտռած մարդիկը գտնեն եւ կամ թողնեն, հեռանան, եթէ ոչ՝ ինքը գալիքի մասին պատասխանատուութիւն չի կարող յանձն առնել, որովհետեւ բոլոր գիւղացիք սկսել են գրգռուել:

Հարիւրապետ Թալիպ էֆէնտին ճարահատ՝ արձակում է կալանաւորներին եւ իր ոստիկաններով միասին գնում է Խըլէրէկ եւ այնտեղ էլ իր թունալից ժահրը թափում ընկերուհիներ՝ Մարիամ եւ Մարիճայի վրայ: Սրանց շղթայակապ տանում են մինչեւ Տէրէ-վանք, այնտեղից էլ Դանիէլ վարդապետին առնելով՝ տանում են Կեսարիա, ապա շղթայակապ ուղարկում Կ. Պոլիս, ու այնտեղից էլ՝ Էնկիւրի:

Թորոսը, Կիւլպէնկը, եւայլն, երեք ամիս Հաճնոյ կողմերը մնալուց յետոյ՝ նորից վերադառնում են Թոմարզա՝ ընկերների հետ տեսակցելու համար: Երկու օր հոն մնալուց յետոյ՝ գնում են Տէրէ-վանք, գործունէութեան գծեր ստեղծելու միտումով, բայց յանկարծակի են գալիս՝ Դանիէլ վարդապետի ձերբակալումը եւ աքսորումը լսելով:

Փանոսը եւ Կիւլպէնկը գնում են իրենց անները՝ Թալաս: Զօրայ Օհան Ճիկէրճեանը, որ Փանոսի հօրեղբայրն էր, իր որդու՝ ընկեր Յակոբի՝ Թոմարզայի մէջ կրած տանջանքներից կատաղած՝ գնում է կառավարութեան իմաց է տալիս Թալասցի տեղը: Յի-

սուն ձիաւորներ գալով՝ յանկարծ շրջապատում են Թաղստոցը; փառոսին ձերբակալում եւ շղթայի զարկելով՝ Կեսարիա ուղարկում:

Իսկ Ընկեր Կիւլպէնկը, Աթճի Բաբանղի որդին, երկու օր յետոյ, յանկարծ՝ շրջապատւում է Թուրք ձիաւորներից, տեղի է ունենում սաք կռիւ, Կիւլպէնկի փամփուշտները սպառում են, վիրաւոր ընկնում է: Ձիաւորները տեսնելով որ իրենց ընդդակներին պատասխանող չկայ, կամաց կամաց մօտենում են վիրաւորուած Կիւլպէնկին անմիջապէս ձերբակալում են եւ Էնկիւրի ուղարկում, ուր՝ մի փոքր ժամանակից յետոյ՝ կախաղան է հանւում:

Իսկ Թորոսն ու Միրիճանը գնում են Կէմէրէկ՝ Համբար Էհմալեանի տունը, որպէսզի շրջանի անցուդարձերից մանրամասն տեղեկութիւն ստանան եւ անելիքները գծեն: Սրանք էլ ձերբակալւում են Էհմալեանի մատնութեամբ, տխր տարւում են Սեբաստիա, այս վերադարձում՝ Էնկիւրի եւ այնտեղ էլ կախաղան բարձրացւում:

***

Հոս կը ներկայացնենք իր պատմական եւ հետաքրքրական արժէքին համար հերոս Զելլոյի ձօնուած Տէսթան-դիւցազներգութիւնը, զայն առնելով բառահաւաք եւ ծանօթ գրող Պ. Միհրան Մ. Սէֆէրեանի «*Յուշերու Խորան*»ի Դ-րդ հատորէն: Տէսթանի հեղինակն է Խնէսուցի Աշուղ Առաքել:

Հայ ազատագրական, հայրենասիրական մարտնչումներու մէջ գլխաւոր դեր ունեցող Հնչակեան Կուսակցութեան անուանի հերոսներէն էին նաեւ՝ Կիւրինցի ԹՈՐՈՍ Ծառուկեան (ԶԵԼԼՕ), Թալասցի ԿԻՒԼՊԷՆԿ (Համալեան) Թալասցի ՓԱՆՈՍ (Եաղուպեան), Կեսարացի ՏԻՇԼԷԿ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (Արգումանեան), Թալասցի ՄԻՐԻՃԱՆ (Աբրահամեան-Խանապախեան) եւայլն, (ինչպէս Տէլիքէշիշին Միսակը, Ճանոն, Էվէրէկցի Մամառը եւ ուրիշներ): Ասոնց առաջին հինգը կախաղան բարձրացան 1893 Յուլիս 18ի արշալոյսին, Գաղատիոյ (Էնկիւրիի) մէջ, Թախտա Գալէ *կոչուած հրապարակին վրայ:*

Անոնց զատավարութեան ընթացքին պատմական ճառ մը խօսեցաւ դատարանին մէջ Հնչակեան ծանօթ գործիչ Անտոն Ռշտունին, որը պատմական մնայուն արժէք կը ներկայացնէ:

Զելլօ Հերոսախումբի գործունէութիւնը իր ժամանակին շատ զբաղեցուցած էր Թրքական բնակչութիւնը եւ պատուհասած անոր գլխաւոր գերակատարները: Անոնց շնորհիւ Հայ եւ ոչ Հայ ժողովուրդը՝ կրցած էին ազատ շունչ առնել, որոշ ատեն մը: Ժողովրդական աշուղներ ներբողներ հիւսած էին ԶԵԼԼՕներու այդ քաջագործութեանց շուրջ:

Դիւցազներգութիւնը պիտի տանք Թրքերէն, որպէսզի աւելի հարազատ ըլլայ, որուն պիտի միացնենք Հայերէն Թարգմանութիւնը (ամէն տունի տակ, իմաստի թարգմանութեամբ): Վստահ ենք որ մեր անցեալի արժէքներով շահագրգիռ ընթերցողները մեծ գոհունակութեամբ ոչ միայն պիտի կարդան, այլ նաեւ ոմանք ալ պիտի ջանան երգել զայն, գռեհիկ եւ անիմաստ երգերու տեղ:

ԶԷԼԼՕ ՏԷՍԹԱՆԸ
(ԶԷԼԼՕՅԻ ԴԻՒՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ)

1) Սվազտըր վիլայէթի, Գայսէրի մէրքէզ,
Գորգունտան թիթրէյօր, հէր եէրտէ, հէրքէս,
Թէք Կէօզ Քէօփրիւսինտէ վուրտուն պէշ չէրքէզ,
Քիմսէյէ մէյտանը՝ վէրմէյէն ԶԵԼԼՕ:

(Նահանգն է Սեբաստիան, կեդրոն՝ Կեսարիան,
Վախէդ կը դողդողան, բոլորն ամէն կողմ՝
Թէք Կէօզի կամուրջը, զարկիր հինգ չէրքէզ,
Ոչ ոքին ասպարէզ չի տուող ԶԵԼԼՕ):

2) Գայսէրի գուրպինտէ պիր ճէնկ դուրուլտու,
Էհալի ճէմ օլուպ անիտէ տիրիլտի,
Հիւճիւմ էտէնլէրտէն պիր զապթիյէ վուրուլտու,
Կէօրէնլէր սէյր էթտի, ալ գանը, ԶԵԼԼՕ:

(Կեսարիոյ մօտը՝ կռիւ մ'եղաւ,
Ժողովուրդն ընդհուպ հոն արխայաւ,
Յարձակող զապթիէներէն մէկը վար ինկաւ,
Տեսնողք գիտցին՝ արիւնը, ԶԵԼԼՕ):

3) Էրժիաս տաղընը գանթա՞ր մը տարթար,
Տարթարըմ տիյէնին պէլասը արթար,
Մուհասէրէտէն չըգ, եազայը գուրթար,
Գուրթուլմասան կիտէն՝ զընտանը, ԶԵԼԼՕ:

(Արգէոս լեռը գանթա՞րն կը կշռէ,
Կը կշռեմ ըսողին՝ չարիքն կ'աւելնայ,
Պաշարումէն ել, օձիքդ փրկէ,
Եթէ չի փրկուիս՝ կ'երթաս բանտ, ԶԵԼԼՕ):

4) Իշինի կէօրէնլէր Մէհտի տիյօրլար,
Տարպէնի եիյէնլէր, գարա կիյօրլար,
Ատընը պիլմէյէնլէր Ալի տիյօրլար,
Ալլահըն խըտըրը, սէնսին, հէ՛յ ՋԵԼԼՕ:

(Գործդ տեսնողներ՝ Առաքեալ կ'ըսեն,
Հարուածդ ճաշակողք՝ սեւեր կը հագնին,
Անունդ չի գիտցողք, Ալի եւ կ'ըսեն,
Աստուծոյ սուրբն ես, ո՛վ դուն՝ մեր ՋԵԼԼՕ):

5) Կէզէնկիր Ալինին խամի չիւրիւտի,
Եէնի Միհր Ալինըն խամի պիւրիւտի,
Հալէպտէն, Այնթապտէն աթըլ եէօրիւտիւ,
Վէրմէտին ֆիմսէյէ մէյտանը ՋԵԼԼՕ:

(Թափառող Ալիին անունն չքացաւ,
Նոր Միհր Ալիին անունն սկսաւ,
Հալէպէն, Այնթապէն, ձիաւորք եկան,
Ասպարէզ չտուիր անոնց, դուն՝ ՋԵԼԼՕ):

6) Պաշլարը Կիւրիւնլիւ Ծառուկեան Թորոս,
Թորոսուն վէքիլի Թալասլը Փանոս,
Գայսէրլի Տիշլէֆ գոչաֆ Յովհաննէս,
Սայմատընըզ չըգան փէրմանը, ՋԵԼԼՕ:

(Գլուխնին Կիւրինցի Ծառուկեան Թորոս,
Թորոսին փոխանորդն է Թալասցի Փանոս,
Կեսարացի Տիշլէք արի Յովհաննէս,
Հրովարտակն աննկատ՝ ըրիք, դո՛ւք՝ ՋԵԼԼՕ):

7) Պիր պազարըն պուրատա, պիրտէ նիրէտէ,
Բէվրաարզ կէզիյօր, տաղտա-տէրէտէ,
Աւետիֆ տէրէսինտէ, մուհասէրէտէ,
Գալմատըն՝ չըգտըն, եըլտըրըմ ՋԵԼԼՕ:

(Կը նայիս հոս է, մէյ մըն ալ ո՞ւր է,
Կը շրջի անվախ լեռներն ու ձորը,
Աւետիք ձորի պաշարումին մէջ՝
Չի մնացիր, ելա՛ր, շանթարձակ ՋԵԼԼՕ):

8) Մէյտանտա չըգարսա, գոչ կիպի եէօրիւր,
Տիւրպինլի մարթինլէ հէր եանը կէօրիւր,
Վար եէմէզտէն ալըր՝ եօգսուլա վէրիր,
Խըրսըզ տէյիլսին, բէսուլսուն՝ ՋԵԼԼՕ:

(Ասպարէզ երբ ելլէ՝ գերթ խոյ կը շրջի,
Դիտակեայ զէնքով իր շուրջն կը տեսնէ,
Ունեւոր չտուողէն առած՝ չքաւորին կուտաս,
Գող մը չես դուն, այլ՝ Փրկիչ ես՝ ՋԵԼԼՕ):

9) Ջելլօ տէտիքլէրի՝ եվլիա եըլան,
Գանըը խանչէր իլէ խայըրնը վուրան,
Մէթալիկ եէրինէ ալթուն տաղըտան,
Թանրըընըն ասլանը՝ սէնսին, մէրտ ՋԵԼԼՕ:

(Ջելլօ կոչուողը թռչող վիշապ մ'է,
Արիւնոտ դաշոյնով չարը զգետնող,
Մէթալիկի տեղ ոսկիներ բաժնող՝
Աստուծոյ առիւծը դուն ես, քա՛ջ ՋԵԼԼՕ):

10) Դատտէրտէն տարպէլէնէն՝ եանըմա կէլսին,
Էյլիֆլէ տամարըմտան՝ գանըմը էմսին,
Ճիւպպէսի էսկիյէնլէր եանըմա կէլսին,
Լիրանըն, չուխանըն խարմանը՝ ՋԵԼԼՕ:

(Ջարէն հարուածուողք՝ թող իմ քովս գան
Քաղցրութեամբ երակէս արիւնս ծծեն,
Վերարկուն հինցողք՝ իմ քովս թող գան,
Ոսկիին, կերպասին հաւաք-կալ՝ ՋԵԼԼՕ):

11) Թավլուսուն եօլունտա ֆէստիյին սաչլար,
Սաչը ֆէսիլէնլէր, փիզանա պաշլար,
Անլէրին տէօքտիւյիւ ալ գանըը եաշլար,
Վինտանըն թիթրէթտի, գահրիման ՋԵԼԼՕ:

(Թավլուսունի ճամբան կարած մազերուդ՝
Տէր աղջկանցուն՝ ողբերգն ու կոծեր,
Եւ անոնց թափած ալի արցունքներ՝
Խիղճդ սարսեցին, դիւցազուն ՋԵԼԼՕ):

12) Գըզլար ալթուն թագմազ օլտու պաշընա,
Խըմի շանըն ճէթիշտի Զինու Մաչինէ,
Ղազէթալար կիթտի, Մոսկոֆ էչինէ,
Թիթրէթտին Թուրքիայը, ճիհանկիր ԶԵԼԼՕ:

*(Աղջկունք դլուխնին՝ ոսկեզարդն ձղեցին,
Համբաւը հասաւ մինչեւ Զինու–Մաչին,
Թերթերը գացին երկիրն Մոսկոֆին,
Սարսռացուցիր Թուրքիան, Ռազմիկ դո՛ւն ԶԵԼԼՕ):*

13) Կիւմիւշլիւ հէյպէյի բէրքիյէ ասար,
Ղատտար բօստաքըներըն՝ խօլունու քէստի,
Արսլան Կիւլպէնկ իլէ՝ Եօզկատը պասար,
Օրտատա, մէյտանտա փարլայան ԶԵԼԼՕ:

*(Արծաթեայ խուրջինը առած իր թամբին՝
Բանակայութեան բաստան գրաւեց,
Առիւծ Կիւլպէնկով Եօզկաթը զարկաւ,
Հոն ալ հրապարակաւ՝ փայլեցաւ ԶԵԼԼՕ):*

14) Զէլլօ սիրէր ալմըշ՝ էյէր գաշընը,
Աթտըղը գուրշունլար կիթմէզ պօշունա,
Սվազ Վալիսի տիւշմիւշ փէշինէ,
Գալտըրմըշ իւնիւնիւ՝ կէտիյօր ԶԵԼԼՕ:

*(Զելլօն պատնէշուած է իր թամբին ետեւ,
Նետած իր գնդակն՝ պարապի չերթար,
Սեբաստիոյ կուսակալը ետեւն է ինկած՝
Բարձրացած հռչակով՝ կը քալէ ԶԵԼԼՕ):*

15) Շահրըզ քէօփրիւսիւնիւ եէլ կիպի կէչէր,
Գուզու եէր եայլաները սույունու իչէր,
Տիւրպինլի մարթինլէ սէյր էյլէր, պիչէր...
Ֆուզարա քէօյլիւնին սահիպի ԶԵԼԼՕ:

*(Շահրըզի կամուրջը հովի պէս կ'անցնի,
Գառնուկը կերած՝ սառ ջուրն կը խմէ,
Հեռատես զէնքով՝ դիտած կը քալէ...
Աղքատ գիւղացոց՝ տէր ես դուն, ԶԵԼԼՕ):*

16) Կիւմիւշտէն ճէզվէսի գայնար օճագտա,
Մարթին վէ բալա փարլար գունագտա,
Թէքիր եայլաարնըն սարը սընագտա՝
Կինէ արգուլատըն այրանը, ԶԵԼԼՕ:

*(Արծաթեայ սրճամանն կ'եռայ օճախին,
Մարթին եւ թուրը՝ կը փայլի կուշտին,
Թէքիր ամառանոցին պաղորակ թանը,
Տաք արեւին տակ՝ բաղձացիր, ԶԵԼԼՕ):*

17) Զայտանը գայնաքտըն, իչէմէզ օլտուն,
Տէրին տէրէյի կէչէմէզ օլտուն,
Մուխպիրին քիմ իտի սէչէմէզ օլտուն,
— Միլլէթէ գուրպան օլանան, ԶԵԼԼՕ:

*(Եաւցող թէյամանէն՝ չկրցաք ըմպել,
Խոր ձորը կորեւով չկրցաք անցնիլ,
Ձեր լրտեսն ո՞վ էր, չկրցաք ճշդել,
— Զո՜հ պիտի դառնաք Հայութեան, ԶԵԼԼՕ):*

18) Եիւնէ տաղտան էնտիյինի կէօրտիւլէր,
Շու կէյէնլէր Թորոս–Կիւլպէնկ տէտիլէր,
Գըր աթընը չօգ կէրիտէն պիլտիլէր...
Գահր օլսուն ճանիլէր, եաշասըն ԶԵԼԼՕ:

*(Բարձր լեռնէն վար՝ իջնելը տեսան,
Այս եկողներ Թորոս Կիւլպէնկ է ըսին,
Ճերմակ նժոյգը շատ հեռուէն հասկցան...
Անկցին ոճրագուք, կեցցէ ԴՈ՛ՒՔ, ԶԵԼԼՕ):*

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Զելլոյի խմբի ընկնելուց յետոյ էլ՝ յեղափոխական շարժումները դադար չառան, հիների տեղ՝ նորերն էլ սկսան երեւան գալ: Այս անգամ, Մարտ ամսին, 1894ին, շարժման գլուխ անցան ընկերներ՝ Շահինեան, Մինաս Պետրոսեան (Ասուպ), Պօղոս Էֆէնտի եւայլն: Սրանց խմբապետն է լինում՝ Գուրունպըշլացի նշանաւոր Յովհաննէս աղան:

Այս խումբը, առաջին անգամ, կռուի է բռնւում Թալասի եւ Կեսարիոյ մէջտեղը, 60–70 ձիաւոր ոստիկանների հետ: Երկարատեւ, տաք կռուից յետոյ, 10 ոստիկաններ սպաննւում են եւ խում-

րը, ազատ, անցնում, գնում է։ Ապահով ապաստան գտնելու համար՝ խումբը երկուսի է բաժանում։ Շահինեանը եւ Պօղոս Էֆէնտին, այգիների միջից դուրս գալուց յետոյ, հանդիպում են Թոմարզացի Յովակիմ Ծերուկեանին եւ Սահակ Ալէքսանեանին (Զախիկ)։ Այս երկու անձերը երդումով հաստատում են, որ իրենք վստահելի մարդիկ են եւ առաջարկում են ընկերներին իրենց մօտ գալ Թոմարզա, քանի որ այնտեղ ապահով կայան կարող են ունենալ՝ առանց որեւէ կասկածի։ Շահինեանը եւ Պօղոս Էֆէնտին հաւատում են նրանց երդումին եւ հաւաստիացումներին, ուստի, միասին, ճանապարհ են ընկնում դէպի Թոմարզա։ Երբ հասնում են գիւղի ծայրը, Տաճկաց գերեզմանոցին մօտերը, Յովակիմ Ծերուկեանը եւ Սահակ Ալէքսանեանը ուզում են թողնել ընկերներին եւ հեռանալ։ Այդ ժամանակ վրայ են հասնում ընկերներ՝ Անանիկ Մատաղճեան եւ Յովհաննէս Թադուշեան։ Եղելութիւնը պարզւում է, ընկեր Անանիկ Մատաղճեան չուզելով հասկանալ թէ՝ ինչն էլ ընկեր է, եւ գիտնալով որ ընկերներին բերողները հացկատակ մարդիկ են եւ պարզապէս մարդորսութիւն են կատարել, նրանց ասում է, որ ինչպէս բերել են, այնպէս էլ իրենք պահեն, ապաստան տան։ Բայց ո՛չ — հացկատակները ուզում են, բայց առաջ հեռանալ, որպէսզի իրենց սեւ մատնութիւնը կատարեն։ Այդ միջոցին վրայ է հասնում եւ ընկեր Յարութիւն Գույումճեանը, խնդիրը պարզւում է, հարկ է լինում մի ելք գտնել։ Ընկեր Յարութիւն Գույումճեանը ձիերը տանում է իր ախոռը, իսկ ընկեր Շահինեանին եւ ընկեր Բարսեղ Տօնիկեանին իր տունը, ընկեր Անանիկ Մատաղճեանի հետ միասին։ Հացկատակ Յովակիմ Ծերուկեանը եւ Սահակ Ալէքսանեանը՝ հայի բաժանուած գիւղ մտած՝ մի կտոր հաց ճարելու գիտումով, անմիջապէս գնում են Թուրք Միւտիւրի մօտ եւ նրան ամէն ինչ տեղն ու տեղը, պատմում, մատնում։ Միւտիւրը հեռագրով եղելութիւնը հաղորդում է Իւլէրէկլի գայմագամին։ Թոմարզա են թափւում 60 ձիաւոր ոստիկաններ, սկսւում է խուզարկութիւն, հարցաքննութիւն։ Մատնիչները՝ Յովակիմ Ծերուկեանը եւ Սահակ Ալէքսանեանը հանգամանօրէն պատմում են թէ՝ ինչպէս փախստականները կոմիտաճիները իրենց հանդիպեցան, ինչպէս բերեցին եւ ո՞ւր, ո՞րոնց յանձնեցին, բացի դրանից՝ մատնիչները տալիս են ուրիշ, 100 Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեանների անունները, ապա ստորագրում են իրենց բերած ամբաստանագրի եւ ցուցումների տակ, որովհետեւ նախապէս կրծօններ ապահոված էին։ Հարիւրապետը գալիս է Մ. Յովհաննէս աղայի տունը, — որ աւանի մեծն էր եւ հանրածանօթ անձ — եւ պահանջում է ընկերներ՝ Անանիկ Մատաղճեանին եւ Յարութիւն Գույումճեանին։ Սկսւում է հարցաքննութիւնը մատնիչ-

ների ներկայութեան։ Մատնիչները սուտ, պնդում են, որ այս երկու մարդոց յանձնեցինք ապստամբներին եւ սրանք էլ՝ մի առանձին հպարտութեամբ եւ գուրգուրանքով՝ տան, տարան։ Ընկերները ժխտում են մատնիչների ասածները։ Ապա, հարիւրապետը բոլորին հաւաքելով՝ տանում է կառավարչատուն, սկսւում է գանակոծութիւն, տանջանք, չարչարանք, այդ վիճակին են ենթարկւում, նաեւ 80 ուրիշ ընկերներ։ Միւտիւրը առաջարկում է, որ բոլոր ներկաները ստորագրեն ամբաստանագրի տակը, բայց բոլոր ընկերները երեւան են բերում անընկճելի կամք՝ հակառակ իրենց կրած խոշտանգումներին։ Մինչ այդ՝ մատնիչները կողմնակի տեղեկութիւններ են յաջողում ձեռք բերել եւ նրանց տուած նոր ցուցումների հետեւանքով՝ հարիւրապետը իր ոստիկանական բոլոր ուժը հետն առնելով՝ գնում, պաշարում է ընկեր Յարութիւն Գույումճեանի տունը, ձիերը քաշում, դուրս հանում։ Ապա, նոյն ուժով, գնում է դէպի ընկեր Տօնիկեանի տունը։ Երբ տեսնում է որ ընկեր Յովակիմ Տօնիկեանը դրան առաջը պահակ է կեցած, կատաղում է, ներս մտնելով՝ խուզարկութեան է սկսում, բայց եւ ո՛չ մէկին է կարողանում գտնել, որովհետեւ, ընկեր Անանիկ Մատաղճեանին նախապէս լուր տրուած լինելով՝ պահուած ընկերներին իջեցրել էին ջրամբարը։ Բայց մատնիչների տուած տեղեկութիւնների հետեւանքով՝ ընկերներ Շահինեանին եւ Պօղոս Էֆէնտուն գտնում են ջրամբարի մէջ, դուրս հանում եւ բանտ տանում։ Բոլոր ձերբակալուածներին, մանաւանդ՝ ընկերներ Անանիկին եւ Բարսեղ Տօնիկեանին, սոսկալի տանջանքների են ենթարկում ու խարանում, գամքաշ գործիքներով մեխերնին բղիկ բղիկ դուրս քաշում, եւայլն, եւայլն։ Ապա բոլորին ձիերի վրայ կապկպելով տանում, տանում են Իվլէրէկ։ Բանտարկեալներից մի քանիսին ազատ է արձակում Իվլէրէկի գայմագամը, իսկ մնացածներին, ընկերներ Շահինեանի եւ Պօղոս Էֆէնտու հետ միասին, ուղարկւում է Կեսարիայի բանտը։

Կեսարիոյ բանտի մէջն էին նաեւ ընկերներ Մինաս Պետրոսեան, Կէմէրէկցի Կարապետ Էֆէնտի՝ իրենց բոլոր գործակիցներով, — եւ Խմբապետ Յովհաննէս աղան։

Թոմարզացի ընկերներ՝ Զաքարիա Սոլպաչեան, Յարութիւն Գույումճեան, Անանիկ Մատաղճեան, Արթին Պէնտէրեան, Յովակիմ Տօնիկեան, Բարսեղ Տօնիկեան, Գրիգոր աղա Աղպաչեան, Սիմոն Մղտոյեան, — սրանք բոլորը 9 ամիս չարունակ, բանտ մնացին եւ ազատ արձակուեցան Պապը Ալիի ՑՈՅՑԻՑ յետոյ, Մայիս 1ի ծրագրի առթիւ տեղի ունեցած ընդհանուր ներումի հետեւանքով։

«ՑԱՅՑԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ»ՆԵՐԸ ԹՈՄԱՐԶԱՅՈՒՄ .—Ինչպէս Փո-

քեր Սասնոյ ամէն կողմերը, նմանապէս Թոմարզայի մէջ էլ՝ պատերին փակցուեցան յայտարարութիւնները՝ այնպէս գաղտնի, որ ոչ ոք իմացաւ բացի փակցնողներից եւ Մասնաճիւղի վարչութեան անդամներից:

Կառավարութիւնը՝ արդէն ամէն տեղերի հայերու վրայ՝ սկսել էր կասկածանքով նայել եւ խուզարկութիւնների ձեռնարկել:

Խուզարկութեան եկան ե՛ւ Թոմարզայի ե՛ւ Էվէրէկի գայմագամը, որ շրջակայ գիւղերից շատ ազդեցիկ Թուրք էր եւ 60ի չափ ոստիկաններ հետն առնելով՝ տուն մտաւ: Թէեւ տուն չկար՝ որ շատ ու քիչ զէնք ու ռազմամթերք չունենայ, այնու ամենայնիւ երկարատեւ խուզարկութիւնները ո՛չ մի հետեւանքի հասցրեց, որեւէ հետք գտնել չկարողացան, շնորհիւ Թոմարզացիներու զգուշաւորութեան եւ միաբանութեան:

ԹՈՄԱՐԶԱՆ 1895*ԻՆ*.— *Ընդհանուր ջարդերի այդ օրերին՝ Կ. Պոլսից աքսորուեցան եւ Թոմարզա ուղարկուեցան բոլոր պանդուխտ Թոմարզացիները, որոնք իրենց տեղական, յեղափոխական շարքերը ե՛ւս աւելի ստուարացրին:*

Այս ժամանակ՝ Մասնաճիւղի Վարչութեան անդամներն էին՝ ընկերներ Անդէաս Երեմեան (Ատենապետ) Յակոբ Երլանճեան (Ատենադպիր), Կարապետ Սալպաշեան (գանձապահ), Հաճի Մ. Սահակեան, Սահակ Կէգիրեան, Յովհաննէս Բարսեղեան: Կուսակցական գործերը յառաջ էին տարւում՝ խմբապետական սիստէմով: Կային 67 *խումբեր: Առանձին մասնաճիւղեր էին հաստատուել՝ Սէօյկիւթլիւ, Տաշխան, Եէնիճէ շրջակայ գիւղերի մէջ:*

Սուլթանական հրամանի համաձայն՝ առաջին անգամ, 1895 *Թուի, Նոյեմբերի* 10*ին, սկսեցին զարկել, կոտորել Կեսարիան: Հարկաւ, այդ կոտորածից չպիտի ուշէին այստ Թողնել՝ երեսուն երկու Թուրք գիւղերով շրջապատուած Թոմարզան, որի կործանման համար՝ շա՛տ տարիներ առաջ, ո՛րքան աշխատել էին կառավարական իշխանութիւնները:*

Շրջակայ գիւղերից՝ Թուրք խուժանը յաղթերգերով Թափւում է՝ Թոմարզան զարկելու, կողոպտելու: Բայց Թոմարզացին պատրաստ էր: Տեղի է ունենում գիւղական ընդհանուր խորհրդակցական ժողով, որոշւում է ինքնապաշտպանութիւն: *Ժողովրդին առաջնորդող, աչքի ընկնող ուժերն են լինում, գլխաւորաբար, Մահտեսի Յովհաննէս աղա (Զօրպաճի), Տ. Կիրակոսեան եւ Կարապետ Վարդապետ Շահինեան (Կէմէրէկցի): Զէնքի են կանչւում գիւղի բոլոր երիտասարդները, նոյնիսկ ծերունիներն ու պատանիները: Խումբեր կազմելու եւ կառավարելու գործը յանձնւում է՝ ընկեր-*

ներ՝ Արթին Հազարեանին (Առաքելեան), Յովակիմ Տօնիկեանին, Յովսէփ Վահրամեանին, Բարսեղ եւ Արիկ Տ. Կիրակոսեաններին, Տէտէ էմմի Սալպաշեանին եւ մի քանի ուրիշներին:

Խուժանը՝ հազարի հասնող բազմութեամբ՝ մօտենում է գիւղին, բայց տա բայց սպասւում է յարձակման: Գիւղի Թուրք միտիւրը անգործ չէ, նա գրգռութիւններ է յառաջացնում, գաղտնի յորդորներ է կարդում խուժանին՝ միահամուռ յարձակուելու: Բայց խուժանը տատանւում է, չի համարձակւում... որովհետեւ, իր առաջն է տեսնում գիւղացիների ստուարաթիւ խմբեր: Խուժանը մի քանի շաբաթ շարունակ, Թոմարզան շրջապատուած պահեց միշտ ակնկալելով յարմար բաղէի, բայց այդ բաղէն չեկաւ՝ շնորհիւ Թոմարզացիներու արթնութեան եւ կանխապատրաստութեան: Համոզուելով՝ որ սաստիկ ընդդիմադրութեան պիտի բախին եւ իրենք է՝ որ աւելի պիտի կոտորուին, խուժանը վերադարձաւ կոտորելու՝ «Փոքր Զէյթուն» (Քիւչիւկ Զէյթուն) մակդիրը տալով Թոմարզային: Խուժանը դեռ չէր մոռացած, մտքի մէջ ունէր 1860*ը: Այդ Թուականին շրջակայ* աշիրէթները *մի քանի անգամ յարձակուել, փորձել էին Թոմարզան կործանել, բայց Թոմարզացիների զէնքի համն առնելով՝ փախել, իրենց տեղերն էին վերադարձել:*

Կոտորածի այդ Թուականին՝ Թոմարզացիները մենակ իրենց չէ, որ օգնեցին, այլ՝ նրանք օգնութեան հասան ե՛ւ շրջակայ հայ գիւղերին: — Թուրք խուժանը երբ յարձակուել, պաշարել էր Սէօկիւթլու(*) *լուրը հասաւ Թոմարզա: Թոմարզայի շատ կորիճ երիտասարդներ, առաջնորդութեամբ Մ. Յակոբ Տ. Կիրակոսեանի, Ղազար (Կիւչիւկ) Գալաճեանի, Յովհաննէս Սալպաշեանի, Բարսեղ Վարդապետ Թորոսեանի (Նարլը Ղարապաշ), հռչակաւոր Սար-*

(*) Ընկեր Սապահի բեղուն գրչի արդիւնք «ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ»ուն այս հատորին մէջ Սէօկիւթլուի մասին մէջ կարգ մը տեղեկութիւններ կը նշենք իբրեւ տեղացի եւ իրազեկ:

Ա.— Սէօկիւթլուի վրայ յարձակումը եւ պաշարումը եղած է առաջին անգամ 1876 թուականին, եւ ոչ թէ 1869ին:

Բ.— Հռչակաւոր երկու վարդապետներու անունները այդ դէպքին կապելը ճիշդ չէ, քանի որ անոնք այդ թուականէն առաջ վախճանած էին:

Գ.— Սէօկիւթլուն պաշարողները եղած են Գօզանօղլուի արբանեակները, այն ատեն հոն հազիւ 25 տուն բնակչութիւն կար: Հայերու յաղթութենէն յետոյ Ալան Հասանը բարեկամ եղած է Հայոց, մանաւորապէս Տէր Կարապետ Քահանայի հետ, նոյնիսկ կ'ըսուէր որ քրիստոնեայ դարձած է գաղտնապէս:

գիս Վարդապետ Տէյի Սէյխանի, Մ. Յովհաննէս Տ. Կիրակոսեանի, — գնացել են եւ երեք օր կռիւ մղելուց յետոյ՝ յաղթել, փախցրել են խուժանին եւ գիւղի հայ ազգաբնակչութիւնը վերահաս կոտորածից ազատել:

ԹՈՄԱՐԶԱՆ 1895-Ի ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ.— Թուրք խուժանը, նորից, շարժման մէջ է ամբողջ Կեսարիայի շրջանում: Էվէրէկի շատ հայ տներ աւարի էին տրուել եւ կոտորածի ենթարկուել: Կարգը եկել էր Թոմարզային: Յանկարծակիի բերելով՝ խուժանը յարձակուել, յափշտակել, տարել էր գիւղի շրջակաները արածող ոչխարներն ու անասունները: Մասնաճիւղի վարչութիւնը ժողովի է կանչում գիւղի զէնք բռնող երիտասարդութիւնը եւ սկսում է ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւն: Խուժանը մի քանի անգամ փորձ է անում ներս մտնելու: Բայց մի քանի կորուստներ տալով՝ քաշւում, իր մտադրութիւնից յետ է կենում սպասողական դիրք բռնելով:

Թոմարզայի հազար տնուոր հայ ազգաբնակչութեան մէջ՝ հագիւ թէ երեսուն տուն տաճիկ կար: Միւտիւրը, որ արիւնխում մի թուրք էր, գրգռում է գիւղի խոճային՝ նամակ գրել Էվէրէկի գայմագամին, ասելով որ՝ Հայերը Թուրքերին քշեցին, լցրին մզկիթի մէջ, բոլորին կոտորեցին, եւ հիմա էլ՝ պատրաստւում են արշաւելու շրջակայ գիւղերի վրայ, ուստի հարկ է շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել:

Գայմագամը այդ ամբաստանագիրն առնելով՝ բաղէպէս հեռագրում, իմաց է տալիս Կեսարիոյ Միւթէսարրըֆին, որ 800 ձիաւոր է ճամբայ հանում, 400ը Էվէրէկ եւ 400ը Թոմարզա զարկելու հը-

Դ.— 1896ի դէպքին ժամանակ Սէօկիւթլուի պաշտպանութիւնը Թոմարզայի երիտասարդութեան վերագրելը ճիշդ չէ, Թուրք իպրահիմի եւ Թոմարզացի Հանի Օհաննէս Կիրակոսեանի զօրաւոր ազդեցութեան տակ տեղւոյն միւտիւրը ոստիկաններով եկած ազատած է Սէօկիւթլուն: Հերոս Արթին Կարօ եւս իր բաժինը ունեցած է այդ պաշտպանութեան մէջ:

Ե.— 1908-9 սահմանադրութեան ատեն Թուրքը փորձեց Սէօկիւթլուն եւս Ատանայի բաղդակից դարձնել, սակայն Հնչակեան զինուած երիտասարդութիւնը ցուցուց իր ուժը, այնպէս որ Թուրք հորդաները գիւղին մօտենալու փորձ իսկ չկրցին ընել: Հնչակեան այդ ուժի ղեկավարութեան մեծ մասը բարեբաղդաբար այսօր ողջ է, կ'ապրի զանազան երկիրներու մէջ:

Պէյրութ — ՍԱՐԳԻՍ Յ. ՃԻԽԱՆԵԱՆ

րամանով: Այդ ժամանակ, արդէն, Թոմարզայի մէջ, վաթսուն զինուոր կար՝ գիւղը պաշտպանելու պատրուակով:

Նոյեմբեր 20ին, 1896 թուին, Կեսարիայից եկող 400 ձիաւորները մտնում են գիւղին: Թոմարզացիները չգիտնալով եկողների իրական նպատակը, կարծելով թէ՝ գիւղի պաշտպանութեան համար են գալիս, — հայ ազգաբնակչութիւնը՝ Թուրքերի հետ միասին, դիմաւորելու են դուրս գալիս...: Եկող զինուորների հրամանատարը, բարեբախտաբար, բարեսիրտ Ալպանացիին մէկն էր, որ առաջուց, մի քանի անգամ, այցելել էր Թոմարզա, եւ մտերմաւոր բարեկամական յարաբերութիւն հաստատել՝ Մ. Յովհաննէս աղայի հետ: Գիւղից երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ, հրամանատարը ցրւում է զինուորներին, որսորդների ձեւով, եւ ի հարկին կրակ բանալու հրաման տալով՝ ինքը մենակ առաջ է անցնում, գիւղը քննութիւն կատարելու, որովհետեւ, համոզուած էր ինքը՝ Թոմարզացիների խաղաղասէրի տրամադրութեան վրայ:

Հրամանատարը երբ տեսնում է, որ Թուրք եւ հայ ազգաբնակչութիւնները, միասին իրենց դիմաւորելու են դուրս եկել, մընում է ապշած: Եւ հէնց այդ րոպէին, եկող զինուորների փողահարը յարձակման փող է հնչեցնում, այդպիսով իմաց տալով՝ արդէն գիւղի մէջ գտնուած զինուորներին, որ իրենք էլ պատրաստ գտնուին ներսից զարկելու: Համբարձում Եօզուրաճեանը, որ հասկանում էր փողահարութեան նշանակութիւնը, ասում է խռնուած ժողովրդին.— «Եղբայրնե՛ր, մենք այստեղ եկած ենք՝ ոչ թէ ազատարար մի զօրագնդի դիմաւորելու, այլ մեր տները քանդել, մեզ ջարդել ուղղներին ճամբայ բանալու, որպէսզի, ոչխարի պէս մեզ մորթեն եւ մեր ունեցած չունեցածը կողոպտեն»: Մ. Յովհաննէս աղան տեսնելով ժողովրդի անօրինակ իրարանցումը, մօտենում է եկող հազարապետին, իրենց դրութիւնը բացատրում եւ իր օգնութիւնը խնդրում՝ վերահաս աղէտի առաջն առնելու համար: Հազարապետը, անմիջապէս, վազում գնում է փողահարի մօտ եւ հրամայում՝ որ փողը հնչեցնի այն հասկացողութեամբ թէ՝ բան չանեն, այլ՝ որսորդի հրահանգով զարկելու եկող զինուորները միատեղ հաւաքուին, որովհետեւ, Թոմարզացիների վրայ եղած ամբաստանութիւնը բացարձակ, անհիմն զրպարտութիւն է՝ իր կատարած քննութեանց համեմատ, ուստի այլեւս զարկելու հրաման չկայ: Այդպէս էլ լինում է: Բոլոր զինուորները հաւաքւում են, Մ. Յովհաննէսը նրանց բոլորին ցրւում է տները՝ կերակրուելու համար: Տիրող հանդարտութիւնը եւ երկու ազգաբնակչութիւնների հաշտարար բընաւորութիւնը տեսնելով՝ զինուորները յետ են դառնում Կեսարիա:

Այս անցքն էլ այսպէս կատարուեց: Ու ժողովուրդը նորից անձնատուր եղաւ իր խաղաղ, շինարար աշխատանքին:

Որքան որ Թոմարզան ազատուեց այդ վերահաս աղէտից, բայց վտանգը սպառնալից հանգամանք առաւ շրջակայ հայ գիւղերի համար: Խուժանը հանգիստ չի ուզում մնալ, իր կողոպտելու ախորժակին յանկանում է յագուրդ տալ, ուստի 1500 հոգի յարձակւում, պաշարում են մօտակայ Սէօկիւթլու հայ գիւղը՝ կոտորելու եւ թալանելու նպատակով: Նեղն ընկած Սէօկիւթլիւցիներից մէկը՝ գիշերանց, մի կերպ յաջողում է պաշարողների օղակից դուրս գալով՝ Թոմարզա հասնել ու իրենց սպառնալից վիճակը հասկացնել: Ալեւոր Մ. Յովհաննէս, իր հետ տանելով բազմաթիւ Թոմարզացի երիտասարդներ, օգնութեան է հասնում եւ թեթեւ հրացանաձգութիւնից յետոյ՝ յաջողում է խուժանին ցրուել, ու այդպիսով՝ ազատւում են Սէօկիւթլիւ, Տաչխան, Եէնիճէ եւ Կէօմէտի հայ գիւղերը:

ԹՈՄԱՐԶԱՆ 1908ԻՆ.— Միթհատեան կեղծ «սահմանադրութեան» առաջին տարին է: Հայ եւ Թուրք ողջագուրւում են, եղբայրական փոխադարձ խոստումներ շռայլելով: Զմիւռնիայի բանտից ազատ արձակուելով՝ Թոմարզա են գալիս ընկերներ Խաչեր Ղուկասեան, Տէտէ Պօյաճեան եւ Սամուէլ Սամուէլեան: Տիրում է ընդհանուր, արտաքին խաղաղաւէտութիւն, կազմւում է հսկայ Թափոր, դրօշակակիրն է լինում՝ նոյնինքն ընկեր Տէտէ Պօյաճեան: Թափորը պտտում եւ անցնում է բոլոր գլխաւոր փողոցների միջով՝ ժողովրդական ծափահարութիւնների տակ: Կարմիր կտաւի վրայ նկարուած Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան դրօշ — գլխաւորը անօրինակ ոգեւորութիւն է յառաջացնում:

Ժողովուրդը պահ մը սկսում է շունչ քաշել եւ իր առօրեայ գործերով պարապել՝ լաւ օրերի յոյսով:

1909ին Փետրուարի մէջ, Թոմարզա է գալիս՝ շրջանի գործիչ՝ ընկեր Արամ Ոստանիկը: Նա մի քանի բանախօսութիւններ է տալիս վանքի բակում, վեր հանում Իթթիհատի հետապնդած քաղաքականութեան յաբերն ու խաղերը, յորդորում ժողովականներին կազմակերպուել եւ աչալրջութիւնը ձեռքից բաց չթողնել: Բացատրում է նաեւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քաղաքական եւ տնտեսական ծրագիրը, պարզաբանում Հակաիթթիհատական մեր դիրքի շարժառիթներն ու հիմունքները: Մի կիրակի, համակրական ժողով է սարքւում ընկեր Կարապետ Վարդապետ Հազարլեանի սենեակը, այնտեղ 100 հոգի մէկանց անդամագրւում են մեր կուսակցութեան: Ընկերների ամբողջ թիւը հասնում է 400ի: Այդ ժամանակ մասնաճիւղի վարչութեան անդամներն էին՝ ընկեր-

ներ՝ Կարապետ Երկանեան, Թորոս Ալթըփարմաքեան, Կարապետ Վարդապետ Հազարլեան, Կարապետ Սալպաշեան եւ Յովհաննէս Բարաղամեան:

Գիւղի մշակութական գործին զարկ եւ ընդլայնում տալու մտքով՝ Մասնաճիւղի վարչութիւնը Ակումբ է բաց անում ընկեր Յարութիւն Գայսէրլեանի տանը: Կազմւում է նաեւ բաւականին ճոխ մի ընթերցարան-գրադարան: Ակումբը դառնում է մշակութական մի վայր: Ամէն կիրակի եւ տօն օրերին՝ ժողովրդական հաւաքոյթներ են տեղի ունենում, տրւում են դասախօսութիւններ եւ փոքրիկ ներկայացումներ: Գիւղը զգալի կերպով յառաջդիմում է:

«Սահմանադրական» այդ շրջանին, Թոմարզայի մասնաճիւղի վարչութեան միջոցով, մասնաճիւղեր են կազմւում Սէօկիւթլու գիւղում, 64 ընկերներով: Սէօկիւթլուի մասնաճիւղի վարչութեան անդամներն են լինում՝ ընկերներ՝ Սարգիս Պաճաքճըլըչեան, Սերովբէ Բամադեան եւ Գրիգոր Սալպաշեան:

Կազմւում է մասնաճիւղ եւ Եէնիճէում, 50 ընկերներով: Վարչութեան անդամներն են ընտրւում՝ ընկերներ Հայրապետ Մզգսեան, Վահան Վարժապետ Տէր Գալուստեան, Պօղոս Եահնեան եւ Կարապետ Թախթախեան:

Տաչխան գիւղի մասնաճիւղը բաղկանում է 40 ընկերներից: Վարչութեան անդամներն են լինում՝ ընկերներ՝ Զարդակ Երեմեան, Մինաս Վարժապետ եւ Տէր Արիկ Մզգսեան:

Ճիւճիւնի մասնաճիւղը բաղկանում է 70 անդամներից, դըպրոցը վարող ուսուցիչները Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան ընկերներն են լինում: Վարչութեան անդամներն են եղել՝ ընկերներ՝ Բերովբէ Էֆէնտի, Յակոբ Էֆէնտի եւ Կէչիճեան Աւագ ագա:

Բոլոր մասնաճիւղերը հակաիթթիհատական քաղաքականութիւն են վարում եւ մի վառարան դառնում՝ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան գաղափարաբանութեան:

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՕՐԵՐԻՆ.— Ատանայի կոտորածի ժամանակ՝ Թոմարզան նորից իրարանցումի մէջ է: Շրջակայ Թուրքերը, մի քանի անգամ, ամբաստանագիր են ուղարկում Խլէրէկ՝ կառավարութեան յայտնելով, որ հարիւրաւոր Զէյթունցիներ եկել, լցուել են Թոմարզա, վանքի քարայրի մէջ դիզել են զէնք ռազմամթերք, եւ Հայերը պատրաստւում են ընդհանուր յարձակում գործելու, ուստի անհրաժեշտ է զինուորական օգնութիւն հասցնել իրենց:

Խլէրէկի գայմագամը՝ մի քանի անգամ՝ 15–20 ոստիկաններ է ուղարկում Թոմարզա: Բայց Հայերը չեն ընդունում, ասելով՝ որ

երբեք զինուորների պէտք չունին իրենք, թող ուղարկուին այն վայրերը, ուր պէտք է զգացւում:

1909, Ապրիլ 10ին, Թոմարզա են գալիս 150 զինուորներ, 18 ջորի՝ բեռցուած ռազմամթերքով, ուղղակի գիւղը զարկելու դիտումով: Զինուորները ընդունւում են ազգաբնակչութեան կողմից, բայց բոլորն էլ լցւում են մզկիթի ներսը եւ սպառողական դիրք բռնում: Զարկելու կասկածը հետզհետէ ընդհանրանում է: Հայերը պարապ չեն մնում, պատրաստւում են: Կարճ ժամանակում, Թոմարզայի ամբողջ երիտասարդութիւնը զինւում է, կազմւում են խմբեր, որոնք սկսում են պահել գիւղի փողոցները եւ շրջակաները:

Վերի Թաղի երիտասարդութիւնը մտնում է ընկեր Տ. Գրիգոր Քահանայ Տէրտէեանի հրամանատարութեան ներքոյ: Վարի Թաղի երիտասարդութիւնը տրւում է Մ. Յովհաննէս աղայի որդի՝ ընկեր Բարսեղ Տ. Կիրակոսեանի ղեկավարութեան ներքոյ: Միւս երկու Թաղերի հրամանատարական գործերը յանձնւում են Տ. Յակոբ քահանայ Պօյաճեանին, Տ. Յարութիւն քահանայ Տ. Կարապետեանին եւ ուրիշ մի քանիների: Խմբապետներ են լինում՝ ընկերներ՝ Հայրապետ Արմաղանեան, Մ. Անդրէաս Երեմեան, Արթին Ալթըփարմաքեան, Խաչեր Տէրտէեան, Մ. Յակոբ եւ Եղիա Տէր Վարդանեան, Տէրտէ Վահրամեան, Արթին Տէրտէեան, Սարգիս Քէչէճեան, Կարապետ Քէչէճեան, Հաճի Մ. Սահակեան, Եղիա Մ. Պօղոսեան, Յարութիւն Գայսէրլեան, Յովհաննէս Բաբաղամեան, Գրիգոր, Սարգիս եւ Յակոբ Գույումճեան, Միհրան, Աբիկ, Համբարձում Տ. Կիրակոսեան (Զօրպաճեան), Յովհաննէս, Զաքարիա Սալըպաշեան, Յարութիւն Թաղուշեան, Բարսեղ, Յովհաննէս Չէքիճեան, Գաբրիէլ, Խաչեր, Համբարձում Գալայճեան: Այս բոլոր խմբապետները իրենց հրամանները ստանում էին ղեկավար մարմնից: 1910ի Մայիս ամսոյ առաջին օրերին, մի առաւօտ Թոմարզայի արեւելեան կողմը գտնուող Սարաճուղ Զրասրղի լեռները ծածկւում են ամէն կողմից թափուող Թուրք խուժանով՝ յարձակում գործելու նպատակով: Թրակչէնցի մի Թուրք հովիւ վազում, իմաց է տալիս Թորոս Գալայճեանին եւ Ղազար Քեաթիպեանին, ասելով՝ որ «Այսօր Թոմարզայի վերջին օրն է, գիւղը պիտի զարկեն, ուստի իմաց տուէք գիւղացիներին»: Հայերը գիւղ են գալիս եւ եղելութիւնը պատմում Բարսեղ աղային: Իսկ մինչ այդ՝ Բարսեղ աղան արդէն կոչուել էր զինուորական հրամանատարին: Բարսեղ աղան ասում է. «Ժամանակը հասել է, երբ բարեկամութիւնը գործքով ցոյց պիտի տաս»: Խորհրդակցութիւնից յետոյ՝ հրամանատարը պատուիրում, ասում է. «Եթէ երբեք յարձակում լինի, ես

զինուորներիս՝ տասնեակներով խուժանի դիմացը կը տեղաւորեմ, զէնքի ձայն եղածին պէս դուք նախ զարկեցէք զինուորներին ու նրանց զէնքերն առնելով՝ խուժանին դիմադրեցէք, չլինի թէ՝ մէկ հայ երիտասարդ՝ զինուորներից առաջ անցնի, բոլորն էլ նրանց յետեւները պիտի կանգնեն»: Իր ասածին պէս ալ զինուորներին շարում, դասաւորում է:

Բարսեղ աղան, միւտիւրին իր հետ առնելով՝ 50 զինուորներով միասին, գնում է դէպի լեռը՝ խուժանը ցրուելու դիտումով: Միւտիւրը, որ արինկզակ ու հայակեր մէկն էր, թէեւ հեռադիտակով նայում է, բայց պարզ աչքով տեսածը չտեսնելու է զարկում, ու դառնալով՝ Բարսեղ աղային ասում. «Հայի խօսք, լեռների վրայ եւ ո՛չ մի մարդ կայ...:

Բարսեղ աղան զայրացած պատասխանում է. «Դաւաճան, ինչ որ ես պարզ աչքով տեսնում եմ, դու հեռադիտակով չե՞ս տեսնում, ինչո՞ւ ես սուտ խօսում»:

Խնդիրը հասնում է զինուորական հրամանատարին, սա շատ լաւ հասկանալով միւտիւրին միտքը, զինուորներին հրաման է տալիս կրակել: Հէնց առաջին կրակին՝ խուժանը սարսափահար փախչում է: Բոլորը վերադառնում են գիւղ: Մի քանի օր անցնելուց յետոյ՝ Բարսեղ աղան խնդրում է հրամանատարից, որ շրջականերից եկած, Թոմարզայի մէջ լցուած Թուրքերին էլ ցրուի իրենց տեղերը: Հրամանատարը այդ էլ կատարում է: Որով Թոմարզան այս արհաւիրքից էլ ազատւում է:

ՀԱՄԻՏԻ ԳԱՀԸՆԿԵՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Համիտի գահընկեցութեան լուրը շշուկի ձեւով տարածուած էր: Հայակեր միւտիւրը ուզում է առիթից օգտուել եւ խռովութիւններ յառաջացնել: Կառավարչատան բակը ահագին բազմութիւն կայ, այդտեղ են Ե՛ւ հայ ականաւոր անձերը: Աչալրջութիւնը բաց չթողնելով՝ Հայերը պատրաստւում են՝ ամէն պատահական առաջն առնել: Տագնապալից այդ վայրկեանին՝ կառավարչատան բակն է մտնում մի Թուրք ձիաւոր եւ բարձր յայտարարում.— «Սուլթան Համիտը գահից իջաւ, Սուլթան Րէշատը գահ բարձրացաւ: Կեցցէ՛ Ազատութիւն...»:

Այսպէս, հակառակ՝ տարիներ շարունակ, Թուրքերի գործադրած ամէն ջանքերի, Թոմարզան շարունակեց կանգուն մնալ՝ շնորհիւ իր յամառ դիմադրական ոգուն:

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻՑ ԷՎԷՐԷԿ-ՖԷՆԷՍԷ.— Ողջերթի եկող յողնախումբ բազմութեան եւ ընկերներին մնաք բարով ասելով՝ մեկնեցանք անկէ Յուլիս 10ին, Երկուշաբթի օր: Ինձ ուղեկցում էին բացի ընկ. Կարապետ Տէլի Ղազարեանից, Թոմարզայի ընկերներ՝ Տէրտէ Քամալեան եւ Խաչեր Չէքիճեան:

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

•

«Յուշեր Թոմարզայի Անցեալէն» ներկայ գրքիս մուտքին՝ (էջ 10ի մէջ) Պ. Թորոս Մ. Մատաղճեանի՝ իր «Յուշամատեան Թոմարզայի» գրքի՝ էջ 340ին մէջ գրածը՝ նոյնութեամբ արտատպեցինք, որպէսզի անոր երկու կարեւոր կէտերուն շուրջ մեր բացատրութիւնը տանք յանուն ճշմարտութեան:

Ա. Ան՝ հոն կը գրէ. «...Խնամակալութիւնը լսելով փոքրիկ Յարութիւնի փափաքը, կ'որոշէ բացառաբար զինքը պահել (դըպրոցին մէջ) առանց վճարումի...»:

Իրողութիւնը ասոր մէջ ան է որ՝ ես, իբրեւ ուսումնատենչ մանուկ մը, լսելով դպրոց հրաւիրուած նոր ուսուցիչ Պ. Պետրոս Մատաղճեանի շուրջ հիւսուած համբաւը եւ տարուելով անկէ քայլերս դպրոց ուղղած էի, երբ խնամակալութեան անդամոց հանդիպեցայ, որոնք զիս տեսնելով հոն, որ փոխանակ փողոցի մէջ այլ մանուկներու պէս խաղով կլանուելու, եկած էի դպրոց... Ներքին մղումով մը. անոնք ինծի մօտենալով հարցուցին թէ ո՞վ զրկած էր ինծի:

— Ես ինքս եկած եմ, պատասխանեցի, համարձակ կերպով:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ լսած եմ որ Պետրոս վարժապետը լաւ ուսուցիչ է եւ դիւրին կը սորվեցնէ:

— Հայրդ լուր ունի՞ հոս գալէդ:

— Ո՛չ, ըսի: Գրաւիչ այս համարձակախօսութեանս վրայ՝ անոնք անմիջապէս գացեր են հօրս, համաձայներ եւ կարգադրեր են, որ տարեկան երկու մէճիտով աշակերտեմ, ինչպէս որ յետագային եղաւ: Որով, երբ չքաւոր եւ կարօտ «առանց վճարումի» չէ որ կարդացած եմ, այլ՝ վճարովի, ինչպէս թիւրիմացաբար գրած է Պ. Թ. Մատաղճեանը: Ճիշդ է որ հայրս քսակով հարուստ չէր, բայց սրտով հարուստ էր, որուն համար յանձն կ'առնէր տարեկան 2 մէճիտ տալով զիս կարդացնել (գումար մը, որ այդ ատենին արժէք կը ներկայացնէր):

Բ. Ապա կը յաւելու. «...Յարութիւն Մ. Տէտէ քրիստոնէական գրքեր կարդալով, կ'որոշէ Սեբաստիոյ կողմերը անապատ երթալ եւ ճգնաւորական կեանք վարել»:

Այո՛, ես այդ ատեն Սեբաստիոյ կողմը գացած եմ եւ իբր յեղափոխական բանտ տարուած եւ ապա ազատուած եմ թափուած

աշխատանքներու եւ յարմար հնարքի շնորհիւ, բայց բոլորովին տարբեր եւ ոչ-անձնական պատճառով գացած էի հոն, որուն շուրջ մանրամասնօրէն խօսած եմ իմ պատրաստած 150 էջնոց ինքնակենսագրութեանս մէջ, որը պիտի ջանամ հրատարակել, եթէ Տէրը կամի: «Յարութիւն Մ. Տէտէ» յիշատակութիւնը՝ անտեղի է, իսկ ատոնց միտք բանին ի՞նչ է. եթէ յստակ գիտնայի, կը ջանայի աւելի որոշ եւ արժանի պատասխանը տալ:

Այս առիթէն օգտուելով եւ հաւանական թիւրիմացութիւն մը կանխելու համար՝ յայտնեմ որ, իմ եւ Պ. Թորոս Մատաղճեանի յարաբերութիւնը մեր ծնունդէն մինչեւ հիմա՝ բարեկամական է: Իսկ գալով ներկայ գրքիս՝ զայն պատրաստ ունէի իր «Յուշամատեան Թոմարզայի» գրքի հրատարակութենէն առաջ, բայց նիւթական պատճառները արգելք կը հանդիսանային անոր տպուելուն:

Ուրախ եմ որ ի գին նիւթական զրկանքներու այսօր լոյս աշխարհ կուգայ գիրքս, «Յուշամատեան Թոմարզայի» պակասը լրացնելու եւ աւելի եւս նպաստելու Թոմարզայի եւ Թոմարզացիներու պատմութեան:

Կը յուսամ ինքզինքս բացատրելով ճշմարտութեան ծառայեցի:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏՔ

«Յուշեր Թոմարզայի Անցեալէն» մեր ներկայ հրատարակութեան առթիւ՝ մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք.

Ա. Ծանօթ գրող եւ Յարգելի Կրթ. վաստակաւոր մշակ Պ. Միհրան Մ. Սէֆէրեանին, որ գրքիս վերամշակման եւ տպագրութեան սրբագրութիւնը կատարեց գովելի կերպով եւ բովանդակութիւնը աւելի լաւ դասաւորեց եւ արժեւորեց:

Բ. Մեր բարեկամ եւ ազգական Պ. Պարգեւ Նազլաչեանին, որ մեր ներկայացուցչութիւնը վարեց ազնուօրէն:

Գ. Տպարանատէր Պ.Պ. Կիրակոս եւ որդիք Փարամազ եւ Յակոբ՝ Տօնիկեաններուն, որոնք իրենց նախանձախնդրութիւնը ի գործ դրին հատորիս յաջող տպագրութեան համար:

Գլխաւոր գրաշար Պ. Աւետիս Պալուղեանի եւ աշխատակից անձնակազմին, որոնք իրենց աշխատանքի բաժինը ունեցան գրքիս յաջող տպագրութեան մէջ:

Ինչպէս նաեւ՝

Բոլոր անոնց, որոնք ուղղակի եւ անուղղակի, նիւթապէս եւ բարոյապէս օգտակար պիտի ըլլան մեզի, մեր սոյն գրքի սպառման եւ տարածման մէջ, նկատելով որ այդպիսով ոչ միայն օգտակար պիտի ըլլան սա ութսուն ամեակիս սեմին աներեւակայելի զոհողութեան ենթարկուողիս, այլ նաեւ ստացած պիտի ըլլան պանծալի հայրենիքիս փառաւորման, անմահանալուն եւ պատմութեան անգամ մը եւս յանձնուելուն:

Հեղինակի հասցէն՝

Mr. HAROUTIOUN BAROOTIAN
1215 Liberty Street
Racine Wisc.
U. S. A.

ԿԸ ԽՆԴՐՈՒԻ ՈՒՂՂԵԼ

Հակառակ մեր ճիգին չի կրցանք խուսափիլ կարգ մը վրիպակներէ, որոնց կարեւոր մասը ստորեւ կ'ուղղենք եւ կը յանձնենք մեր յարգելի ընթերցողներու բարեացակամ ներողամտութեան:

Էջ	Տող	Սխալը	Ուղիղը
25	7-8		Հայկի Թաղի երեւելիներն էին Մատթէոս և Յովհաննէս աղա Գամաքեան եղբարք: Ասոնք մարդկօրէն սխալանքներ ունեցան անշուշտ:
27	վերջին տողի	էֆէ զալըմ	էֆէ չալըմ
29	27	եաւման	եազման
35	12		Այս Թանիրը և ծխակը կրակի մէջ լաւ մը թրծուած կ'ըլլայ:
37	11	կաւի պեսը	կաւի պէս (փարուած)
37	27		Որ աւազ ու կիրով ծեփուած կ'ըլլային:
38	վարէն 11	ճիւեռու	ճիւղերու
39	20	բրնիչ	Ջրնիչ
40	9	ապուր կը դառնար	ապուր պիտի ըլլար
42	11	չեւերու	ջեղերու
42	25	հանեյու	փարելու
43	15	կաղը	կոզի կամ փիւսի կարիքաւորները
45	16-20	մեսադը - զէֆի	մեսակը - չէքի
48	վերէն 6	բուճաս	բունտա
48	վարէն 11	դընդըրենց	Ջընդըրենց
50	վերջին տողերու	մաչինը	մազին
65	15	Ազատեան	Ազարեան
80	7	Ս. Միլվոքիէն	Ռէսինի Մ. Ճիւղ
85	վերջին տողի	Պօղոս Թերեանը	Պետրոս Թէլլեանը
94	3		ինչպէս նաեւ Մարզպես
101	22	շուկան էր	շուկան չէր
102	2		միւսիւրը եկած կայնած կը դիտէր,
102	29		Տեսայ որ Հանի Յակոբ Մասադեանը հոն եկաւ խոժոռ կերպով:
106	վարէն 14	Ռուսի դաչախը	Ռուսի ղազախը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

•

1. Հեղինակին Պատկերը 3
2. Ձօն 5
3. Իբրեւ Նախաբան 7
4. Յարութիւն Պարութեան 10
5. «Յուշեր Թոմարզայի Անցեալէն» գրքին հրատ. առթիւ 12
6. Արգէոս Մեծի Մասին 16
7. Թոմարզա ու Իր Անուան Շուրջ 18
8. Հին Աւերակներ եւ Քարայրներ 20
9. Թոմարզայի Թաղերը եւ Մեծաւորները 23
10. Թոմարզայի Արական եւ Իգական Տարազները 26
11. Լուացք եւ Մաքրութիւն 30
12. Թոմարզայի Սովորութիւնները 31
13. Մախոխի Շուրջ 32
14. Թոնիրը եւ Գործածութիւնը 33
15. Ջուրի, Ուտելիքներու եւ Ամաններու Մասին 36
16. Թոմարզացիներու Զբաղումները 42
17. Նշանտուք, Հարսանիք եւ Տօնական Օրեր 52
18. Թոմարզայի Կրօնական Հաստատութիւնները 60
19. Սարգիս Վրդ. Տէլի Սէյիսեան եւ Ղօզան Օղլուները 62
20. Կարապետ Վարդապետ Շահինեան 68
21. Գէորգ եւ Դանիէլ Վարդապետները 72
22. Կաթողիկոսներու Այցելութիւն 75
23. Թոմարզայի Սրբավայրերը 75
24. Թոմարզայի Կրթ. Վիճակը եւ Մշակները 76
25. Թոմարզայի Աղքատ. եւ Ուսում. Ընկ.ը 79
26. Գնահատելի Գործ եւ Աշխատողներ 80
27. Մահացած եւ Գործող Անդամներ 82
28. Ս. Հայաստան Ներգաղթող Թոմարզացիները 85
29. Դպրոց Յաճախող Թոմարզացի Սաները 86
30. Թէյսիի Ս. Մեսրոպ Եկեղեցին եւ Անոր Ծառայողները 88
31. Հիմնադիր Նուիրատուները, Բարերար Կտակարարները 89
32. Րէյսին Այցելող Բարձրաստիճան Հայ Եկեղեցականները 92
33. Հայրենասիրական Շարժումը Թոմարզայի Մէջ 93
34. Աւշար Պէյերու Հայասիրութիւնը 97
35. Թոմարզայի Փորձանքը 98
36. Տէօնմէ Թուրքերը 104
37. Խանի Ցաւալի Խնդրին Լուծումը 105

38. Թոմարզացիներու Հալածանքը, Աքսորը եւ Սեւ Օրերը 108
39. Զինադադարէն Յետոյ 111
40. Թոմարզացի Մարտիկներ Կովկասեան Ճակատին Մէջ 112
41. Յ. Ազարեան կը Պատմէ 114
42. Ժողովրդիս եւ Հայրենիքիս Սիրովն Առաջնորդուեցայ 117
43. Դժուար է Կամենալ՝ Բայց Չի Կարենալը 122
44. Տկարի Խորհրդածութիւններ 123
45. Վերյիշումներ Արարայի Ճակատէն 125
46. Սարգիս Պանազ Քէյիշեանի Մեծ Հերոսութիւնը 128
47. Թոմարզացի Կամաւորները Արարայի Ճակատամարտին Մէջ 130
48. Ցրուած էջեր, Քառեակներ, Խորհրդածութիւն եւայլն 132
49. Արթին Կէօվշէնեանի Յուշերէն, Սէօյիւտլիի Սեւ Օրերէն 139
50. Հայ Յեղափոխականէն Զէքին Սահմռկեցաւ 143
51. Սէօյիւտլիյի Ողբերգութենէն 145
52. Հալածանքէն Վերջ Զինուորութիւն 149
53. Զինուո՞ր էինք Թէ Ստրուկներ 152
54. ...Բայց Հաւատքնիս Չուրացանք 154
55. Հակառակ Կամքիս Հիւանդանոց կը Տանին 158
56. Փրկութեան Նշոյլ մը Սկսաւ Տեսնուիլ 160
57. Բարիքը Ի Վերջոյ Բարիք կը Բերէ 165
58. Խաւարէն Դէպի Լոյս 167
59. Կը Բացուին Դռներն Յուսոյ 168
60. Հայուն Ուրախութիւնը Երկար Չըլլար 169
61. Նորանոր Փորձանքներու Ճամբան 171
62. Վերջապէս կը Հասնինք Ատանա 173
63. Կիլիկիայի Հայոց Ցաւալի Արտագաղթը 175
64. Իզմիրի Փոթորիկը կը Պայթի 176
65. Անէ՛ծք, Թուք ու Մուր Ձեր Երեսին 177
66. Տէ՛ր, Ինչո՞ւ Լքեցիր Հաւատացեալներդ 179
67. Մահ՝ կամ Փրկութիւն կը Փնտռենք 182
68. Դժոխքը Հոս է եւ Ոչ Անդենականին Մէջ 183
69. Ինչպէս Տոկացինք Այդ Բոլորին 185
70 Բաղդս Կորսնցուցի, Բայց Կեանքս Փրկուեցաւ 189
71. Յունաստան Սկսանք Ապրիլ ու Հաստատուիլ 190
72. Մեր Որմնանկարիչները 192
73. Սէօյիւտլիւյի Հիմնադրման Շուրջ 192
74. Թոմարզա (Սապահ Գիւլեանի Յուշերէն) 194
75. Աւանը 195
76. Աւանի Հասարակական Գործերը 196
77. Հրապարակային եւ Դասախօս. Ժողովներ 198

78 · Յեղափոխական Շարժումներ (Զելլօ) 201
79 · Զելլոյի Տէսթան–Դիւցազներգութիւնը (Թրք. եւ Հայ.) 209
80 · Շարժումների Շարունակութիւնը 213
81 · «Յայտարարութիւն» (Նաֆրա)ները Թոմարզայում 215
82 · Թոմարզան 1895ին 216
83 · Սարգիս Ճիւանեանի ճշդումը 217
84 · Թոմարզան 1895ի Կոտորածին 218
85 · Թոմարզան 1908ին 220
86 · Թոմարզան 1909ի Ատանայի Կոտորածին 221
87 · Համիտի Գահընկէցութիւնը 223
88 · Անհրաժեշտ Բացատրութիւն մը 224
89 · Շնորհակալութեան Պարտք 226
90 · Կը խնդրուի Ուղղել 227
91 · Բովանդակութեան Ցանկ 228–230

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒՏԵԱՆ

ԻՄ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

ԾԱԳՈՒՄՍ, ՄԱԿԱՆՈՒՆՍ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՍ

Թէեւ 160 էջերէ բաղկացեալ ընդարձակ կենսագրականս ունէի, բայց նիւթականի անբաւարարութեան պատճառաւ տպագրութեան չկարենալ յանձնելով, բաւականացայ համառօտ արձանագրութեամբ մը հրապարակ գալ։

Նախ մեր Պարուտեան մականունի մասին հարեւանցի տեղեկացնենք եւ յայտնենք որ մեր մականունը Պարութեան ալ կը գրուի։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ձեմ գիտեր թէ ի՛նչպէս եւ ի՛նչ պատճառաւ մեր վրայ եկած ու դրուած է սոյն Պարուտեան մականունը: Լսած եմ թէ Եօզուրղճեաններէ ճիւղաւորուած ենք, բայց յետոյ ինչպէ՞ս Պարուտեան եղած ենք: Միայն մեր թաղեցի Պօյաճեան Մահտեսի Նիկողոս Աղային աղջիկը եւ Բարսեղ Աղա Պօյաճեանի կինը՝ 100 տարեկանի մօտ Տիկին Աղդրդ (ճերմակ աղջիկ) անայն պատմութիւնը կ'ըսէր որ մեր նախահայրն էր Մարուղէ անուն մարդը, որ իմ հօրս Ադամի հայրը Եսայիին հայրը կ'ըլլայ: Ան ամէն առաւօտ կանուխ արշալոյսէն առաջ տունէն կ'ելլէ եւ գիւղին ամենամօտ վայրը՝ 3–4 քարընկէց հեռաւորութեամբ արտ մը ծայրը, քով քովի տնկուած երկու խաչ քարերու վրայ ելլելով բարձր ձայնով կը կանչէ եղեր. «Լեռներ, ձորեր, ձաղեր, ճիներ արթնցէք, հօ՜... Ջօհալ սատղը պիտի ծնի, հա՜»: Այսպէս, ամէն օր եւ ամէն ժամանակ այնպէս ալ արագ կը վազէ եղեր նշանակուած խաչ քարին հասնելու համար, որ տեսնողներէն շատեր կ'ըսեն եղեր թէ պարուտի պէս կը նետուի առաջ երթալու: Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ շատ բարկացոտ բնաւորութենէն ժառանգած է այս Պարուտեան մականունը:

Մեր ազգատոհմէն ու ցեղէն էր նաեւ վարի թաղը տուն փեսայ գացող Պարուտեան Աւետիք էմմին, որ Պաճօղլուեան ալ կ'ըսուէր տուն փեսայ երթալուն համար: Ոսկրաբեկի ծանօթ «բժիշկ» էր (սնըխճը, պայթար, — այսինքն՝ կենդանադարման): Երկիրը զաւակ եւ թոռներու տէր, Երեմիա եւ Արթին հօս Ամերիկա եղած են, բայց Երեմիան երկիր երթալով 1921–ին Իզմիրի մէջ Մուսթաֆա Քէմալի հորդաներուն զոհ գնաց: Իր երկու տղաքը՝ Կարապետ եւ Նիկողոս, զաւակներու տէր, անշուշտ հիմա կը մնան Պոլիս:

Այսպէս, իբրեւ Պարուտեան ծնած եմ Կեսարիոյ Թոմարզա գիւղաւանին մէջ: Աղքատ ծնողաց զաւակ եմ, հօրս անունը Ադամ, մօրս՝ Հայոց, Տաշան ղաղթած երկաթագործ Նիկողոս վարպետ Աշըղեանի քոյրը, ազնիւ եւ համեստ տիկին մը: Մանկապարտէզի ուսումս առած եմ գիւղի Սահակեան Վարժարանը: Հոս պիտի ըսեմ որ այդ ժամանակի ուսուցիչներու սովորութիւնն էր մանկապարտէզը յաճախող 5–6 տարեկան տղայ մանկանց կարդալ սորվեցնել: (Միջանկեալ ըսեմ որ դեռ այդ ժամանակ աղջիկ մանկանց ուսումնատալ սովորութիւն չէր եղած ; Բիչ մը յառաջացեալ տղայոց, [illegible] կարենան այլեւս ընթերցարան եւ սաղմոս կարդալ՝ տառերու ա, բ, գ, վարժութիւն [illegible]: Երբ հայրս ձեռքէս բռնելով տարաւ (ծնողքս թէեւ անուսում, բայց գիտէին զարձեալ ուսման յարգը), զիս յանձնեց այդ դպրոցի ուսուցիչներուն: Անոնք ալ զիս յանձնեցին Ձէքեան Մեծ Խաչեր բռուածին (պէտք է ըսեմ որ երկու Խաչերներ կային. Մեծ Խաչեր ու Պզտիկ Խաչեր, որը Պէյրութի մէջ մահացաւ, ազնիւ եւ համեստ տղայ մը): Մեծ Խաչերը

ինձ հանդէպ շատ անգութ էր, անանկ ապտակներ կ'իջեցնէր դէմքիս. հակառակ անոր որ այնչափ ըթամբիտ ալ չէի: Չափահաս մարդիկ անգամ չէին կարող տանիլ այդ ապտակները: Ատով ալ չգոհանալով, երբեմն բռան մէջ պահուած սանդով աջերը ծունկ չոքել տուած, ազդրերն (խալչա, պալտըր) կը խոցոտէր: Այսպէս մինչեւ քերականս լմնցուցի:

Օրին մէկը մայրս լոգցուցած ժամանակ, «այս հաճի ծեծուածները ի՞նչ են ազդրերուդ վրայ», ըսաւ, (որովհետեւ Երուսաղէմ ուխտի գացողի բազկին եւ կամ աքսորի ժամանակ պէտէւիներու ձեռք ինկած հայ կիներու ու աղջկանց դէմքին ու ճակտին գծուած սաողանշուածներու գոյնը առած էր): Մօրս ըսի թէ վարժապետս այսպէս կը ծեծէ զիս: Բողոքի վրայ մի քիչ մեղմացան այս Տէր Թողիկի դպրոցի ձեւի ծեծ ու հարուածները: Ինչպէս որ կ'ընէին այդ ժամանակները, ափին մէջ եւ երբեմն ալ ափին վրայ, նաեւ գարշապարին 5, 10 եւ երբեմն աւելի գաւազանի հարուածներ կուտային: Այդ ժամանակ մեր հայրերն ու մայրերը կ'ըսէին երբ մանուկները յանձնէին ուսուցիչներուն. «Միսը ձեզի, ոսկորը ինծի»: Ուսուցիչներն ալ իրաւունք չունէի՞ն այդպէս ծեծելու, է՜հ, այդ ժամանակի բարքեր:

Քերականէն յետոյ Սահակեան Վարժարանը թողլով Մատաղճեան Պետրոս Վարժապետին քով սորված եմ քերականական, թարգմանութեան գրաբար եւ աշխարհաբարի ուսումս, եւ նաեւ տաճկերէնի լեզուն, փոքր ի շատէ, մինչեւ 18 տարեկան հասակիս: Սոյն վարժապետիս արժանիքներուն մասին ընդարձակ եւ մանրամասնօրէն խօսած եմ 160 էջնոց կենսագրականիս մէջ: Շատ ջղային եւ կրքոտ էր, բայց ջանք չէր խնայեր աշակերտին կարդացածը իրեն հասկցնելու, անոր մտքին եւ ուղեղին մէջ կատարելապէս տպաւորելու: Մօտ 20 եւ աւելի երկար տարիներու ընթացքին, ճիշդ գիւղին կեդրոնը, եկեղեցւոյ սենեակներէն մէկուն մէջ, եւ ժամանակ մըն ալ Թոմարզայի Ս. Աստուածածին Վանքի սենեակներէն մէկուն մէջ, բարեյիշատակ Կարապետ Վարդապետ Առաքելեանի վերին հսկողութեան տակ անկեղծաբար իբրեւ ազգին արժանաւոր զաւակ հայրենասիրաբար եւ ազգասիրաբար ծառայելէ եւ այդ ժամանակուայ գիւղին մէջ ամբողջ աչքի զարնուելիք ու խելքի տէր համարուելիք (այդպէս կոչուիլ սովորութիւն էր) նշանաւոր աշակերտներ հասցնելէ յետոյ, հիւանդանալով մեռաւ հազիւ 50–55 տարեկանին: Երբ անոր մահուան լուրը տարածուեցաւ, բոլոր Թոմարզան ոտքի ելած ցեցուեցաւ: Թաղման արարողութեան ներկայ էին բոլոր ժողովուրդը իր տէրացու, սարկաւագ, խաչ ու խաչվառով, քահանայ ու վարդապետներով: Երջանկայիշատակ Յովհաննէս Ծայր. Վարդապետ Վահրատեան դամբանական մը խօսած է արտասուախառն

աչքերով։ Այսպիսի մի փառաւոր հանդիսաւորութեամբ կատարուած է իր թաղումը եւ յուղարկաւորութիւնը, որուն արժանի էր ողբացեալը։

Դպրոցը ձգելէս յետոյ, քանի մը տարիներ հօրս հետ կաղապործութեամբ (փիւրս հաւաքելով, Թրքերէն ղանախճի, փիւրսքիթիրէ) զբաղելով ապրած ենք։ Այդ ժամանակ 18–19 տարեկան հասակիս թեւակոխած էի։ Օրին մէկը աղքատութեան պրկումներէն ազդուած, հայրս հիւանդացաւ։ Ապրուստի միջոց մը գտնելու յոյսով, առանց ծնողացս եւ որեւէ մէկուն լուր մը ձգելու, որոշեցի օտար երկիրներ երթալ։ Վաճառականի մը քով գրագրութեամբ եւ կամ ուսուցչութեամբ զբաղելիք գործի յոյսով մը մինչեւ Սեբաստիա հասայ։ Ընկերս պարսկաստանցի էր, Հայաստան իսկ պիտի երթայի։ Սարը Ղըշլայի մէջ հանդիպեցայ իրեն։ Բայց դժբախտաբար կառավարութեան կողմէ իբրեւ յեղափոխական կասկածանքի տակ դրուեցանք եւ բռնուեցանք։ Որովհետեւ անձնագիր (թէսկիրէ) չունէի (ընկերս ունէր ազատուեցաւ), թափառական, բանտէ բանտ եւ մինչեւ Կեսարիա եւ Էվէրէկ բերուեցանք։ Էվէրէկի մէջ երկար հարցուփորձերէ ու բժշկական քննութենէ ետք, թափուած աշխատանք ու յարմար յիմարական հնարք ու ձեւի միջոցաւ հազիւ կարողացանք պրծիլ մեր օձիքը թուրք կառավարութեան մանաւանդ յեղափոխութեան հանդէպ ունեցած մոլեգնեալ, կատաղի բարկութենէն ու ճիրանէն։

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՍ, ԱՄԵՐԻԿԱ ԳԱԼՍ, ԵՒԱՅԼՆ

Բանտէն ելլելէս յետոյ քանի մը տարի եւս ջուլհակութեամբ զբաղեցայ։ Այդ միջոցներուն հայրս իր մահկանացուն կնքեց, ու ես 25–26 տարեկան հասակիս ամուսնացայ Վահրատեան մեծ գերդաստանէն ազնիւ օրիորդ Աղաւնիի հետ։ Բախտաւորուած էի տղայ եւ աղջիկ զաւակներով, Յովհաննէս եւ Կիւլիւզար։ Տղաս 2 տարեկան, իսկ աղջիկս հազիւ երկու ամսուայ էր երբ ես թողի զիրենք 1912–ին Ամերիկա գալու համար։ Աւա՜ղ, ընդհանուր աքսորի օրերուն մայրս, կինս եւ երկու պզտիկներս ի սպառ կորած են առանց որեւէ հետք ձգելու։ Աներոջս անունը Յարութիւն, զոքանչիս անունը Հեղինէ էր։ Աներոջս եղբայրն էր Գալուստ Աղան, վարպետ հիւսն (տիւլկէր), երկրի մէջ տղայ ու աղջիկ զաւակներու տէր։ Երկու տղաքը, Միհրան եւ Հայրապետ, Ամերիկա ամուսնացած, Թօմարզայի Միացեալի կարկառուն եւ զոհուող անձը եղած է Հայրապետը մինչեւ իր մահը, եռանդուն եւ գործօն։ Զաւակ եւ թոռներու տէր, Միհրան մէկ տղայ, իսկ Հայրապետ տղայ մը եւ երկու աղջիկ զաւակներ ունէին։ Հայրապետ մեռած, կինը Արուսեակ, կանանց մասնաճիւղի անդամ Միացեալի։ Կ'ապրի փեսային՝ Եօղուրդճեան Ռուբէնի հետ։

Թօմարզայի Միացեալի մասին իբրեւ իր գործին ծանօթ ըսեմ. որ վերջին ժամանակները 1915–էն մինչեւ 1918 եւ անկէ յետոյ, աքսորի գաղթականութեան տարիներուն, արանց եւ կանանց մասնաճիւղերը թէ Րէյսինի եւ թէ Սաութի Միլվօքի մէջ իրենց մեղուաջան աշխատութեամբ եւ զոհողութեամբ, մանաւանդ տիկիններ խնճոյքի եւ ղաշտահանդէսի ժամանակ, պահապան հրեշտակները եղան կարօտաց օգնութեան հասնելով ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ, ուր որ գաղթական թօմարզացիներ կային։

Գալուստ Աղան տարագրութենէն յետոյ կերպով մը ազատուելով Պոլիս կը հաստատուի։ Կրկին ամուսնացած է, երկու տղայ եւ երկու աղջիկ զաւակի տէր, Յովսէփ եւ Բարսեղ, Եւա եւ Վարդուհի։ Բարսեղ հոս, Ամերիկա ամուսնացած է Էքրէկցի եկեղեցասէր եւ ազգասէր Պր. Շնորհք Մուրատեանի ազնիւ օրիորդ Սրբուհիին հետ եւ ունի աղջիկ զաւակ մը։ Հոս, Ամերիկա է նաեւ, երկրի մէջ անուանի Թաղական Խորհրդի անդամ Վահրատեան, եւ երբեմն Տէր Թորոսեան (Տէր Թորոս Քահանայի անուամբ), Թադէոս Աղայի զաւակը հանդուցեալ Գալուստ Աղան, որ նոյնպէս կառավարական շրջանակի մէջ երեւելի, տարիներով գանձապահ–արկղակալի (սանտըգ էմինի) պաշտօն վարած ու ազգային գործերու մասնակցած է։ Լսուած է որ կաղ վարժապետ մը ունէինք, Միքայէլ Արմաղանեան, իրեն շնորհիւ կախաղանէ ազատուած է։ Ասոր տղան, Ք. Հաճէմմի Վահրատեան, ինքն ալ հոս, Ամերիկայի մէջ, Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան կեդրոնի անդամ, եւ մասնակի Սաութ Միլվօքիի մասնաճիւղի քարտուղարի եւ փոխ–քարտուղարի պաշտօններ վարած է։ Ամուսնացած է Պրուսացի ազնիւ օրիորդ Աննիկի հետ, ունի երկու զաւակ, մին ամուսնացեալ, եւ թոռներ։

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԻՍ ՏԽՈՒՐ ԵՒ ԼԱՒ ՕՐԵՐԸ

1912–ին եկած եմ Ամերիկա։ 1917–ին կամաւորագրուելով եղած եմ Ֆրանսա, Կիպրոս, Փօր Սայիտ եւ Մօնաքօ։ Հոն, զինուորական կայանը, հիւանդացած, ապառողջ ըլլալով ես նորէն Ֆրանսա եկայ եւ ապա Ամերիկա վերադարձայ։

1921–ին Ատանայի մէջ ամուսնացայ Իսկուհի Կաղընճեանի հետ։ Ունիմ աղջիկ զաւակ մը Աղաւնի անունով։ Երբ ես Ամերիկա բերի այս տիկինը, հարսին հօրեղբայրը՝ Յակոբ Կաղընճեան եւ Միհրան Զորպաճեան, իբրեւ երկրի մէջ հարուստ եւ Զորպաճեան գերդաստանի հարս, ինձ հանդէպ նախանձով լեցուելով, «այդ հարսին

ամուսինը դեռ ողջ է, Այովայի մէջ հովուութիւն կ'ընէ կամ Մեքսիքօ անցած է», եւ այլն ըսին: Միջանկեալ ըսեմ որ հարսին ամուսինը վեց–եօթը տարիներէ ի վեր Ամերիկայի մէջ կորսած էր, եւ հարսին նամակ գրած էին թէ ամուսինդ մեռա՞ծ է. կրնա՞ս ամուսնանալ: Այսպիսի սուտ ու պատիր խօսքերով, խաբերայութեամբ, դեռ կորսուելուն եօթ տարին լրացած չէ ըսելով, դատ դատարան, վերջապէս հարսը ձեռքէս խլեցին...: Բայց ոչ ամուսինը ողջնցաւ եւ ոչ ալ երեւան ելլող եղած է, այլ միեւնոյն մարդը՝ Միհրան Զարպաճեան, որ կը պնդէր թէ անոր ամուսինը դեռ ողջ է, ինքը ամուսնա–

Գարեգին (Հաճ Էմմի) Վահրատեան (Տէր Թորոսեան):
(Ծանօթ Թադէոս աղայի թոռը եւ Գալուստի որդին):

ցած է հետը իմ քաղաքէն (Բէյսինէն) հեռանալէս վերջը: Որովհետեւ այս բոլոր ձախորդութիւն եւ դժբախտութիւններէն յետոյ, այլեւս ինծ համար մնալ միեւնոյն քաղաքին մէջ շատ ծանր եկաւ, մանաւանդ անգործութիւնը տիրած, (հարտ քայմ էր անգլերէն լեզուաւ), գործարանները փակուած էին գործաւորի դիմաց: Գլուխս առի եւ առաջուց երբեք ծանօթութիւն չունեցած Օհայօ նահանգի Թօլետօ ըսուած քաղաքը անցայ Սեպտ. 21, 1922–ին, ճիշդ այն պատուէրին համաձայն, զոր ըրաւ Աստուած Աբրահամին, «ել յերկրէ եւ յազգէ քումմէ, եւ գնա երկիրն յայն զոր ես ցուցի քեզ»: Նոյնը պատահեցաւ եւ ինծ: Զորս տարիներ շարունակ այս քաղաքին

Աննա Օվիկեան (1928 Դամասկոս) այժմ Տիկին Յ. Պարուտեան

միեւնոյն գործարանին մէջ գործելէ ետք, 1926 Սեպտ. 26–ին վերադարձայ դարձեալ Րէյսին: Երկու տարի եւս հին գործիս վրայ (Fէռ գըմբընիին) գործելէ յետոյ, երբեք եւ Ամերիկա չվերադառնալու մտօք 1928 Սեպտ. ամսոյ մէջ Պէյրութ ելայ դարձեալ դրացիներուս այցելութիւն մը տալու: Բայց դրացիներս յարմար եւ լաւ չսեպեցին ինձ համար մնալ անծանօթ այդ արաբական երկիրներու մէջ, ուստի համոզեցին եւ Ամերիկա վերադառնալ ամուսնանալով, եւ վերջապէս հաճի մահտեսի Մելքոն Ղօյօղլուեան, ինձ մօտ դրացի, Բարսեղ եւ Ղեւոնդ Պօյաճեան եւ ասոնց մայրը Տիկին Վարդենի, Դամասկոսի մէջ աշխատեցան եւ գտան Զարսանճագցի Օվիկեաններու տունէն Յովսէփ Օվիկեանի քոյրը: Յովսէփ Փրանսական

Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Պարուտեան եւ որդիք (Ստեփան եւ Ճանի): Կինը գերմանացի է:

գինուորական շրջանակի մէջ փորձուած, հմուտ ժէնտէրմէ, թոշակառու է Փրանսական կառավարութենէն: Ամուսնացած, զաւակ եւ թոռներու տէր, Գրիգոր, Սուրէն եւ Լուսնթագ, կինը Աղաւնի ազնիւ տիկին մը: Ասոնց հօրեղբայրը, նաեւ Մովսէս Օվիկեան, ազնիւ եւ պատուական մարդ մը (իր օգնութեան շատ պարտական եմ) ասոնց տունէն գտան ազնիւ, ժրաջան ու անաչէն Օրիորդ Աննա Օվիկեանը, որուն հետ ամուսնացանք 1928 Հոկտ. 28–ին, եւ վերադարձանք Ամերիկա Րէյսին քաղաքը 1929, Մարտ ամսոյ մէջ: Կինս Աննան եղաւ իրապէս կենակից, ըստ այն առակին թէ «կին ժրագլուխ պսակ է առն իւրում»: (Առակք Սողոմոնի): Բախտաւորուած ենք 3 տղայ ու մէկ աղջիկ զաւակներով: Եւ ի՜նչ բարի դիպուած, անդրանիկ որդւոյս Յովհաննէսի ծնունդը եղած է 1929 Հոկտ. 28–ին, եւ անունը դրուեցաւ իմ շատ սիրած Յովհաննու Աւետարանիչի անուան ի յիշատակ: Երկրորդ զաւակս, մօրս Հայոց անուան ի յիշատակ Հայկուհի, 1930 Հոկտ. 7–ին: Երրորդ որդւոյս ծնունդն է 1935 Օգոստոս 12–ին, հօրս անուամբ՝ Ադամ: Չորրորդ որդւոյս՝ Արտաշէսի ծնունդն է 1949 Մարտ 12–ին:

Յովհաննէսի մկրտութեան թուականն է 1929 Նոյ. 23–ին: Հայկուհիի մկրտութիւնը եւ կնունքը՝ 1930 Դեկտ. 14: Ադամի մկրտութիւնը՝ 1935 Սեպտ. 14–ին, իսկ Արտաշէսի մկրտութիւնը եւ կնունքը եղած է 1949 Ապրիլ 23–ին, Շաբաթ երեկոյին:

Տղաս Ադամ եւ իր սարճէնդը: Զինուորութեան մէջ

Սոյն չորս զաւակացս կնքահայրն է երկրէն ի վեր ազնիւ, առաքինասէր Տէր եւ Տիկին Իսկուհի եւ Արմէն Պալեան: Այս պզտիկներու մկրտութիւնը եւ կնունքը ո՞ր մէկ քահանայի ձեռօք եղած ու եկեղեցւոյ մայր տոմարին մէջ արձանագրուած է: Յովհաննէսի մկրտութիւնը եղած է Տէր Վարդան Քահանայ Դաւիթեանի ձեռամբ, Հայկուհիի կնունքը՝ Տէր Եղիշէ Քահանայ Գասպարեանի ձեռամբ, Ադամի մկրտութիւնը՝ Տէր Գարեգին Աւագ Քահանայ Յովակիմեանի ձեռամբ, իսկ Արտաշէսի կնունքը՝ Ծայր. Վարդապետ Նազարէթեանի ձեռամբ:

ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՆ ԳՏՆԵԼՈՒ ՄՂՈՒՄ ԵՒ ՃԻԳ ՄԸ

Հոս գանց չուզեցի ընել կենսագրականիս հետ առնչութիւն եւ կապ ունեցող նկարագրական քանի մը կէտեր եւս, իբրեւ հետաքրքրական:

Երկրորդ ընդարձակ կենսագրութեանս մէջ, երկրորդ դէմքի ուղղութիւնը (մէթոտը) բռնած էի, աւելի լաւ եւ յարմար դատելով երկրորդ դէմքով յայտնաբերուիլ քան թէ ես *կամ* ինձ *բառերով երեւան գալ, իբրեւ թէ ես չեմ գրողը, այլ ուրիշ մը: Թերեւս շատերու համար այլաբանական եւ անհարազատ թուի, բայց ինձ համար յարմար եւ դիւրին: Այս կէտը նկատի առնելու է:*

Ինչպէս քիչ առաջ յիշած էինք թէ հայրս ձեռքէս բռնելով տարած յանձնած էր Սահակեան Վարժարանը, քերականը լմնցնելէս ետքը: Ճիշդ այդ միջոցին գիւղին հարուստ դասակարգը, իրենց զաւակները գիտութեան մէջ լաւ դաստիարակելու համար, կարող եւ հմուտ Պետրոս Մաստաճեանը դասատու կ'ընտրէին, աւելի յարմար տեղ մը միւս դպրոցէն դուրս:

Յարութիւնը, վեց-եօթ ամեայ, իրեն հասակակից ընկերներէն տեղեկանալով թէ այդ վարժապետը աւելի գիտուն եւ հմուտ մէկն է եւ անոր քով աւելի լաւ գիտութիւն եւ ուսում կրնայ ստացուիլ, առանց իր ծնողաց գիտութեան մանուկ ըմբռնումովն իսկ կ'երթայ հոն: Վարժապետին եւ դպրոցին հոգատար անձինքն էին բարեյիշատակ Վարի Թաղեցի Կարապետ Վարպետ Սուճայեան, Ստեփան Աբէր Թէլեան կամ Ալփաղեան, Սահակ Աղա Եէմէնիճեան (Հալէպցի) եւ Յարութիւն Աղա Գույումճեան, (ճամի թաղեցի): Ասոնք նոր դպրոցին կարգ ու կանոնաւորութեան եւ վարժապետին տարեթոշակին վրայ որոշման մը յանգելու համար կը խորհրդակցէին, վարժապետն ալ միասին ըլլալով, 1887–88 թուականին: Երբ դուռը բացուելով ասոր ներս գալ եւ առանց հարց ու պատասխանի իրենց զաւակաց կարգին խառնուիլ ու նստիլը կը տեսնեն, խնդալով իրարու շշուկներ մը փոխանակելէ վերջ կը հարցնեն. «Զաւակս, քեզ հոս ո՞վ դրկեց»: Յարութիւն քիչ մը ամօթխած եւ խնդում ձեւով մը կ'ըսէ. «Ոչ մէկը, ես ինքս եկայ, այս վարժապետը լաւ կը կարդացնէ ըսին նէ»: Այս պատասխանին եւ մանաւանդ իր մանկական այս ընտրողութեան վրայ, թէ՛ խորհրդականք եւ թէ՛ վարժապետ զարմացած կ'ըսեն. «Առ այժմ թող նստի տեսնենք, կը հարցնենք անգամ մըն ալ իր ծնողացը»:

Ինչպէս յայտնի է, ծնողաց ալ տարեկան 2 *մէճիտ վճարումի հաւանութեամբ յաճախած է նոյն դպրոցը մինչեւ իր* 18 *տարեկան հասակը:*

Հոս կը ներկայացնեմ դրուագ մը Պետրոս Վարժապետ Մաստաճեանի յատկանիշներէն, օրինակ մը թէ ո՛րչափ ջղային էր: Աշակերտներու վրայ շատ դիւրագրգռացող, հոգածու եւ անձնուէր մէկն էր: Երբեք ջանք ու աշխատանք չէր խնայեր աշակերտին կարդացածը իրեն հասկցնելու, անոր մտքին եւ ուղեղին մէջ կատարելապէս տպաւորելու համար: Ուստի, երբեմն երբ անչափահաս եւ բթամիտ տղայոց մտքին մէջ իր տուած ուսման գաղափարի ցոլքերը ցայտուն կերպով չկարենալ թափանցելը տեսնէր, սրտմտութիւնը զայրոյթի փոխարկուելով կը ջղայնանար, եւ նման Րաֆֆիի պատմութեան մէջ յիշատակուած Տէր Թոդիկի կերպարանքը կը ստանար: Այդ բարկութեան մէկ նոպային Յարութիւնը ինքն ալ հանդիպած է օրին մէկը: Ինչպէս սովորական բան է աշակերտաց համար, շատ ժամանակ իրենց դասերը սորվելու մէջ անփութութիւն եւ անհոգ թուլութիւն կ'ունենան, այդպէս ալ Յարութիւնը այդ սխալը ըրած էր այդ օրը, ու երբ կ'երթայ իր դասերը տալու, կարդացած միջոցին, «այդ ի՛նչ է որ կը կարդաս «էփէճէ, բէօփէճէ» *ըսելով գաւազան մը կ'իջեցնէ որ ճիշդ արմուկի ծայրին կը հանդիպի, եւ քիչ վերջ խեղճը անզգայ ու նուաղած գետին կ'իյնայ: Վարժապետը երբ կը տեսնէ, շուարած, երեսի գոյնը կը նետէ, եւ վախնալով թէ քիչ վերջ կը մեռնի, իսկոյն կը հրամայէ տղայոց մէկուն ուսին բառնալով տուն տանիլ: Զալըգլեան Պետրոս կռնակը առնելով տուն կը տանի: Կրնամ ըսել թէ այդ ջղայնութեան իսկ զոհը եղած է: Սաստիկ տկարութեամբ հիւանդանալով մեռած է* 50–55 *տարիքին մէջ: Այս դէպքը ներկայացնելով ընթերցողաց, ո՛չ թէ վարժապետը պախարակել ուզեցի, հապա եղածը պատմեցի: Պետրոս Վարժապետ այս բնութիւնը ունէր թէեւ, բայց միեւնոյն ժամանակ գիւղին մէջ աչքի զարնուած եւ խելքի տէր համբաւածները բոլորը անոր աշակերտներն էին, նոյն ինքը Յարութիւնը եւս: Այս իսկ պատճառաւ երբ իր մահուան լուրը լսուեցաւ, ամբողջ Թօմարզան սուգի եղած էր: Ինչպէս որ յիշուած է «Յուշեր Թօմարզայի Անցեալէն» գրքին մէջ: Իր ետեւ թողուցած է կինը եւ աղջիկ մը, Ամերիկայի մէջ երիտասարդ մը Անդրանիկ անուն, եւ Արամ Հարաւային Ամերիկա: Այսպիսի մի դպրոց եւ ուսուցիչէ մը առած է ուսումը այս ընկեր Յարութիւնը:*

Աւելի ուշիմ եւ սրամիտ մէկն ըլլալով, իրեն հասակակից եւ իրմէ մեծ բոլոր դասընկերներէն աւելի յաջող եւ յառաջադէմ հանդիսացաւ, թէ՛ հայերէնի եւ թէ՛ տաճկերէնի մէջ: Բայց զարմանալի, երբեք սէր ու փափաք չունէր տաճկերէնի եւ տաճկերէն գրութեանց: Ինչ որ տաճկերէնի կը վերաբերէր խորթ էր իր աչքին եւ զզուանքով կը վերաբերէր անոնց հետ: Այս իսկ պատճառաւ ետքէն բոլորն ալ մոռցած է: Մանկութենէն իսկ բնութեան ազդմամբ

կ'ատէր Թուրքը, եւ Թրքերէնի վերաբերեալ ամէն ինչ: Բայց որքան որ չափազանց կ'ատէր Թուրքերէնը, նոյնչափ եւ աւելի կը սիրէր Հայերէնը: Իրեն մեծ հաճոյք եւ զբօսանք էր եղած կարդալ ազգային եւ կրօնական ամբողջ պատմութիւնք: Ջերմեռանդ մոլին էր կրօնական պատմութեանց, եւ սոյն կրօնական սէրն ու եռանդը իբր ժառանգ ստացաւ, սկսեալ այն օրէն երբ վերոյիշեալ դպրոցին մէջ վեց ամիսի մը չափ կարդալէ յետոյ քերական ու ընթերցարանի հատորակ ընթերցումը աւարտեց:

Վարժապետը երբ կը տեսնէ իր կարողութիւնը, անմիջապէս կը սկսի իր կարդացածները թարգմանելու դասեր տալ, եւ այդ ընթերցարանի թարգմանութեան հետ միասին յարմար կը տեսնէ կրօնական մի գրքոյկի ալ, «Քրիստոնէական»ի թարգմանութիւնը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ՍԿՍԻ ՎԻՃԻԼ ՀՕՐԸ ՀԵՏ

Յարութիւն սոյն գիրքը հազիւ թէ լրացուցած էր, Քրիստոսի բոլոր գործունէութիւնն եւ հրաշագործութիւնները իր մանուկ մտքին վրայ անանկ խորունկ ազդեցութիւն ըրած էին որ սիրտը կը վառէր: Անհանգստութիւն մը տիրած էր իր վրայ, կ'ուզէր ինքն ալ Անոր հետեւող մը ըլլալ: Այդ օրէն սկսեալ դպրոցին մէջ իբրեւ դաս սորվածները ամէն իրիկուն իր հօր կը պատմէր ըսելով. «Աբէր (հայրիկ, Թօմարզացիները շատեր իրենց հօր «աբէր» բառը կը գործածեն) հայրիկ, Յիսուս անունով մարգարէ մը կեցեր է ժամանակին, անանկ հրաշագործութիւններ կ'ընէ եղեր որ հիւանդները բժշկելէն զատ, մեռելներն ալ կը բժշկէ եղեր, անանկ որ բոլոր մարդիկ իր վրայ կը զարմանան ու կը սիրեն եղեր զինքը: Ա՜խ, երանի թէ ես ալ անոր հետեւող մը ըլլայի եւ բոլոր մարդիկը զիս ալ սիրէին»:

Հայրը ձմեռները շարունակ գիւղին մէջ գտնուած այսինչ կամ այնինչ մարդուն սենեակները կամ գոմերու (ախոր) սագուները նստելու կ'երթար, եւ հոն թաղեցի բոլոր մարդիկը հաւաքուած թղթախաղէն զատ կը կարդային նաեւ Աւետարան, Աստուածաշունչ եւ կամ սրբոց պատմութիւն, եւ երբեմն երբեմն ազգային պատմութիւններ շատ քիչ, եւ այն ալ շատ գաղտնի, որովհետեւ Թուրք կառավարութենէն արգելք եւ միեւնոյն ժամանակ մատնիչի վախ կար: Այս նստելու համար գացած տեղերէն եւ պատմութիւններէն շատ թէ քիչ տեղեակ էր ամէն բանի: Կը պատմէր իր եռանդոտ որդւոյն, թէ այդ քու մարգարէ ըսած Քրիստոսդ ո՛չ թէ մարգարէ, այլ Աստուած էր, բայց նա կ'առարկէր, կը վիճէր թէ ոչ, մարգարէ է եղեր: Այսպէս ամէն իրիկուն ունէին մի վիճաբա-

նութիւն, եւ կը պատմէր նաեւ ուրիշ շատ սրբոց պատմութիւններ եւս:

Եւ այս բոլոր խրատ ու պատմութիւնները, առաւօտեան թարմ ցօղի մը նման որ կ'իջնէ կանաչ սէզ (չայիր) ու խոտերու վրայ, կ'ազդէր Յարութիւնի փափուկ ու մատաղ սրտին վրայ: Եւ խորհիմ թէ այս կրօնական պատմութեանց փոխարէն եթէ ազգային պատմութիւն կամ հայ ազգին շարունակ կրած ու կրելիք տառապանքները պատմուէին, անկասկած ազգի եւ յեղափոխութեան սիրահար մը պիտի ըլլար, ինչպէս որ եղած էր կրօնի սիրահար: Բայց աւաղ որ այդ գաղափարին այդ կէտին մէջ շատ դանդաղ էր մեր ազգը, սկսեալ մեր ազգին սիւնները համարուած ամենաջերմ, ուշիմ կրօնականներէն եւ գիտնականներէն մինչեւ յետին ռամիկ ժողովուրդը:

ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԵԱՆՑ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ

Ասոր պատճառները շատ ու շատ խորունկ են, եւ մի առ մի քրքրելով երեւան հանել սոյն կնճռոտ պատճառները շատ յոգնութիւն եւ շատ ալ աշխատանքի կը կարօտի: Ուստի հարեւանցի կերպով պատասխան տալով պիտի բաւականանամ, թողլով ուրիշներուն այս խնդրին աւելի լաւ կերպով լուսաբանութիւնը: Մէկդի թողունք մեր ազգին յատուկ կարծես բնական համարուած տգիտութիւնը եւ սնոտի անմիաբանութիւնը, եւ իրենց ձեռքով իրենց տունը կործանող սխալանքները: Ասոր վրայ եկաւ ուրիշ աւելի մեծ պատճառ մը, որ շատ ու շատ սուղի նստաւ մեզի եւ մեր տունը հիմնովին քանդեց: Այդ պատճառը Մահմետականութիւնն էր որ մէջտեղ եկաւ, Տաճկութիւնը զայն ընդունեց: Տաճիկը, այդ վայրենի մոնկոլ ցեղն էր որ, մեծն Դանիէլ մարգարէին եւ սուրբն Յովհաննու Աւետարանչին պէս Հոգւով Սրբով լեցուած մարգարէներէ վկայուած, եօթնագլխեան մեծ գազանն եղաւ. վեց հարիւր վաթսուն եւ վեց (666) թիւ անուամբ յիշատակուած, Մըխամմէթի հետեւորդները եղան, Մոնկոլները, Սելճուկները, Թուրքերը եւայլն:

Հոս տանք Մըխամմէթ բառին թուական գումարը, թէ ինչպէս կ'ըլլայ 666: Հայերէնի տառերը կը գործածուին ըստ տեղւոյն իբր թիւ, ինչպէս լատինացւոց եւ ուրիշ ազգաց տառերը, նոյնպէս եւ մեր գիրը: Օրինակի համար, սկսելով ա գրէն թուելով մինչեւ մ գիրը կու գայ 200, ը գիրն է 8, խ գիրը՝ 40, ա 1, նորէն քովի ա 1, մ գիրը՝ 200, նորէն մ գիրը՝ 200, է գիրը՝ 7, թ գիրը՝ 9: Կ'ունենանք վերոյիշեալ թիւ 666 գումարը, այսինքն՝ վերի մարգարէին մեծ գազանը...: Յայտ․ Յովհ․ ԺԳ․ գլ․ 18-րդը:

Դարձեալ, նոյնը մարգարէներու բերնով վկայուած, Աստուծոյ սուրբերը անունով յիշատակուած հայ ազգը կը հալածէր, չէր ուզեր անոր զարգացումը (ինչպէս իւր ազգին ալ), որպէսզի անոնց զարգացումէն ու ազատութենէն օգտուելով կէսը սրով ուտէ եւ մնացածը իր ոտքերուն տակ կոխկռտէ, իր տգէտ եւ անուսում ժողովրդի ձեռօք: Միեւնոյն ժամանակ այդ կոտորածները կը սարքէր առաջ միւսլիւմ դայրը միւսլիմ քարոզելով, խաղաղութիւնը պատրուակելով, իր երեսին քօղ-ծածկոց ընելով, վախնալով թէ իրեն դէմ զէնք ու գլուխ կը վերցուի: Այդ մասին ալ դարձեալ նոյն սուրբերու կողմէ վկայուած է թէ խաղաղութեան մէջ եւ խաղաղութեան անունով չարերը պիտի կորսնցնէ: Եւ միթէ մենք մեր աչքերովը տեսած չե՞նք ինչպէս որ մեզի կ'ըսէին. Պիր շէյ եօգ տուր գոմշուլար, գօրգմային, միւսլիւմ դայրը միւսլիւմ: Կեղծաւոր, անաստուած այդ չար զաւակունքը, մեզի այսպէս կը խօսէին ու կը հաւատացընէին, մինչեւ որ իրենց Հայու արեամբ ներկուած սուրը ամէն ժամանակ մեր վզին դնէին, մեր կուրծքին մխէին:

Վայ միամիտ ու պարզուկ հայերուս, ա՜խ, խաբուող հայերուս...:

ԱԲԲԱՅ ՄԱՐԿՈՍԻ ԳՐՔԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս վերը ըսի, Յարութիւն այդ կրօնական խրատ ու պատմուածքներէն կ'ազդուէր, վերջապէս օրին մէկը ազդումը իր գագաթնակէտին կը հասնի, երբ իր հայրը իրիկուն մը Աբբայ Մարկոսի պատմութիւնը կ'ընէ: Աւելի կը յուզուի ան, աչքը թուխչք կ'առնէ, այդ գիշեր ջերմեռանդ աղօթքէ մը ետք առաւօտուն երբ դպրոց կ'երթայ, դպրոցին ամէնէն երեւելի եւ առաջին կարգին համարուող Գրիգոր Սրապեանը կը գտնէ, որուն ինքը երկրորդն էր կարգին մէջ: Կը պատմէ անոր իրիկուայ հօրը իրեն պատմածը Աբբայ Մարկոսի մասին: Գրիգոր իրեն կ'ըսէ. «Այդ գիրքը մեր տունը կայ»: Յարութիւն կ'աղաչէ ու կը պնդէ որ այդ գիրքը իրեն տայ անգամ մը գոնէ կարդալու: Գրիգոր հետեւեալ օրը այդ գիրքը կու տայ իրեն, «Վարք Սրբոց» անունով: Յարութիւն կ'առնէ այդ գիրքը եւ տուն գալով կէսօրէ վերջ, առանց դպրոցին անգամ ուշադրութիւն դարձնելու, կ'առանձնանայ ծածուկ տեղ մը, իրենց տան կից փլած մէկ յարկին վրայ, եւ կը կարդայ անյագաբար: Արտասուախառն աչքերով գլուխը երկինք վերցուցած կ'ուխտէ յաւիտեան ծառայել այդ ողորմած եւ գթած բայց եւ անգութ Աստուծոյն: Եւ այդ օրէն ալ կը սկսի արդէն բնութենէն իրեն յատկապէս տրուած առանձնասիրութիւնը եւ առանձնասէր աղօթասիրութիւնը: Այդ օրէն կը սկսի շատ խորհիլ եւ անցաւոր համարել այս աշխարհիս եւ մարմնաւոր գեղեցկութեանց բոլոր հաճոյալի գործերը ու վայելչութիւնները,

զորս բնութիւնը եւ Աստուած իսկ նախախնամութեամբ պարգեւած է մարդուս վայելման համար: Անկէց սկսած է իր անձին դէմ զրկողութիւնը: Այդ օրէն կը սկսի իրեն մոլեռանդ հետեւող մը ըլլալը Սուրբ Գրոց եւ աստուածային պատմութեանց, առանց մանրագնին կերպով խորը թափանցելու, քննելու եւ տեղեակ ըլլալու անոնց հոգեբանութեանը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՈՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂԸ ԻՐ ՀԱՅՐԸ ԵՂԱԾ ԷՐ

Իր հայրը որչափ որ խրատներ կու տար որ իր զաւակը լաւ բարոյականի տէր դառնայ, միեւնոյն ժամանակ կ'ուզէր որ արտաքին գիտութեանց եւ գործերու ալ աւելի ձեռնամուխ եւ հմուտ մէկը ըլլայ, իրենց յետին աղքատութեան մէջ նեցուկ եւ թշուառութենէն փրկութեան բազուկ հանդիսանալու, բայց աւա՜ղ որ առաջուց այդ նիւթերուն համար ատաղձ չէր պատրաստած իր որդին իր տուած խրատներէն: Ուրիշ կերպ ատաղձ պատրաստած էր ան, որ երբեք չէր համապատասխաներ իր ուզած գաղափարին: Այս պատճառաւ երբ կը տեսնէ որ իրենց նիւթական պէտքերուն գոհացում տալու համար իր որդւոյն վրայ թափած բոլոր ջանքերը եւ ըրած զոհողութիւնները ի դերեւ ելան եւ երազ միայն մնացին, այն ատեն միայն զգաց որ սխալ քայլ էր առած իր որդւոյն տուած այդ գաղափարականներով ու խրատներով:

Ուստի սկսաւ մի քիչ կծու յանդիմանութիւններով նախատել, վիրաւորել իր անչափահաս եւ անմեղ, անփորձ որդւոյն սիրտը, որ թողու մի քիչ այդպիսի ցնորամիտ, վերացական եւ երեւակայական ընթացքը, բայց ամէն ջանք ու յանդիմանութիւնք անցան ի զուր: իր որդին կառչած մնաց իր գաղափարին եւ իր գիտցածին:

Վերջապէս, այս կերպ, այսինքն քրիստոնէական այս գաղափարականներով տողորուելով մէկտեղ, գրեթէ տասը տարի չափ գիւղական այդ պարզուկ դպրոցը շարունակելէ յետոյ, հայկաբանութեան, գրաբար եւ աշխարհաբարի մէջ գրեթէ յառաջացած, իսկ արտաքին ուսմանց, այսինքն տաճկերէնի եւ թուաբանական խնդիրներու վերաբերեալ գիտութեանց մէջ բոլորովին անկատար դուրս եկաւ:

Այս ժամանակամիջոցին Յարութիւն 17–18-ամեայ հասակին թեւակոխած էր: Տեսնելով որ իր հասակակից ընկերները դպրոցէն մէկիկ մէկիկ դուրս կ'ելլէին, ինքն ալ ձանձրանալով իր հօր ալ ուզելովը թողուց դպրոցական կեանքը, վերջին հրաժեշտը տալով, եւ սկսաւ իր ցաւագար եւ հիւանդոտ հօրը հետ տնտեսական գործերով, ոստայնանկութեամբ, ջուլհակութեամբ զբաղիլ:

Մեր ազգի վրայ կատարուած բռնութեանց զգացմանց ճամ-

բուն մէջ, անօրէն Տաճկին (Համիտի, Թալիաթի) անխղճութիւնն ու գազանութիւնը երթալով կը սաստկանար։ Եւ մեր ազգէն ֆէհհա ըսուած երբեմնիներու անգութ եւ անխիղճ վերաբերմունքն ալ Թուրքերէն ետ չէր մնար։ Այս ֆէհհաներէն մէկ երկուքին անխըղճութիւնը, վարմունք ու անարգալից նախատինքը իրենց անունով հոս յիշել հարկ չեմ տեսներ։ Անոնք ալ հայ ըլլալով հանդերձ գոնէ իրենց ազգայիններուն չէին խղճար։ Անբժշկելի վէրք մը բացած էր իր սրտին վրայ եւ մինչեւ այսօր ալ կը յիշէ անոնց…ըրածները։ Ցարութիւնի այդ ժամանակուայ անչափահաս պատանիի անփորձութիւնը եւ քրիստոնէական մաքուր կաշկանդումն էր որ արգելք հանդիսացած էր իր ներսիդին կուտակուած բողոքի եւ վրէժխնդրութեան իրագործումին՝ խօսքով թէ գործքով։ Ահա այսպիսի պարագաներու տակ, Թուրքիոյ պէս երկրի մը մէջ, գործերը այս կերպ ընթացք առած կ՚երթային։ Այս ամբողջ դժբախտութիւնը եւ անյաջող դէպքերը տեսնելով ու լսելով սիրտը թունդ կ՚ելլէր, շատ կը ցաւէր ու այդ ցաւէն կը հալէր ու կը մաշէր։

Ինչպէս վերեւ յիշեցինք· իր ջերմեռանդ կրօնասիրութիւնը, անոր հետ միասին առանձնասիրութիւնը ունէր ան։ Ժամերով եթէ առանձինն նստեր չէր ձանձրանար։ Իր այս առանձնասէր բնաւորութեանը հետ կրօնական ջերմեռանդութիւնն ու սէրը ալ աւելի նպաստեցին իրեն։

ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՔՆԵՐ ԵՒ ՑԱՅՏՔԵՐ

Ցարութիւնի այս առանձնասէր ընթացքը եւ ջերմեռանդ աղօթելը գիւղէն 15 վայրկեան հեռաւորութեամբ Կարձոր (Քարձոր) ըսուած ձորակին ժայռերուն տակ աղօթելը շատերէ տեսնուած ու վկայուած է։ Իր այնչափ ջերմեռանդութեանը համեմատ իբր հրաշք ըլլալով եւ խորհիմ թէ շատ անգամ տեսածներէն, իր բերնէն կորզելու համար այնչափ հետաքրքրութեամբ աշխատած եմ, բայց ի զուր։ Սաչափ միայն կարողացած եմ հասկնալ, թէ երբեմն կարծես ինքնիրմէ ելած կը խօսէր․ «Ի՞նչ սքանչելի աղաւնակերպ, հրեշտակային երեւոյթ»։ Ի՞նչպէս, ի՞նչ կերպ չեմ կարողացած մեկնել կամ պատմել ալ։ Անմիջապէս խօսքին նիւթը կը փոխէր չեղելով եւ ասիկա մինչեւ օրս ալ մնացած է գաղտնիք իր քով։

Երբեմն ժամանակ ժամանակ երբ ես հարցնէի թէ — Ցարութիւն եղբայր, ես մինչեւ օրս ալ, այդ Աստուծոյ մասին որեւէ հրաշք կամ հրաշքի պէս բան մը չեմ տեսեր եւ չեմ ալ զգացեր, մանաւանդ Սուրբ Գրոց եւ պատմութեանց իսկ տուած տեղեկութիւններէն եւ աչքովս ալ շարունակ տեսած անգթութիւն, զրկանք եւ անիրաւութիւններէն որ միշտ աշխարհիս վրայ կը կատարուի, ինչպէս օրինակ ծովի մէջի կենդանիներէն, ցամաքի վրայ բոյսերէն, եւ բոլոր անբան կենդանիներէն ու գազաններէն սկսեալ մինչեւ բանական մարդը, միշտ տկար արարածը զօրաւորէն կը բռնաբարուի, կուլ կ՚երթայ, մի՞թէ ա՞յսպէս է ամենակարող Աստուծոյ մը օրէնքը։ Ո՞վ ըսաւ թէ զօրաւորը միշտ տկար արարածը պիտի հալածէ, ուտէ։ Միթէ այդ նոյն Աստուածը ինքը չէ՞ որ կը հրամայէ իր բերանով շարունակ տկարին կողմ հանդիսանալ, նեցուկ կանգնիլ եւ անոր օգնել։ Բայց ինչո՞ւ ինքը չ՚օգներ, այլ իբրեւ անզգայ արարած հանդիսատես կ՚ըլլայ կատարուած եղեռնագործութեանց, ի սկզբէ այս տեսակ անկանոն եւ խառնիխուռն հիմք դնելով աշխարհի։

Ուստի այս բաներէն, եղելութիւններէն եզրակացնելով այլեւս իմ վրայէն այդ աներեւոյթ Աստուծոյ հաւատքը կը վերանայ, մանաւանդ թէ ըմբոստութիւն մը իսկ կը ծագի հաւատալու համար։ Եւ այդ հաւատքը կուգայ աշխարհի ինքնագոյացուցիչ բնական օրէնքին, որ տուած է իրաւունքը զօրաւորին ուտելու, խլելու, սպաննելու, կողոպտելու, բռնաբարելու, ջարդելու, գերելու, եւ այդ ամէնէն ետքն ալ այդ իր գերեալներուն վրայ տէր անուանուելու, իբրեւ աստուած փառաւորուելու։

Վասնզի տկարը իրաւունք չունի, չի կրնար ունենալ այս ամէն պարագայի տակ ապրելու։ Եւ ի՞նչպէս թող ապրի, քեզի հարցնեմ, եթէ իրեն ապրելու համար զօրութիւնը կը պակսի, չունի ընդունակութիւնը այդ զօրութեան։ Օրինակ, երբ աւազակի մը հետ կը կռուիս եւ անձիդ կամ բազկիդ զօրութիւնը չի բաւեր, հարկաւ թէ պիտի մեռնիս։ Չկայ, չկայ ճար, եթէ Աստուծմէ ըլլայ ճար մը, բայց մեր հաւատացած այդ Աստուածը անզգայ կ՚երեւի, լուռ հանդիսատես է, եթէ չըսեմ մասնակից է անգթութեան։

Անօրէնն գերման, գազան, անաստուած, անգութ եւ անողորմ Վիլհէլմ կայսրն ալ այդպէս մարգարէացած է իր ժողովուրդին, այդ մարդանուն Պիզմարքի աշակերտը։

ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՍԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՊԱ՞ՆՆ Է

Աշխարհի այս կերպ ընթանալուն նայելով, կը տեսնեմ որ այս ամէն գործողութիւններէն արդարութիւնը բացառութիւն կազմած է, շատ հեռու է, կ՚ողբամ այդ արդարութեան կորսուելուն վրայ, կը բողոքեմ այդ արդարութեան դէմ որ զօրութիւնը չի գործածեր։ Բայց աւաղ, այդ բողոքելէս ալ յուսահատ կ՚ելլեմ, որովհետեւ կը տեսնեմ որ այդ արդարութեան ալ հետեւորդները եթէ զօրաւոր չըլլան, արդարութիւնը գետնի հարթ ու հաւասար կ՚ըլլայ։ Ուրեմն դարձեալ զօրութեան կը վերաբերեմ ես, կը վերաբերի

ըստ իս, այդ արդարութիւն, իրաւունք բռնուածը, վասնզի Աստուած իսկ զօրութեան պաշտպան է:

Երբ ես այս խօսքերը խօսէի իրեն, ինքը զարմացած եւ լուրջ կերպով մտիկ ընելէ վերջ ինծի կ'ըսէր թէ «Երբ դուն այդ քու կարդացած Սուրբ Գրոց եւ այլ պատմութեանց, մանաւանդ քու իսկ խօսած խօսքերուդ հոգեբանութեանը չես տեղեկացեր, չես հասկըցեր, չես միտք առեր, ալ ի՞նչպէս խօսիմ ես քեզի, ի՞նչպէս հասկըցնեմ ես քեզի: Բուն իսկ քու այդ խօսածներուդ, կարդացածներուդ մէջ է հոգեբանութիւնը: Կնճռոտ Գորդեան հանգոյցը եղող աներեւոյթ կապերը, որո՛նցմով կապուած է այդ Աստուածը, այդ արդարութիւն բառը եւ առոնցմով, այսինքն այդ կապերով կրնաս գտնել այդ Աստուածը, եթէ փնտռես...:

Ո՞վ ըսեր է թէ արդարութիւնը ետ կը մնայ, ետ է մնացեր, եթէ այդ մասին, այսինքն ակնարկուած այդ արդարութեան համար կատարեալ աշխատանք է թափուեր, ջանք է եղեր: Ո՞ր բռնութիւնը տեղի չէ տուեր լման աշխատանքի ուժին առաջ, լման նըպատակաւ եղած ջանքի ուժին դէմ: Ահա հոս է իմաստութիւնը: Եթէ այս իմաստութիւնը քենէ կը պակսի, Աստուած ի՞նչ ընէ քեզի: Աստուած տեսակէտով մը աշխատանք է, ինչպէս մեր շարականն ալ կ'ըսէ. «Գործել եւ պահել յանպատում ի կեանս»: Աշխատէ որ կըշտանաս, ըսուած է: Ո՞վ տեսած է որ կատարեալ պայծառ մտքի մը լուսաւոր իմաստութեան առաջ որեւէ խաւար տգիտութիւն մը դէմ դրած է: Միթէ Յիսուս ինքն չաշխատեցա՞ւ իր տասներկուքով միասին աշխարհի իմաստութեան, զարգացման եւ փրկութեան համար:

Նաեւ ըսաւ թէ աղօթէ որ սրբանաս: Բայց ի՞նչպէս աղօթք: Այսինքն միտքդ պայծառանայ, եւ վրայ գալիք փորձանքներու մասին առաջուց հեռատես ըլլաս, ինչպէս որ Նարեկացին ալ կ'ըսէ. «Որ եւ յանկարծաւորն վայրի: Քեւ պաշտպանինք անդայթակղելի»: Այսինքն մեր յանկարծակի եղած ժամանակը կամ տեղւոյն վրայ պատահելիք փորձանքէն անդայթակղելիօրէն քեզմով կը պաշտպանուինք:

Աղօթելն ալ աշխատիլ ըսել է: Աղօթելով կը ստանաս իմաստութիւնը, եւ արդէն իմաստութիւնը աղօթք է, ըստ ինքեան, սրբութիւն եւ մաքրութիւն է: Դարձեալ կրկնեմ, աշխատէ որ կշտանաս, որովհետեւ աշխատասէր մարդուն տունէն կը նայի անօթութիւնը եւ չի համարձակիր ներս մտնել: Ո՞վ չի գիտեր թէ ազգ մը որ չ'ուզեր աշխատիլ իր փրկութեան համար, անհող է, հեռու է իմաստութենէ եւ տգիտութեամբ պարուրուած է, բռնութեան չէ եղեր ենթակայ: Իսկ ո՞վ տեսեր է ազգ մը որ իր փրկութիւնը չէ կերտեր, երբ կատարեալ միութեամբ եւ սիրով է որ աշխատեր է իր փրկութեան համար, որովհետեւ «սիրէ որ զօրանաս» ըսուած է:

ԵԹԷ ԾՈՅԼ ԸԼԼԱՍ ՈՒ ԱՂՕԹԵՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ՉԻ ՓՐԿԵՐ ՔԵԶ

Առոնցմով է որ կը ստացուի զօրութիւնը, առոնցմով է որ կ'ըլլայ իրաւունքը, վասնզի Աստուած ինք ալ կ'աշխատի եւ ոչ թէ կը նստի: Իսկ եթէ առոնցմէ հեռի ես, ու գիշեր եւ ցորեկ ալ աղօթես ու հաւատաս թէ Աստուած կը փրկէ զիս, սխալ քայլ է, ինչպէս որ առած են այս քայլը մինչեւ այսօր մեր պարզամիտ նախահայրերը որ կը հաւատային թէ առանց աշխատելու, այսինքն առանց իմաստալից եւ գիտակից քաղաքական դիւանագիտութեան եւ առանց զէնքի դիմելու, մտացիր եւ քանի մը խաչ հանելով դէմքիդ, լոկ աղօթքով Աստուած կը փրկէ զիրենք Թուրքին բռնութիւններէն: «Ոչ եկի տալ խաղաղութիւն, այլ սուր», Աւետարանը կ'ըսէ: Ո՛չ, ո՛չ, այդպիսի բան չըսեր Աստուած, այդպիսի մի օրէնք չկայ, այդպիսով փրկութիւն եւ արդարութիւն չի կայանար: Աշխատելու ենք իմաստուն ըլլալու, զիրար սիրելու ենք զօրաւոր ըլլալու համար, վասն զի Աստուած լոյս է, այսինքն իմաստութիւն է, ուրեմն իմաստութիւնը Աստուած է: Դարձեալ, ըսուած է թէ, Աստուած սէր է, այսինքն սէրը, զիրար սիրելը աստուածանալ, աստուածութիւնը ինքն է, այսինքն Աստուած ըլլալու է, ինչպէս ինքը Քրիստոս եւ շատ մը սուրբեր ալ վկայած են թէ մարդս Աստուած կ'ըլլայ առոնցմով: Տես թէ ինչ խօսած է. «Որ սիրէ զիս, նա յիս բնակի, եւ ես ի նմայ»: Քրիստոս է խօսած «որ իմաստուն է նա գտցէ զիս»: Ուրեմն որ իմաստուն չէ, անիկա չէ կրնար գտնել: Ի՜նչ խօսք, տես: Ի՜նչ անիրաւութիւն եւ ի՜նչ զրկանք: Միթէ ինքը չէ՞ ստեղծած տղէտը: Ո՛վ մարդ, պէ հէրիփ, Աստուած տղէտի մայլի՞ք է մի (տղէտի տէր ու կարօ՞տ է):

ՈՐՈՆԵԼ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒԻԼ

«Աստուած սէր է, եւ որ կայ ի սէրն չարունակ, այսինքն ի սէր եւ ի միութիւն ազգային, Աստուած ի նմա բնակեսցի, ի նոյն ազգի, եւ նա յԱստուած Յովհաննէս Աւետարանչի խօսքն է: Իսկ Դաւիթ Մարգարէի բերանով կ'ըսէ. «Ես ասացի թէ աստուածք էք, կամ որդիք բարձրելոյն ամենեքեան»: Այսինքն. «Ես ըսի որ աստուածներ ըլլաք կամ ամէնքդ բարձրեալ Աստուծոյ որդիներ»: Եթէ այս խօսքերուն բոլորին հոգեբանութիւնով, դարձուածքը չես հասկընար, չես տեղեկացեր, ալ ի՞նչպէս հասկցնեմ ես քեզի: Հոդ է իմաստութիւնը: «Որ ունիցի ականջս լսելոյ, լուիցէ», ըսուած է:

Եղբայր աստուածային, Սուրբ Գրոց եւ պատմութեանց բոլոր խօսքերը քառասուն հազար տեսակ մտային մեքենայ ունին դարձնելու համար, եւ մտքով դարձնել ու հասկնալը շատ ու շատ

դժուար է: Երանի անոնց որ կը հասկնան: Կը հասկնայ այն մարդը, այն ազգը եւ անոնք որ շարունակ եւ յարատեւօրէն կ'ուտեն ակնարկուած կենաց ծառ կոչուած ազգային, տնտեսական եւ քաղաքակրթային խաղաղութեան պտուղները: Երանի Անոնց:

Վերջապէս, եղբայր, ըսաւ ան ինծ, բոլոր աշխարհի ալ բերնի Հայր Մերը, կամ յանկերգը եղած Աստուած մը կայ, բայց այդ Աստուածը, այդ էակը գտնալը շատ ու շատ դժուարին է, որովհետեւ գաղտնիքներու մթութեան մէջ պահուած, պարուրուած է, եւ աստուածային ելեկտրական շանթիչ լուսոյ մը կարօտ է որ այդ խաւարը փարատի մեր մտքերէն եւ գաղտնիքը երեւան գայ: Խնդիրը այդ լոյսը գտնելն է, որով կը գտնուի այդ էակը, Աստուածը եւ խաղաղութիւնը: Մեր նախահայրերու պարզամիտ հաւատքով չի գտնուիր, այլ այդ հաւատքով կը գտնուի ուղղակի ակնարկուած դժոխք ըսուածը, դժոխքի նմանութիւն եւ նշանակութիւն ունեցող բռնութիւնը, զրկանքը, անիրաւութիւնը, աղքատութիւնը եւ դժբախտութեանց մեծագոյնը:

Վերոյիշեալ լոյսը գտնելու համար, ուրիշ տարբեր հաւատքի մը կարիքը կայ: Մեր այս տեսակ եւ այս կարգի խօսքերուն մանրամասնութիւնները մէկդի թողլով, գանք դարձեալ մեր պատմութեան, ուրկէ ծնունդ առաւ հօրս եւ իմ ցաւապատումս...:

ԹՇՈՒԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԵՑ

«...Չափազանց հարստութիւնն ու չափազանց աղքատութիւնը կը մոլորեցնէ մարդկութիւնը...»:

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ

Ինչպէս որ վերի մասերուն մէջ յիշեցինք թէ Ցարութիւն ինքը, իրենց աղքատութիւնը եւ իր հօր դժբախտ հիւանդութիւնը (եւ որ այս ամէն հիւանդութիւնները խեղճ հայրը պզտիկուց ի վեր ուրիշներու դուռը ծառայելէն, չրալս կենալէն շահած էր) անբուժելի էր, թէպէտ եւ քանիցս ալ բժիշկի էր դիմած, եւ բժիշկն ալ եթէ դրամ կար կուգար, իսկ եթէ դրամ չկար, միւս օրը արդէն չէր գար: Այս ցաւալի կացութիւնը, եւ մանաւանդ իր մօր ալ աներեւակայելի ցաւակցութիւնը տեսնելով, ինքն ալ թունդ ելած կը ցաւէր այս ամէնուն վրայ, եւ չափազանց տխուր էր: Վերջապէս, օրին մէկն ալ գիւղին մէջ շշուկ մը ելաւ: Փողոցի անցորդները մէջտեղ հաւաքուած իրարու կը փսփսային, կը խօսակցէին, բաներ մը կը հարցնէին իրարու: Թուականը՝ 1902 էր...:

Այս արտակարգ եղելութիւններէն հետաքրքրուած ես ալ մօտեցայ հոն հաւաքուողներէն մէկուն եւ հարցուցի թէ արդեօք ի՞նչ

պատահած է եւ ի՞նչ կայ: Խօսակիցս դառնալով ինծ ըսաւ թէ Ցարութիւնը չկայ, փախեր կորսուեր է: Աւելի լաւ տեղեկութիւն մը առնելու համար իսկոյն իրենց տունը վազեցի, բայց որչափ յուզիչ եւ ցաւալի վիճակի մէջ գտայ երբ մտայ իրենց տունը եւ տեսայ իր հայրն ու մայրը: Հայրը որ ամէն ժամանակ արդէն հիւանդութեանը պատճառաւ անզգայ էր այդ տեսակ ցաւերէն, այդ օրը կարծես թէ գերագոյն զօրութիւն մը զայն ցնցեցուցած էր իր միակ զաւկին ցաւէն, եւ ինքնիրեն բանդագուշական գուշակութիւններ կ'ընէր, ըսելով թէ տղաս գնաց (դայպ եղաւ) կորսուեցաւ, կնիկ, ո՞ւր գընա՞ց, ի՞նչ ըրիր, ինչո՞ւ գնաց եւ զիս թողուց. Ո՛հ, զաւակս, սիրելի՛ խավրուս, մեռելի պէս կուգայ աչքիս առջեւ, մեռելի գոյն կայ երեսին վրայ, մութ տեղ մը նստեր է եւ շուներ կան քովը. արդեօք ի՛նչ շուներ են այդ տեսածս. վախնամ թէ պիտի խածնեն զինքը... եւ կը սկսի հեկեկալ... Քիչ վերջը կ'ուրախանայ ըսելով թէ տղաս կուգայ, տղաս թագաւոր եղաւ, բախտը նստաւ, կառքի մէջ նստած կուգայ, կուգայ... Ո՛հ, նորէն կորսուեցաւ, ո՛հ, չ'երեւիր, վա՛խ, վա՛խ...

ԿՈՐԱՆՔԸ ԵՒ ԴԺԲԱՂԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ...

Այս խօսքերը կը խօսէր հայրը ինքնիրեն, որ յետոյ իմացանք Ցարութիւնին երեւան գալովը եւ իր գլխէն անցածները պատմելովը: Այս տեսակ բաներ մը եւ դժուարահասկնալի խօսքեր մը եւս խօսած է հայրը իր մեռնելէն մօտ երկու օր առաջ ալ: Ո՛հ, ահա եկան, եկան, մեր տունը փլցնելու, Թօմարզան կա... կա... կոխեն... աման... աման: Փախչելու պէս բաներ մը ընելով, հօճէնի... մուլլէնի, սիվրի... սիվրի գլլխընի, այսինքն գլուխներ (Թօմարզայի բարբառ) սիվրի... չէլէնկլի (թագով) մարդիկ, էսկերնի... պայ... պապասըննըն աղզընա... այս ի՛նչ փառք, էս ղատար ասկերնը պիրէ, պիրէ, ո՛հ մե... ռանք... Աստուած, էս ի՞նչ fէօթ-իւ տեղեր է: Ո՛հ, տղաս նորէն փախեր է... չինիկ մը օսկի բերաւ, չինիկներով օսկի կը պարպընայ (չինիկը ցորեն չափելու չափ մըն է): Թագաւոր եղաւ բախտը նստաւ... կը...նիկ, ըստանը (հող տեղէն) երկու օսկի տուր նըք... չարշուլէն նուկի մը մըս թող բերէ տղաս, հայտէ... Հաճի Միլքոն (քովը կայնած էր) երկու նուկի մըս բեր, հայտէ... Սրբուհի (ան ալ քովն էր, տունը եկած էին) դուն է (դուն ալ), բազլավայ մը չինէ: Երբ հարցնէին թէ Աղամ, բարաղ ո՞ւր է, կ'ըսէր տիհատ է, եա տիհատ է, չէ՞ք տեսներ, սնտուկին մէջն է:

Ցաւալի տեսարան իրաւ որ: Այս խօսքերը կը խօսէր չափազանց անհանգստութեամբ: Համիտ գազանին թշուառացուցածներէն

էր այս։ Վերոյիշեալ խօսքերն ալ իրականացան մասամբ մը Յարութիւնի Ամերիկա գալովը, բայց ցաւալի է որ այդ ժամանակ ինքը մեռած էր «չինիկներով ոսկի»ին զառանցումովը եւ մասամբ ալ միջազգային պատերազմին ծագումովը։ Սիվրի-սիվրի (սրածայր) չէլէնկլի-չէլէնկլի (Թագով) մարդիկը անշուշտ կը նշանակէր Գերմանիոյ գաղան կայսեր եւ իր զինուորներուն Թագը, զինուորական գլխարկը, իսկ հօճէներ ու մոլլէները յայտնի է որ մարդանուն Թուրքերն էին։

«ԵԱՎՐՈՒՄ, ԸԽՊԱԼԴ ԱՍՊԷՍ... ԵՂԵՐ Է»

Օր մը դարձեալ ես ներկայ էի, կը դիտէի որ անկողնոյ մէջ շարունակ սողալով վար կ՚իջնար։ Այդ օրը, այդ պահուն Յարութիւն լալով գլխուն ծայրը գնաց եւ հարցուց. «Արէր, ի՞նչ կ՚ընես»։ Կը պատասխանէ. «Եավրում, Սիւմէնկէն տօղրու կ՚երթամ... ըխպալդ ասպէս եղեր է (Սիւմէնկը իրենց գիւղին մօտ, երկու ժամուայ լեռներ են)։ Լմնցանք... պարպըցանք... Եավրում, Յարութիւն... է՛չք... է՛չք... ճըլ... ճըլ, ղանատլու, ղանատլու... անունն ի՞նչ է»։ Յարութիւն ձայն չէր հաներ, ի՞նչ ըսեր, իսկ ան, կ՚երկրորդէր, կ՚երրորդէր թէ հա՛, Յարութիւն... էչք... էչք... ճըլ... ճըլ... ղանատլու, ղանատլու (թեւաւոր) անունն ի՞նչ է։ Մէկ անգամ Յարութիւն ստիպուած ըսաւ. «Արէր, հրեշտակ է, հրեշտակ»։ Քիչ մը կենալէն ետք, «հրեշտակ է կ՚ըսէր հա՞», բայց կարծես գոհացում չ՚ստանալով նորէն կը հարցնէր, կրկին կրկին, բան մը որ շարունակեց այդ օրը մինչեւ երեկոյ։

Այս զառանցանքներով ու այսպիսի ցաւագին մահուամբ մը մեռաւ վերջապէս 1908 Յունիս ամսոյ մէջ։ Հօր մահուանէն տարի մը առաջ Յարութիւն աքսորանքէն (Սեբաստիոյէն մինչեւ Թոմարզա բանտէ բանտ, կարծես մեծ յեղափոխական մը եղած ըլլար) տուն դարձած էր իր հիւանդ հօր եւ իրենց ապրուստը կը հոգար։

ՀԻՆ ՕՐԵ՞Ր, ՏԽՐԱՆՈՅՇ ՅՈՒՇԵՐ

Երկիրը իրեն շատ սիրելի բարեկամներ եղած էին Ղըրտէօքեան Մանուկ էմմին, Սէփէթճեան Հաճի Մահտեսին, Մահտեսի Մկրտիչ Հաճինեան եւ կլայեկագործ (ղալայճի) Միմոն, երկուքն ալ Հաճընցի, եւ Մատաղճեան Թորոս, ժամանակ մը իր ամբողջ յարաբերութիւնը ասոնց հետ էր մինչեւ իր Ամերիկա մեկնումը։

Այս Մահտեսի Տէտէ Սէփէթճեանը իրական քրիստոնեայ մըն էր, ճշմարիտ քարոզիչ մը եղած է մէկէն ի մէկ իբրեւ Պօղոս Առաքեալ, եւ այնքան պերճախօս էր որ հազարաւորներ կը լսէին իր խօսքերը, եւ մի անգամ լսողը ալ չէր ուզեր զատուիլ քովէն։ Դպրոց ալ չունէր, բայց ինքը աղքատ ընտանիքի տէր, եթէ մէկը

իրմէ օգնութիւն ուզէր, ունեցածը անոր կուտար, մինչդեռ իրեն ալ ուրիշները տուած էին։ Անգամ մը Էվէրէկ քաղաքը գտնուած ժամանակ իրեն ծանօթ բարեկամ քոյրերէն մին մէճիտ մը կը սեղմէ ձեռքը։ Առանց նայելու կը ձգէ դրպանը, բայց երբ Թոմարզա կուգայ տուն երթալու համար փողոցէ մը կ՚անցնի։ Հոն մէկը առջեւը կ՚անցնի, կ՚աղաչէ որ եթէ ունի քանի մը դրուշ տայ, շատ նեղ վիճակի մէջ եմ կ՚ըսէ։ Ձեռքը դրպանը տանելով մէճիտը կը սեղմէ անոր ձեռքը։ Լսուած է որ Թուրքեր անգամ տարադնացութեան ընթացքին մազին դպած չեն։ Իր խօսքերը լսող Թուրք պաշտօնեաներն անգամ զարմացած են։

Անգամ մը կորսուած հորթ մը փնտռելու համար Քէօրէկլի կոչուած Թուրք գիւղը կ՚երթայ։ Հոն Թուրքերու հարցուցած ժամանակ ինչպէս կ՚ըլլայ խօսք կը բացուի, լսող Թուրքեր գլուխը կը հաւաքուին։ Ալ ի՞նչպէս կը խօսի, կը զարմանան, մեր հօճաները երբեք այսպէս բաներ չեն խօսիր կ՚ըսեն, հորթը գտնել տալէն զատ նուէրով ալ տուն կը ճամբեն։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԾԱՌԱՅԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յարութիւնի իբրեւ ազգօգուտ ազգին մատուցած ծառայութիւնները ի՞նչ էին, պէտք է ըսել եւ համարել ազգօգուտ։ Վերեւ յիշուած ու գրուած բոլոր անցուդարձերէն յետոյ, իր առաջին ամուսնութենէն վերջ, իր հօրմէն սորված արհեստը եղող ջուլհակութեան հետ միասին, եղած է ժամանակ մը որ Թաղական Խորհուրդի որոշումով զինքը ընտրած են դասատու պզտիկներու քերականական դասաւանդութեան համար։ Տարիի մը չափ Թաղականութեան որոշած շէնքին մէջ եւ տարի մըն ալ առանձին տան մէջ մատաղ սերունդին քերականութեան ա. բ. գ-ի դասաւանդութիւն ընելէ յետոյ կուգայ Ամերիկա։ Ամերիկա ոտք կոխած առաջին օրերէն իսկ անդամակցած է Թոմարզայի Միացեալի եւ մէկ երկու ամիս Միութեան գանձանակը պտտցուցած է։ 1922-ին մեկնած է Թօլիտօ (Օհայօ), երկրորդ ամուսնութենէն վերջ։ Թօլիտօյէն վերադարձին, հոս Րէյսինի մէջ տարիէն աւելի էր որ արդէն եկեղեցին գնուած էր, դպիրներու պակասութեան պատճառաւ զինքը կը հրաւիրեն դպրութեան։ Երգեցողութեան մէջ Յարութիւն թէեւ ձայն չունէր եղանակաւոր, բայց եկեղեցական արարողութեանց վերաբերեալ ունեցած հմտութեամբ ու հետաքրքրութեամբը տաղաւար եւ տօն օրերու ըստ աւուր պատշաճի շարականական երգեցողութիւն եւ ընթերցում տեղն ու տեղին կը բանար ու կը պատրաստէր։ 1926 թուականէն մինչեւ 1955 կը շարունակէր ծառայել իբրեւ դպիր եկեղեցւոյ։ Ղեւոնդ Դուրեան Սրբազանի օրոք, Յա-

վակիմեան Տէր Գարեգին Աւագ. Քահանայի միջամտութեամբ նոյնիսկ ուղած են սարկաւագ ձեռնադրել, բայց այդ աստիճանին իբրեւ անարժան մերժած է։ Եղած է հոգաբարձական անդամ եւ քարտուղար քանի մը անգամ եւ քանի մը տարիներ։

Հոս դանց ըրած եմ մինչեւ Սեբաստիա ճանապարհորդութեան ընթացքին կառավարութեան հետ ունեցած դէպքերը։ Նոյնպէս Էվէրէկի բանտին մէջ քննութեան ատեն բժիշկին ներկայութեան ցոյց տրուած յիմարական արարքներով ու սասցուածքներով ազատուելուն ծիծաղաշարժ դէպքերը։

Մէկ նմոյշ ու օրինակ տամ միայն։ Երբ բժիշկը կը հարցնէ (միջանկեալ ըսեմ որ ամէն ժամանակ յիմարաբար խօսուածքը հայերէնով խառն կ՚ըլլար, կամ մաս մը հայերէն կը խօսէր, երկրորդը Թուրքերէն) դուն ո՞ւր գացիր, պէն Սիսէ կէթտիմ, փոխանակ Սիվազա ըսելու։ Նէ՞ իչին կէթտին, ինչո՞ւ գացիր, կ՚ըսէ. էֆէնտիմ խըրխ (40) ագիզլէրի կէօլէ աթմըշլար, օնլարըն տէրտինտէն տիվանէ օլուպ, տաղլարա տիւշտիւմ։ Հայ-Թուրք բազմութիւնը քահ-քահ մը փրցնելով կ՚սկսին խնդուքի։ Ի՞նչ գիտնալ թէ բժիշկը Յոյն մը ըլլալով, իր այս հնարքներովը եօքէն զինքը բանտէն կ՚ազատէ այս հայասէր բժիշկը։

…востоковедения АН Арм. ССР
БИБЛИОТЕКА
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԹՂԹԱԿԱԶՄ ԱՄԵՐԻԿԱ 3 ՏՕԼԱՐ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 5 ԼԻԲ. ՈՍԿԻ

Հեղինակի Հասցէն՝

Mr. HAROUTIOUN BAROOTIAN

1215 Liberty Street

Racine Wisc.

U. S. A.

DONIKIAN PRESS - Nahr Street St. Michel - Beirut